

EWA BOŃCZAK-KUCHARCZYK
JÓZEF MAROSZEK
KRZYSZTOF KUCHARCZYK

KATALOG PARKÓW I OGRODÓW ZABYTKOWYCH DAWNEGO WOJEWÓDZTWA BIAŁOSTOCKIEGO STAN Z 1988 ROKU

CZĘŚĆ SZCZEGÓŁOWA TOM I

BIAŁYSTOK 2000

EWA BOŃCZAK-KUCHARCZYK
JÓZEF MAROSZEK
KRZYSZTOF KUCHARCZYK

KATALOG PARKÓW I OGRODÓW ZABYTKOWYCH DAWNEGO WOJEWÓDZTWA BIAŁOSTOCKIEGO STAN Z 1988 ROKU

CZĘŚĆ SZCZEGÓŁOWA TOM 1

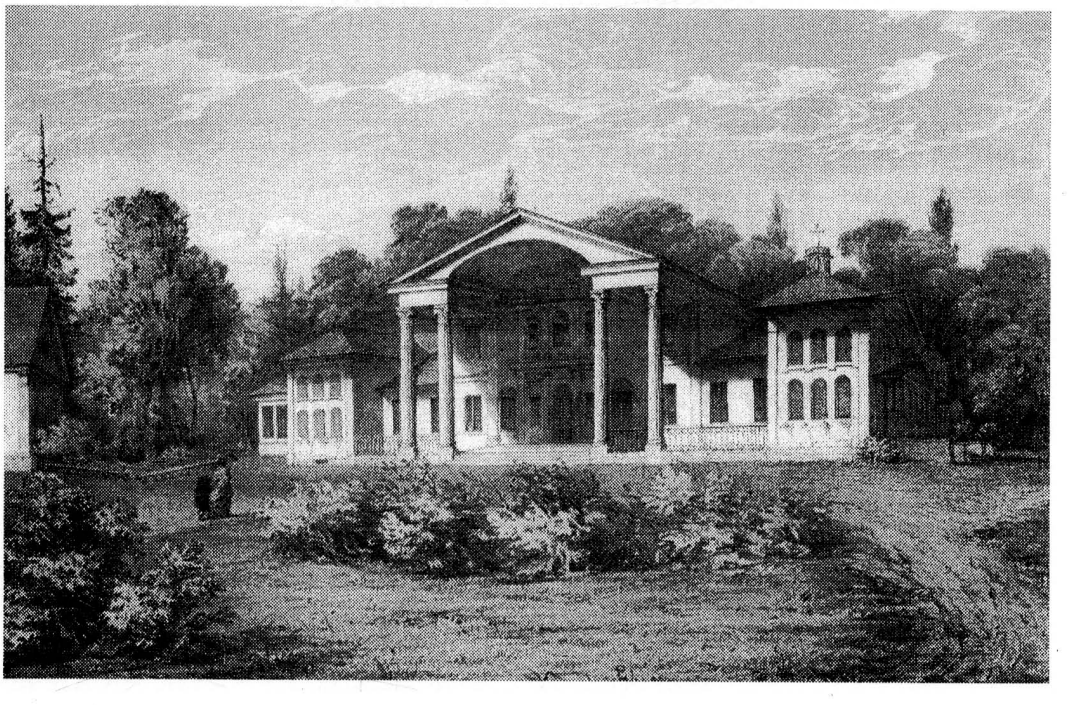

BIAŁYSTOK 2000

25 575/A

D-143/01.10.30.

Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego Nr 48

Recenzenci naukowi :
prof. dr hab. Stanisław Alexandrowicz
dr hab. architekt krajobrazu Marek Kosmala

156573

Opracowanie:
Józef Maroszek;
Maria Maroszkówna;
Grzegorz Ryżewski;
Zygmunt Tadeusz Sak

Wydanie publikacji dofinansował
Komitet Badań Naukowych

ISBN 83-88433-20-2

UWAGI WSTĘPNE

Zadaniem katalogu hasłowego ma być prezentacja istniejących zabytków sztuki ogrodowej województwa. Granica między istnieniem a nieistnieniem kompozycji okazała się jednak bardzo płynna, zwłaszcza gdy ocenie podlega duża liczba kompozycji zachowanych szczątkowo lub śladowo. Czy bowiem kilka starych rosnących na pastwisku drzew, świadczących o istnieniu tam niegdyś ogrodu upoważnia do uznania kompozycji za zachowaną śladowo i do umieszczenia jej w katalogu hasłowym? A, czy umieścić taką, po której przetrwały same tylko tarasy ziemne i kanał natomiast nie zachowało się ani jedno drzewo? A jak potraktować obiekt wtedy, gdy zachowały się wyłącznie budynki, drogi dojazdowe i staw? Tego typu pozostałości jest jeszcze w terenie sporo i trudno je dziś nazwać ogrodowymi. Są też takie obiekty i to dość liczne w których informacji o dawnym układzie przestrzennym dostarczają młode drzewa i zarośla, rosnące wzdłuż granic dawnych kwater ogrodowych lub takie, w których zachowany starodrzew został wchłonięty przez las.

Z tej rozmaitości śladów i szczątków należało wybrać obiekty które powinny się znaleźć w opracowaniu. Taki, przeprowadzony przez autorów wybór musi być w dużej mierze arbitralny. Na ogół umieszczano obiekt w Katalogu szczegółowym wtedy, gdy zachowane pozostałości pozwalały na rekonstrukcję schematu układu przestrzennego jeżeli nie całości to przynajmniej dużej części założenia. Zastosowano jednak kilka wyjątków od tej reguły w wypadkach kiedy zniszczona kompozycja stanowiła osiągnięcie artystyczne i gdy posiadane materiały źródłowe umożliwiały dość dokładne poznanie przemian kompozycyjnych.

Zły stan zachowania wielu kompozycji nastręczał też trudności w określeniu ich formy przestrzennej, zwłaszcza gdy dawny układ można było odtworzyć tylko w zarysie, a źródła nie dostarczały wystarczających informacji na temat jego formy. Równie trudno było niekiedy określić formę przestrzenną obiektów wielokrotnie przebudowywanych, w których elementy wprowadzone w różnych okresach nakładają się na siebie, a każda przebudowa po trosze zachowywała stary układ a po trosze go burzyła wprowadzając na miejsce elementów usuniętych nowe kompozycje. Podobne trudności występowały przy opisie założeń powiększanych o nowe części, różne stylowo od starych oraz przy opisie założeń wydatnie przekształconych w latach ostatnich, gdzie aby dobrze scharakteryzować formę przestrzenną należałoby udzielić dość drobiazgowych wyjaśnień. Z konieczności więc część opisów form przestrzennych brzmi ogólnikowo i jest niezbyt ścisła.

Poszczególne hasła dotyczą rozmaitych rodzajów kompozycji ogrodowych i ich powiązań z otoczeniem. Przedstawiają całość układów przestrzennych różnego typu założeń obejmujących oprócz ogrodów i nasadzeń ozdobnych także inne części funkcjonalne siedzib związane organicznie z ogrodowymi.

Takie ujęcie tematu wywarło wpływ na sposób określenia powierzchni obiektów.

Podana w hasłach powierzchnia dotyczy zatem całych założeń, przy czym powierzchnia dawna przedstawiała na ogół stan z okresu największego rozkwitu kompozycji. Jeżeli wyglądu założenia w tym okresie nie udało się ustalić podano powierzchnię jaką kompozycja zajmowała w ostatniej fazie rozwojowej. Gdy i ta była trudna do określenia, dawnej powierzchni nie podawano.

Operowanie powierzchnią całych założeń posiada wady i zalety. Głównymi wadami są trudności w dokładnym sprecyzowaniu powierzchni niektórych elementów kompozycji (takich jak aleje czy wzgórza widokowe) oraz fakt, że porównanie powierzchni dawnej z obecną nie pozwala na ustalenie ile terenu samego parku czy ogrodu zniszczono lub założono. Główną zaletą jest ujednolicenie opisu powierzchni tj. fakt, że w każdym haśle dotyczy ona zawsze tego samego czyli obszaru całego założenia. W wypadku posługiwania się powierzchnią ogrodów albo kompozycji ogrodowych jednolitość taka byłaby niemożliwa. W obliczu różnorodności form kompozycyjnych musiałyby bowiem zrodzić się wątpliwości które elementy układu ujmować, a których nie. Czy obejmować kompozycje roślinne położone poza granicami ogrodu i wszystkie ogrody użytkowe towarzyszące danej siedzibie? Czy odejmować powierzchnię zajętą przez budynki gospodarcze usytuowane w jednym z wnętrz ogrodowych i powierzchnie dziedzińców otoczonych zabudowaniami, a wreszcie jak obliczyć powierzchnię parku tam gdzie nie widać wyraźnej granicy między kompozycją ogrodową a otaczającym krajobrazem lub innymi częściami funkcjonalnymi założenia. Aby tych wątpliwości uniknąć zdecydowano się pozostać przy zamieszczaniu powierzchni całych założeń mimo, że budzi to wiele zastrzeżeń wśród specjalistów zajmujących się zabytkami sztuki ogrodowej, zainteresowanych poznaniem powierzchni samych tylko parków i ogrodów.

Innego rodzaju obiekcje budzić może umieszczenie w tekstach haseł dużej ilości informacji czysto historycznych. Opis każdego obiektu zawiera bowiem oprócz charakterystyki przemian kompozycyjnych możliwie jak najściślejsze dane o przemianach własnościowych i wzmianki o różnych wydarzeniach związanych z dziejami

kompozycji. Informacje te stanowią wynik badań i studiów porównawczych zmuszających często do prostowania nieścisłości i błędów popełnionych przez innych badaczy, a zawartych w różnorodnych opracowaniach i publikacjach. Nie znaczy to wcale, że uniknięto pomyłek w obecnym opracowaniu. Wynikają one z braku źródeł zniszczonych lub przechowywanych poza granicami Polski oraz wypływają z faktu, że teren województwa jest bardzo słabo opracowany pod względem historycznym. Niemniej, w tej sytuacji dużej wagi nabiera prezentacja tych informacji jakie udało się zebrać.

Wiele z zamieszczonych w Katalogu informacji historycznych będzie publikowanych po raz pierwszy i może służyć dalszym badaniom historycznym. Baza źródłowa, wykorzystana przy opracowaniu, mimo że niezwykle obszerna odpowiada stanowi dostępności do źródeł w 1988 r., zwłaszcza nie obejmuje kwerend prowadzonych po tym roku w archiwach byłego ZSRR i krajowych, późniejszych publikacji źródeł oraz literatury. Zdecydowano się więc na pominięcie przypisów i wykazu literatury przy każdym haśle, a zamiast nich publikację dodatkowego tomu Katalogu szczegółowego, zawierającego źródła i materiały do poszczególnych obiektów, ze wskazaniem nowych źródeł i opracowań, niekiedy zmieniających w sposób istotny stan naszej wiedzy.

Oprócz części opisowej każde hasło zawiera plan obiektu, a większość posiada dokumentację fotograficzną. W kilku wypadkach, gdy zamierzano pokazać szerzej związki założenia z otoczeniem zamieszczono dodatkową mapkę lub drugi plan w większej skali. Przedstawiony materiał zdjęciowy zawiera reprodukcje ze starych planów, map, rysunków, sztychów, fotografii bądź innych przedstawień ikonograficznych ważnych dla poznania kompozycji. Starano się tu skompletować jak najpełniejszy zasób materiałów jakie udało się odnaleźć, pomijając tylko podobne do siebie lub mało mówiące np. fotografie fragmentów zabudowań czy właścicieli na tle budynku.

Fotografie dokumentujące aktualny stan obiektów wykonane zostały w latach 1974-1986 i posiada je większość haseł. Zrezygnowano z takich fotografii w wypadkach gdy szczątki starej kompozycji okazały się niemożliwe do sfotografowania (np. były całkowicie osłonięte lasem) oraz w przypadku obiektów wyglądających dziś mało estetycznie drastycznie zdewastowanych lub zeszpeconych przez nowe inwestycje.

Przedstawiona dokumentacja wykonywana była od 1982 do końca 1987 r. Mimo, że wszystkie informacje dotyczące stanu obiektów były w tym czasie aktualizowane, nie znaczy to, że opracowanie oddaje obecny stan opisanych kompozycji. Proces niszczenia zabytków ogrodowych postępuje tak szybko, że w ciągu tych pięciu lat wiele elementów opisywanych tu jako istniejące mogło ulec zniszczeniu. Można też uznać za pewne, że znaczna część kompozycji dziś zachowanych szczątkowo lub śladowo ulegnie całkowitej zagładzie w najbliższych latach. Ambicją i nadzieją autorów pozostaje przynajmniej przekazanie wiedzy o nich i utrwalenie ich w pamięci.

Ewa Bończak Kucharczyk, Józef Maroszek

ALTEIN, gm. Siemiatycze

OGRÓD FOLWARCZNY

Nr 1

Czas powstania: Kompozycja powstała między 1856 a 1879 r.
Forma przestrzenna: Regularny ogród o przewadze funkcji utylitarnych.
Powierzchnia: Dawniej 19,5 ha, obecnie 4,0 ha.

Opis obiektu:

Folwark zlokalizowano na terenie równinnym, w sąsiedztwie lasów sosnowych. Powstał on podczas trzebieży lasów w l. 1859-1879. Nazwę swą zawdzięcza imieniu dwóch osób żony i córki generała wojsk rosyjskich Karola Fenshava, które brzmiało Altei. K. Fenshav'zmarł w 1879 r. Spadkobierczyniami po nim zostały wdowa Altei oraz córki: Karolina, Fanna i Altei.[1]

Kompozycję usytuowano na prostokątnym terenie. Wiodła do niego od zachodu droga z Siemiatycz, wbiegająca na dziedziniec otoczony zabudowaniami gospodarczymi. Dwór wzniesiono na granicy dziedzińca i ogrodów, a elewację główną z gankiem zwrócono w kierunku podwórza, na którym wykopano sadzawkę służącą hodowli bydła. Całość zabudowy była drewniana, a dziedziniec i budynki otoczono szpalerem drzew, głównie topól czarnych. Ogrody składały się z kilku prostokątnych kwater zajętych przez sad. Po granicach kwater nasadzono szpalery lipowe. Na południowy-wschód od sadów umieszczono osadę robotników rolnych (2 czworaki i budynki gospodarcze). Całość kompozycji nosiła charakter użytkowy, zieleń pełniła przede wszystkim funkcje wiatrochronów, tylko przy dworze dość staranne nasadzenia krzewów ozdobnych dodawały splendoru założeniu. Na dziedzińcu pozostało kilkanaście sosen z dawnego lasu.

W 1900 r. panie Fenshav sprzedały folwark Altein Andrzejowi Howenlok.[2] Po 1900 r. nowy właściciel zadbał o estetyczniejszy wygląd siedziby dworskiej. Dosadzono wówczas drzew i krzewów w rejonie dziedzińca, a kwaterę sadu sąsiadującą z dworem otoczono szpalerami świerków pospolitych. Drogę z Siemiatycz wysadzono szpalerem śliw węgierek i grusz. Założono też nowy sad na wschód od starego ogrodu. Był to obszerny przemysłowy sad, obsadzony po granicach krzewami dzikiej gruszy.

Przed 1928 r. córka A. Howenloka Małgorzata wyszła za mąż za Tadeusza Kobylińskiego i otrzymała Altein w posagu.[3] Kobylińscy posiadali go do 1939 r. Gospodarzyli też w Alteinie od 1941 do 1944 r.[4]

W 1943 r. partyzanci spalili dwór i część zabudowań gospodarczych (m.in. stajnię, lamus, stodoły). W 1944 r. Altein uległ parcelacji między 4 rolników, którzy wpierw użytkowali a później rozebrali resztę budynków dworskich, zakładając w rejonie założenia 4 zagrody. Jako ostatnią w 1975 r. rozebrano stodołę. Teren ogrodów przy dworze przeznaczono na pastwiska, a w miejscu sadu przemysłowego urządzono pole orne.

Z dawnej kompozycji roślinności pozostały nieliczne stare drzewa. Większość z nich rośnie w szpalerach na granicy sadu przy dworze, pozostałe rozrzucone są w pobliżu śladów dawnych zabudowań. Najstarsze drzewa posadzono w II poł. XIX w. (lipy, wierzby, topole). Większość pochodzi z I poł. XX w.

Mimo daleko posuniętej dewastacji nadal czytelny jest układ tej kompozycji. Ruiny budynków oraz szpalery i resztki starych nasadzeń dają wyobrażenie o wyglądzie założenia przed zniszczeniem Obiekt skryty jest poza lasem i nie pełni funkcji widokowych.[5]

---

1 M. Kondratiuk, *Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostocczyzny*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, s. 19.
2 Archiwum Państwowe (dalej AP) Białystok, Starszy Notariusz Grodzieński (dalej SNG), nr 11.226.
3 *Księga adresowa Polski wraz z Wolnym Miastem Gdańskiem dla handlu, rzemiosła i rolnictwa*, Bydgoszcz 1930, s. 151.
4 Relacja ustna Stanisława Wołka z Czartajewa Podleśnego.
5 E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Altein. Dokumentacja ewidencyjna parku*, Białystok 1985 (maszynopis Oddziału Wojewódzkiego Państwowej Służby Ochrony Zabytków w Białymstoku – dalej OW PSOZ.Białystok).

ANDRYJANKI, gm. Boćki
PARK DWORSKI
Nr 2

Czas powstania: Park powstał ok. 1847 r., z przebudowy układu wprowadzonego w poł. XVI w.

Powierzchnia: Dawniej ok. 35,0 ha, obecnie 11,0 ha.

Forma przestrzenna: Zachowany częściowo park krajobrazowy z elementami wcześniejszego układu regularnego.

Opis obiektu:

Siedzibę dworską umieszczono na zboczu wyniosłości łagodnie opadającej do prawego brzegu rzeki Leśnej.

Istniejące dotąd w Andryjankach założenie dworsko-ogrodowe było przed 1505 r. własnością bojarów królewskich Andrianczyczów, w latach 1505-1508 Michała kniazia Glińskiego, 1508-1517 królewską, 1517-1519 Abrahama Józefowicza, 1519-1556 Andrzeja Falka, 1556-1562 Barbary z Falków Falczewskiej, 1562-1606 Anny z Falczewskich Miłoszewskiej i kolejno jej syna Jerzego Miłoszewskiego, 1606-1610 Andrzeja Sapiehy, 1610-1655 Eleonory z Sapiehów Szyszkowskiej, 1655-1665 Franciszka Stefana Sapiehy, 1665-1686 Józefa Franciszka Sapiehy, 1686-1744, 1744-1777 Teresy z Sapiehów Potockiej, 1777-1847 Jana Alojzego Potockiego, 1847-1862 Florentyna i Jan Gartkiewiczowie, 1862-1907 Andrzeja Konstantego Gartkiewicza, 1907 - ok. 1923 Jana Rafała Gartkiewicza, ok. 1923-1939 Stanisława Gartkiewicza.

Pierwszym właścicielem Andryjanek (ok. 1505-1508) był zapewne kniaź Michał Gliński, dzierżawca bielski, marszałek dworny króla Aleksandra Jagiellończyka.[6] Niesłusznie oskarżony o zdradę został pozbawiony majętności przez króla Zygmunta Starego i 14 III 1508 r. uszedł do Moskwy.[7] Andryjanki wróciły w ręce królewskie. Miejscowość wówczas nosiła nazwę *Andrijancziczi*.[8] Pierwsza wzmianka o niej pochodzi dopiero z 3 XII 1512 r. i dowiadujemy się z niej, że była wówczas wsią bojarską, a jej mieszkańcy pełnili posługi do królewskiego zamku w Drohiczynie. Król wspominał m. in., że odtąd sapieżyńskie Boćki graniczyć będą m. in. z *lud'mi našymi Andrjančyčy*.[9]

1 VI 1517 r. król Zygmunt Stary nadał Żydowi podskarbiemu nadwornemu Abrahamowi Józefowiczowi w powiecie drohickim trzy żerebia – dwa w Andryjankach i jeden w Żołoćkach. Zezwolił mu zbudować w Andryjankach dwór.[10] 1 I 1519 r. Józefowicz odsprzedał to nadanie Andrzejowi Falkowiczowi, dworzaninowi królewskiemu.[11]

Andrzej Falkowicz (Falk), starosta drohicki (wzm. 5 XII 1542-17 XII 1556), wojski bielski (1531-1554)[12] zmarł przed 1 II 1557 r.[13] Ok. 1545-1559 r. dokonał pomiary włócznej żerebi i podziału ich na łany poddanych. W Żołoćkach wymierzono 11 włók (ok. 182 ha), a w Andryjankach 29 włók chłopskich (ok. 479 ha), a liczby te nie obejmowały areału gruntów folwarcznych.[14]

Andrzej Falkowicz miał 3 córki: Barbarę (żonę Stanisława Falczewskiego), Marussę (żonę Michała Sapiehy) i Helenę żonę Andrzeja Bobrownickiego, pomiędzy które podzielono ojcowiznę. Z faktu, że w 1580 r. w tym właśnie dziale dóbr andryjańskich wymieniono cerkiew, wnosić możemy, że był to dział z pierwotną siedzibą dworską, urządzoną jeszcze w oparciu o przywilej z 1 VI 1517 r. Tu zamieszkiwał w latach 1517-1518 Abraham

---

6 A. Jabłonowski, *Podlasie*, [w:] „źródła dziejowe", t. XVII, cz. 2, Warszawa 1909, s. 132.

7 W. Pociecha, *Gliński Michał*, [w:] Polski Słownik Biograficzny (dalej PSB), t. 8, Wrocław-Kraków-Warszawa 1959-1960, s. 65-69.

8 AGAD, Metryka Litewska – transkrypcje, nr 193, s. 667-170; A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951, s. 30; M. Kondratiuk, *Nazwy...*, s. 20.

9 CAAD Moskwa, F. 389, op. 1, nr 7, k. 561v-564v: *Potverždenie witebskomu woewode Iwanu Sapege na imenie Botki, na rece Nure w Melnickom powete, wymenennoe im u melnickich zemian Stanisława Montewicza i bratanicza ego Iwaszka Glebowicza, i etim poslednim – na połuczennoe imi pri mene imene Berežnicu w Belskom powete*; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej AGAD), tzw. Metryka Litewska, nr 194, s. 697-700; AP Białystok, Kamera Wojenna i Domen Prus Nowowschodnich (dalej: Kamera), nr 2410; AGAD, Kapicjana, nr 31, s. 501-504; *Opisanie dokumentov i bumag...*, nr 428 i 430, s. 137; A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951, s. 29-30.

10 AGAD, Kapicjana, nr 3, s. 178-183; Tekst przywileju znajdował się do 1915 r. w Centralnym Archiwum Wileńskim, w księdze nr 10077, k. 343-349. Zob. [J. Sprogis], *Indeks alfabetyczny miejscowości Dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego*, cz. 1, Wilno 1929, s. 5.

11 AGAD, Kapicjana, nr 2, s. 1; AGAD, Arch. Roskie, nr 306.

12 *Urzędnicy podlascy XIV-XVIII wieku. Spisy*, opr. E. Dubas-Urwanowicz, W. Jarmolik, M. Kulecki, J. Urwanowicz, Kórnik 1994, nr 287 i 644, s. 61 i 91.

13 AP Kraków, Zbiór Zygmunta Glogera (dalej ZZG), nr 25.

14 A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 1, s. 49-50.

Józefowicz, a w latach 1519-1559 Andrzej Falko. Zięciowi Andrzeja Falka – Stanisławowi Falczewskiemu, który wraz z żoną Barbarą zarządzali tą częścią, w której znajdowało się pierwotne siedlisko i zarząd całości dóbr, cała majętność zyskała nazwę Andryjanki Stanisławowo, konsekwentnie używaną w źródłach historycznych XVI-XVIII w. Dodatkowo potwierdza to fakt, prymatu wśród innych andryjańskich siedzib dworu Barbary Falczewskiej, gdzie pewnie dożywał swoich dni jej ojciec – Andrzej Falk.

17 II 1562 r. Barbara Falkówna i jej mąż Stanisław Falczewski wspólnie z Marussą Falkówną dokonali rozgraniczenia z Andrzejem Bobrownickim, wdowcem po Helenie Falkównie.[15] Dział ten, w tymże 1562 r., otrzymała w posagu Anna (córka Barbary Falkówny i Stanisława Falczewskiego), wychodząc za mąż za Stanisława Miłoszewskiego.[16] Dwór Bobrownickich mieścił się na przeciwległym lewym brzegu rzeki Leśnej, na wprost starej, ojcowskiej, siedziby dworskiej – położonej na brzegu prawym Leśnej.

W 1580 r. w Andryjankach funkcjonowały 3 dwory należące do: Stanisława Miłoszewskiego, łowczego bielskiego (zięcia Barbary Falkówny i Stanisława Falczewskiego, wdowca po Barbarze z Falczewskich Miłoszewskiej), Andrzeja Bobrownickiego i Marussy Falkówny. W sąsiedztwie, na Leśnej, pracowało kilka młynów, w tym 1 pod dworem. Siedziba dworska, mimo że rozplanowano ją według zasad stosowanych w królewszczyznach podlaskich, oprócz kompleksu zabudowań gospodarczych i dworu funkcjonowały też ogrody. Te charakterystyczne cechy układu Andryjanek trwać miały aż do poł. XIX w.

Część Andryjanek (w podziale 1569 r. przypadła Barbarze Falczewskiej, a odziedziczona przez jej z kolei córkę Annę Stanisławową Miłoszewską, w 1606 r. została przekazana przez syna Barbary Jerzego Miłoszewskiego Andrzejowi Sapieże, łowczemu bełzkiemu, dziedzicowi na Boćkach. [17]

Już w 1554 r. Marussa Falkówna (zm. po 1580 r.) poślubiła Michała Sapiehę (zm. po 1592 r.) sekretarza królewskiego, dalekiego krewnego właścicieli Bociek. Otrzymała w posagu czwartą część ojcowskiej majętności Andryjanki.[18] W 1569 r. Marussa Falkówna Sapieżyna, córka Stanisława Falka zawarła akt prawny dotyczący podziałów własności dóbr Andryjanki i Żołodźki ze swymi siostrzenicami Anną Falczewską i Zofią Zarębiną (córkami Barbary Falkówny i Stanisława Falczewskiego). Tajemnicą pozostaje czas i okoliczności, w jakich złączono te dwa działy córek Andrzeja Falka: Barbary i Marussy, stanowiące w XVII w. jeden klucz dóbr boćkowskich Sapiehów.

Po śmierci Andrzeja Sapieha (zm. 1610 r.) Boćki i dział w Andryjankach odziedziczyła jedynaczka – Eleonora z Sapiehów Szyszkowska. Około 11 X 1654 r. zmarł Marcin Szyszkowski, starosta lelowski.[19] Wówczas wdowa po nim Eleonora z Sapiehów Szyszkowska w 1655 r. przekazała dobra Boćki Pawłowi Janowi Sapieże (ok. 1610-1665).[20]

Rejestr podatkowy z 1676 r. daje wyobrażenie o niezwykłym wzroście działu sapieżyńskiego złączonego wcześniej z dobrami boćkowskimi. Otóż zapłacono aż od 45 poddanych sapieżyńskich mieszkających w Andryjankach. Właściciel starosta rzeczycki rezydował gdzie indziej, a w dworze andryjańskim (usytuowanym w miejscu ocalałego dotąd zabytkowego zespołu dworsko-parkowego w Andryjankach) mieszkał *Jan Wiechowski urzędnik jego mości pana starosty rzeczyckiego*, który zapłacił *ze dworu od siebie* i *gospodyni*.[21]

Folwark Andryjanki w XVII w. bywał wydzierżawiany w *„wierne ręce"* różnym osobom z otoczenia Sapiehów. 7 VI 1658 r. Paweł Jan Sapieha, hetman wielki litewski, właściciel dóbr boćkowskich, przekazał Andryjanki w czasowe posiadanie Janowi Antoniemu Chrapowickiemu (1 X 1612-3 XI 1685), znanemu pamiętnikarzowi, egzulantowi, które swoje własne dobra ziemskie zajęte przez Moskwę pozostawił pod Witebskiem. 15 VI 1658 r. Chrapowicki zamieszkał w Andryjankach na stałe. W diariuszu notował detalicznie wszelkie wiadomości – domowe, klimatyczne, polityczne, towarzyskie. Chrapowicki wspominał m. in. o spaleniu zabudowań folwarcznych w czasie najazdu Chowańskiego zimą 1660 r. 18 IX 1660 r. w *Diariuszu* zanotował: *Przeprowadziłem się od pana Bobrownickiego do Andrianek do domu, który moim kosztem wszytek zbudowałem po spaleniu przez Moskwę wszytkich budynków.*[22]

---

15 AGAD, Archiwum Roskie, nr 305.
16 Tekst podziału (w j. polskim) z 1562 r. do 1915 r. znajdował się w w Centralnym Archiwum Wileńskim, w księdze nr 10079, k. 111 i nr 10085, k. 374. Zob. [I. Sprogis], *Indeks...*, s. 5.
17 AGAD, Arch. Roskie, nr 305.
18 AGAD, Kapicjana, nr 3, s. 39; W. Dworzaczek, *Genealogia*, Warszawa 1959, tabl. 169
19 AGAD, Kapicjana, nr 19, s. 444.
20 AGAD, Archiwum Roskie, nr 254.
21 Muzeum Narodowe (dalej MN) w Krakowie, Biblioteka Czartoryskich, nr 1099, s. 670.
22 J. A. Chrapowicki, *Diariusz*, cz. 1, opr. T. Wasilewski, Warszawa 1978.

Po 1660 r. wraz z odbudową folwarku zmieniono zapewne częściowo układ obiektu. W części zachodniej, w miejscu wcześniejszych sadów i warzywników urządzono ogród zapewne regularny, kwaterowy, łączący cechy użytkowe z ozdobnymi.

Po śmierci Pawła Jana Sapiehy dobra boćkowskie i dział majętności andryjańskiej, wraz z folwarkiem, przeszły na jego syna Franciszka Stefana Sapiehę (zm. 25 VI 1686) koniuszego Wlk. Ks. Litewskiego.[23] W 1686 r. dobra boćkowskie odziedziczył po ojcu Józef Franciszek Sapieha (1670-1744), generał major wojsk litewskich i od 1713 r. podskarbi wielki litewski, ożeniony w 1709 r. z Krystyną Branicką (zm. 1761), siostrą właściciela Białegostoku J. K. Branickiego hetmana wielkiego koronnego. Teresa Sapieżanka właścicielka dóbr boćkowskich wraz z folwarkiem w Andryjankach córka Józefa Franciszka Sapiehy i Krystyny z Branickich, siostrzenica Jana Klemensa Branickiego z Białegostoku, po rozwodzie (w 1745 r.) z pierwszym mężem Hieronimem Florianem ks. Radziwiłłem chorążym wielkim litewskim, w 1752 r. wyszła za mąż za Joachima Karola Potockiego.[24] Joachim Karol Potocki podczaszy litewski (zm. V 1791 r.), szef regimentu konfederacji im. Królowej Jadwigi, regimentarz Konfederacji Barskiej, starosta grzybowski i trembowelski, był właścicielem licznych majątków na Litwie, Wołyniu, Ukrainie i w Małopolsce.[25] Teresa z Sapiehów Potocka zmarła w 1777 r. W następnym pokoleniu dobra boćkowskie z Andryjankami, mocą układu z 15 VI 1778 r., przeszły z kolei na ich córkę – Krystynę Potocką, wydaną za mąż w 1773/4 r. za Franciszka Piotra Potockiego, starostę szczerzeckiego (1745-1829).[26]

Mimo, że dobra andryjańskie administracyjnie przynależały do ziemi drohickiej i parafii dziatkowickiej, a Boćki do ziemi bielskiej i parafii boćkowskiej, to Andryjanki sapieżyńskie były w tym czasie i później w okresie posesji Potockich w latach 1778-1847 jednym z folwarków włości boćkowskiej. Rejestr podatkowy z 1790 r. parafii dziatkowskiej wyszczególniał w Andryjankach dwa działy własnościowe. Pierwszy był własnością dziedziczną Franciszka Piotra Potockiego starosty szczerzeckiego. Do niego należał teren zachowanego dotąd założenia dworsko-ogrodowego w Andryjankach. W roku 1798 bibliotekarz wilanowski Hipolit Kownacki pisał o dobrach boćkowskich: *teraz to już jest w ręku wnuczków jego starościców szczerzeckich pod dożywociem ojca.*[27] Drugi dział własnościowy z kolei był wówczas dziedziczną własnością Ignacego Bobrownickiego podstolego mielnickiego i komisarza cywilno-wojskowego mielnickiego.[28] Żył on jeszcze w 1794 r.[29] Jego założenie dworsko-ogrodowe zlokalizowane było naprzeciw pierwszego, na lewym brzegu rzeczki Leśnej. Świadkowie zeznający w czasie procesu sądowego w sporze między Bobrownickimi z Sapiehami twierdzili: *rzeka Lisznia z dawnych czasów dzieli ogrody i siedliska..., a nurt... stary ta rzeka miała wedle... płotów, w końcu siedlisk Bobrownickiego..., podczas powodzi porozrywała, obróciła się tak sama rzeka..., a ojciec nieboszczyk 1765 Bobrownickiego, kopiąc sadzawki, szlam w starę rzekę Liszcze kazał walić, i tym szlamem nurt stary zatamował...*[30]

Około 1808 r. włości objął syn Franciszka Piotra Potockiego starosty szczerzeckiego i Krystyny z Potockich Jan Alojzy Potocki (24 VI 1776-1854), dziedzic Tykocina i Szelągówki.[31] Za jego czasów majętnością zarządzały jego żony Marianna z Czartoryskich (zm. przed 1825 r.) i Antonina de Lusignan.

W 1847 r. Antonina hr. Potocka, żona Jana Alojzego, właściciela dóbr boćkowskich odsprzedała ich pokaźny dział Gartkiewiczom. Andryjanki nabyła Florentyna Gartkiewiczowa, żona Jana. Jan i Florentyna Gartkiewiczowie przebudowali dawny folwark na siedzibę dworską. Pozostawiono stary drewniany dwór, ale w tej samej linii co i 100on zbudowano nowy dwór murowany, o cechach klasycystycznych, z gankiem od dziedzińca. Ustawiono go na osi alei biegnącej przez rzekę z sąsiedniego dworu w Andryjankach-Stanisławowie. W tej samej linii, dalej na północ, wzniesiono lamus. Przy urządzaniu przestrzeni parkowej zastosowano wzory angielskie. Formy wnętrz parkowych, swobodny układ dróg spacerowych, ekspozycja dużego stawu na Leśnej to elementy naturalistyczne tego ogrodu. Pozostawienie starych nasadzeń szpalerowych, podkreślających dawne granice kwater ogrodowych sprawiło, że powstała kompozycja o cechach eklektycznych. Poza nasadzeniami ozdobnymi pozostawiono też część drzew i krzewów owocowych. Sady owocowe zajęły północno-wschodnią część założenia. Przy dawnym dziedzińcu gospodarczym nasadzono drzewa i krzewy, a przed nowym dworem, na środku dziedzińca, założono kolisty podjazd. Część gospodarczą przeniesiono na nowe miejsce na wschód od nowego dworu. Na zachód od gościńca

23 AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego (dalej ASK), dz. I, nr 70, k. 361; MN Kraków, Bib. Czart, nr 1099, s. 838.
24 W. Dworzaczek, *Genealogia*, nr 142; PSB, t. 28.
25 W. Szczygielski, *Potocki Joachim Karol*, PSB, t. 26, s. 50-57.
26 AP Białystok, Kamera, nr 2410; M. Czeppe, *Potocki Franciszek Piotr*, PSB, t. 26, s. 127-132; W. Dworzczek, *Genealogia*, nr 142; W. Pawluk, *Położenie chłopów w dobrach boćkowskich w II połowie XVIII wieku*, „Rocznik Białostocki" 1967, t. 3, s. 359-395.
27 Ośrodek Dokumentacji Zabytków (dalej ODZ) Warszawa, Teki Glinki, nr 419 A, s. 29.
28 Biblioteka Uniwersytecka (dalej BU) Wilno, F. 4, k. 20-20v; AGAD, Zb. kart., nr AK 70, k. 1.
29 Urzędnicy podlascy XIV-XVIII w..., nr 805 i 984, s. 106 i 119.
30 AGAD, Arch. Roskie, nr 306, dok. CXVII/73.
31 BU Wilno, F. 4, nr 2561, k. 1-2.

Boćki-Dziadkowice biegnącego zachodnią granicą parku nadal funkcjonowała osada karczemna. W l. 60-tych XIX w. zbudowano tam również czworaki dla służby rolnej.

Jan Gartkiewicz testamentem z 1862 r. przekazał Andryjanki dzieciom: Andrzejowi Konstantemu i Marii z Gartkiewiczów hr. Ronikierowej.[32] W 1876 r. rodzeństwo rozdzieliło spadek, a jedynym posiadaczem siedliska dworskiego w Andryjankach został Andrzej Konstanty Gartkiewicz (zm. 1907).[33] Zbudował on nowe budynki gospodarcze oraz drewniany budynek z facjatą i balkonem łączący stary dwór z nowym.[34]

Po śmierci Andrzeja Konstantego majątek przeszedł na własność wdowy po nim Wandy i jego syna Jana Rafała Gartkiewicza. Od ok. 1923 do 1939 r. dobrami władał syn Jana Rafała Gartkiewicza Stanisław.[35]

W 1915 r. odchodzący Rosjanie podpalili zabudowania dworskie, ale pożar ugaszono i kompozycja przetrwała bez większych zmian I wojnę światową. Po 1920 r. dokonano istotnych zmian w założeniu. Przebudowano i powiększono system stawów na Leśnej (1920), na przeciwległym brzegu rzeki założono sady i szkółki sadownicze. Stary park dworski wyremontowano, usuwając z niego drzewa i krzewy owocowe oraz formując na nowo wnętrza i drogi spacerowe. Już przed 1922 r. zbudowano przy drodze biegnącej do lasu po granicy sadu i części gospodarczej, na północ od założenia czworak, wokół którego wydzielono ogródek, otoczony szpalerami lilaków. W 1929 r. pomiędzy ogródkiem a sadami wykopano 2 sadzawki, które obsadzono wierzbami. Zbudowano obok istniejącego również drugi czworak. W tym czasie sad położony na północ od dworu obsadzono dookoła szpalerami świerków i krzewów ozdobnych, a od strony parku szpalerem lilaków.[36]

W 1939 r. w czasie okupacji radzieckiej zesłano na Sybir rodzinę właścicieli, a w założeniu umieszczono tzw. *wojennyj gorodok*. Dewastacji uległy park, sady i budynki. Przebudowano dwór.

W 1944 r. majątek Gartkiewiczów (384 ha) uległ reformie rolnej.[37] Ocalałe zabudowania i teren ogrodów oddano najpierw szkole rolniczej, a potem wydzierżawiono indywidualnym rolnikom. Rozebrano czworaki i niemal całość budynków gospodarczych oraz „łącznik" między starym a nowym dworem. Później zastąpiono je częściowo nowymi budynkami.[38]

Współcześnie rośnie w Andryjankach 35 gatunków drzew i krzewów. Większość roślinności grupuje się na terenie parku i w otoczeniu dworu, gdzie zachowały się liczne stare drzewa. Wśród nich wyróżnia się kilka egzemplarzy z przełomu XVIII/XIX w. Dąb o q pnia 110 cm, jesion o q pnia 110 cm, lipa o q pnia 100 cm i klon o q pnia 100 cm. Zachowało się też kilka drzew (lip, jesionów, kasztanowców, wiązów, modrzewi o q pni 80-100 cm) z I poł. XIX w. Pozostałe stare drzewa (klony, jesiony, graby, jawory, jesion wyniosły odmiany zwisającej, świerki, sosny pospolite, wejmutka, dęby czerwone, wierzby, lipy i wiązy) pochodzą z II poł. XIX w. lub z nasadzeń XX-wiecznych. Starodrzew uzupełniają nieliczne sadzone krzewy ozdobne i dużo liczniejsze zarośla. Od północy i północnego-wschodu kompozycję zamyka ściana lasu sosnowego.

Przez teren założenia, zachodnią granicą części ozdobnej przebiega szosa Białystok-Lublin. Kompozycja ogrodów jest stąd doskonale widoczna. Stary drzewostan mimo barbarzyńskiej dewastacji wciąż stanowi niezwykle estetyczny komponent widokowy krajobrazu.[39]

W 1996 r. budynki dworskie z parkiem i 8 ha ziemi kupił Edward Sieciński, który odbudował murowany dwór, przeprowadził prace pielęgnacyjne w parku i w planach przewiduje odbudowę stawów.[40]

---

32 AP Białystok, SNG, nr 16 280; Tamże, Zb. kart.: *Geometričeskij specjal'nyj plan mestečka Bot'ki zemel' vladenja krestjan vydelannych iż imenja Bot'ki pomeščici de Flery. Otgraničenie proizvedeno v sentjabre i oktjabre mesjach 1873.*

33 A. Dikov, *Spisok zemlevladenii v Grodnenskoi guberni*, Grodna 1890, s. 96; AP Białystok, SNG, nr 1 759, 1 987, 12 045, 12 727.

34 *Stary i nowy dwór w Andriankach*, [w:] „Wieś Ilustrowana", 1911, nr 2, s. 15.

35 *Księga adresowa... 1930*, s. 129.

36 Relacje ustne Adama Wołka z Puław i Stanisława Wołka z Czartajewa Podleśnego.

37 AP Białystok, Wojewódzki Urząd Ziemski (dalej WUZ) Białystok II, nr 35, k. 26.

38 OW PSOZ Białystok, Fototeka, nr M/57/5060-5062.

39 E. Bończak-Kucharczyk, *Andryjanki. Dokumentacja ewidencyjna parku*, Białystok 1976; Z. Cybulko, *Zespół dworsko-ogrodowy w Andryjankach, gm. Boćki. Dokumentacja historyczno-przestrzenna*, Białystok 1986; J. Smaczny, J. Kozakiewicz, D. Korolczuk, *Andryjanki. Inwentaryzacja architektoniczno-konserwatorska zabytkowego założenia podworskiego*, Białystok 1981 (maszynopisy OW PSOZ Białystok).

40 K. J. Samusikowie, *Andryjanki*, „Gazeta Współczesna" 1999, nr 192 (14.350), s. 18; E. Bończak-Kucharczyk, *Andryjanki. Dokumentacja ewidencyjna parku*, Białystok 1976; Z. Cybulko, *Zespół dworsko-ogrodowy w Andryjankach, gm. Boćki. Dokumentacja historyczno-przestrzenna*, Białystok 1986; J. Smaczny, J. Kozakiewicz, D. Korolczuk, *Andryjanki. Inwentaryzacja architektoniczno-konserwatorska zabytkowego założenia podworskiego*, Białystok 1981 (maszynopisy OW PSOZ Białystok).

ANDRZEJEWO, gm. Sidra
OGRÓD DWORSKI
Nr 3

Czas powstania: Ogród powstał ok. poł. XIX w. na miejscu wcześniejszego folwarku.

Powierzchnia: Dawniej ok. 7,0 ha, obecnie 3,0 ha.

Forma przestrzenna: Ogród ozdobno-użytkowy o regularnej kompozycji bez wyraźnych cech stylowych.

Opis obiektu:

Pierwotną siedzibę dworską w Andrzejewie zlokalizowano na niewielkim wzniesieniu w zakolu rzeki Siderki. Powstała ona zapewne w l. 30-tych XVI w. po wydzieleniu południowej części dóbr sidrzańskich (zob. nr 125), które otrzymał Łukasz Hryńkowicz. Jego syn Andrzej Wołłowicz z żoną Owdotą założyli Andrzejewo zwane wówczas Sidrą. Andrzej Wołłowicz wzmiankowany jest jako posesor rezydujący w Andrzejewie w l. 1552-1557, toteż wydaje się, że właśnie ok. poł. XVI w. siedziba ta otrzymała klarowną regularną kompozycję.[41]

Przed 1556 r. wzniesiono tu dwór, a obok niego powstały okazałe, murowane zabudowania i tarasowe ogrody otoczone z dwóch stron rzeką i od południowego-wschodu rzędem stawów. Kompozycja ta lub przynajmniej jej część istniała jeszcze w 1863 r. Później uległa całkowitemu zniszczeniu.

Po bezpotomnej śmierci Andrzeja Łukaszewicza Wołłowicza i jego żony Andrzejewo złączono z sąsiednim majątkiem Wołłowiczów Pawłowiczami. Pozostał w nim jedynie folwark pawłowicki. W 1690 r. Andrzejewo było własnością Władysława Łapy, a sąsiedni majątek Pawłowicze należał do Stanisława Łapy.[42] Po bezpotomnej śmierci jednego z nich doszło do ponownego połączenia majątków i Andrzejewo znów spadło do rangi jednego z folwarków dóbr pawłowickich (zob. nr 109). 28 VII 1766 r. podpisano ugodę pomiędzy Skokowskim a Komarem dotyczącą praw własności Andrzejewa.[43] W 1775 r. było w rękach Komara miecznika wiłkomierskiego.[44] W 1832 r. zostało od tych dóbr oderwane, przy czym część została przy ówczesnym (od 1816) właścicielu Pawłowicz, Kazimierzu Downarowiczu, a część przejęli Wiktor i Kazimierz Gąsowscy, właściciele Tołoczek Wielkich oraz niejaki Wołkowycki (zap. Antoni).[45] W 1841 r. K. Downarowicz sprzedał swoją część obejmującą m.in. zabudowania gospodarcze Józefowi Dobrogostowi Kurnatowskiemu mieszkającemu w jednym z pobliskich majątków. Siedlisko dworskie przypadło Gąsowskim, podobnie jak większość gruntów Andrzejewa.

Po śmierci Wiktora Gąsowskiego w 1848 r. jego majątek został podzielony między żonę Olgę i dzieci. W 1856 r. ówczesna właścicielka Tołoczek Wielkich i Andrzejewa Eleonora Gąsowska dokonała podziału majątku pomiędzy 11 spadkobierców, przy czym większość z nich została spłacona przez jej dwóch synów Wiktora i Wojciecha, którzy dokonali rozdziału Tołoczek od Andrzejewa przejętego w efekcie przez Wiktora Gąsowskiego. Ten ostatni, za udział w Powstaniu Styczniowym został wywieziony na Sybir, pozostawiając żonę i siedmioro dzieci. Majątkiem zarządzał wówczas jedyny pełnoletni syn Wiktora Ludomir, który wkrótce przeniósł się do założonej dla siebie nowej siedziby w Ludomirowie. 6/7 części Andrzejewa w ramach represji popowstaniowych zostało w 1867 r. sprzedane Michałowi Apollonowiczowi Kuźminowi z Grodna.[46]

Za czasów Gąsowskich został wzniesiony w północnej części założenia drewniany dwór. Przed dworem wokół prostokątnego dziedzińca z kolistym podjazdem pośrodku wzniesiono inne drewniane budynki. Obok funkcjonowały jeszcze stare kamienne zabudowania. Do dziedzińca wiodły dwie drogi przecinające rzekę: jedna, od północ-

41 *Akty izdavaemyje Vilenskoj Archeografičeskoj komissjej dla razbora drevnich aktov* (dalej: AWAK), t. 21, s. 60-191; J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny, geneza, rozwój oraz zróżnicowanie etniczne*, [w:] „Acta Bltico-Slavika", t. 11, Wrocław 1977, s. 91-92.

42 AGAD, Bibl. Załuskich, nr 205, k. 40; *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo trockie 1690 r.*, opr. H. Lulewicz, Warszawa 2000, s. 114.

43 [I Sprogis] *Indeks alfabetyczny*, cz. 1, s. 4-5.

44 Centralne Państwowe Archiwum Historyczne (dalej CAH) Mińsk, F. 1882, op. 1, nr 4, k. 36; *Tabela dymów... 1794...*; J. Maroszek, *Konfiskaty mienia mieszkańców Białostocczyzny po wojnie z Rosją 1812 r.* „Rubieże", z. 1, Białystok 1992, s. 105.

45 AP Białystok, Komisja Aprowizacji Ludowej Obwodu Białostockiego (dalej KAL OB.)., nr 1, k. 682.

46 *Spisok imenjam Severo-zapadnogo kraja podleŽaščim objazatel'noj prodaŽe v 2-ch godičnyj srok na osnovanii vysočajšago povelenja 10 dekabra 1865 goda. I. Po Grodnenskoj gubernii*, Vil'na 1866, s. 10-11; J. Iwaszkiewicz, *Wykaz dóbr ziemskich skonfiskowanych przez rządy zaborcze w latach 1773-1867*, [w:] Ziemiaństwo i większa własność rolna (Stan posiadania, praca społeczna i gospodarcza, produkcja i obciążenia), Warszawa 1929, s. 52; W. Bujnowski, *Powiat sokólski. Jego przeszłość i stan obecny*, Warszawa 1939, s. 170; AP Białystok, Grodzieńska Komisja Lustracyjna (dalej: GKL)., nr 252; P. Dikov, *Spisok zemlevladenii...*, s. 44.

nego-wschodu z Ludomirowa i druga, od południowego-wschodu z Pawłowicz. Droga z Pawłowicz przecinała teren starego ogrodu, na który wbiegała po grobli między stawami.

Nowy dwór otoczony został od północnego-wschodu i północnego-zachodu regularnym ogrodem ozdobnym przechodzącym w sąsiedztwie rzeki w sad, na który otwierał się widok z dworu. Wzdłuż północno-zachodniej granicy ogrodu, przy drodze do Ludomirowa i równolegle do granic dziedzińca posadzono szpalery lipowe ograniczające wnętrza ogrodowe. Część ogrodu otoczono kamiennym murem. W latach późniejszych w sadzie nad rzeką została wzniesiona gorzelnia, a na południowy-zachód od dziedzińca kompleks kamiennych budynków gospodarczych. Do budowy użyto prawdopodobnie materiału uzyskanego z rozbiórki zabudowań starego założenia. W 1886 r. Michał Apolonowicz Kuźmin zadłużył się u Ludomira Gąsowskiego i Aleksandra Makowieckiego, po czym w tym samym roku sprzedał zadłużony majątek Janowi i Andrzejowi Kundom oraz Jerzemu Wasilewskiemu, przy czym oddany on został w roczną dzierżawę Ludomirowi Gąsowskiemu. Od tego czasu datuje się trwały podział założenia na dwie części.[47] Wtedy też dwór wraz z zabudowaniami skupionymi wokół dziedzińca, ogrodem przy dworze oraz gorzelnię przejęli Kundowie. Pozostałe części kompozycji, w tym kompleks budynków gospodarczych przypadły Wasilewskiemu, który wzniósł tam wkrótce nowy dom.

Po podziale nastąpiła szybko likwidacja kompozycji założenia staropolskiego. Miejsce dawnych budynków i ogrodu tarasowego zajęły pola uprawne i warzywniki. Zasadzono tu za to nowe sady obok zabudowań gospodarczych.

Około 1920 r. Jan Kunda sprzedał swoją część Andrzejewa Dominikowi Baganowi, a część Jerzego Wasilewskiego przejął Stefan Harasim, po którym w tym samym roku odziedziczył ją jego syn Witold. W rękach rodzin Bagnów i Harasimów założenie pozostawało przez cały okres międzywojenny, a ich spadkobiercy są jego właścicielami do dzisiaj.[48] Doprowadzili oni do znacznej dewastacji starych zabudowań i kompozycji ogrodów. Wznieśli szereg nowych budynków i prowadzą tu indywidualne gospodarstwa chłopskie.

Do dziś przetrwały: część dworu, ruiny drewnianej stodoły wzniesionej ok. poł. XIX w., drewniany magazyn z tego samego okresu i kamienna obora z końca XIX w. Zachowały się: droga dojazdowa z Ludomirowa, wnętrze dziedzińca przed dworem, wnętrze sadu nad rzeką, jeden zarośnięty staw, fragmenty szpalerów lipowych i kilka pojedynczych starych drzew. Większość ogrodu ozdobnego zajęły zarośla, a brzegi rzeki porosły olsami.

Starodrzew składa się z ok. 40 lip sadzonych ok. poł. XIX w. oraz kilka lip i innych drzew pochodzących z II poł. XIX stulecia lub z początku XX w. Drzewa młode i krzewy to w większości samosiewy, tworzące grupy o ubogim składzie gatunkowym (wyodrębniono tu zaledwie 12 gatunków drzew i krzewów).

Usytuowane na skłonie górującego nad doliną rzeki wzgórza szczątki założenia są dość dobrze widoczne i nadal jeszcze stanowią ciekawy akcent widokowy okolicy. Leżą jednak w miejscu mało uczęszczanym, z dala od innych siedzib.[49]

AULS, gm. Kuźnica Białostocka
OGRÓD DWORSKI
Nr 4

Czas powstania: Ogród powstał na przełomie XIX/XX w.

Powierzchnia: Dawniej 3,0 ha, obecnie 3,0 ha.

Forma przestrzenna: Regularny ogród użytkowo-ozdobny z elementami kompozycji swobodnych wokół dworu i podjazdu.

Opis obiektu:

Siedzibę dworską w Aulsie usytuowano z dala od okolicznych wsi, wśród pól i lasów, w sąsiedztwie niewysokiego wzgórza. Powstała ona przy skrzyżowaniu dwóch lokalnych dróg: z Kuźnicy Białostockiej do Sokółki i z Chreptowców do Wojnowców.

47 AP Białystok, SNG. nr 19574, 19568, 19974, tymcz. 4, s. 185.
48 *Księga adresowa... 1930*, s. 166; Relacje ustne Dominiki Bagan i Witolda Harasima, zam. Andrzejewo, gm. Sidra.
49 E. Korneluk, A. Zawistowski, *Andrzejewo. Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego*, Białystok 1981.

Dobra Auls (lub Awuls) wzmiankowane w 1783 r. wchodziły pierwotnie w skład ekonomii grodzieńskiej.[50] Później stały się częścią majątku Kuścin, należącego w 1. 1856-1870 do rodziny Sierzputowskich, jednak prawie do końca XIX w. miejsce omawianej kompozycji zajmowały pola uprawne. Dopiero po nabyciu ok. 61,0 ha gruntów przez Stanisława i Wincentego Blacharczyków powstała tu siedziba dworska stanowiąca centrum tych niewielkich dóbr.[51]

Zajmowała ona prostokątny teren otoczony szpalerami drzew lub krzewów ozdobnych i owocowych, podzielonych wzdłuż drogą z Chreptowców, przy której posadzono aleję składającą się z brzóz, świerków, lip i klonów. Na płd.-zach. od tej alei wzniesiony został dwór poprzedzony kolistym podjazdem. Przy podjeździe i dworze posadzono żywopłoty oraz grupy drzew i krzewów ozdobnych. Po przeciwnej stronie alei, na północny-zachód od podwórza gospodarczego zajmującego południowo-wschodnią część układu, wzniesiony został drugi drewniany dwór – skromniejszy, zwrócony frontem do podwórza i użytkowany zapewne przez drugiego współwłaściciela. Oprócz budynków otaczających podwórze zbudowano kilka innych na południowy-wschód od pierwszego dworu. Pozostałe części kompozycji zajęte były przez sady i warzywniaki.

Ta regularna (wyjąwszy otoczenie pierwszego dworu i podjazdu) kompozycja została częściowo zniszczona przed 1920 r. M. in. zniszczeniu uległy dwór stojący w południowo-zachodniej części układu i kilka budynków gospodarczych.

W 1920 r. S. Blacharczyk sprzedał majątek Antoniemu Godlewskiemu, który zamieszkał w dworze stojącym obok podwórza. Układ przestrzenny ogrodu w okresie międzywojennym nie uległ zasadniczym zmianom. Ogród został jednak zaniedbany, a deformacji uległa dawna kompozycja w otoczeniu zniszczonego dworu i podjazdu, który utracił dawne funkcje.

W czasie II wojny światowej spalone zostały wszystkie, poza dworem Godlewskich, budynki gospodarcze Aulsu, wymarły drzewa owocowe i wycięta została część nasadzeń ozdobnych.

Po wojnie Antoni Godlewski, do dziś użytkujący ten obiekt, wzniósł kompleks nowych budynków gospodarczych zniekształcając stary układ. Został też zasadzony nowy sad na południowy-zachód od alei dojazdowej. Granice tego sadu nie pokrywają się z dawnymi granicami kompozycji. Północna i północno-zachodnia część ogrodu zostały całkowicie zniszczone i zamienione na pola uprawne lub pastwiska.

Do chwili obecnej przetrwały: drewniany dwór Godlewskich, fragment nasadzeń alei dojazdowej, fragmenty kompozycji roślinnych wokół dawnego podjazdu oraz szpalery młodych drzew i krzewów wyrosłe na miejscu niektórych starych szpalerów i odtwarzające część dawnych granic kompozycji.[52]

Uboga dzisiaj roślinność składa się z 12 gatunków drzew i krzewów. Stare drzewa (lipy, klony, brzozy, świerki i wierzba) pochodzą z przełomu XIX/XX w. lub z okresu międzywojennego. Wokół dawnego podjazdu przetrwały rozrośnięte grupy tawlin i lilaków, a przy dworze kilka innych krzewów ozdobnych.

Długoletni proces zniszczeń i przekształceń upodobnił Auls do zwykłych zagród chłopskich, toteż mimo że jest on wśród pól z daleka widoczny, nie odgrywa w krajobrazie doniosłej roli.[53]

BACIKI ŚREDNIE, gm. Siemiatycze

PARK DWORSKI

Nr 5

Czas powstania: Park powstał na ok. 1914 r. w., na miejscu wcześniejszej, renesansowej kompozycji.

Powierzchnia: Dawniej 19,5 ha, obecnie 9,5 ha.

Forma przestrzenna:

50 S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauzi*, t. I, Londyn 1970, s. 610.

51 *Topografičeskaja karta Grodnenskoj gubernii*, b. m. 1856. Ispravl. po rekognoscirovke 1865 i 1866 gg. Skala 1:126 000; Kolekcja Wiktorii Bilmin z Łosośny Małej, *Podrobnyj plan Imenija Lososny Vsevolodovki votčinnika Vsevoloda Apollonoviča Sytina Grodnenskoj gubernii Sokolskago uezda sostavlen v1856 godu. Spodlinnago kopiroval Grodnenskij povoročnyj zemlemer Aleksandr* Dubrovlskij. Skala 1:6 720; Tamże, *Plan imenija Lososny Grodnenskoj gubernii-Sokolskago uezda vladenija Gg. SerŹputovskich, sostavlen v 1870 godu zemlemerom Mirovago Sjezda V. N. Nemcovym*; AP Białystok, SNG, nr 14 142, 14 226, 14 603; *Karte des westlichen Russland*, b.m. 1915, arkusz N 28 Sokolka.

52 *Województwo białostockie. Skala 1:25 000.*, Warszawa 1925.

53 E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Auls. Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego*, Białystok 1986 (maszynopis OW PSOZ Białystok).

Opis obiektu:

Siedzibę dworska w Bacikach zlokalizowano wśród lasów, na wzniesieniu opadającym w kierunku zachodnim, do doliny rzeki Mahomet[54] i w kierunku północnym, do doliny niewielkiego strumienia.

Pierwszymi właścicielami dóbr ziemskich Baciki była rodzina Szczytów, h. Jastrzębiec, właściciele ponadto Szczytów Dzięciołowa (zob. nr 142) i Czartajewa (zob. nr 32). 23 VII 1469 r. Jakub Janowicz Szczyt zapisał swemu diakowi wójtostwo we wsi Bacikowicze. Już wówczas dobra były skolonizowane i musiała istnieć siedziba dworska.[55]

Jakub Szczyt miał 2 synów: Mikołaja, marszałka hospodarskiego, w l. 1522-1531 i Stanisława, a także córkę Jadwigę, zamężną za Jerzym Olechnowiczem przezwanym Irzyk. Przed 1524 r. zmarł bezpotomnie Stanisław Szczyt. Wdowa po nim, Zofia wyszła powtórnie za mąż, za Pawła Raczkę Puczyckiego z Ruskowa, wojskiego bielskiego, wójta z Wysokiego Mazowieckiego, syna Jerzego Raczki Puczyckiego, sędziego bielskiego (w l. 1515-1533) z Turośni Kościelnej (zob. nr 153). 20 XI 1531 r. król Zygmunt I wydał dekret w sprawie pozostałych po Stanisławie Szczycie dóbr pomiędzy Mikołajem Szczytem (marszałkiem JKM 1522-1522), bratem zmarłego Stanisława oraz szwagrem Irzykiem Olechnowiczem, a wdową po Stanisławie Szczycie Pawłową Raczkową.[56]

Po matce Jadwidze Szczytównie dobra Baciki i Szczyty Dzięciołowo odziedziczył Jan Irzykowicz. Ten, dworzanin JKM (1549 r.) był starostą mielnickim i łosickim (w l. 1551-1558), rezydował, z racji na bliskość Mielnika w Bacikach, musiał tam zaprowadzić renesansową kompozycję przestrzenną, analogiczną do innych podlaskich rezydencji pańskich, w dobrach dworzan Zygmunta Augusta. Domyślać się tylko możemy, że korzystać musiał z usług mierników królewskich, którzy w tym czasie dokonywali pomiary włócznej rządzonych przez niego starostw. Dobra obejmujące ok. 72 wł. chłopskich (ok. 1500 ha) były dobrze urządzone. Posiadały liczne młyny – 8 kół i 2 folusze.

Najstarszym synem Jana Irzykowicza starosty mielnickiego był Kasper Irzykowicz, podkomorzy ziemi mielnickiej, dworzanin JKM, który otrzymał w dziedzictwo Szczyty Dzięciołowo (zob. nr 142), ale też w l. 1559-1568, po śmierci ojca zarządzał dobrami Baciki, przeznaczonymi na dziedzictwo małoletnich braci i oprawę wdowie.[57]

Kasper Irzykowicz posłował z ziemi bielskiej na sejm unijny do Lublina w 1569 r. 3 III 1569 r. wyjechał on z Lublina oświadczając, że nie jest już posłem, bo po wyjeździe Litwinów mandat jego ustał i nie chce być poczytywany przez panów litewskich za zdrajcę. Litwini pragnęli go przekupić, napominali, że jest z rodu Olechnowiczów.[58] Najpewniej wobec zagrożenia konfiskaty dóbr, która mogła spotkać nieposłusznego królowi posła bielskiego 12 IV 1569 r. bracia Kaspra Przecław, Oktawian, Olbrycht i Hieronim, występowali w sądzie przeciw niemu o ich należności ze wsi Baciki – Piotrowa, Iliaszowa i Panasowa (późniejszych Bacik Średnich, Bacik Bliższych i Bacik Dalszych), Moszczonej (Pańskiej) i Trzcieńca (Grabarka), dworu Baciki, a także o ojcowskie rzeczy ruchome i należności z tytułu fundacji cerkwi ruskiej w Bacikach.[59]

Siedzibę rodową w Bacikach Średnich otrzymał Olbrycht (czyli Wojciech) Irzykowicz. W 1580 r. przy dworze funkcjonował młyn wodny z 2 kołami i foluszem. Do tego działu dóbr należała ponadto wieś Trzciniec. Dwaj jego bracia – Jarosz i Oktawian Irzykowiczowie trzymali dwa inne działy i osiedli w swych dworach w Bacikach Bliższych i Bacikach Dalszych.[60]

Zapewne w 1 poł. XVII w. siedziba dworska otrzymała regularną barokową kompozycję. Wzniesiono piękny drewniany dwór, usytuowany frontem na południe (przetrwał do 1975 r.). Przed dworem umieszczono prostokątny dziedziniec, a dalej na płd. Budynki gospodarcze. Wiodła do nich od zach. Aleja, przeprawiająca się przez rzekę Mahomet. Być może inna droga prowadziła do dworu od płn., przez ogrody położone na płn. i zach. od dworu. Jeszcze inna wiodła do tego budynku od wsch., z folwarku Ossolin. Na rzece, w sąsiedztwie alei dojazdowej funkcjonował młyn. XVII-wieczna kompozycja ogrodu uległa w czasach późniejszych kompletnej przebudowie. Śladem po niej była tylko pewna regularność centralnej części kompozycji, zachowującej kilka prostych dróg.

---

54 H. Ch. Textor, D. F. Sotzman *Topographisch Militarische Karte vom vormaligen Neu-Ostpreussen oder dem jetzigen Nordlichen Theil des Herzogsthums Warschau nebst dem Russischen Districk Mit Allerhoch.*

55 *Russkaja istoričeskaja biblioteka*, t. 20 [ML, t. I, nr 51, t. III, nr 1285-1287]; A. Wawrzyńczyk, *Rozwój...*, s. 95.

56 AGAD, ML, nr 202, k. 218.

57 S. Uruski, A. A. Kosiński, A. Włodarski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 6, s. 56; J. Maroszek, W. Wilczewski, *Epitafium Przecława Monwida Irzykowicza odkryte w Turośni Kościelnej*, „Białostoczczyzna", 2(27), 1992.

58 MN Kraków, Bibl. Czart., TN, nr 77, s. 89-103: *Nowiny Lubelskie* [Anonim].

59 CAH Mińsk, F. 1706, op. 1, nr 2, k. 3030v.

60 A. Jabłonowski, *Podlasie*, t. 1, s. 62-63, 76.

Pozostało też rozmieszczenie w przestrzeni poszczególnych części funkcjonalnych założenia. Kompozycja ogrodów uległa w XVIII w. częściowemu zniszczeniu. Dotyczyło to zwłaszcza części ozdobnej, która w dużej mierze zarosła lasem.

Przed 18 IV 1660 r. zmarł kolejny właściciel Bacik Średnich, Kasper Monwid Irzykowicz (syn Olbrychta-Wojciecha), miecznik podlaski (1636-1660), pozostawiając wdowę Dorotę Kiszczankę, synów Kazimierza i Andrzeja i córkę Annę. W 1662 r. mieszkali oni w dworze w Bacikach.[61]

Anna Irzykowiczówna przed 1668 r. poślubiła Zbigniewa Ossolińskiego (zm. 1678), starostę drohickiego (w l. 1648-1678),[62] wnosząc w posagu majętność Baciki Średnie w dom Ossolińskich.[63] Nastąpił regres kompozycji ozdobnej, bo Baciki Średnie spadły do roli folwarku dóbr ciechanowieckich. W 1676 r. rejestr pogłównego wyliczał *Dziedziczna wieś Baczyki. Dwór [Zbigniewa z Tęczyna Ossolińskiego] JMP starosty drogickiego, w którym mieszka szl. Stanisław Tokarzewski, urzędnik, od siebie. Tenże urzędnik od czeladzi dworskiej plebeis osób n-o 3. Tenże ze wsi Piszczatki Bacików i młynarzów, osób n-o 79.*[64] Zresztą Ossolińscy zastawili Baciki Pawłowi Zaszczyńskiemu, podstolemu ziemi mielnickiej i podstarościemu mielnickiemu. Zaszczyńskiego zamordowali w 1701 r. miejscowi chłopi.[65]

Kolejnym posesorem był Antoni Ossoliński (zm. przed 1692 r.).

Katarzyna z Miączyńskich Ossolińska zmarła w 1729 r. Franciszek Maksymilian Ossoliński ponownie ożenił się w 1732 r. z Katarzyną Jabłonowską, córką Jana hr. na Jabłonowie, wojewody ruskiego i Joanny hr. de Bethune.[66] W 1738 r. Franciszek Maksymilian Ossoliński przekazał swemu synowi Tomaszowi Konstantemu Ossolińskiemu dobra Ciechanowiec, Baciki Średnie i Czartajew. Początkowo, do 1736 r. był on duchownym, osiągając tytuł kanonika krakowskiego. W 1741 r. ożenił się z Teresą (1722-1801), córką Wojciecha Lanckorońskiego. Jedyną spadkobierczynią Tomasza i Teresy Ossolińskich była ich córka Katarzyna (1743-1807), która poślubiła Rocha Jabłonowskiego.[67]

Teresa Ossolińska wyraźnie pod wpływem Anny Jabłonowskiej z Siemiatycz wprowadziła drobiazgową rachunkowość folwarku Baciki Średnie, do którego należały 2 wsie chłopskie: Baciki i Moszczona. Ekonom folwarku opracował w związku z zarządzeniem dziedziczki: *Regestr jednoletni od dnia 24 VI 1784 do tegoż dnia r. 1785 folwarku Bacykowskiego.* Uprawiano na gruntach dworskich żyto, pszenicę, owies i chmiel. Dwór otaczały bielniki, na których bielono tkaniny.[68]

Ciecierscy herbu Rawicz wywodzili się z Ciecierzyna pod Lublinem. W 1571 r. Paweł Ciecierski zamienił włość Świerżeń z Radziwiłłem na majętność Mordy w ziemi drohickiej.[69] Odtąd dobra te przez kilka pokoleń pozostawały w ich ręku. Ciecierscy licznie zajmowali urzędy podlaskie, ziemskie drohickie i mielnickie.[70] Ostrożany (zob. nr 106), Stadniki, Bryki (zob. nr 23), Pełch, Perlejewo, Pieczyska, Leszczkę, Przybyszyn i wiele części w innych wsiach wniosła w dom Ciecierskich[71] Teodora z książąt Korybut Woronieckich. Była ona żoną Ignacego Ciecierskiego (po jego śmierci wyszła powtórnie za mąż za Franciszka Junoszę Podoskiego). Wymienione dobra ziemskie, po zmarłym bracie Ignacym, odziedziczył 20 VIII 1794 r. Jakub Ciecierski (kolejno miecznik drohicki, podstoli, podczaszy i od 1783 r. stolnik podlaski), który poślubił Konstancję Kuczyńską.[72] Jakub Ciecierski ok. 1801 r. zmarł, kiedy jedyny syn Dominik (ok. 1782-10 XII 1828) miał zaledwie 19 lat, toteż zarząd dóbr w testamencie powierzył na wypadek swej śmierci żonie – Konstancji z Kuczyńskich, zaś Dominikowi folwark Ciepielin, by *uprawiał się w gospodarowaniu.* 9 VI 1804 r. Dominik Ciecierski nabył majątek Pobikry, a 18 VI 1805 r. Skórzec.[73] W 1805 r. Dominik otrzymał od matki zarząd także nad dobrami *w kraju pruskim*, z Ostrożanami na czele.

Z kolei dobra Ciechanowiec (wraz z Bacikami Średnimi) własność Katarzyny z Ossolińskich Jabłonowskiej, później należące do Ciecierskich, początkowo wykupił rząd pruski. 2 III 1804 r. jako właściciel wzmiankowany był prezydent Kamery Prus Nowowschodnich w Białymstoku Friedrich Schimelfennig. Nabył je kolejno Fryderyk von Kühlen z Królewca, który 9 IV 1806 r. część tej własności wraz z Czajami, Małyszczynem, Korycinami,

61 AWAK, t. 33, s. 521.
62 *Volumina legum*, t. IV, s. 112, t. V, s. 284.
63 W. Dworzaczek, *Genealogia*, Warszawa 1959, tab. 144; S. K. Kossakowski, *Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich*, t. 2, Warszawa 1860, s. 127-137.
64 MN Kraków, Bibl. Czart., nr 1099, s. 679.
65 W. Kuczyński, *Pamiętnik 1668-1737*, opr. J. Maroszek, Białystok 1999, s. 29.
66 S. K. Kossakowski, op. cit., t. 2, s. 132.
67 L. Potocki, *Wspomnienia mojej młodości – Świsłocz, Różana, Dereczyn*, „Gazeta Codzienna", 1860 r.
68 AN Wrocław, Ossolineum, nr 3857/II.
69 AGAD, Metryka Koronna, nr 109, k. 509.
70 S. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 3, Warszawa 1900, s. 161-163.
71 Przed 8 X 1752 r. – AGAD, Zb. dok. pap., nr 1877.
72 AP Białystok, SNG, nr 9895.
73 AP Białystok, SNG nr 9895 i 10161.

Lachówką, Wieremiejkami, Czartajewem (zob. nr 32), Gryćkami, Krasewiczami, Syczami, Bacikami Średnimi (1254 dz.=1380 ha) i Moszczoną (381,5 dz.=420 ha) odsprzedał Dominikowi Ciecierskiemu.[74] 23 III 1811 r. Dominik Ciecierski nabył Kostusin (alias Poniaty) od Prusaka Friedricha Schimelfeniga. W 1816 r. w zamian za klucz mordzki nabył Ciechanowiec (1084 dz.=1200 ha), Malec (606 dz.=667 ha) i folwark Ciechanowczyk (3444 dz.=3788 ha).[75] Dominik Ciecierski stał się właścicielem wielkiej fortuny. Uważa się, że w latach 1816-1890 do Ciecierskich w sumie należało 9 825 dz. (10 807,5 ha). W latach 1816-1828 był marszałkiem szlacheckim obwodu białostockiego, człowiekiem światłym i pojęć liberalnych. Był inicjatorem uchwał szlachty białostockiej z r. 1819 o zniesieniu poddaństwa włościan i czynił w tej sprawie bezskuteczne zabiegi u cara Aleksandra I.

Dominik Ciecierski miał dwóch synów: Justyna (15 IV 1805-1829) i Stefana (8 II 1821-1888).[76] Całość majątku wobec bezpotomnej śmierci brata dziedziczył Stefan Ciecierski. Główną siedzibą dóbr wpierw Dominika, a później Stefana Ciecierskich były Pobikry. Baciki Średnie były tylko jednym z folwarków, toteż nie rozbudowywano tam programu ozdobnego, pozostawał tam stary XVII-wieczny dwór i towarzyszący mu barokowy stary ogród, urządzony jeszcze w XVI i 1 poł. XVII w.

7 II 1890 r. dzieci Stefana Ciecierskiego i Jadwigi z hr. Rzewuskich podzieliły między siebie majątek po zmarłym ojcu Czartajew, Baciki Średnie i Ciechanowiec odziedziczył Henryk Tadeusz Ciecierski (1864-1933), ożeniony z Józefiną Teklą Fortunatą Biernacką (1 VI 1873-7 VI 1966).[77] Osiadł on wpierw w Słowiczynie, a później w Bacikach Średnich na stałe i gruntownie przebudował istniejący wcześniejszy układ przestrzenny, wznosząc wiele nowych zabudowań i zakładając neoromantyczny park. Prace nad upiększeniem siedziby były kontynuowane jeszcze w okresie międzywojennym. XVII-wieczny dwór wyremontowano i wyposażono w żaluzje i kraty dla pnączy. Zlikwidowano zabudowania gospodarcze otaczające dziedziniec przed dworem. Stała tam odtąd tylko jedna, nowo wzniesiona oficyna, mieszcząca tkalnię dywanów. Miejsce dziedzińca zajęły podjazd, z kolistym kwietnikiem, obwiedziony żywopłotem oraz swobodne nasadzenia, otaczające to reprezentacyjne wnętrze i oddzielające je od części gospodarczej, a także dwa klomby, umieszczone przed starym dworem, symetrycznie do jego osi. Przy podjeździe ustawiono kamienną kolumnę, zwieńczoną drewnianym wazonem na kwiaty, a całe wnętrze przyozdobiono głazami narzutowymi, z 2 rzeźbami sfinksów, ustawionymi przy bramie do parku. Równolegle do wsch. elewacji dworu usypano wysoki, ok. 1,5 m wał ziemny, na który prowadziły ośmiostopniowe kamienne schody. Pełnił on funkcję platformy widokowej oraz swoistego ogrodzenia i być może nasuwać miał skojarzenia z resztkami jakiś budowli fortyfikacyjnych. Na płn. od dworu wśród orzechów i innych drzew owocowych wzniesiono drewnianą oficynę gościnną, zwaną *Szwajcarką*. Teren położony na płn. i wsch. od dworu, porośnięty sosnowym lasem, przekształcono w park, usuwając część drzew leśnych, formując kilka wnętrz, sadząc nowe, różnogatunkowe grupy drzew i krzewów ozdobnych oraz przeprowadzając płynne drogi spacerowe. Jedna z nich miała charakter obwodnicy biegnącej dookoła parku, którego naturalną granicę wyznaczał bezimienny strumień. Inna powstała wskutek przebudowy drogi z folwarku Ossolin. Pozostałe tworzyły zapewne kilka mniejszych pętli. Granice parku obsadzono częściowo lipami, a przy niektórych drogach zasadzono grupy lip, róż i głogów. Atrakcja parku były 2 podwyższone teraz kopce ziemne – dawne prehistoryczne kurhany w części parku zwanej *Mogielnikiem*. Na jednym z nich, usytuowanym na wsch. od dworu wzniesiono drewnianą kaplicę. Drugi, położony nad strumieniem, w płn.-zach. części parku wykorzystywany był jako punkt widokowy.

Opadający do rzeki teren, położony na zach. od dworu i parku zajmowały sady, sąsiadujące z dawnym stawem młyńskim, wśród których na wsch. od stawu stał drewniany dom ogrodnika. Taka lokalizacja sadów pozwalała na oglądanie panoramy założenia od strony zach., z drogi łączącej Baciki Średnie z Romanówką. Rozciągała się stamtąd piękny widok na dolinę strumienia, staw, sady, stojący na wzniesieniu dwór i górujący nad całością masyw roślinności parku.

Od tej strony wiodła do założenia przez rzekę stara droga dojazdowa, przy której posadzono teraz aleję topolowo-lipową. Na jej osi umieszczona została nowa część gospodarcza, składająca się z licznych murowanych budynków. Stała tu też drewniana rządcówka (w płn.-wsch. narożniku dziedzińca gospodarczego), na granicy sadu założonego na wsch. od części gospodarczej i otoczonego szpalerami świerkowymi. W sąsiedztwie alei dojazdowej postawiono dom gajowego. Na płd. od części gospodarczej wzniesiono drewniane czworaki, a na zach. od niej, w lesie otaczającym folwark, od płd. i zach. ustawiono drewnianą leśniczówkę. Od leśniczówki doprowadzono przez

74 AP Białystok, SNG, nr 10161.
75 AP Białystok, SNG, nr 9895.
76 H. Mościcki, *Ciecierski Dominik, h. Rawicz*, PSB, t. 4, s. 36-37.
77 A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 3, Warszawa 1900, s. 162-163.

las łukowatą drogę łączącą aleję dojazdową z drogą biegnącą od dworu przez część gospodarczą do wsi. (Ta droga do wsi wyznaczała przedtem granicę siedemnastowiecznej kompozycji).[78]

W 1914 r. dobudowano do dworu od zachodu nową murowaną część. Stary dwór wówczas częściowo przebudowano zmieniając m. in. formę okien, którym nadano kształt zbliżony do otworów okiennych nowej części.

Bliska przyjaźń łączyła Henryka Ciecierskiego z sędzią Władysławem Augustynowiczem. W 1931 r. córka Henryka – Henrietta wyszła za mąż za Stanisława Augustynowicza (syna Władysława). Augustynowicze herbu Odrowąż byli starą ormiańską rodziną, toteż ślub Henrietty ze Stanisławem odbył się w lwowskiej katedrze ormiańskiej, a błogosławił go abp Teodorowicz Henryk Ciecierski nie miał potomka płci męskiej i bolał, że nazwisko w jego linii zaginie. Rodzina więc złożyła wymagane deklaracje, przekazując Stanisławowi Augustynowiczowi prawo do nazwiska Ciecierski, używanego *zawsze i stale w połączeniu z nazwiskiem Augustynowicz, w nierozłącznym brzmieniu Augustynowicz-Ciecierski.* Zmianę nazwiska zatwierdził wojewoda warszawski 21 V 1932 r.

W 1931 r. w dworze bacikowskim zamieszkali córka Henryka Ciecierskiego Henrietta (10 I 1904 Mediolan, 7 VIII 1992 Kraków) z mężem Stanisławem Augustynowicz-Ciecierskim (28 III 1903 Brzeżany – 5 VII 1978 Kraków). Ten ostatni był z wykształcenia inżynierem rolnikiem (ukończył Dublany), toteż stał się niezwykle pomocny dla schorowanego już wówczas Henryka Ciecierskiego. Unowocześnił gospodarstwo i włożył dużo serca w uporządkowanie rodzinnych zbiorów.

W 1933 r. Henryk Ciecierski zmarł. Już po jego śmierci 28 II 1934 r. decyzją Urzędu Wojewódzkiego w Białymstoku (L. AK. 180-B/34) dwór Bacikach wpisany został do rejestru zabytków, jako zabytek architektoniczny z 1 poł. XIX stulecia. W ostatnich latach przed II wojną światową, dla odróżnienia od dobudowanej murowanej nowszej części zyskał nazwę *Dworek Myśliwski.*

Już przed II wojną światową wdowa po Henryku Ciecierskim, powodowana złym proroczym snem wywiozła do Krakowa wiele cennych i zabytkowych przedmiotów z dworskiej kolekcji. Dzięki temu uniknęły one tragicznego losu innych, podobnych podlaskich zbiorów dworskich i pałacowych, a po wojnie pozostały w rękach rodziny. Ocalało archiwum dworskie i część zabytków muzealnych.

W 1939 r. właściciele dworu w Bacikach Średnich, ostrzeżeni przez jednego ze zbolszewizowanych miejscowych chłopów, uciekli przed sowietami do Generalnej Guberni, przeprawiając się przez graniczny wówczas Bug. Dużą część zbiorów muzealnych i wyposażenia uratowali miejscowi chłopi m. in. 20 płócien portretowych wyjętych z ram galerii rodzinnej, a także archiwum.

Od 1939 do 1941 r. we dworze funkcjonował szpital. W l. 1941-1944 majątkiem zarządzali mieszkający we dworze Niemcy.

Po wojnie kompozycja została znacznie zdewastowana przez zmieniających się użytkowników: Nadleśnictwo Kąty (w l. 1946-1954), POM (w l. 1954-1971) i Przedsiębiorstwo Budownictwa Rolnego (w l. 1971-1973). Ponadto urządzono tu w l. 60-tych obozy harcerskie. Część dawnych budynków i część sadów usunięto, większość parku ponownie przeobraziła się w gęsty las, wycięto sporo drzew: wnętrz sąsiadujących z dworem, a kaplicę dworską przeniesiono z parku do części gospodarczej i zamieniono na stróżówkę. Zniszczone też zostało wyposażenie ogrodu (kolumna, rzeźby, wał ziemny, schody, ławki).

Od 1973 r. teren założenia użytkowany był przez Wojewódzką Usługową Spółdzielnię Pracy w Białymstoku Oddział w Siemiatyczach (posiadającą wówczas część folwarczną), Nadleśnictwo Nurzec (posiadające większość dawnego parku – dziś lasu) i Państwowe Prewentorium Przeciwgruźlicze dla Dzieci (posiadające dwór i jego najbliższe otoczenie oraz część sadów). Działalność dwóch pierwszych użytkowników charakteryzowała się stopniowym usuwaniem kolejnych elementów dawnego układu i wprowadzeniem nowych zabudowań. Prewentorium rozebrało w 1975 r. XVII-wieczny dwór (pozostawiając nowszą murowaną część), a na jego miejscu wzniosło nowy, dwukondygnacyjny budynek prewentoryjny. W jego sąsiedztwie wzniesiono też kilka innych budynków. Reprezentacyjne wnętrze przed dworem zagospodarowano w sposób całkowicie różny od dawnego. Wprowadzono

---

78 *Plan fol'varka Baciki sostavljajuščago čast' imenija Baciki Srednie Grodnenskoj gubernii Bel'skoago uezda. Otgraničenie fol'varka „Baciki" ot fol'varkov „Slovičin" i „Ossolin", s perečisleniem ugodii, vnov izmerennych vsledstvie izmenenii proissedšich v nature so vremeni poslednjago izmerenija i nastojaščich planov sostavlen v 1913 g. Grodnenskim Zemel'no-Techničeskim Bjuro rukovodjas' v ostal'nom obščin planom na imenie „Baciki Srednie" sostavlennym v 1890 godu PrisjaŽnym Zemlemeram F. Zembinskim i dopolnennym v 1908 godu Zemelemerom PŽesmyckim. Izmerenie proizvodil i plan sostavil Czasnyj Zemlemer' U. Barisivskij [?].* Skala 1:5000; Plan folwarku Baciki stanowiącego część pryw. Majątku Baciki Średnie w gminie Siemiatycze, powiecie Bielskim województwie Białostockiem położonego. Odgraniczenie folwarku Baciki od folwarku Słowiczyn i Ossolin z przelczeniem użytków pomierzonych wskutek zmian, które nastąpiły na gruncie od czasu ostatniego pomiaru i plan niniejszy sporządzony w roku 1913 przez Grodzieńskie Techniczne Biuro, kierując się w pozostałym ogólnym planem majątku Baciki Średnie, sporządzonym w roku 1890 przez Geometrę przysięgłego F. Ziembińskiego i uzupełnionym w roku 1908 przez Geometrę Przesmyckiego. Odrys niniejszy sporządzony w roku 1927 z uwzględnieniem zmiany użytków na gruncie oraz obecnych granic majątku. Mierniczy Felbing; Mapa drzewostanowa lasów dóbr Baciki Średnie województwo białostockie powiat bielski. Powierzchnia ogółem 411,46 ha. Plan niniejszy sporządził latem 1937 roku inżynier Karol Berger Białystok Św. Rocha 3 m. 4.

tam system prostych, utwardzonych dróg i chodników, założono regularne kwietniki, posadzono żywopłoty i grupy krzewów, ustawiono przyrządy do zabaw i ławki oraz urządzono boisko. Przy drodze dojazdowej wybudowany został basen pływacki. Poszczególne części kompozycji powydzielano nowymi ogrodzeniami.

Z dawnych zabudowań przetrwały do dziś: murowana część dworu, *Szwajcarka*, dom ogrodnika, dom gajowego, rządcówka, leśniczówka, 3 budynki gospodarcze i 2 czworaki. Z kompozycji ogrodowej zachowały się: część nasadzeń wokół dworu, fragmenty alei dojazdowej, część sadu, przebudowany na basen przeciwpożarowy staw, wśród lasu stare świerki, sosny, lipy i modrzewie, ślady dróg parkowych i dwa kopce ziemne.

Starodrzew tak części leśnej jak i pozostałych terenów pochodzi z końca XIX w. i z I poł. wieku XX, a składa się z: lip, jesionów, klonów świerków modrzewi, sosen, dębów, grochodrzewów i topól, Wyróżnia się wśród nich liczący ok. 200 lat jesion o objętości pni 82 i 104 cm, rosnący dawniej w otoczeniu podjazdu. Ponadto rosną stare drzewa owocowe, stare i młode krzewy ozdobne oraz liczne samosiewy drzew i krzewów w lesie i w zaroślach.

Obiekt częściowo przesłonięty lasami jest dobrze widoczny od północy i wschodu oraz od zachodu z drogi Baciki Bliższe–Romaszki, skąd jak dawniej roztaczają się widoki na ogród przez dolinę rzeki. Dewastacja kompozycji sprawia, że widoki od tej strony są mniej atrakcyjne niż dawniej, a zamiana parku w las stwarza trudności w wyodrębnieniu założenia w krajobrazie z pozostałych stron. Interesująco przedstawia się natomiast widok z wnętrza ogrodu na dolinę rzeki i położony dalej las.[79]

Henryk Ciecierski dziedzic majątku Baciki Średnie koło Siemiatycz w 1923 r. przekazał kolekcję przechowywaną w jego dworze: zbiór monet polskich i pruskich z XV i XVI w., pistolet wschodni z XV w., lufę od krócicy, pochodzące z wykopalisk na obszarze ówczesnego pow. bielskiego, koncerz żelazny wykonany w Ciechanowcu, miecz rzymski znaleziony w Bacikach, grot żelazny z pobliskiego Słowiczyna, inny grot żelazny z Mielnika nad Bugiem, 4 nożyki itd.

Ciecierski odnalazł na poddaszu kościoła w Siemiatyczach chorągiew wojenną, z drzewcem malowanym w skośne paski biało-amarantowe. 6 X 1924 r. Jodkowski pisał do proboszcza w Siemiatyczach: *Kuria Diecezjalna Wileńska zezwoliła na przekazanie dawnej chorągwi wojennej, znajdującej się w kościele siemiatyckim, do Muzeum w Grodnie, w której to sprawie zostało wysłane pismo Kurii z dnia 30 IX r. b. L. 3144. Wobec powyższego, najuprzejmiej proszę o przesłanie wskazanej chorągwi, po należytym opakowaniu (owinąć w siano i obszyć) – bagażem – pod adresem: Muzeum Państwowe w Grodnie. Na koszta, związane z wyekspediowaniem i przesłaniem chorągwi proszę wystawić i przesłać rachunek. Należność zostanie niezwłocznie (z odwrotną pocztą) z podziękowaniem zwrócona.* Chorągiew również trafiła do grodzieńskiego muzeum. Po II wojnie światowej została wraz z innymi zabytkami pisma staro-cerkiewno-słowiańskiego wywieziona z Grodna. Rozpoznał ją w zbiorach Tretiakowskiej Galerii piszący te słowa w listopadzie 1998 r.

BIAŁOSTOCZEK, gm. Zabłudów

OGRÓD DWORSKI

Nr 6

Czas powstania: Ogród dworski powstał w II poł. XIX w. na miejscu wcześniejszego folwarku

Powierzchnia: Ok. 9 ha.

Forma przestrzenna: Szczątkowo zachowana regularna kompozycja ozdobno- użytkowa, ze śladami przekształceń w duchu krajobrazowym.

Opis obiektu:

Osadę dworską Białostoczek położoną wśród pól w zakolu górnego biegu Białej usytuowano na zachód od gościńca z Dojlid do Zabłudowa. W 1450 r. doszło do rozdziału dużej majętności białostockiej nadanej w l. 1437-1450 przez księcia Michała Zygmuntowicza Raczce pomiędzy synów Raczki. Jan (zm. przed 1462 r.) otrzymał Fasty, Mikołaj vel Michno (zm. po 1479 r.) Białystok, Jundziłł Dojlidy, a bp. łucki Wacław Raczkowicz (zm. 1462) Białostoczek. Po śmierci biskupa osada dworska wraz z tym działem majętności przeszła na Jundziłła i

79 E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Ogrody Białostocczyzny. Baciki Średnie. „Białostocczyzna", nr 3 (11) 1988, s. 5-8.*

UNIWERSYTET W BIAŁYMSTOKU BIBLIOTEKA HUM.
156573

stała się częścią dóbr dojlidzkich. W 1528 r. wraz z tymi dobrami Maciej i Mikołaj Jundziłłowiczowie sprzedali Białostoczek Aleksandrowi Chodkiewiczowi. Odtąd dzieje tego folwarku związane były z majętnością zabłudowsko-dojlidzką, a później w XVIII w. Radziwiłłów.[80]

W XVII w. był to jeden z folwarków rozległych dóbr radziwiłłowskich (zob. nr 162), w I poł. XVII w. stale wydzierżawiany arianom, m.in. Stanisławowi Kuroszowi wzm. 17 XI 1628 r.[81], przed 1650 r. jego sukcesorom, a po 1650 r. Mikołajowi Błońskiemu i Tobiaszowi Arciszewskiemu. Od nazwiska pierwszego z wymienionych dzierżawców w XVII w. dwór ten nazwano „Białymstokiem Koroszewem". W latach 60- tych XVII w. folwark ten stał się obiektem sporu między księciem Bogusławem Radziwiłłem, a plebanem zabłudowskim Faustynem Wieczorkowskim, który w 1662 r. uzyskał w Kancelarii Królewskiej przywilej przyznający mu ten folwark jako dobra poariańskie. Spór zakończyła ugoda w 1664 r. Folwark powrócił do Radziwiłłów i już w tym samym roku został wydzierżawiony Szczęsnemu Morsztynowi. Później zastawiono go Samuelowi Mierzeńskiemu (wzm. 1674).[82]

W XVIII w. był to nadal jeden z folwarków pełniących funkcje użytkowe. Posiadał typową dla baroku kompozycją składającą się z kwaterowego ogrodu fruktowego o pow. ponad 1,0 ha, sąsiadującą z dworem rządcy (wzniesionym w 1740 r.), z ogrodów warzywnych i gumien otoczonych budynkami gospodarczymi. Obok znajdowały się karczma i browar stojący zapewne przy rzece. Kompozycja ta następnie uległa kompletnemu przekształceniu i żadnego (poza drogą dojazdową) z elementów obecnych nie można utożsamił z jej częściami składowymi.

W ostatniej ćwierci XVIII w. (wzm. 1784) Białostoczek otrzymał prawem zastawnym starosta wasilkowski Ludwik Kruszewski (1744 29 VII 1823 r).[83] W 1818 r. pisano: *Ogród fruktowy za budynkiem ekonomicznym położony. Obszerności 1 2 morga. W którym znajduje się grusz starych 6, krzakami śliwki lubaszki i leszczyny zarosłe, wiszni 15. Ogród ten opuszczony. Ogrody ekonomiczne, warzywem usiane, za ogrodem fruktowym, w miejscu za studnią. Fasoli zasadzonej do 2 morga obszar. Ogrodzenie folwarczne około całego zabudowania i ogrodów – płoty z żerdzi powygradzane.* Zespół zabudowań wówczas składał się *budynku ekonomicznego, z drzewa kostkowego, stawianego w r.* 1740 oraz *gumna składowego* z 1770 r., obory z 1810 r., dwu chlewów – jeden 1770, a drugi z 1809 r., dwu brogów na siano i studni.[84]

W 1832 r. nabyli ten folwark Karpowicz[85] i jego żona Karolina z Sidorowiczów (7 XI 1804 -16 X 1860).[86], którzy znacznie go rozbudowali. Prostokątny teren nowych ogrodów użytkowych podzielonych na kwatery drogami i alejami otoczony został od północy i wschodu stawami wykopanymi nad rzeką. Ogrody przecinała droga dojazdowa dochodząca do traktu bielskiego, przeprowadzona po grobli między stawami i obsadzona aleją lipowo-klonową. Droga ta biegła za ogrodami dalej na południe do wsi Halickie. Po zachodniej stronie drogi stał w centrum ogrodów dwór, wokół którego wydzielono niewielkie wnętrze ozdobnie otoczone alejami biegnącymi dalej przez sady. Funkcje ozdobne pełnił też teren nad stawami i rzeką, który połączony był z pozostałymi częściami kompozycji drogami spacerowymi biegnącymi wokół ogrodów. W północno-wschodnim narożniku układu umieszczone zostały zabudowania gospodarcze. W k. XIX w. obok budynków gospodarczych wzniesiono jeszcze czworak. W 1876 r. właścicielami byli: Wacław Aleksander Stanisław Karpowicz (1821 28 IV 1880)[87] ożeniony z Aliną córką Dionizego Sakowicza (1834 -11 I 1895). W 1894 r. wdowa po Wacławie Karpowiczu zrzekła się swych praw dożywotnich do majątku Białegostoczku na rzecz syna Jana Karpowicza.[88] Drugi z synów Józef Karol Marian Karpowicz (13 XI 1858 - 6 V 1923)[89] przeniósł się do swego działu dóbr – do folwarku Józefowo. W 1910 r. Jan i jego żona Julia z Macialskich Karpowiczowie sprzedałli Białostoczek Wincentemu Malinowskiemu, który wzniósł tu na płn.-zach. od starego nowy drewniany dwór.[90]

Po Wincentym Malinowskim majątek przejął Wacław Malinowski (wzm. 1928)[91], który podjął próby nadania siedzibie bardziej swobodnej kompozycji. Polegały one na usunięciu części sztywnych podziałów przestrzennych,

---

80 J. Maroszek *Prawa i przywileje miasta i dóbr ziemskich Zabłudów XV-XVIII w.*, opr. J. Maroszek, Białystok 1994; J. Maroszek, *Rewelacyjne odkrycie nieznanych najstarszych dokumentów dla Białegostoku*, [w:] „Białostocczyzna", nr 53, 1999, s. 5-30; J. Wiśniewski, *Początki Białegostoku i okolicznego osadnictwa*, [w:] Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku, t. 4, Białystok 1985, s. 7-27.

81 AA Białystok, Zbiór dokumentów par. Zabłudów, nr 607.

82 AGAD, Arch. Radziwiłłów, dz. XXV, nr 1674, s. 60.

83 AN Kijów, nr 6007, k. 69;*Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z roku 1784*, op. W. Wernerowa, [w:] „Studia Podlaskie", t. 1, Białystok 1990, s. 194 i 204; CAH Miński, F. 694, op. 2, nr 736: *Braki w majątku Białostoczek 1820-1821*, k. 1-13; nr 737: *Dochody z maj. Białostoczek 1822*, k. 5; *Pretensje chłopów ze wsi Solniki i Wólka do arendatora Kruszewskiego*, k. 1-8.

84 AGAD, Arch. Rdziwiłłów, dz. XXV, nr 1144, s. 11; AGAD, Zb. kart., nr R. 420-23: *Plan folwarków Hermanówki i Skrybicz z przynależnościami oraz folwarku Białegostoczku* (1820 r. ?).

85 AP Białystok, KAL OB., nr 1, k. 746.

86 Inskrypcje na cmentarzu św. Rocha w Zabłudowie.

87 AA Białystok, Dekanat białostocki, 1880, II, k. 1215, nr 65.

88 AP Białystok, SNG, nr 2376.

89 CAH Grodno, F. 332, op. 1, nr 20, k. 1.

90 Z. Landau, *Karpowicz Józef*, PSB, T. 12, S. 116-117.

91 *Księga adresowa... 1930*, s. 166.

wprowadzeniu różnogatunkowych nasadzeń przy dworze i innych budynkach oraz wokół ogrodów, nad rzeką i stawami. Usunięto część drzew z alei i szpalerów biegnących po granicach, a w zamian dosadzono nieregularne grupy drzew i krzewów tworząc wokół ogrodów spacerową obwodnicę. W płn.-zach. części kompozycji umieszczono ponadto kort tenisowy.[92]

Własnością Wacława Malinowskiego był Białostoczek do 1944 r.[93] Został on jednak w czasie wojny bardzo zniszczony. Zrujnowano m.in. budynki gospodarcze, wycięto wiele drzew ozdobnych i zlikwidowano część sadów. Dalszej dewastacji dokonali po wojnie przypadkowi użytkownicy. W l. 50-tych przystąpiono tu do budowy Państwowego Ośrodka Maszynowego. Większość terenu założenia zajęły wtedy nowe budynki magazyny, warsztaty, biura i budynki mieszkalne oraz drogi i place. Niezabudowane części ogrodu zaorano pozostawiając roślinność ozdobną tylko przy granicach kompozycji, nad stawami i rzeką. Obrzeża te wkrótce porosły samosiewkami drzew i krzewów, a stawy częściowo wyschły. Cały teren podzielono różnego typu ogrodzeniami.

Do dziś przetrwał tu tylko dwór, jeden z czworaków, zarośnięte stawy, aleja dojazdowa oraz grupy starych i młodych drzew wokół dawnych ogrodów, a także pojedyncze stare drzewa pomiędzy budynkami. Roślinność składa się z 29 gatunków drzew i krzewów. Zachowany starodrzew pochodzi z II poł. XIX w. lub z I poł. wieku XX. Dominują w nim lipy, klony pospolite, jesiony, uzupełnione mniej licznymi drzewami innych gatunków (brzozami, wierzbami, topolami, lipami szerokolistnymi, dębami i więzami). Rosną tu także 3 modrzewie przed dworem oraz jesion wyniosły odm. zwisającej. Krzewy występują głównie w zaroślach, a tylko nieliczne posadzone zostały w ostatnich latach.

Wewnętrzne przekształcenia układu z zewnątrz są mało widoczne. Dzięki zwartej roślinności na obrzeżach kompozycji Białostoczek korzystnie prezentuje się w krajobrazie. Zwraca uwagę zwłaszcza z szosy Białystok-Bielsk Podlaski, skąd jest doskonale widoczny i skąd prowadzi do niego dobrze zachowana aleja dojazdowa.[94]

BIAŁOWIEŻA, gm. Białowieża.
OGRÓD PRZY SIEDZIBIE NADLEŚNICTWA
Nr 7

Czas powstania: Ogród założono ok. 1921 r.
Powierzchnia: Dawniej ok. 4 ha, obecnie 3,5 ha.
Forma przestrzenna: Eklektyczny ogród łączący układy regularne z elementami krajobrazowymi.

Opis obiektu:

Nadleśnictwo i ogród zlokalizowano na skraju Polany Białowieskiej, w trakcie jej poszerzania. Obiekt usytuowano na zamknięciu ulicy biegnącej z siedziby Dyrekcji Białowieskiego Parku Narodowego (która zajęła budynki przed I wojną należące do nadleśnictwa). Zachodnią granicę układu wyznaczyła ul. Wojciechówka, biegnąca do stacji kolejowej Białowieża. Po przeciwnej stronie ulicy mieścił się kompleks zabudowań angielskiej firmy CENTURY zajmującej się eksploatacją lasów. Firma ta zaprojektowała i szybko zrealizowała zabudowę i ogród Nadleśnictwa.

Od ul. Wojciechówka poprowadzono drogę obsadzona lipami, wiodącą do dziedzińca z podjazdem i kwietnikiem, gdzie ustawiono dwa budynki zwrócone do dziedzińca szczytami, a kalenicami do ulicy. Pomiędzy ulicą a budynkami znajdowały się 2 prostokątne kwatery ogrodowe, jedna z luźno rosnącymi drzewami i krzewami przed budynkiem biur Nadleśnictwa, a druga sadu przed budynkiem mieszkalnym nadleśniczego. W kwaterze ozdobnej rosły m. in. stare dęby pozostawione z drzewostanu leśnego oraz nowo posadzone świerki, brzozy, żywotniki, modrzewie, dęby czerwone, lilaki, lipy, grochodrzewy. Oba budynki były klasycystyczne, z wyraźnymi wpływami „wiktoriańskimi". Za budynkami urządzono podwórze gospodarcze i posadzono druga kwaterę sadu. W skład

92 Relacje ustne Feliksa Dakowicza z Białegostoczku, gm. Zabłudów, Kazimierza Szylkiewicza z Zabłudowa i Aleksandry Żywolewskiej z Bogdańca, d. Zabłudów.
93 AAN Warszawa, MRiRR II, nr 1788, k. 25; AP Białystok, WUZ Białystok II, nr 35, k. 6.
94 E. Bończak-Kucharczyk, *Białostoczek. Dokumentacja ewidencyjna parku*, Białystok 1978.

założenia wchodził jeszcze ogród warzywny usytuowany na płd. od zabudowań. Całość tej niewielkiej, eleganckiej kompozycji była estetycznie wykonana i estetycznie utrzymana.

Analogiczny projekt zabudowań i ogrodu zrealizowano w siedzibie Nadleśnictwa Jagiellońskiego.

Kompozycja przetrwała niemal niezmieniona przez lata okupacji. Nadleśnictwo Białowieża jest użytkownikiem terenu i zabudowań do dziś. W l. 70-tych XX w. wzniesiono (na osi drogi-alei dojazdowej) drewnianą bramę będącą repliką bramy Parku Pałacowego w Białowieży.

Kompozycja dzięki swej pięknej szacie roślinnej, wzbogaconej w ostatnich latach nowymi ciekawymi nasadzeniami oraz niecodziennej architekturze przyciąga uwagę widzów.[95]

BIAŁOWIEŻA, gm. Białowieża
PARK DYREKCYJNY
Nr 8

Czas powstania: Park powstał ok. 1890, został rozbudowany ok. 1935 i uległ przekształceniu w l. 60-tych i 70-tych XX w.

Powierzchnia: Dawniej 21,0 ha, obecnie 18,0 ha.

Forma przestrzenna: Przekształcony obwodnicowy park krajobrazowy o cechach kompozycji naturalistycznej.

Opis obiektu:

Park Dyrekcyjny usytuowano 1,5 km na wschód od rezydencjalnego carskiego Parku Pałacowego, z którym stanowił jednorodną kompozycyjnie całość. Elementem spinającym była cerkiew prawosławna, ustawiona między nimi, na którą wybiegała jedna z osi kompozycyjnych Parku Pałacowego oraz ul. Tropinka stanowiąca drogę dojazdową do Parku Dyrekcyjnego. Od południa i zachodu obiekt graniczył z zabudową wiejską. Jeszcze inny dojazd do obiektu prowadził od Stoczka, głównej ulicy osady.

Przez południowo-wschodnie naroże kompozycji przebiegał gościniec wiodący z Białowieży w głąb Puszczy.

Park Dyrekcyjny powstał po 1890 r. równolegle z budową rezydencji carskiej i parku pałacowego na miejscu dawnej siedziby Zarządu składającej się z kompleksu eklektycznych zabudowań o architekturze zbliżonej do stylu budynków rezydencji. W jednym z nich urządzono Muzeum Puszczańskie. Zabudowania siedziby Zarządu Puszczy otoczono obszernym parkanem stanowiącym kompozycję satelitarną w stosunku do parku pałacowego.

Nowy park skomponowany został, zapewne także przez Waleriana Kronenberga, w oparciu o te same reguły co park pałacowy. Dwie obwodnicowe drogi otaczały tam obszerne wnętrza zajmujące centralną część założenia. Wnętrza te połączone były drogami z trzecim, położonym we wschodniej części układu. Na obrzeżach kompozycji umieszczono z trzech stron kompleks ogrodów użytkowych. Niektóre z nich towarzyszyły budynkom mieszkalnym wzniesionym w północnej części ogrodu dla pracowników Zarządu.

Swobodne grupy i klomby roślinne otaczające wnętrza części centralnej obfitowały w gatunki egzotyczne. Zwracały też uwagę oryginalne odmiany pokrojowe drzew i krzewów iglastych. Kompozycje te uzupełniały różnogatunkowe aleje i szpalery posadzone przy drogach dojazdowych i przy granicach kwater ogrodów użytkowych. Pozostawiono także część naturalnego drzewostanu leśnego, rosnącego w otoczeniu niewielkiego strumienia przy zachodniej granicy parku.

W czasie I wojny światowej park został ponownie zniszczony.

W 1915 r. administrację Puszczy Białowieskiej oraz zbiory muzealne ewakuowano w głąb Rosji. W l. 1915-1919 w budynkach mieściły się administracja niemiecka, a później obiekt użytkowały Dyrekcja i Zarząd Okręgowy Lasów Państwowych. W 1921 ulokowano w nim ponadto siedzibę Nadleśnictwa Rezerwat przekształconego później w Dyrekcję Białowieskiego Parku Narodowego. W okresie międzywojennym obiekt otrzymał nową nazwę - Parku Dyrekcyjnego.

Początkowo nie wprowadzano przekształceń w układzie parku, urządzono tylko w jego obrębie niewielki cmentarz rzymsko-katolicki (przed 1925).[96]

95 E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Białowieża. Ogród przy siedzibie Nadleśnictwa w Białowieży. Dokumentacja ewidencyjna.*, Białystok 1985.

96 W. Szymański, *Przewodnik po Puszczy Białowieskiej*, Wilno 1925, gdzie zamieszczono: *Plan parku pałacowego wraz z parkiem dyrekcyjnym*. Skala 1:500.

Większe zmiany wprowadzono w 1935 r. Na skraju kompozycji, przy ul. Stoczek zbudowano według projektu architekta Borysa Zinselringa kościół parafialny, z wieżą (ozdobiony neorenesansowymi attykami) oraz plebanię w stylu „dworkowym" z charakterystycznie łamanym dachem „polskim" i facjatami. Pomiędzy kościołem a plebanią biegła lipowa aleja prowadząca do budynków Dyrekcji Parku Narodowego i centralnego wnętrza parku. Droga ta stała się wówczas głównym traktem komunikacyjnym założenia.

W l. 1939-1944 w zabudowaniach rezydowały władze okupacyjne, a park w czasie II wojny światowej nie uległ zniszczeniu.

Po zakończeniu II wojny światowej dyrekcja Białowieskiego Parku Narodowego przeniosła się do dawnej rezydencji carskiej, a park Dyrekcyjny przejął obecny użytkownik Zespół Szkół Zawodowych Ministerstwa Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego.[97]

Szkoła znacznie przekształciła obiekt. W centralnym wnętrzu ogrodowym w l. 70 -tych wzniesiono trójkondygnacyjny gmach szkoły, a w jego otoczeniu założono ogródek skalny i byliniarnię. W sąsiedztwie plebanii wzniesiono wielokondygnacyjny blok mieszczący internat szkoły. Dawny internat w latach 90-tych XX w. przejął Instytut Badawczy Leśnictwa. W głównym wnętrzu parkowym, miejscu ogrodów użytkowych zbudowano urządzenia sportowo-rekreacyjne boiska korty. Obok XIX wiecznego głównego budynku administracyjnego zbudowano też liczne nowe budynki gospodarcze. Poszczególne części funkcjonalne terenu poodgradzano od siebie. Zachowany został użytkowy charakter obrzeży założenia. Znacznym zmianom uległa roślinność. Ubyło dawnych egzotów, a na ich miejsce szkoła wprowadziła liczne nowe nasadzenia skupiające się wokół budynku szkolnego. Zadbane pozostaje tylko bezpośrednie otoczenie szkoły, dalsze rejony, w tym centralne wnętrza dawnego parku, odgrodzone od reszty kompozycji zarosły lasem. Dodatkową dewastację układu spowodowała lokalizacja w dawnym wnętrzu głównym oczyszczalni ścieków. Aktualna roślinność obiektu jest zatem mieszaniną starych i młodych nasadzeń oraz naturalnych grup leśnych i zaroślowych. Niezwykle urozmaicany skład gatunkowy znacznie podnosi walory przyrodnicze założenia. Wyodrębniono tu ponad 80 gatunków i odmian drzew oraz krzewów, a park jest stale wzbogacany nowymi nasadzeniami. Gatunki rzadkie i egzotyczne, podobnie jak większość drzewostanu, pochodzą z przełomu XIX/XX wieku. Wiekiem i rozmiarami wyróżniają się: niektóre kasztanowce w alei prowadzącej od ul. Stoczek, osika o q pnia 103 cm rosnąca w centralnym wnętrzu parkowym, kilka dębów i topól białych rozrzuconych w różnych częściach parku (osiągających 80-110 cm q pni), dąb o q pnia 140 cm rosnący we wschodniej części układu oraz różnogatunkowe nasadzenia alei przy drodze wiodącej do Puszczy.

Cenna roślinność, kilka zachowanych zabytkowych budynków, fragmenty starych kompozycji roślinnych i starego układu drożnego stanowią dziś o wysokich walorach obiektu. Jest on ponadto jednym z cenniejszych elementów Polany Białowieskiej. Usytuowany na przeciwnym niż park pałacowy krańcu osady powinien stanowić jedną z głównych atrakcji turystycznych Białowieży.[98]

BIAŁOWIEŻA gm. Białowieża

PARK PAŁACOWY

Nr 9

Czas powstania: Park powstał w l. 1890-1895 wokół funkcjonującego wcześniej dworu myśliwskiego.

Powierzchnia: Dawniej i obecnie 50 h.

Forma przestrzenna: Obwodnicowy park krajobrazowy o cechach kompozycji naturalistycznej.

Opis obiektu:

Dzieje Białowieży związane są ściśle z historią polowań królewskich w Puszczy Białowieskiej, sięgającą czasów króla Władysława Jagiełły. W wieku XVI obszar Puszczy Białowieskiej po raz pierwszy rozmierzano i podzielono na 12 straży o kształtach zbliżonych do trójkątów, których wierzchołki zbiegały się w środku puszczy. W tym właśnie centralnym miejscu, nad rzeką Narewką, powstała pierwotnie osada i folwark odnotowany w źródłach

97 *Park Narodowy w Puszczy Białowieskiej*, red. J. B. Faliński, Warszawa 1968.

98 E. Bończak, *Białowieża. Park Dyrekcyjny. Ewidencja*, Białystok 1978; M. Jankowska, *Białowieża. Myśliwski zespół pałacowo-parkowy*, Białystok 1982.

w 1639 r. Prawdopodobnie znajdowały się one na północny-wschód od dzisiejszej wsi w miejscu zwanym Starą Białowieżą, blisko którego wzniesiono murowany dwór myśliwski.[99]

Pierwszy dwór myśliwski na terenie obecnego parku wzniesiony został przed 1752 dla Augusta III Sasa. W 1752 r. odbyły się w Puszczy wielkie łowy upamiętnione obeliskiem ustawionym przy drodze do dworu dziś stojącym na grobli między stawami.

Dwór drewniany, obity heblowanymi tarcicami, zbudowany był na rzucie prostokąta (11 x 5 sążni). W 1773 r. wyszczególniano w jego wnętrzu 4 pokoje, 3 kredensy, 1 salę, gabinet wybity płótnem pokryty malowidłami. Usytuowano go na wzgórzu położonym na północ od rzeki Narewki i funkcjonującego tam młyna oraz stawu wykopanego jeszcze w 1579 r.[100] Za dworem rosła kępa dąbrowy. Teren dąbrowy prawdopodobnie przekształcono w ogród, o którego szczątkach wspomina opis dworu z l. 20-tych XIX w. Wskazywałoby to na bezpośrednie sąsiedztwo dąbrowy i dworu. Być może jednak chodziło o inny ogród o nieznanej dziś lokalizacji.[101]

W 1784 z okazji bytności w Białowieży króla Stanisława Augusta dwór wyremontowano, a na południe od niego ustawiono dwie oficyny zamykające z dwóch stron prostokątny dziedziniec.[102] Budynki te i dwór zniszczyła jazda francuska gen. Latour-Mauborga. Potem zostały one wyremontowane, aby ponownie ulec zniszczeniu tym razem całkowitemu w 1831 r. w czasie walk powstańczych.[103]

Po trzecim rozbiorze Polski Puszczę Białowieską wraz z innymi dobrami stołowymi przekazano na rzecz Skarbu carskiego, a w 1888 car Aleksander II włączył ją do domen cesarskich oddając w zamian inne obszary leśne.

Przed 1860 r. przebudowano na carski dwór myśliwski budynek stojący nad stawem, u stóp wzniesienia, wybudowany jeszcze w 1845 r. W 1890 r. przystąpiono do budowy obszernego pałacu i innych zabudowań dla dworu i służby. Pałac budowano wg projektu architekta de Rochefort. Jednocześnie rozpoczęto zakładanie dużego parku zaprojektowanego przez znanego planistę ogrodów Waleriana Kronenberga, który wygrał konkurs na projekt tego parku. Prace zostały ukończone w 1895 r. Powstał wówczas jeden z najładniejszych parków krajobrazowych w Polsce o charakterystycznej dla Kronenberga obwodnicowej kompozycji. Centralnym punktem układu przestrzennego był tam eklektyczny pałac o architekturze nawiązującej do budowli obronnych zlokalizowanych na tym samym miejscu co dwór myśliwski Augusta III, lecz wyżej, gdyż wzgórza dworskie w czasach walk z powstańcami podwyższono, ustawiając na nim działobitnię. Wyższe posadowienie pałacu sprawiało w widoku od południa wrażenie, że stoi on na urwisku. Skarpę zabezpieczono przed osuwaniem się kamiennymi murami oporowymi. W dolinie rzeki wykopano dwa stawy, a ziemię z nich zużyto do budowy ogrodu. Między stawami, na miejscu dawnej wąskiej drogi przez rzekę usypano solidną groblę. Na stawach dobrze widocznych z pałacu usypano nieregularnego kształtu wyspy, które obsadzono drzewami. Dwie z nich łączył drewniany mostek. Ówczesny widok przez stawy na park i pałac to jeden z najbardziej znanych widoków Białowieży. Wśród młodej roślinności parku pałac wyglądał stąd bardzo monumentalnie. Prowadziły do niego dwie główne drogi: jedna po grobli między stawami, obok obelisku wzniesionego przez Augusta III i dworku myśliwskiego cara Aleksandra II i druga przez bramę od wschodu, połączona z drogą omijającą stawy, elektrownię i młyn.

Teren pomiędzy pałacem a stawami obfitował w dużą ilość łukowatych dróg i ścieżek, co wiązało się z lokalizacją większości budynków zespołu na zachód od pałacu. Stały tam oficyna kuchenna, ozdobna brama mieszcząca prawdopodobnie cekhauz, galeria z pralnią i stacją telefoniczną, stajnia na 40 koni, dom dla stajennych, dom dozorcy, łaźnia, dom szoferów, piekarnia, dom, w którym ważono i preparowano upolowaną zwierzynę, lodownia i garaże. Oprócz tego w głębi parku przy jego zachodniej granicy stał tzw. dom świecki później zwany domem myśliwskim, mieszczący komfortowe pokoje dla dworzan cara.

Zupełnie inaczej niż część południowa zakomponowana była północna część parku z olbrzymim wnętrzem organizowanym przez trzy różnej wielkości pętle dróg i skupiny różnogatunkowej roślinności. Na to wnętrze rozciągały się z pałacu dalekie widoki stanowiące jedną z głównych cech kompozycji. Oprócz trzech dużych pętli dróg

---

99 CAH Mińsk, F. 1928, op. 1, nr 2: *Rejestr ordynacji puszcz królewskich Wlk. Ks. Litewskiego, m. in. białowieskiej, nowodworskiej i sokólskiej 1636-1640*, k. 91; nr 13: *Inwentarz leśnictwa białowieskiego 1763*, k.1-14; nr 38: *Komisja lustracji brzeskiej i kobryńskiej ekonomii oraz leśnictwa białowieskiego 1712*, k. 1-58.

100 Słownik geograficzny Królestwa Polskiego; Z. Gloger, *Białowieska Puszcza*, [w:] Wielka Encyklopedia Powszechna, Warszawa 1892, t. 7-8, s. 664-669; Z. Gloger, *Białowieża*, Warszawa 1907; Z. Gloger, *Białowieża w albumie*, Warszawa 1903; Z. Gloger, *O Puszczy Białowieskiej i żubrach*, [w:] „Tygodnik Polski" 1899, s. 940-1135; Z. Gloger, *Wycieczka do Białowieży*, Warszawa 1880.

101 M. Podczaszyński, *O Puszczy Białowieskiej*, [w:] „Dziennik Warszawski", 1826, t. 4, s. 75-94; W. Przybylski, *Puszcza i żubry*, [w:] „Tygodnik Ilustrowany", 1863, t. 7-8, nr 200, s. 287.

102 AGAD, Zb. kart., nr AK 147: Polchowski, *Pozycya Białowieża z dwóma oznaczonemi do polowani ogrodami*, [w:] *Mapa geometryczna traktu JKMci, z przyległościami geografice położonemi każdej stacji udzielnie ultimus Augusti*[31 VIII] *1784 delineowana;* AGA, Zb. kart., nr 66-3: *Kartya gubernii Mieleczyckiey z Puszcza Białowieską. Skala mil trzy*, [w:] *Atlas ekonomii litewskich*; AGAD, Zb. kart., nr 67-1: Markiewicz, *Mappa ogólna ekonomii JKMci grodzieńskiej... 1781*; R. Zaręba, *„Ogrody do polowania" w Puszczy Białowieskiej w czasach Stanisława Augusta Poniatowskiego*, [w:] „Sylvan", 1926, R. 106, nr 2, s. 81-83; E. Więcko, Puszcza Białowieska, Warszawa 1972.

103 O. Hedemann, *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce Przedrozbiorowej*, 1939; AGAD, Zb. kart., nr 26/27: *Atlas dróg pocztowych z Białegostoku do Brześcia.*

przeprowadzono tam kilka mniejszych. Zasadą kompozycyjną powtarzającą się na terenie całego parku było ukrywanie skrzyżowań i węzłów dróg wśród skupin drzew i krzewów. Roślinność tych skupin była starannie dobierana, ba rdzo zróżnicowana pod względem pokroju, barwy, kwitnienia i owocowania. Każda skupina tworzyła odrębną, godną podziwu kompozycję. Sadzono też solitery na obszernych trawnikach. Zwracały uwagę duży udział roślin iglastych i urozmaicony skład gatunkowy roślinności oraz znaczna liczba roślin rzadkich lub egzotycznych. Skromny był natomiast udział kwietników występujących głównie w sąsiedztwie pałacu. U zbiegu drogi biegnącej po grobli i drogi wiodącej od bramy wschodniej istniał też kolisty kwietnik pośrodku tworzonego przez drogi ronda przed dworkiem myśliwskim Aleksandra II. U podnóża pałacu na naturalnej skarpie urządzono malowniczą kaskadę wodną.[104]

W 1904 r. do zespołu dodano jeszcze dwa budynki: dom holfmarszałkowski wzniesiony na zachód od pałacu wg projektu architekta Nieselewicza i oficynę 1 stojącą w sąsiedztwie młyna i elektrowni.

W czasie I wojny światowej park uległ częściowej dewastacji.[105]

Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. w pałacu umieszczono władze powiatowe. Później przejęło go Biuro Prezydenta RP na cele reprezentacyjne. Jednocześnie mieściły się tam kaplice, muzeum przyrodnicze (w. l. 1930-1937), administracja Parku Narodowego, państwowa szkoła dla leśniczych i zbiory naukowe. Dom myśliwski w głębi parku wykorzystywany był przez Zarząd Łowiecki. Park starannie pielęgnowany pełnił funkcje reprezentacyjne.[106]

W czasie II wojny światowej puszcza i Białowieża, jako teren reprezentacyjny polowań pozostawała w bezpośredniej dyspozycji Goeringa. Wycofując się w 1944 r. Niemcy podpalili pałac. Jego mury, stojące do 1960 r. i nadające się do odbudowy zostały wysadzone w powietrze, a na ich miejscu wzniesiono następnie hotel „Iwa" oraz Muzeum Przyrodnicze.[107] W 1962 r. spłonął również dom myśliwski. Na jego fundamentach wzniesiony został nowy budynek dom gościnny. W 1975 r. rozebrano wozownię przy domu horfmarszalskim. Dawną elektrownię przebudowano i wzniesiono w zachodniej części parku kilka nowych budynków. Z dawnych zabudowań zachowały się: przebudowany dworek myśliwski cara Aleksandra II (obecnie przedszkole, a wcześniej leśniczówka), budynek bramy pałacowej, dawna stajnia (dziś dom wycieczkowy), drewniany budynek mieszkalny, dawny dom szoferów, dawna łaźnia (dziś budynek mieszkalny), część dawnego domku myśliwskiego, dom holfmarszałkowski (mieszczący Dyrekcję Parku Narodowego, Instytut Badawczy Leśnictwa i mieszkania pracowników), młyn, dom jegierski (dziś Państwowy Dom Dziecka, posterunek MO i poczta).

Od 1980 r. trwają prace renowacyjne w parku, który uległ do tego czasu znacznemu zaniedbaniu. Różne jego partie zarosły samosiewami zasłaniającymi część osi widokowych, wypadło wiele ciekawych drzew, zanikły niektóre drogi ogrodowe. Kompozycja pozostaje jednak czytelna i obfituje w piękny różnogatunkowy starodrzew. Ogółem występuje tu 90 gatunków i odmian drzew i krzewów.

Kompozycje roślinne w północnej części parku są dość dobrze zachowane, chociaż występują spore zmiany w skupinach spowodowane wypadaniem niektórych drzew i sukcesją samosiewów. Na rozległych łąkowych trawnikach dobrze się tam prezentują niewielkie grupy roślin oraz ciekawe pokrojowo lub kolorystycznie drzewa rosnące pojedynczo.

W części południowej z powodu wielu przekształceń terenu, zmian sposobu użytkowania budynków i rozbudowy infrastruktury zespołu dawna szata roślinna w dużym stopniu uległa zniszczeniu.

Do najcenniejszych okazów należy kilkanaście wiekowych dębów pozostałych z dawnej dąbrowy, rosnących w pobliżu Muzeum Przyrodniczego. Cenne są także okazy takich drzew jak świerk syberyjski, sosna wejmutka, sosna czarna, kosodrzewina, dąb szczypułkowy odmiany kolumnowej, jodła balsamiczna, orzesznik siedmiolistkowy, jesion wyniosły odm. Jednolistkowa, dąb błotny i lipa długoogonkowa. Oprócz drzew sadzonych w końcu XIX w. i w latach następnych rosną tu stare okazy drzew pochodzące z dawnego lasu lub z nasadzeń dokonywa-

---

104 ODZ Teki Ciołka, pl. 1573: W. Kronenberg, *Plan sytuacyjny ogrodu pałacowego w Białowieży.* Przerys planu opr. G. Ciołek, M. Michajłow. Skala 1:1.000; ODZ Warszawa, Teki Ciołka, pl. 1574: *Białowieża. Ogród pałacowy – plan sytuacyjny, z zaznaczeniem osi widokowych. Stan z 1895*; S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954, s. 159, 259 i 352.; R. Kołodziejczyk, *Kronenberg Walerian*, PSB, t. 15, s. 351.

105 G. Karcov, *BeloveŹskaja pušča*, Peterburg 1903; *Białowiesen in deutscher Verwaltung*, Berlin 1919; E. Więcko, *Dzieje Puszczy Białowieskiej od rozbiorów do 1918 r.*, [w:] „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1963, R. 11,r 2, s. 297-352.

106 W. Szymański, *Przewodnik po Puszczy Białowieskiej*, Wilno 1925: *Plan parku pałacowego wraz z parkiem dyrekcyjnym.* Skala 1:5.000.

107 J. Mokrzyński, Muzeum i hotel w Białowieży, [w:] *„Architektura"* 1960, nr 9 s. 343 344 M. Jankowska, *Myśliwski zespół pałacowo-parkowy Białystok* 1980 (maszynopis OW PSOZ Białystok; J. Kubiak, *Białowieża. Studium urbanistyczno-historyczne do planu zagospodarowania przestrzennego*, Warszawa (maszynopis ODZ Warszawa), Zespół badania Warszawy i Mazowsza: Archiwum PKZ Warszawa; J. Szymański, *Projekt techniczny zagospodarowania przestrzennego Parku Dendrologicznego Białowieskiego Parku Narodowego w Białowieży*, Skala 1:5000, Wrocław 1979 (maszynopis OW PSOZ Białystok).

nych w I poł. XIX stulecia. Nasadzenia stare i grupy naturalnej roślinności uzupełnione zostały w okresie powojennym nowymi nasadzeniami.

Funkcji tego rozległego obiektu parku nie sposób przecenić. Odwiedzany przez liczne wycieczki turystyczne, myśliwych i wycieczki szkolne jest wizytówką Białowieży i Polski, wstępem do puszczy i miejscem pracy naukowej. Nadaje charakter całej polanie białowieskiej, jest od wewnątrz i od zewnątrz nieustannie oglądany i podziwiany. Stanowi też wysokiej klasy dzieło sztuki ogrodowej i cenny zabytek dendrologiczny.[108]

BIAŁYSTOK, gm. Białystok
OGRÓD PIEKARSKICH
Nr 10

Czas powstania: Ogród powstał ok. poł. XIX w.

Powierzchnia: Dawniej ok. 1,5 ha, obecnie 0,5 ha.

Forma przestrzenna: Zamknięty, eklektyczny ogród przy domu mieszczańskim.

Opis obiektu:

Ogród przy siedzibie mieszczanina Piotra Piekarskiego założono na prostokątnej parceli położonej przy ul. Mikołajewskiej (obecnie Wasilkowskiej) obejmującej porośnięte mieszanym lasem wzgórze i graniczącej z innymi parcelami mieszczańskimi.

Parcelę tę nabyła w 1849 r. Izabela z Andruszkiewiczów Piekarska. Mąż jej – Piotr – zbudował tu dom i założył ogród. Do budowy obszernego, usytuowanego na szczycie wzgórza domu wzniesionego przed 1863 r. użyto modrzewi z lasu porastającego wzgórze. Z tego okresu wywodzi się używana wówczas nazwa założenia „Łysa Góra". Obok oczyszczonego z drzew szczytu wzgórza pozostawiono jednak część drzew z rosnącego tu lasu dębowo-brzozowo-bukowego, które włączono w obręb kompozycji ogrodu.

Zamknięty ogród miał kształt prostokąta nieco wyciętego od strony zachodniej równoległego do ulicy i połączonego z nią dwoma pasami terenu. Teren ogrodu opadał do domu w kierunku północno-wschodnim osiągając najniższy punkt w 2/3 długości posesji, po czym znowu się wzniósł, co pozwalało na otwarcie widoku z domu na całą kompozycję. Od ulicy przeprowadzono do domu drogę, którą obsadzono aleją lipową. Przed domem założono trzy niewielkie gazony, za którymi w południowo-zachodnim narożniku ogrodu rosły drzewa z dawnego lasu. Na rogach domu posadzono cztery topole białe, a w otoczeniu budynku zakomponowano grupy drzew i krzewów ozdobnych. Pozostała część ogrodu miała charakter ozdobno-użytkowy. Jej wnętrze wypełniały drzewa owocowe i uprawy warzyw. Wnętrze to przecinał niewielki strumień (płynący w najniżej położonym miejscu), przy którym pozostawiono kępy drzew leśnych. (Z tego strumienia pobierano początkowo wodę do pielęgnacji ogrodu. W późniejszych czasach wykopano na wschód od domu studnię).[109] Powstała w ten sposób eklektyczna kompozycja stanowiąca mieszaninę elementów swobodnych i regularnych.

Po śmierci Piotra i Izabeli Piekarskich właścicielami pozostawionego przez nich majątku zostały dzieci: Aleksander Błażej Piekarski, Joanna Elżbieta Sarosiek, Kazimiera Apolonia Rutkowska, Michalina Izabela Piekarska i Marianna Dominika Kitszel. Dom i ogród użytkowali wtedy Aleksander Piekarski i Joanna Sarosiek.

W 1901 r. pozostali spadkobiercy w zamian za spłatę odstąpili od swoich praw własności na rzecz Aleksandra Piekarskiego. Ten w 1912 r. odkupił na publicznej licytacji sąsiadującą z ogrodem działkę o pow. 320 m^2 Efektem jego zabiegów był wygląd ogrodu w l. 30-tych XX w.

Oprócz domu, gazonów, alei lipowej, grup drzew leśnych i roślinności ozdobnej rosnącej w otoczeniu dworu ogród składał się w tym czasie z sześciu kwater sadu położonych na południowy-wschód od dworu, przeciętych drogami, z których najdłuższa podkreślała podłużną oś kompozycji. Rosło przy niej 6 orzechów włoskich (po 3 z każdej strony). Sad oddzielony był od dworu pasem trawnika z krzewami ozdobnymi.

Wzdłuż północno-zachodniej granicy ogrodu rósł szpaler ok. 70 klonów, lip i brzóz. Pas terenu łączący centrum ogrodu z ulicą obsadzony został przy granicach kasztanowcami, topolami i lipami. Na północ od domu, przy

108 Frzyński, *Muzeum i hotel w Białowieży*, [w:] „*Architektura*", 1960, nr 9, s. 343-344.

109 AP Białystok, Akta miasta Białegostoku, nr 75: M. Šanjavskij, *Plan goroda Belostoka*, ok. 1900, nr 138: S. Chojnicki, *Plan wojewódzkiego miasta Białegostoku*, 1937. Skala 1:10.000; F. Popielak, *Plan miasta Białegostoku*, Białystok b. d. (ok. 1930); Z. Daszuta, *Plan miasta Białegostoku*, Białystok b.m. (ok. 1939). Skala 1:15.000; *Plan der Stadt Biallystok*, Königsberg 1942. Skala 1:10.000.

ścieżce prowadzącej do werandy rosło 18 żywotników, a na południe od domu szpaler lilaków dochodzący do grupy drzew leśnych. Na kolistym gazonie przed domem górował okazały modrzew o trzech pniach. Inne modrzewie posadzono przy ulicy. Ponadto rosły w ogrodzie strzyżone głogi, śnieguliczki, karagany, sosna wejmutka i świerki liczące w czasie II wojny światowej ok. 100 lat oraz w grupie leśnej rzadkie na tym terenie buki.

Znacznym zmianom uległo otoczenie ogrodu. Graniczył on teraz z dwoma posesjami mieszczańskimi, od północnego-wschodu z cmentarzem ewangelickim, od północnego-zachodu z zabudowanymi działkami przy ul. Wasilkowskiej oraz od południowego-zachodu z czterodziałową szkołą (uprzednio w l. 1922-1923 komorą celną).

Po śmierci Aleksandra Piekarskiego w 1935 r. na mocy jego testamentu dom i ogród przeszły na własność Witalisa Sarosieka. Ponieważ nie mieszkał on w Białymstoku, w tym samym roku oddano założenie w arendę Henrykowi Sikorskiemu, który gospodarował tu do II wojny światowej. Później obiekt przejął właściciel, który zajmował wraz z rodziną połowę domu.

W czasie wojny ogród doznał dużych zniszczeń. Czasowo rezydowali tu Rosjanie i Niemcy, którzy założyli w sadzie bazę sprzętu drogowego. Usunięto w tym czasie większość drzew owocowych i szpaler przy północno-zachodniej granicy ogrodu. Posadzono natomiast rząd grochodrzewów na przedłużeniu północno-zachodniej granicy założenia.

Po wojnie Witalis Sarosiek prowadził na terenie ogrodu gospodarstwo warzywniczo-sadownicze, nie naruszając jednak roślinności ozdobnej.[110]

W 1967 r. większość ogrodu przejęła Spółdzielnia Mieszkaniowa. W 1970 r. w związku z rozbudową osiedla mieszkaniowego Sarosiekowie zostali wywłaszczeni z pozostałej części terenu. W 1976 r. rozebrano modrzewiowy dom. Teren sadu już wcześniej zajęły nowe bloki. Stopniowo zabudowano większość ogrodu. Wśród zabudowań pozostało porośnięte starymi i młodymi drzewami wzgórze i wiodąca nań aleja lipowa, środkiem której przeprowadzono betonowe schody i chodnik.

Aleja i nieliczne zachowane stare drzewa pochodzą w większości z II poł. XIX w. Rosną tu brzozy, wiązy, dęby, grochodrzewy, lipy, klony, kasztanowiec i dwa należące do rzadkości w tym rejonie Polski buki. Starszy od reszty drzew jest dąb o q pnia 100 cm Wyróżniają się też wiąz szypułkowy o q pnia ok. 80 cm i brzoza o q pnia ok. 100 cm .

Różnogatunkowa grupa starych drzew na wzgórzu i stara aleja lipowa stanowią cenny element widokowy w monotonnym krajobrazie osiedla.[111]

BIAŁYSTOK, gm. Białystok
OGRÓD SIÓSTR SZARYTEK
Nr 11

Czas powstania: Ogród powstał wkrótce po 1768 r., w drodze adaptacji wcześniejszej kompozycji zwierzyńca pałacowego.

Powierzchnia: 1,0 ha.

Forma przestrzenna: Zniszczony barokowy ogród ozdobny.

Opis obiektu:

Założenie zlokalizowano w centrum miasta, pomiędzy ogrodem przypałacowym a rynkiem kościelnym, w sąsiedztwie cmentarza katolickiego (wydzielonego wcześniej ze zwierzyńca pałacowego). Według projektu wykonanego w 1768 r.[112] (współczesnemu fundacji i projektom klasztoru) obok budynków klasztornych powstać

110 Kolekcja Witalisa Sarosieka z Białegostoku, Zbiór aktów własnościowych rodzin Piekarskich i Sarosieków; Relacje ustne Witalisa i Krzysztofa Sarosieków z Białegostoku.

111 E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Białystok. Ogród Piekarskic. Dokumentacja ewidencyjna*, Białystok 1978.

112 BU Warszawa, Gabinet Rycin, Zb. króla Stanisława Augusta, p. 187 nr 145 : J. Turski, *Planta generalna ogrodu i zabudowania klasztory nowego dla PP. Miłosiernych Zakonnic w Białymstoku* (zap. 1768 r.); T. Sulerzycka, *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, cz. 2, s. 32; AP Białystok, Kamera, nr 3249, s. 322: *situations Plan von der Barmhertzigenschwester Kloster zu Bialystok* (ok. 1800 r.); Warszawa 1969, ODZ Warszawa, Teki Glinki, nr 95, s.2, nr 375, s. 8.

miały: ogród oparty o plan krzyża rzymskiego (z okrągłym basenem pośrodku i strumieniem podkreślającym krótsze ramię krzyża) oraz regularna część gospodarcza (z sadzawką na dziedzińcu) umiejscowiona na osi budynku klasztornego, co jest niezbyt zgodne z zasadami barokowej kompozycji i świadczy o przyjęciu koncepcji projektowej narzuconej przez istniejący wcześniej układ przestrzenny.[113] Realizacja ogrodu wykonana przed 1800 r. odbiegała od projektu. Plany z 1768 i 1800 r. ukazują istotne zmiany w układzie ogrodu.[114] Dotyczyły one usunięcia spod parkanu pałacowego gabinetów służących skupieniu i modlitwie, a stanowiących podstawę krzyża łacińskiego, utworzonego przez drogi spacerowe i przekomponowania całości tak, że podstawa krzyża pierwotnie zlokalizowane pod ogrodem pałacowym znalazła się przy murze cmentarza. Charakterystycznymi cechami ogrodu były: zamknięcie ogrodu budynkami i parkanami, wykorzystanie przepływającego tam strumienia jako osi kompozycyjnej i podział na 5 kwater. Zwraca uwagę dużo mniejsza w stosunku do pierwotnej rola kompozycji wodnej. W 1774 r. w sąsiedztwie ogrodu zbudowano murowaną figarnię.

Ogród przyklasztorny SS. Szarytek to jedna z wielu kompozycji zieleni powstałych w Białymstoku, w ramach przebudowy tego miasta przez Jana Klemensa Branickiego (1689-1771) na główny ośrodek rezydencjonalny. Projekty rozplanowania układu i architektury klasztoru, jednego z elementów miasta rezydencjonalnego, opracowali architekci dworscy. Zrealizowany w formie krzyża układ dróg spacerowych, oś główna ograniczona z jednej strony parkanem ogrodu pałacowego, a z drugiej starego cmentarza wzbudzić miała refleksję nad marnością doczesności, przemijaniem, równością wszystkich wobec śmierci, a łączność tego i przyszłego świata symbolizował krzyż rozdzielający kwatery ogrodu. Ogród był wyrazem barokowej wizji świata, miał dostarczać siostrom „tła" do rozmyślań i pobudzać do działań miłosiernych.

Działalność SS. Miłosierdzia w Białymstoku została ograniczona w 1842 r. po czym nastąpił regres klasztoru i w 1860 r. założenie zostało przekazane Towarzystwu Dobroczynności, które nadal prowadziło tu szpital. W 1864 r. siostry ostatecznie opuściły klasztor przenosząc się do Królewca.

Do 1913 r. zaszło szereg zmian w zabudowie, polegających na systematycznej rozbudowie budynku klasztornego, nadającej mu obecny kształt oraz usuwaniu zabudowań części gospodarczej, z której pozostał już tylko jeden budynek.[115]

Po powrocie sióstr do Białegostoku (1923) przeprowadzono remont budynków oraz wzniesiono na terenie ogrodu drewniany dom mieszkalny. Posadzono też przy północnej i wschodniej granicy założenia szpalery topolowe.

Spalenie klasztoru w czasie ostatniej wojny (1944) to początek upadku i nieodwracalnych zmian kompozycji. Mimo odbudowy budynku klasztornego przeprowadzonej przez siostry w l. 1944-1949 nigdy nie odtworzono wystroju ogrodowego, a umieszczenie w budynkach klasztornych innych instytucji (najpierw zarządu organizacji młodzieżowych, a następnie Państwowego Domu Dziecka) spowodowało zmianę sposobu użytkowania i przekształcenie kompozycji terenu ogrodowego. Ponadto w l. 50-60 tych, kosztem części ogrodu wzniesiono wielopiętrowe budynki mieszkalne, co ostatecznie zniszczyło resztki zachowanej jeszcze kompozycji.

Obecnie z ogrodu pozostało tylko wnętrze otoczone zabudowaniami, gdzie zachowały się resztki szpalerów topolowych sadzonych w okresie międzywojennym. Rosnące w tym wnętrzu młode drzewa i krzewy owocowe oraz ozdobne funkcjonują jako oprawa zabytkowego budynku klasztornego oraz służą głównie celom użytkowym i stanowią osłonę urządzonego tam placu zabaw.[116]

---

113 AGAD, Arch. Roskie, nr 82.

114 AP Białystok, Kamera, 3249, s .321-322.

115 *Plan uezdnago goroda Belostoka... 1880*, Grodna b.d. Skala 1:8 400; AP Białystok, Akta m. Białegostoku, nr 136-137: M. Šanjavskij, *Plan goroda Belostoka*, 1887. Skala 1:8400 i tegoż, *Plan goroda Belostoka*, b. d. (ok. 1900).

116 Z. Baranowska, *Klasztor-szpital SS Miłosierdzia w Białymstoku Rynek Kościuszki 5. Studium historyczno-architektoniczne*, Warszawa 1960; J. Maroszek, J Szydłowski, *Ogród przyklasztorny SS. Szarytek. Dokumentacja ewidencyjna*, Białystok 1979 (maszynopisy OW PSOZ Białystok).

BIAŁYSTOK PARK BRANICKICH
PARK PAŁACOWY
Nr 12

Czas powstania: Ogród zaprojektowano w 1732 r. Powstał on w latach 30-tych XVIII w., w latach 50-tych wzbogacono go o szereg elementów rzeźbiarskich, a w latach 60- tych o kolejne budowle.

Powierzchnia: Dawniej ok. 50 ha obecnie 9 ha.

Forma przestrzenna: Wieloczęściowy ogród w stylu późnego baroku ze śladami krajobrazowych prze kształceń w części dolnej.

Opis obiektu:

Rezydencję pałacową i towarzyszące jej ogrody położone dziś w centrum Białegostoku zlokalizowano na południowy-wschód od rzeki Białej w sąsiedztwie powstałego w XVI w. węzła dróg biegnących z Suraża, Tykocina, Choroszczy, Zabłudowa, Wasilkowa i klasztoru supraskiego.

Najdawniejszą osadę dworską w Białymstoku, na wzgórzu, na miejscu kościoła Farnego, założono po 1437 r., a przed 1450 r., gdy rozległe dobra nad rzeką Białą otrzymał od księcia Michała Zygmuntowicza Jakub Raczko Tabutowicz (zm. 1450 r.). Po jego śmierci synowie rozdzielili te dobra tworząc centra odrębnych majętności. Powstały wtedy Fasty Jana Raczkowicza (zm. przed 1462 r.) Dojlidy Jundziłła i Białostoczek bp. łuckiego Wacława Raczkowicza (zm. 1462 r.). Ojcowski dwór Białystok wziął Mikołaj, zwany Michną (zm. po 1462 r.) Następnie posiadał Białystok syn Michny - bakałarza Mikołaj Michnowicz Raczkowicz (zm. 1520 r.) sekretarz Aleksandra Jagiellończyka, członek rady królewskiej.[117]

W l. 1520 - 1534, po śmierci Mikołaja „Bakałarza" dobrami zarządzała wdowa po nim Hanna z książąt Świrskich. Od 1534 r. władał nimi Mikołaj Bakałarzewicz (zm. ok. 1542 r.). Od tego czasu do 1560 r. Białystok pozostawał w rękach wdowy po Mikołaju, Katarzyny Wołłowiczówny od ok. 1547 r. żony Piotra Wiesiołowskiego, która przekazała mu w tymże roku dobra na własność.

Piotr Wiesiołowski (starszy) zmarł w 1556 r. W 1560 r. na mocy testamentu Katarzyny Wołłowiczówny majątek stał się własnością jej synów Piotra i Jana Wiesiołowskich. Jan umarł wkrótce po 1570 r., a jedynym właścicielem dóbr białostockich został Piotr (zm. 1621 r.). W latach 60-tych XVI w. Jan i Piotr Wiesiołowscy założyli tu nową rezydencją wielkopańską, od której rozpoczął się rozwój Białegostoku. Niezwykle istotne znaczenie miał fakt bliskiego rezydowania w Knyszynie króla Zygmunta Augusta, którego ówcześni właściciele Białegostoku byli dworzanami.[118] Przy drodze z Zabłudowa (przez Solniki) wzniesiono murowaną, dwukondygnacyjną „kamienicę". Ten dwór zwrócono elewacją główną na płd.-zach., w kierunku drogi wiodącej z Suraża i Bielska. Budowla ta posiadała formy gotyckie ostrołukowe okna i po bokach 2 cylindryczne wieże mieszczące klatki schodowe. Na płn.-wsch. od dworu założono ogród sięgający rzeki, nad którą wzniesiono młyn. Zapewne w tym czasie w lesie na północny-wschód i zachód od dworu urządzono zwierzyniec istniejący od l. 80-tych XVII w., przecięty drogą suraską. Na północ od dworu i zwierzyńca, na wzgórzu zbudowano kościół (wzm. 1579 r.).[119] Przed kościołem powstał nieregularny plac od XVII w. miejsce targów. Osada dworska oddalona była od wsi chłopskich. Dla obsługi dworu powstała tylko ponad 1 km za rzeką osada bojarska. (Dopiero znacznie później na gruntach należących do kościoła rozwinęło się osadnictwo).

Prawdopodobnie ok. 1617 r., gdy w miejsce drewnianego zbudowano murowany inkastelowany kościół otoczony murem z 4 narożnymi bastejami dokonano też przebudowy układu rezydencji, nadając jej charakter fortalicji.[120] Z tego czasu, aż po XX wiek zachowały się ślady bastionu ziemnego w południowym narożniku późniejszego ogrodu ozdobnego oraz otoczony fosą, przebudowaną później na kanał parkowy.

---

117 J. Glinka, *Ród Klausucia w XIII-XVI WIEKU. Ze studiów nad kształtowaniem się i różnicowaniem społecznym bojarstwa litewskiego*, [w:] „Studia źródłoznawcze", t. 4-5, 1959-1960; J. Wiśniewski, *Początki Białegostoku...*; J. Maroszek, *Rewelacyjne odkrycie...*

118 J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000, s. 503-506; A. Jabłonowski, *Podlasie*, t. II, s. 11; J. Jodkowski, *Białystok w pierwszej połowie XVI w.*, Grodno 1931.

119 J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912, s. 103, 238 i 239; *Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych. Białystok*, opr. J. Maroszek, Białystok 1999.

120 S. Starowolski, *Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego*, Kraków 1976; J. Glinka, *Zamek obronny w Białymstoku na przełomie XVI i XVII wieku*, [w:] „Rocznik Białostocki", t. 2, 1961, s. 53-100; A. Miłobędzki, *Kierunki architektury wczesnobarokowej I poł. XVII w.*, [w:] „Biuletyn Historii Sztuki", 1958.

Po śmierci Piotra Wiesiołowskiego (młodszego) dobra odziedziczył jego syn Krzysztof, który zarządzał nimi w l. 1621 - 1637 (kiedy zmarł). Po nim dożywotnio władała majątkiem wdowa Aleksandra Wiesiołowska. Po jej bezpotomnej śmierci majętność przeszła na Hieronima Kazimierza i Władysława Jerzego Chaleckich (siostrzeńców Krzysztofa). Mimo ich praw do własności dobra białostockie zostały włączone do królewskiego starostwa tykocińskiego.

Starosta Stefan Czarniecki (1599 - 16 II 1665) - otrzymał na sejmie 1661 r. Tykocin wraz z dobrami białostockimi na własność. Przekazał on je swojej córce Aleksandrze Katarzynie Branickiej (zm. 1698), żonie Jana Klemensa Branickiego (zm. 9 II 1673) marszałka nadwornego koronnego. Ich synem był Stefana Mikołaja, który był właścicielem Białegostoku do śmierci w 1709 r. Już w 1676 r. wzmiankowany był w Białymstoku „pałac", a wśród oficjalistów „ogrodnik".[121]

Ok. 1692 r. Tylman z Gameren gruntownie przebudował układ rezydencji. Dwór został przebudowany na pałac. Poszerzono go z dwóch stron, wskutek czego wieże znalazły się wewnątrz budynku, który pozbawiono cech ozdobnych. Nadano mu natomiast barokową formę, przy czym całą budowlę przeorientowano na zwracając frontem w kierunku dawnych ogrodów, których część zajął reprezentacyjny, oddzielony murem i bramą wjazdową dziedziniec.[122] Po obu stronach pałacu ustawiono przy dziedzińcu alkierze rozbudowane następnie w oficyny. Brama wjazdowa mieściła w przyziemiu kordegardę i klatką schodową, a zwieńczona była piramidą z zegarem i Gryfem herbem Branickich. Przed bramą i murem biegł nowo wytyczony gościniec z Zabłudowa przechodzący na północ od dziedzińca pomiędzy dwoma stawami i zdążający w kierunku osady kościelnej. Wschodnią część dawnego ogrodu położoną przed bramą wjazdową i dziedzińcem zajmowały boskiety. Jednocześnie wydobyta została główna oś kompozycji, podkreślona drogą na osi bramy wjazdowej i towarzysząca tej drodze stara już wtedy aleja lipowa. Od strony płd.-zach. oś główną akcentowała biegnąca teraz przez nowy ogród droga od Suraża i Bielska. Nowy, barokowy ogród projektowany przez Tylmana wypełniał fortalicję, którą pozbawiono elementów obronnych. Ogród ten - zwany górnym - sąsiadował z położonym niżej za fosą terenem zwierzyńca, którego północną część przebudowano i nazwano odtąd ogrodem dolnym. Założono tam m.in. boskiety. Ustalone zatem zostały granice ozdobnej części ogrodu, które dotrwały do l. 30-tych XX w.

Dawną fosę przebudowano na kanał parkowy połączony z 2 stawami leżącymi na północ od dziedzińca. Wzdłuż kanału ciągnął się mur oporowy oddzielający ogród górny od dolnego.

W 1709 r. dobra białostockie odziedziczył syn Stefana Mikołaja Branickiego Jan Klemens Branicki, później hetman wielki koronny (1689 -1771).[123] Po jego śmierci dożywotnio władała nimi wdowa po Janie Klemensie, jego trzecia żona, siostra Stanisława Augusta Izabela z Poniatowskich Branicka (zm. 1808 r.). Jednocześnie prawa do spadku po hetmanie posiadali: Franciszek Piotr Potocki starosta szczerzecki (1745 -1829), Feliks Potocki płk wojsk Księstwa Warszawskiego (1777 -1811) i Jan Potocki starosta kaniowski (zm. po 1799). Na pocz. XIX w. prawa spadkowe dzielili również potomkowie Franciszka Piotra Potockiego jego syn Jan Alojzy (24 VI 1776 -1854) i dzieci Jana Alojzego: Józef, Herman, Pelagia Jabłonowska, Dorota Młodecka, Joanna de Fleury (1826 -1870) i Leonia Rostworowska (zm. 2 X 1859). Posiadała je także jedyna córka Jana, starosty kaniowskiego Marianna (późniejsza właścicielka Choroszczy).

Z działalnością Jana Klemensa Branickiego związany jest rozwój siedziby białostockiej[124] i jej znaczna rozbudowa, jak również powstanie w dorzeczu rzeki Białej szeregu założeń satelitarnych związanych kompozycyjnie, widokowo i funkcjonalnie z główną rezydencją.

W 1726 r. architekt Jan Deybel rozpoczął prace nad kolejną przebudową pałacu w Białymstoku.[125] Korpus główny pałacu został podwyższony o dodatkową kondygnację i ozdobiony dwoma hełmami i tympanonem. Przebudowie uległy dawne alkierze, które stały się skrzydłami pałacu.

W 1732 r. opracowano projekt ogrodu, który wkrótce zaczęto realizować. W l. 30-tych powstały: salon ogrodowy z 8 parterami bukszpanowymi, pomiędzy którymi stały przed pałacem 2 piramidy, boskiety w ogrodzie górnym, boskiety w ogrodzie dolnym, duża sadzawka zwana zwierciadlaną na północny - zachód od pałacu, pawilon chiński w południowym narożniku ogrodu ozdobnego, pawilon w ogrodzie dolnym, berso przed gabinetem J.K. Branickiego, treliaż przed gabinetem Branickiej, fontanna przed apartamentem łaziennym, most nad kanałem, sadzawki w

121 MN Kraków, Bibl. Czart, nr 1099, s. 789.

122 T. Makowiecki, *Archiwum planów Tylmana z Gameren architekta epoki Sobieskiego*, [w:] Prace z historii sztuki, 1930, nr 4; Tegoż,, *Archiwum planów Tylmana z Gameren architekta epoki Sobieskiego*, Warszawa 1938.

123 W. Konopczyński, *Branicki Jan Klemens*, PSB, t. 2, s. 404-407.

124 Zob. M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. 1-2, Warszawa 1986; Stanisław August Poniatowski, *Memoires du roi...*, t. 1 St Petersburg 1914; A. Potocka, *Pamiętniki*, Warszawa 1898; A. Potocka-Wąsowiczowa z Tyszkiewiczów, *Wspomnienia naocznego świadka*, Warszawa 1965; M. Starzeński, *Na schyłku dni Rzeczypospolitej. Kartki z pamiętnika...*, wyd. H. Mościcki, Warszawa 1914; K. Zawadzki, *Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców*, Warszawa 1963.

125 S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w* Polsce, Warszawa 1954.

zwierzyńcu zwanym jelenim, ogród kuchenny, ogródek kwiatowy na płd.–wsch. od pałacu, inspekty, nowy zwierzyniec zwany danielim (na płd.-wsch. od ogrodu ozdobnego) oraz dom ogrodnika i ogrodzenie ogrodowe.

W ciągu kilku lat posadzono ogromne ilości drzew, np. w 1739 r. 675 szt. drzew w boskietach ogrodu dolnego, 791 grabów w szpalerach w ogrodzie dolnym, 900 drzew w zwierzyńcu danieli i wiele innych. Specyfiką nasadzeń białostockich był bardzo wczesny okres sadzenia przypadający na marzec, a niekiedy na koniec lutego. Sadzono głównie lipy, graby i wiązy, ale także kasztanowce, orzechy, brzozy i olsze. W ogrodzie kuchennym posadzone zostały m. in. brzoskwinie i morele. Wprowadzono też sporo kwiatów, w tym roślin cebulowych. Materiał roślinny uzyskiwano w części z okolicznych lasów, a w części sprowadzano z innych rezydencji (np. z Bociek i Janowa w 1737 r. i z Gdańska w 1738 r.)

W l. 40-tych XVIII w. nie prowadzono jak się zdaje większych inwestycji w ogrodach, uwagą skupiając na pracach wykończeniowych. Dosadzano lilaki pod murem ogrodu dolnego, róże przy murze od strony kościoła, budowano kanalizację w ogrodzie kuchennym, wymieniono część szpalerów i prowadzono prace porządkowe.

W 1740 r. Branicki uzyskał przywilej na założenie Nowego Miasta Białegostoku. Ulokowano je na przeciwległym brzegu rzeki Białej.[126] Osią tego układu były krzyżujące się trakty do Słonima (na osi pałacu) oraz Warszawy i Grodna (ob. ul. Warszawska). Przy ulicach wydzielono parcele, na których powstały zabudowania rzemieślników, urzędników dworskich i kupców sprowadzonych z Prus. Przy skrzyżowaniu wzniesiono budynki magistratu i aresztu. Dalej na północny wschód ulokowano rynek, wokół którego powstać miała kolejna część miasta. Między ulicami: Klejndorf (ob. Elektryczna), a Pałacową pozostawiono parcele niezabudowane, aby umożliwić oglądanie rezydencji poprzez duży staw młyński na rzece. Wjazd do miasta od strony Warszawy poprowadzono płd.-wsch. granicą zwierzyńca danieli przez murowany most, przy którym była ustawiona była rzeźba św. Jana Nepomucena.[127] Zlikwidowano biegnący przez teren rezydencji gościniec zabłudowski, którego funkcje przejęła ulica miejska. Starą drogę biegnącą przy stawie między ogrodami użytkowymi do browaru obsadzono aleją lipową. Do pełnego rozwoju miasta na prawym brzegu rzeki nie doszło, a reliktem tych projektów pozostał Stary Rynek w dzielnicy Bojary.

Następną turę prac w obrębie rezydencji rozpoczęła budowa pomarańczarni wzniesionej po 1748 r., a przed 1752 r. pomarańczarnię tę, która stała się jedną z najlepszych w Rzeczypospolitej wzniesiono przy alei lipowej biegnącej do browaru na granicy ogrodu kwiatowego (otaczającego dom ogrodnika). Był to wysoki ok. 5 m budynek o 9 dużych oknach. W l. 50-tych rozszerzono program ogrodu ozdobnego budując 4 baseny z fontannami na parterach, jedną fontannę w obrębie boskietów ogrodu górnego i jeden basen przed domem ogrodnika. W celu doprowadzenia wody do fontann założono rozbudowany system wodociągów stale modernizowanych i ulepszany, do którego tłoczyły wodę machiny - przy młynie i przy nowej sadzawce w zwierzyńcu danieli. Zbudowano też nowy most nad kanałem na osi głównej, wzdłuż której stały na postumentach rzeźby i wazy. Jednocześnie wyposażono 4 fontanny w grupy rzeźbiarskie dłuta Jana Chryzostoma Redlera i jedną z fontann w inną rzeźbę tego autora. Ustawiono wiele nowych waz i rzeźb wzdłuż trejaży i boskietów oraz 2 sfinksy przy moście (także dłuta Redlera). Ustawiono też 3 nisze treliażowe: jedną przy ogrodzie kwiatowym, drugą przy łaziennych apartamentach, a trzecie w rogu ogrodu kwiatowego pośrodku facjaty pomarańczarni. Wykonane zostały ozdoby do bram i fontann oraz rzeźba głowy końskiej do rzygacza przy stajni stojącej w sąsiedztwie północnego skrzydła pałacowego od strony kościoła. Wykonano też balustrady na murze oporowym tarasu górnego sporządzone z litego muru i pomalowane w sposób markujący urzeźbienia. Wzniesiono figarnię i szklarnię w sąsiedztwie pomarańczarni, rozpoczęto prace nad kaskadą przy kanale, sprowadzono i ustawiono hermy kamienne przy szpalerach ogrodu górnego, założono berso ciągnące się przed oknami pałacu wokół ogródka za pokojami łaziennymi, urządzono grotę z małą kaskadą w murze oporowym, pod platformą, na której w 1755 r. wzniesiona została altana treliażowa (zwana często pawilonem pod orłem). W grocie umieszczono rzygacz i posąg Neptuna, a sala w grocie i pomieszczenie pawilonu w ogrodzie dolnym zostały przez malarza Antoniego Herliczkę pomalowane.[128] W pawilonie wybudowanym z pruskiego muru umieszczono galerię 145 sztychów namalowanych zapewne m.in. przez kopersztychera Michaela Heinricha Rentza w 1752 r. Oprócz tego wzniesiono dom nad stawem młyńskim przy ogrodzie warzywnym, zbudowano wg projektu Klemma basen z fontanną na parterach bukszpanowych przed domem ogrodnika, oparkaniono

126 J. Glinka, *Studium historyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta Białegostoku*, Warszawa 1954 (maszynopis ODZ Warszawa, Zespół Badań Warszawy i Mazowsza, Archiwum PKZ Warszawa); W. Trzebiński, *Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce w drugiej poł. XVII i XVIII w.*, Warszawa 1962; M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska*, t. II, s. 1316; M. Czapska, *Założenia barokowe w miasteczkach podlaskich*, [w:] „Rocznik Białostocki", t. 9 1970 r., s. 85; Z. Dunin-Kozicki, *Białystok w XVIII wieku*, [w:] „Kwartalnik Litewski" St Petersburg 1910, R. 1, t. 3; Z. Rokowski, *Pałac Branickich w Białymstoku*, [w:] Województwo białostockie. Przeszłość i zabytki, t. 2, Białystok 1929, s. 36-41.

127 J. Maroszek, *Rzeźba św. Jana Nepomucena z Mostu Świętojańskiego na rzece Białej w Białymstoku*, [w:] „Białostocczyzna", nr 47, 1997, s. 3-5.

128 S. Szymański, *Antoni Jan Herliczka czeski malarz XVIII stulecia w Białymstoku*, [w:] „Rocznik Białostocki", t. 3, 1962, s. 365-395.

wielki staw młyński, urządzono bulwar nad stawem położonym na wschód od dziedzińca, wysypano piaskiem drogi ogrodowe, założono boskiety w zwierzyńcu danieli i jeleni, przeniesiono do zwierzyńca danieli piramidy z parterów ogrodowych oraz wyremontowano budynek przy młynie mieszczący jedną z maszyn pompujących wodę, którego ozdobiony lukarnami dach pomalowano na czerwono.

W 1758 r. rozpoczęto rozbiórkę starej bramy wjazdowej i prace nad budową dziedzińca wstępnego zlokalizowanego na terenie boskietów pierwotnego ogrodu. Na granicy dziedzińców wzniesiono nowy niski mur ozdobiony wykonanymi przez Redlera rzeźbami Herkulesów. Kolejno wzniesiono nową bramę wjazdową prowadzącą na dziedziniec wstępny, 2 budynki bez okien zwane studniami, a służące prawdopodobnie do przechowywania wody dla koni, bramę do zwierzyńca jeleni wyposażoną w metalową kratę i bramę do zwierzyńca danieli.

W 1762 r. wzniesiono z pruskiego muru teatr przy zachodniej granicy ogrodu dolnego, a nieopodal budynki dla aktorów. (Dekorację teatru projektował Herliczka). W 1763 r. zbudowano wg projektu Józefa Sękowskiego nową oranżerię, stojącą skosem do pomarańczarni i domu ogrodnika, wysoką jak pomarańczarnia na ok. 5 m. Wewnątrz wymalowanych zostało przez Millesa 6 obrazów al fresco przedstawiających nadanie J.K. Branickiemu orderu św. Ducha. W 1766 r. posadzono aleję od zwierzyńca danieli do Nowego. W 1770 r. ustawiono nową figurę św. Jana na moście przy ul. Świętojańskiej. Powstały też do tego czasu takie elementy jak: partery w zwierzyńcu jeleni na wprost pałacu miedzy 2 alejami i bersem (wyposażonym w 6 posągów i 4 wazony), statuy nad kanale w ogrodzie dolnym vis a vis altany chińskiej, parkany wokół zwierzyńców, prochownia z pruskiego muru (wzm. jeszcze 1792) w zwierzyńcu jelenim nad sadzawką, mostek przy prochowni, altana w zwierzyńcu danieli, kaskada na kanale obok altany chińskiej, ścianka ozdobna freskami stojąca na zamknięciu widoku z pałacu przez boskiety w kierunku altany chińskiej, pawilon włoski przy południowo-wschodniej granicy ogrodu górnego, pawilon toskański z 2 treliażami po bokach (o wnętrzu ozdobionym freskami), mała oranżeria na kwiaty, budynek mieszkalny w ogrodzie kuchennym, budynki gospodarcze w zwierzyńcu danieli (szopa, stodoła, stajnia ogrodnika), budynki w zwierzyńcu jeleni (szopy, stajenka, psiarenka, holendernia, 2 chlewy, obora, piwnica na mleko, lodownia, budynek odźwiernego), altanka z pruskiego muru w lesie zwierzynieckim (zwanym też zwierzyńcem wielkim), 9 perspektyw w lesie zwierzynieckim, budynki odźwiernego w tym lesie, aleje wierzbowa przy zwierzyńcu danieli od strony traktu warszawskiego oraz kompleks stajenny (2 duże stajnie z wozowniami, wozownia, budynek kowala, stajenka kowala, budynek mieszkalny). Powstały też obok browaru zabudowania folwarku: budynek administratorski z wystawą, magazyn mączny, stajenka na osły, szopy, gołębnik, spichlerz wielki murowany, stajnia z wozownią, spichlerzyk, kurnik, węglarnia i 2 chlewy. Przy pałacu, oficynach, browarze, stajniach i budynkach gospodarczych znajdowały się liczne podwórza i dziedzińce ogrodzone mniej lub bardziej zdobnymi parkanami. Częste wzmianki dotyczą też niektórych elementów wystroju ogrodów powstałych zapewne przed ich przebudową. Do takich elementów należą drewniane rzeźby gladiatorów stojące przy moście nad kanałem od strony zwierzyńca oraz sadzawka Adama Strzelca w zwierzyńcu jelenim. Brak jakichkolwiek wzmianek dotyczących arsenału i placu manewrowego przy pałacu. Przeciwnie liczne wzmianki informują o istnieniu ogrodu kwiatowego, parterów przed domem ogrodnika i stawu na terenie określonym przez badaczy jako plac wojskowy. Budynek nazwany dziś Arsenałem to ówczesna oficyna stojąca za kuchnią (wzm. 1771), mieszcząca m. in. cekhauz, którą dopiero w XIX w. zamieniono na arsenał.[129]

Po śmierci J. K. Branickiego ogrody uległy pewnemu zaniedbaniu. Zresztą już w 1771 r. część trelinaży i ogrodzeń wymagała reperacji. Mimo to w następnych latach powstało kilka nowych elementów wzbogacających ukształtowaną kompozycję. W 1772 r. wzniesiono nowy murowany młyn, drewniany dom w ogrodzie dolnym dla profesora szkół oraz skład siana, lodownię i szopę w zwierzyńcu danieli. W 1773 r. założono różankę na wale usypanym wokół pawilonu w ogrodzie dolnym. Wał ten został uformowany w 2 tarasy i miał oddzielił pawilon od położonego ogrodu sióstr szarytek (zob. nr 11). W l. 1777 - 1789 założono ogród na Piaskach za zwierzyńcem jeleni, obsadzony dużą ilością wierzb. Poza tym przeprowadzono drobne prace konserwacyjne w ogrodach pałacowych.

Wraz z rozbudową programu architektonicznego stale wzbogacano ogrody o nowe, nierzadko egzotyczne rośliny. W 1752 r. przeprowadzono do Białegostoku wszystkie drzewa mające przyozdobił warszawski ogród praski Branickich. W tym samym roku sprowadzono drzewa morelowe, laurowe i brzoskwiniowe z Hamburga. W roku następnym przywieziono z rezydencji cesarza Austrii krzak jaśminu, a w 1755 r. drzewa z Paryża. Posadzono też wtedy nowe drzewa w ogrodzie dolnym. W 1756 r. sprowadzono kasztanowce z Międzyrzecza i posadzono stare świerki (z bryłą korzeniową) wokół altany w zwierzyńcu danieli. W 1757 r. wzmiankowane były rosnące przy pałacu winorośle, a w 1758 r. posadzono brzozy na przeciwko pałacu, lipy nad stawem przed bramą, dęby w zwie-

129 Zob. T. Sulerzycka, *Katalog rysunków...*, s. 33-36; MN Kraków, Gabinet Rycin, dz. III, nr 4316-4318R.10106.

rzyńcu danieli naprzeciw altanki i jodły w tym zwierzyńcu. Sprowadzono też morwy i ziemniaki, a z Królewca brzoskwinie, jabłonie, grusze oraz kasztanowce. Przywieziono także w 1763 r. drzewa z Holandii i jaśminowiec afrykański. W ogrodach użytkowych hodowano ogórki i szparagi, a w oranżeriach pomarańcze, cytryny, grapefruity, figi ananasy, drzewa laurowe, daktyle, aloesy, bukszpany, cyprysy, rozmaryny, morwy, brzoskwinie imbir i wiele kwiatów. Tam też hodowano drzewa wystawiane na sezon letni w wazonach i donicach od wnętrz ogrodowych. Dodatkową atrakcją ogrodów była zwierzyna - sarny, daniele, jelenie, bażanty, króliki i zające w zwierzyńcach oraz kaczki, łabędzie i struś w ogrodzie ozdobnym.[130]

Efektem szerokiej działalności budowlanej J. K. Branickiego było powstanie rozbudowanej wieloczęściowej rezydencji, z powodu bogatego wystroju architektonicznego i rzeźbiarskiego zwanej często Wersalem Podlaskim, w skład której wchodził kompleks ogrodów o różnych funkcjach: ozdobnych (ogród dolny, ogród górny, ogród kwiatowy, dwa ogródki przy apartamentach łaziennych i partery przy oranżerii), użytkowych (ogród warzywny zwany kuchennym, ogród porzeczkowo-owocowy przy domu ogrodnika i sad za browarem) oraz ozdobno-użytkowych (zwierzyniec jeleni, zwierzyniec danieli i las zwierzyniecki). Ogrodom towarzyszyły stawy na rzece i strumieniu wzbogacające i tak bardzo urozmaicony program wodny wnętrz ogrodowych. Mimo znacznej powierzchni nie były to jedyne ogrody białostockie. W otoczeniu rezydencji powstał bowiem kompleks ogrodów satelitarnych oraz alei związanych ze sobą funkcjonalnie i widokowo, tworzących rozległą kompozycję w dolinie rzeki Białej i jej dorzeczu. W skład tej kompozycji wchodziły: Las Zwierzyniecki, Królikarnia, Pstrągarnia, Kuropatwiarnia, Bażantarnia, Wielka i Mała Kaskada, Ogród Nowe, Winnice na wzgórzu św. Rocha, Wzgórze św. Marii Magdaleny i reszcie Wysoki Stoczek oraz młyny Marczuk i Antoniuk.[131]

Ogrody były starannie pielęgnowane przez licznych ogrodników. Pieczę nad ogrodami pałacowymi sprawował najpierw Jan Werder z Drezna, później Miklas (wzm. w 1739 i w l. następnych), a po nim Guilhame Breton. Przed 1763 r. głównym ogrodnikiem białostockim został Baur (później wzmiankowany jest też jego syn). W 1773 r. oprócz Baura wymienieni byli także Józef Różyczka (przy ogrodzie kuchennym) i Maciej ogrodnik miejski. W II poł. lat 70 i 80-tych ogrodnikami przy rezydencji byli Jan Rychter i Adam Szajba. 1 II 1796 Izabella Branicka podpisała umowę z ogrodnikiem Richterem (zm. 11 II 1813).[132]

Znane i podziwiane przez współczesnych ogrody białostockie, goszczące w 1726 r. króla Augusta II, dwukrotnie (w 1758 i 1781 r.) ks. Pawła, późniejszego cara Pawła I oraz wielokrotnie Stanisława Augusta Poniatowskiego, ciekawie opisał w 1937 r. długoletni badacz ich historii Glinka: *„Z parków Jana Klemensa Branickiego pozostały zaledwie ślady, ale ryciny współczesne, drobiazgowe opisy w dokumentach aktowych i ostatnie badania terenowe pozwalają na dokładne odtworzenie wyglądu ich w XVIII stuleciu. Fasada tylna pałacu białostockiego tarasem i 2 ryzalitami wysuwała się naprzód, a bocznymi loggiami kolumnowymi o tłach freskami barwnie pokrytymi- obejmowała górny park. Rozmiary jego odpowiadały ściśle rozpiętości pałacu ograniczone były na prawo wielkimi drzewami półdzikiego parku dolnego, na lewo wyniosłą ścianą żywopłotów, a na wprost wodami stawu i dalej dużą pergolą z sześcioma figurami i czterema wazonami na tle rozdroża 3 alei, ginących w oddali zwierzyńca. Dzięki takiemu obramowaniu górny park występował jako całość zrośnięta z pałacem. Odsłonięta jego płaszczyzna górowała nad parkiem dolnym i stawem szkarpą murowaną, po której biegła balustrada kamienna. Górny park zawierał 8 nisko strzyżonych parterów bukszpanowych, wijących się dokoła istnego lasu drzew egzotycznych. Były tu laury, pomarańcze, cytryny, daktyle, aloesy, które na zimę w donicach przenoszono do oranżerii. Pomiędzy parterami, na balustradzie i moście stały rzeźby kamienne pokryte białą farbą: 42 posągi, 22 wazony i 2 sfinksy z amorami na grzbietach. Jak widać z kilku obrazów pozostałych dotychczas na miejscu, były to wartościowe dzieła sztuki francuskiej z I poł. XVIII w. Tłum antykizujących posągów, bielejący wśród krzywizn parterów tworzył akcję pełną ożywienia."*

Cięta ściana zielona zamykająca górny park na lewo, pozorowanie tylko przedstawiła czynnik spokoju: raptowne perspektywy 3 bocznych szpalerów wydobywały z niej ruch w głąb. Jednostajnie ciągłe szpalery nie harmonizowały z pałacem, więc je podzielono na luźne bloki jakby budowlane, wreszcie dla podkreślenia dążenia ku górze wystrzyżono na nich cokoły, narożniki i gzymsy wieńczące. Ażeby ukształtowanie architektoniczne nie tłumiło nazbyt intymności miejsca - wypuszczono u góry luźne gałązki naśladujące dzikość ruin. Pomiędzy szpale-

130 AGAD, Arch. Roskie nr 1/81, 2/31, 2/88, 4/10, 4/22, 5/39, 5/41, 6/6, 8/10, 9/44, 11/33, 13/58, 16/2, 20/5, 21/22, 22/17, 25/41, 26/12, 29/111, 30/141, 32/48, 34/24, 34/158, 35/133, 36/138, 60/88, 66/99, 72/16, 73/100, 75/15, 77, 81, 82, k1v-79, 84/1, 84/5, 123/69, 133/4/7, 151/128, 179, 186/26.

131 J. Maroszek, K. Kucharczyk, *Barokowa kompozycja w dolinie rzeki Białej*, [w:] Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku, t. 4, s. 57-70; Staatsbibliothek Berlin, Kartographische Abteilung, nr Q 17.030: Iwaszkiewicz, [Prusy Nowowschodnie], arkusze 92 i 103. Skala 1:33 3000; AGAD, Zb. kartograficzny, nr 552/26: *Plan lesnych dač Belostokskago imenja i prinaležaščich k onomu dereven sostavlen v 1808-om godu. Kopirovan s originala lesnym zemlemerom Detlofom v 1825 g.* Skala 1:10.500; AGAD, Zb. kart., nr 26/27: *Atlas dróg pocztowych z Białegostoku do Brześcia Liewskiego.* 1844

132 CAH St Petersburg, F. 398, op. 81, nr 139.

rami leżały części parku ozdobione drzewami i krzewami ciętymi na modłę brył najbardziej nieprzewidzianych: pięciokąty, romboidy, stożki nie wystarczały, jeszcze w nich robiono kombinacje dodatkowe.

Honory wejścia do szpalerów i alei czyniły pary satyrów i luźnych kolumn kamiennych, zielone pergole przeźroczystymi konturami użyczały oparcia posągom odbierały im cielesność, dematerializowały je. Wody toczyły się przez 2 wodospady i z paszcz 2 neptunów, szemrały 4 fontanny wielkie i tyleż małych. W zakończeniu perspektywy rysowały się ozdobne bramy murowane i 4 pawilony zwane salonami ogrodowymi- o jednym dużym pokoju bądź kilku małych z meblami, zwierciadłami, zegarami kurantowymi, a nawet znaczną ilością sztychów. Na tarasie pierwszego piętra pałacu grywała orkiestra, zaś wysunięte ryzality gmachu z 2 stron ogarniały i skupiały dźwięki odbite od wysokiej ściany śląc je wiernie jak i teraz do dalekich zakątków parku.

Na krawędzi dolnego parku wznosił się operhauz czyli komedialnia wielka pruskim murem na dwa piętra budowana z facjatą... murowaną, na której architektury różne malowane, na górze zaś gryfy i ciołek z koroną. Goście Branickiego z 29 lóż i 12 ław parteru, oczekując na rozpoczęcie przedstawienia mieli sposobność podziwiania kurtyny Sylwestra Mirysa..."[133]

W końcu XVIII w. rezydencja uległa częściowej dewastacji m. in. w trakcie przemarszu wojsk rosyjskich w 1792 r. Zniszczenia jednak naprawiono i ogrody za rządów Izabeli Branickiej były starannie pielęgnowane. W 1796 r. przebudowano teatr, pomarańczarnię, menaż i inne budynki na pomieszczenia szkolne i mieszkalne dla nauczycieli. (Teatrowi przywrócono dawną funkcję po remoncie wykonanym w 1808 r. z polecenia senatora Ignacego Theils'a).

Mimo, że spadkobiercy hetmana Potoccy sprzedali w 1802 r. Białystok królowi pruskiemu Fryderykowi Wilhelmowi III na prywatną rezydencję monarszą, nie mógł on wejść w posiadanie pałacu przed śmiercią Izabeli.[134] Transakcja obejmowała dobra białostockie oraz pałac i ogród z wyłączeniem wyposażenia wnętrz, a jednym z jej efektów była likwidacja w 1804 r. zwierzyńca jeleni i wywóz zwierzyny łownej z Białegostoku w 1808 r.[135]

Po śmierci Izabeli Branickiej w roku 1808, zbiory i wyposażenie wnętrz pałacowych[136] uległy rozproszeniu podzielone pomiędzy spadkobierców. Część z nich wystawioną na sprzedaż nabył car Aleksander I, który też po przyłączeniu tych terenów do zaboru rosyjskiego wykupił od Prusaków w 1809 r. pałac i ogród. 11 II 1813 r. zmarł ogrodnik Branickiej Jan Rychter. Na jego miejsce Benedykt Morykoni polecił zarządcom carskich rezydencji innego ogrodnika do Białegostoku, Piotra Hermana, który od 18 lat prowadził ogród w Towianach na Wileńszczyźnie, gdzie *założył ogród naturalno-angielski, w najnowszym guście, porobił w nim budowle, to jest altanami, grotami, fontannami i kaskadami przyozdobił, utrzymywał w najlepszym porządku trepanzy i oranżerii, który to ogród od wielu przejeżdżających, zagranicznych osób, bardzo był chwalony.* Po takiej rekomendacji Hermana zatrudniono jako ogrodnika białostockiego.[137]

Carowie rzadko tu bywali i założenia wyraźnie w tych czasach przeżywało regres. W 1826 r. powołano komisję do spraw remontu carskiego pałacu w Białymstoku, która działała do roku 1833. W latach 30-tych przystąpiono do likwidacji siedziby carskiej w Białymstoku, toteż usuwano stąd kolejne elementy wyposażenia. W 1832 r. pod okiem ogrodnika Pippera przeprowadzono remont oranżerii, ale wywieziono z niej część roślin do Carskiego Sioła. Pozostawiono jednak szkółkę drzew pomarańczowych i cytrynowych. W roku następnym wywieziono dalsze rośliny, a w roku 1836 car urządził likwidację oranżerii oraz przeniesienie drzew do łazienek i Belwederu. (Nie wywieziono kwiatów i zamorskich krzewów).

W 1836 r. Mikołaj I przeznaczył pałac na siedzibę nowo powstałego Instytutu Panien Szlacheckich, co potwierdził ukazem w roku 1837.[138] W związku z tym pałac został w latach 1837-1841 przebudowany wg projektu architekta Hipolita Rumbowicza. Zabudowano kolumnady boczne usuwając balustrady. Nad bocznymi skrzydłami nadbudowano piętra likwidując attyki i wazony, dodano też piętro nad budynkiem dawnej kuchni oraz usunięto rzeźby znad tympanonów i herby Branickich. Jednocześnie przeprowadzono prace porządkowe na dziedzińcach i w ogrodzie pałacowym, którego część dolna została do tego czasu przekształcona w park angielski. Usunięto walące

---

133 J. Glinka, rec.: Hanna Muszyńska-Hoffmabowa, *W Wersalu Podlaskim*, Olsztyn 1961, [w:] „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1963; Tenże, *Prace Jana Zygmunta Deybla w ramach mecenatu Jana Klemensa Branickiego*, [w:] „Biuletyn Historii Sztuki" 1961; S. Szymański, *Sylwester Mirys*, Wrocław 1964.

134 Staatsbibliothek Berlin, Kartographische Abteilung, nr S. X. 48.585: G. Becker, *Plan von der... Stadt Biallistok.* 1799. Skala 1:2000; J. Glinka, *Plan Białegostoku w końcu XVIII stulecia*, [w:] Studia z historii budowy miast, Warszawa 1955, s. 223: Plan Białegostoku w końcu XVIII stuleci – rekonstrukcja J. Glinki. Skala 1:2.500; T. C. Textor, D. F. Sotzman, *Topographisch Militarische Karte vom vormaligen Neu Ost Preussen...*, Berlin 1808. Skala 1:155.000.

135 AGAD, Akta hipoteki pruskiej, nr 497a; P. Bobrovskij, *Materjaly dlja geografii i statistiki Rossii... Grodnenskaja gubernija*, t. III, St Peterburg 1863, s. 852; J. Łukasiewicz, *Białystok w XIX w.*, [w:] Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku, t. 3, Białystok 1972, s. 59-120; N. Milakovskij, *Očerk Belastoka v istoričeskom, etnografičeskom i bytovom otnošenijach*, Belastok 1897.

136 AP Kraków ZZG.

137 CAH St Petersburg, F. 398, op. 81, nr 139.

138 AP Białystok, Instytut Panien Szlacheckich w Białymstoku, nr 1-3, 36, 56-60, 92; N. P. Avenarius, *Istoričeskij očerk Belostokskago Instituta Blagorodnych Devic*, Belastok 1891.

się ze starości drzewa w ogrodzie dolnym, przebudowano most nad kanałem usunięto barierki z dziedzińca wstępnego i założono tam gazony przedzielone nowo zasadzoną aleją. W 1838 r. zlikwidowano kanał przy stawach pałacowych i wykonano projekt murowanego ogrodzenia ogrodu, zrealizowany w latach następnych.[139]

W 1840 r. wywieziono z pałacu do Petersburga dzieła sztuki, a w 1844 wystawiono na licytację 26 rzeźb ogrodowych (4 duże i 22 małe). Według inwentarza sporządzonego w 1837 r. wszystkich rzeźb było wówczas w ogrodzie 49: 14 małych na parterach, 8 dużych stojących wzdłuż głównej osi, 8 wazonów stojących również przy głównej osi,2 przy moście, 2 przy wodospadzie, 8 przy szpalerach, 2 we francuskim ogrodzie (w dawnej części boskietowej), 3 w ogrodzie angielskimi i 2 wazony przy bramie żelaznej. Wszystkie te rzeźby były w tym czasie uszkodzone. Oprócz nich istniały jeszcze figury zdjęte z balustrad (głównie putta), których część rozstawiona na parterach, a część schowano w magazynie. W 1847 r. sprzedano na licytacji resztę wyposażenia oranżerii i figarni (drzewa laurowe, laurowiśnie, cyprysy, cisy, bukszpany, figi, morwy i inne). Stopniowo ogród pałacowy ulegał zaniedbaniu i częściowo zdziczał. Treliaże i nie konserwowane altanki rozsypały się lub zostały rozebrane. Partery zamieniono w trawniki. Resztki rzeźb ogrodowych i starego wyposażenia ogrodów, uzupełnione w 1832 r. rzeczami skonfiskowanymi z pałaców Eustachego Sapiehy, Ludwika Paca i hr. Wąsowiczowej, również niszczały pozbawione konserwacji.[140]

W 1841 r. według projektu architekta Rathausa przebudowano lodownię (w podpiwniczeniach domu ustawionego w rejonie miejsca lokalizacji altany chińskiej). Wejście do niej zasłonięte prostopadłościenną murowaną ścianą, zwieńczono neogotyckim krenelażem. Ścianę flankowały dwa pilastry. Umieszczono w niej ostrołukową dużą niszę.[141] W dawnym ogrodzie kwiatowym przy domu ogrodnika w 1908 r. wzniesiono nowy, duży budynek Instytutu.

Podobnej dewastacji i zdziczeniu uległy zwierzyńce pałacowe należące do Instytutu Panien Szlacheckich do lat 90-tych XIX w., kiedy to odstąpiono ich tereny miastu. Powstały wtedy: ulica Sadowa (ob. Akademicka) biegnąca po granicy własności miejskiej, wzdłuż zachodniej granicy ogrodu oraz baza tramwajowa wokół sadzawki górnej dawnego zwierzyńca jeleniego. Później na teren zwierzyńca jeleni zabudowa miejska, której rozwój doprowadził w efekcie do całkowitego zniszczenia tam pierwotnej kompozycji. Zabudowa miejska zajęła też teren dawnego ogrodu kuchennego i sadu. Na terenie stawu młyńskiego i bulwarów powstał po 1895 r. Park Miejski. (zob. nr 14).[142]

Zwierzyniec Danieli traktowany był do 1925 r. jako nieużytek, a następnie powstał tam miejski park zwany Plantami (zob. nr 13), do którego przyłączono też zachodnie i północne obrzeża ogrodu ozdobnego, niedostępnego w okresie międzywojennym dla publiczności. W pałacu opuszczonym w 1915 r. po likwidacji Instytutu Panien Szlacheckich, umieszczono bowiem po I wojnie światowej siedzibę władz wojewódzkich.[143]

Las Zwierzyniecki zwany też wcześniej Zwierzyńcem Wielkim częściowo zajęła zabudowa miejska. Na pozostałej części powstał park publiczny (zob. nr 15). Ogrody górny i dolny w okresie międzywojennym zostały uporządkowane, jednak ich wygląd dalece różnił się od XVIII-wiecznego. Najmniejszym zmianom uległ stary układ prostych dróg, jednak przestrzenie między nimi wypełniły trawniki porośnięte przez stare drzewa i grupy krzewów. Na dziedzińcu stały rzeźby Herkulesów (ze Smokiem i Hydrą), a na terenie dawnych parterów posągi Bachusa, Flory, dwie Dian, bachantki oraz herma z głową Satyra, herma z popiersiem kobiety, kilka wazonów i rzeźby Sfinksów z amorami na grzbietach (przy moście). Zachowały się: kanał, mur oporowy i balustrady tarasu górnego, most, wodotrysk z głową lwa w murze oporowym i fragmenty starych ogrodzeń.[144] W czasie II wojny światowej park został zdewastowany, a pałac spalony.

W l. 1945-62 dokonano pod kierunkiem architekta Stanisława Bukowskiego rekonstrukcji i odbudowy pałacu, który stał się siedzibą Akademii Medycznej. W tym samym czasie zrekonstruowano wg projektu Gerarda Ciołka ogród górny. Odtworzono salon ogrodowy z 8 parterami, a także balustrady na murze oporowym oraz dziedzińce pałacowe, a także balustrady na murze oporowym oraz dziedzińce pałacowe, z których usunięto wprowadzoną

---

139 CAH Wilno, F. 84, op. 1847, nr 49, k. 57:*Delo ob. otvore Belostokskomu Institutu Blagorodnych devic zemli pod ogorody*; ODZ Warszawa, Teki Glinki, nr 283, s. 4: *Plan terenów części miasta Białegostoku położony i ograniczony z zabudowaniami i ogrodami należącemi do Białostockiego Instytutu Panien Szlacheckich*. Kopia, b. d. [1847-1848], wyk. Javorovskij

140 H. Mościcki, *Białystok. Zarys historyczny*, Białystok 1933.

141 CAH St Petersburg, F. 1488, op. 1, nr 977, k. 2.

142 Solovejčik, *Vidy goroda Belostoka*, Belastok 1897; Kolekcja Aliny Szatagin, Album fotograficzny rodziny Beckerów z końca XIX w.; G. Lukomskij, *Belostokskij dvorec*, [w:] „Starye Gody. Jeżemesjačnik dlja Ljubitelej Iskustva i Stariny", R. 1915, nr 3, s. 3-34; *Plan uezdnago goroda Belostoka... 1880*; AP Białystok, Akta m. Białegostoku, nr 136-137: M. Šanjavskij, *Plan goroda Belostoka*, 1887i tegoż, *Plan goroda Belostoka*, b. d. (ok. 1900).

143 AP Białystok, Zbiór dawnych widoków m. Białegostoku z końca XIX i pocz. XX w. przekazany przez Towarzystwo Miłośników Miasta Białegostoku; Muzeum Państwowe Białystok, Fototeka nr 60, 784, 1078; M. Goławski, *Białystok. Przewodnik po mieście i okolicy*, Białystok 1933;

144 AN Warszawa, Instytut Sztuki, Fototeka, nr 8978, 8990, 8991, 9004, 9023, 26379; *Białystok ilustrowany. Zeszyt pamiątkowy*, pod red. A. Lubkiewicza, Białystok 1921, s. 21-22; M. Orłowicz, *Przewodnik ilustrowany po województwie białostockim*, Białystok 1937.

wcześniej roślinność. Przeprowadzono konserwację 8 rzeźb stojących na parterach oraz konserwację Sfinksów i pawilonów Włoskiego oraz Toskańskiego, którym nie przywrócono jednak dawnego wystroju rzeźbiarskiego. Uporządkowano ogród dolny, skąd usunięto zarośla i chore drzewa. Dokonano też remontu ogrodzeń.[145] Na południe od ogrodu, na terenie dawnego zwierzyńca danieli, na miejscu dwóch kwater boskietów (lipowych, wierzbowych i kasztanowych) zostały wzniesione nowe budynki Akademii Medycznej.

Dziś park stanowi własność Urzędu Miejskiego i jest ogólnie dostępny. W 1975 r. opracowany został projekt rekonstrukcji kompozycji zmierzający do przywrócenia układu z czasów J. K. Branickiego. Od 1982 r. prowadzono remont pałacu. Wykonano prace we wnętrzach mające odtworzyć część dawnego wystroju. Od schyłku lat 90 -tych XX w. Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu z Warszawy prowadzi prace studialne i projektowe dotyczące ogrodu Branickich, celem przywrócenia mu dawnej świetności. Od 1997 r. prowadzono dla tych celów badania archeologiczne w ogrodzie. Odszukanie w Paryżu rysunków Pierre Ricaud de Tirregaille pozwala na odtworzenie systemu wodnego – układu fontann i kaskad, kompozycji parteru.

Kompozycja składa się obecnie z pałacu, dwu dziedzińców oraz ogrodów górnego i dolnego oddzielonych kanałem. Przetrwały: główna brama wjazdowa, mur oddzielający dziedzińce, mur oporowy tarasu górnego oraz most nad kanałem. Przy wjeździe na dziedziniec honorowy stoją rzeźby Herkulesów. Po bokach dziedzińca wstępnego dwie przebudowane „studnie". W ogrodzie górnym: pawilon włoski i neogotycka ściana z ostrołukowym oknem, a w ogrodzie dolnym pawilon Toskański. Wgłębienie przed pawilonem Toskańskim znaczy ślad zasypanej części kanału. Na tarasie górnym mieści się zrekonstruowany salon ogrodowy z 8 bukszpanowymi parterami wyposażonymi w 4 betonowe baseny z fontannami. Wzdłuż osi głównej stoi tam na postumentach 8 posągów i 8 waz, a przy moście ustawiono 2 rzeźby Sfinksów. 4 posągi (Flora, Bachus i dwa Diany) mają pochodził z XVIII w. jeżeli tak nawet jest, trudno orzec, czy stanowią one oryginalne wyposażenie ogrodu, czy też zostały tu przeniesione z innych rezydencji. 4 pozostałe posągi zostały zrekonstruowane na podstawie sztychu Rentza.[146] Są to: Afrodyta, Adonis, Apollo i Akteon. Ogród otaczają murowane parkany z 2 bramami od północy i zachodu. Poza parkiem przetrwały: gruntownie odrestaurowany w l. 1970-74 Arsenał, przebudowaną Pomarańczarnię (stojącą dziś przy ul. Mickiewicza), dom gościnny (przy ul. Mickiewicza) oraz stare drzewa na terenie Parku Starego i Parku Planty.

W płd. części ogrodu górnego zajętej niegdyś przez boskiety, w ogrodzie dolnym i wokół dziedzińca wstępnego zachowały się stare drzewa (głównie lipy, wiązy, graby i jesiony). Część lip i wiązów pochodzi jeszcze z XVIII w. Pozostałe to drzewa sadzone lub wyrosłe z samosiewów w różnych latach XIX i XX w. Z okresu międzywojennego pochodzi część krzewów ozdobnych oraz klonów pospolitych i jesionolistnych, brzóz, wierzb i świerków, lip i grabów. W trakcie powojennej rekonstrukcji posadzono żywotniki w salonie ogrodowym, pojedynczo rosnące drzewa w ogrodzie dolnym, żywopłoty na terenie dawnych boskietów oraz drzewa i krzewy różnych gatunków na trawnikach przed pałacem.

Obecnie w parku rośnie 49 gatunków i odmian drzew oraz krzewów. Masywy starego drzewostanu i kompleks zabytkowych zabudowań wyróżniają park Branickich w krajobrazie miasta. Ten położony w centrum układu urbanistycznego, licznie nawiedzany obiekt jest najcenniejszym parkiem zabytkowym Białegostoku i wywiera niepośledni wpływ na atmosferę i klimat miasta.[147]

---

145 Politechnika Warszawska, Instytut Architektury, nr Pl. 4396/64: *Plan sytuacyjno-wysokościowy parku zabytkowego w Białymstoku 1948-1950*; Tamże nr3538-35797.ODZ Warszawa, Zespół Badań Warszawy i Mazowsza, Archiwum PKZ, Fototeka; *Rejestr ogrodów polskich*, Warszawa 1964, z. 1, s. 23, z. 3, s. 45; G. Ciołek, *Ogrody polskie*, Warszawa 1954, s. 35; S. Bukowski, A. Lutostańska, *Odbudowa Pałacu w Białymstoku*, [w:] „Ochrona Zabytków". R. 9, 1956, nr 1-2, s. 61-72.

146 Biblioteka Uniwersytecka (dalej BU) Warszawa, Gabinet Rycin, Zbiór króla Stanisława Augusta nr 187/6, 107, 108, 11, 114, 116, 118, 119, 121, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 134, 135; Tamże, Zbiór z Łańcuta, nr 4270, m.f. II.

147 Z. Baranowska, *Budynek gospodarczy. Dawny Arsenał w Białymstoku. Dokumentacja historyczno-architektoniczna*, Warszawa 1960 (maszynopis OW PSOZ Białystok); Taż, *Oranżeria pałacowa w Białymstoku*, Warszawa 1960 (maszynopis OW PSOZ Białystok); E. Bończak-Kucharczyk, *Białystok. Park Branickich. Ewidencja parku*, Białystok 1975 (maszynopis OW PSOZ Białystok); A. Oleksicki, *Białystok. Studium historyczno-urbanistyczne*, Białystok 1979 (maszynopis OW PSOZ Białystok); Z. Piłaszewicz, *Białystok. Pawilon pod Orłem. Dokumentacja historyczno-architektoniczna*, Warszawa 1968 (maszynopis OW PSOZ Białystok); *Szczegółowa inwentaryzacja roślinności parku Branickich w Białymstoku*, Wrocław 1976 (maszynopis OW PSOZ Białystok); T. Szyburska, *Białystok. Zespół pałacowy d. Branickich. Dokumentacja historyczno-architektoniczna*, Warszawa 1972 (maszynopis OW PSOZ Białystok); T. Szyburska, *Pałac gościnny Branickich. Dokumentacja naukowa historyczno-architektoniczna*, Warszawa 1973 (maszynopis OW PSOZ Białystok); *Założenia techniczno-ekonomiczne dla parku Branickich w Białymstoku*, Białystok 1978 (maszynopis OW PSOZ Białystok).

BIAŁYSTOK

PARK PLANTY

Nr 13

Czas powstania: Park powstał w l. 1930-1938 na miejscu zwierzyńca i ogrodów przy rezydencji Branickich

Powierzchnia: Dawniej i obecnie 15,0 ha

Forma przestrzenna: Ogród modernistyczny.

Opis obiektu:

Park Planty założono na terenach wcześniej wchodzących w skład kompozycji ogrodów rezydencji Branickich. Część wschodnia zajęła poprzedni fragment sadów położonych między rzeką Białą, wielkim stawem młyńskim, browarem i ul. Świętojańską. Część północno-wschodnia zajęła fragment ogrodu przy oranżerii pałacowej. Większość parku to teren dawnego Zwierzyńca Danieli, ciągnącego się niegdyś pomiędzy sadami, ozdobnymi ogrodami pałacowymi, a przedłużeniem ulicy Świętojańskiej, natomiast od zachodu obejmującego do 2. pol. XIX w. część obecnego Parku Zwierzynieckiego oraz tereny położona na zachód od ogrodów pałacowych, graniczące od północy z główną osią założenia i Zwierzyńcem Jeleni. Oprócz tego wydzielono z ogrodów pałacowych pasy terenu wzdłuż północnej i zachodniej granicy, które zostały zagospodarowane łącznie z Plantami w formie bulwarów miejskich.

Kompozycja Zwierzyńca Danieli wprowadzona w 1732 r. i w l. 1738-39 składała się pierwotnie z bersa oddzielającego zwierzyniec od sadu, 2 alei lipowych (zasadzonych w 1760 r.) poprowadzonych na przedłużeniu osi kwater ogrodu pałacowego i zakończonych 2 sadzawkami, z kilku innych alei, altany, 2 sadzawek w części zachodniej (na górze i dole) poza terenem obecnych Plant) oraz boskietów od strony olszyny (ob. teren Parku Zwierzynieckiego). Większość zwierzyńca zasadzona została drzewami w 1739 r.[148] W 1767 r. stwierdzono, że przy Gościńcu Warszawskim *od Zwierzyńca do Nowego drzewa posadzono.*[149] W 1772 r. *Opisanie zwierzyńców z wszelką ich własnością* stwierdzało: *Zwierzyniec Danieli. Wkoło którego parkan z dylów, o 200 przęsłach. W tychże wrota jedne – wyjeżdżając na Drogę Warszawską* (= ul. Mickiewicza), *między dwoma słupami murowanemi, proste, podwójne... Drugie zaś do Zwierzyńca Wielkiego* (= Zwierzyniec Jeleni), *proste, podwójne... Szopa do pasienia danielów, pod dranicami* [o] *18 przesłach. W pośrodku którego stodoła na siana dla danieli i jeleni, słomą kryta... Dwa ogródki małe, pod murem od ogrodu górnego, parkanem z dylów, o przęsłach 17 ogrodzone, w których 2 furtki. Trzy perspektywy – dwie drzewami wierzbowymi, a trzecia lipami i kasztanami wysadzane. W końcu dwóch z tych sztacheteczki, w parkanie danielim wyż wyrażonym. Tamże stajnia drewniana, stara, gontami pokryta, własna Baura ogrodnika. Wychodząc z tego zwierzyńca na Trakt Warszawski droga wierzbami, z obu stron sadzona, aż do samej bramy, z obu stron sadzona. W pośrodku której mostek drewniany. Danieli w tym zwierzyńcu sztuk 100.*[150] Owe trzy perspektywy, długości ok. 400 m, kończyła ściana z freskiem malarza Wilhelma Neunhertz'a, autora również innych polichromi w białostockim pałacu i ogrodzie Branickich. Iluzjonistyczny fresk znakomicie wydłużał perspektywę Zwierzyńca Danieli. [151]

Zwierzyniec funkcjonował do 1808 r. (w 1792 zredukowano tu drzewostan, w 1804 r. zwierzyniec ten skasowano, a ostatecznie w 1808 r. zwierzynę usunięto).[152]

148 ODZ Warszawa, Teki Glinki, nr 102, s. 6, nr 107, s. 149., nr 138, s. 1, nr 168, nr 216, s. 4, nr 233, s. 1-3, nr 315a, s. 227 i 259, nr 316, s.4 i 13, nr 328, s. 13-27, nr.330, s. 1-2, nr 341, s. 8, nr.342, s. 13 i 37, nr 358, s. 1-44, nr 36, s. 3 i 7, nr 397, s. 12-14 i 19.

149 ODZ Warszawa, Teki Glinki, nr 328, s. 27.

150 AGAD, Archiwum Roskie, nr 82, k. 59v-79; Staatsbibliothek Berlin, Kartographische Abteilung, nr S. X. 48.585: G. Becker, *Plan von der... Stadt Biallistok.* 1799...; J. Glinka, *Plan Białegostoku...*

151 A. Łabanow, *Tajemnice Ogrodu Branickich*, „Gazeta Współczesna", 2000 r., nr 141 (14.552), s. 8-9.

152 Staatsbibliothek Berlin, Kartographische Abteilung, nr S.X. 48.585: *Plan von de Königl*[ich] *Neu-Ostpr*[eussischen] *Cammerdepartement belegenen adl*[igen] *Stadt Bialistok. Auf BefehlEiner hochverordn. Neuostpreuzes Krieges und Dom*[änen] *Cammer de dato Biallistok den 17-ten Junii 1799, mit rheinländischen Maasen gemessen durch G. Becker Kön. Cammer Cobucteur. Copiert durch C. Haller von Hallerstein.* Skala 1:2.000.

W 1809 r. Prusacy sprzedali pałac i tereny ogrodów pałacowych carowi Aleksandrowi. Pewnie w tym czasie przecięto teren dawnego Zwierzyńca Danieli drogą stanowiącą przedłużenie jednej z osi Lasu Zwierzynieckiego. Droga ta została po 1825 r. obsadzona aleją jesionowo-klonową.[153]

W l. 90 XIX w. Instytut Panien Szlacheckich odstąpił część dawnych zwierzyńców położonych na zachód od powstałej wtedy ul. Sadowej (ob. Akademicka).[154] Teren wokół sadzawki górnej dawnego założenia Zwierzyńca Danieli zajęła wówczas zajezdnia tramwajowa.[155]

Do 1915 r. Instytut Panien Szlacheckich nie wprowadzał do dawnego zwierzyńca większych zmian. Wskutek sukcesji naturalnej roślinności i wypadania drzew starych teren ten nabrał z wolna bardziej naturalnego charakteru, a po I wojnie światowej traktowany był jako nieużytek.

Uchwałą magistratu z 1925 r. tereny dawnych ogrodów i zwierzyńców pałacowych (poza ogrodem ozdobnym przy pałacu niedostępnym wówczas dla publiczności) przeznaczono pod park miejski i reprezentacyjną zabudowę miasta.[156] W 1928 r. zbudowano na terenie dawnego sadu modernistyczny budynek Izby Skarbowej, a w 1929 r., wg projektu K. Tołłoczki Sąd Okręgowy. Wzdłuż południowej granicy dawnego zwierzyńca wzniesiono kolonię domków urzędniczych w stylu dworkowym. Budynki te sąsiadowały z terenem przyszłego parku Planty. Nasilenie prac w parku nastąpiło w l. 1930-38, gdy wojewodą białostockim był Zyndram Kościałkowski, późniejszy premier. Prace prowadzone były też w latach następnych do 1936 r. wg projektów Stanisława Gralla (1933 r. projekt alei wzdłuż ulic Wersalskiej i Legionowej, 1934-36- projekty pozostałych terenów parku).[157]

Powstała modernistyczna kompozycja o wyraźnie podkreślonej szerokim prospektem osi głównej, biegnącej równolegle do starej alei jesionowo-klonowej. Oś ta biegła na ukos przez teren parku i ciągnęła się również na zachód od ul. Sadowej, aż do ronda przy Parku Zwierzynieckim wówczas noszącym nazwę Parku 3 Maja. Wzdłuż osi, między drogami umieszczono rząd prostokątnych trawników i kwietników obsadzonych przy granicach szpalerami żywotników zachodnich odmiany kolumnowej. W centrum parku, pod schodami prowadzącymi na górny poziom (dawna górna część zwierzyńca) umieszczona na tej osi duży basen z fontanną.

Wschodnią część parku (fragment dawnego sadu pałacowego), położoną naprzeciw Sądu i Izby Skarbowej zajęła różanka o regularnym układzie kwater, rozplanowana na 4 poziomach. Na poziomie najniższym, w centrum różanki, wybudowano prostokątny basen, przy których ustawiono przed 1938 r. rzeźbę praczek dłuta Stanisława Horno-Popławskiego.[158]

Na płd. od głównej osi położona była stara sadzawka, a u zbiegu bulwarów powstałych na wydzielonych obrzeżach ozdobnego ogrodu pałacowego (przy skrzyżowaniu ob. ulic Legionowej i Akademickiej) założono regularną kompozycją prostokątnych kwietników i trawników, na których rosły też drzewa i krzewy ozdobne (także żywopłoty). Podobna kompozycja powstała też później w północno- zachodnim narożniku parku. Przy nowo wytkniętych szerokich drogach spacerowych bulwarów posadzono aleje lipowe oraz dokonano innych nasadzeń, łącząc kompozycje geometryczne ze swobodnymi.[159]

Z czasów Branickich zachowała się część starych lip, wiązów i jesionów, które wkomponowano w układ parku i bulwarów. Przeprowadzono między nimi nowe, żwirowe drogi spacerowe, a we wnętrzach dosadzono wiele drzew i krzewów ozdobnych różnych gatunków (w tym dużo roślin iglastych). Cały park i bulwary otrzymały oświetlenie i niezbędne dla ogrodów publicznych wyposażenie.

W czasie II wojny światowej park został tylko nieznacznie zdewastowany. Po wojnie został uporządkowany i do dziś jest jednym z głównych parków miasta. Wprowadzono tu w okresie powojenny kilka zmian. Na osi głównej, nad basenem wzniesiono kamienny Pomnik Wdzięczności Armii Radzieckiej, dłuta Ślusarczyka i Danki, odsłonięty w 1951 r. (rozebrany w latach 90-tych XX w.).[160] W 1951 r. zmieniono układ schodów wiodących na poziom górny. W l. 70- tych wyposażono basen przy pomniku w instalacje pozwalające na regulację strumieni

153 AGAD, Zb. kart., nr 552/26: *Plan lesnych dač... 1825 g.*; CAH Wilno, F. 84, op. 1847, nr 49, k. 57:*Delo ob. otvore Belostokskomu Institutu Blagorodnych devic zemli pod ogorody*; ODZ Warszawa, Teki Glinki, nr 283, s. 4: *Plan terenów części miasta Białegostoku położony i ograniczony z zabudowaniami i ogrodami należącemi do Białostockiego Instytutu Panien Szlacheckich*. Kopia, b. d. [1847-1848], wyk. Javorovskij; CAH Wilno, F. *Topografičeskaja karta Grodnenskoj gubernii*, b.m. 1856 (*Ispravl. Po rekognocopirovki 1865 i 1866 g*). Skala 1:126.000.

154 AP Białystok, Akta miasta Białegostoku, nr 136: *Plan goroda Belostoka 1887 g*, wyk.. M. Šanjavskij. Skaja 1:8.400; N. P. Avenarjus, *Očerk Belostokskago Instituta Blagorodnych Devic*, Belastok 1891: *Plan sytuacyjny założenia pałacowo-ogrodowego d. Branickich w Białymstoku.*

155 AP Białystok, *Plan goroda Belostoka* [b.d.], kopia, wyk. M. Šanjavskij.

156 *Białystok w starej fotografii*, Białystok 1985.

157 OWSOZ Białystok, *Projekty nowo zakładanego parku Planty w Białymstoku, 1933-1937*, wyk. S. Gralla; *Plan miasta Białegostoku*, opr. F. Popiełak, Białystok 1930; *Mapa sztabowa Polski, Skala 1:100.00,* Warszawa 1933; L. Chalecka-Połocka, *Gralówka*, „Gazeta Współczesna" 1987, nr 254 (11.249).

158 Muzeum Państwowe Białystok, Kolekcja negatywów szklanych obrazujących Park Planty w Białymstoku; AP Białystok, Zbiór dawnych widoków miasta Białegostoku z końca XIX i początku XX w. przekazany przez Towarzystwo Miłośników Białegostoku, nr 1-79.

159 AP Białystok, Akta miasta Białegostoku, nr 138: *Plan wojewódzkiego miasta Białegostoku,* opr. S. Chojnicki, [Białystok] 1937; Tamże, nr 139: *Plan der Stadt Bialystok. Herausgegeben von Stadtvermessungsamt Bialystok*, Königsberg 1942. Skala 1:10.000; Tamże, Biblioteka, *Plan miasta Białegosotku* [ok. 1939 r.], opr. Z. Daszuta, Białystok, b.d. Skala 1:15.000: *Kapielisko w Dojlidach i strzelnica w Zwierzyńcu*, [w:] „Dziennik Białostocki" 1936 r. R. 18, nr 186, s. 6.

160 M. Orłowicz, *Przewodnik ilustrowany po województwie białostockim*, Białystok 1937; Z. Sokołowski, *Województwo białostockie. Przewodnik*, Warszawa 1972, s. 85.

wody fontann. Wyasfaltowano część dróg parkowych, w północnej części parku urządzono plac zabaw dla dzieci wzniesiono drewniany amfiteatr (rozebrany w 1976 r.), trejlaże przy różance oraz toaletę publiczną (tę w latach 90-tych XX w. przebudowano na piwiarnię). Wybudowano 2 baseny z fontannami we wnętrzach otoczonych geometrycznie skomponowanymi kwietnikami i trawnikami. Park został skanalizowany i wzbogacony nowymi nasadzeniami. Wzdłuż bulwaru zachodniego podjęto nawet próbę urządzenia ogrodu dendrologicznego służącego ekspozycji rzadszych gatunków.[161]

Dziś rośnie tu 90 gatunków i odmian drzew oraz krzewów. Większość z nich posadzono w l. 30-tych XX w. lub w okresie powojennym. Niektóre stare drzewa (jesiony, wiązy i lipy) pochodzą z dawnego Zwierzyńca Danieli lub ogrodu pałacowego. Skupiają się one przy bulwarze północnym i we wschodniej części parku. Inne (lipy, jesiony, klony i wiązy) zostały posadzone lub wyrosły z samosiewów w 2. poł. wieku XIX. Starą aleją jesionowo klonową posadzono ok. poł. XIX w. Drzewostanem najstarszym jest pomnikowy wiąz rosnący na zachód od różanki, pochodzący zapewne z I. poł. XVIII w.

Wśród roślin sadzonych w czasie zakładania parku i dosadzanych po wojnie zwracają uwagę odmiany pokrojowe i barwne żywotników, czereśni, klonów, świerków, wiśni i cisów, a także takie gatunki jak azalia pontyjska czy jedyny w tym rejonie Polski platan. Wyróżnia się także posadzona po wojnie wzdłuż głównej osi aleja dębów amerykańskich.

Atrakcyjna roślinność podnosi estetyczne walory parku i sprawia, że Planty stanowią ulubione miejsce spacerów mieszkańców. Wchodzą też w skład kompleksu kilku parków położonych w centrum układu urbanistycznego, mających duże znaczenie dla poprawy warunków zdrowotnych miasta.[162]

BIAŁYSTOK
STARY PARK
Nr 14

Czas powstania: Park powstał w l. 1895-1897, a po 1935 został przebudowany.
Powierzchnia: 9,0 ha.
Forma przestrzenna: Park naturalistyczny częściowo przekształcony w duchu modernistycznym.

Opis obiektu:

Park Stary, nazywany do 1918 r. Ogrodem Miejskim, a w latach 1919-1939 Ogrodem Miejskim im. Józefa Poniatowskiego, założono na miejscu dawnego stawu młyńskiego na rzece Białej, wchodzącego w skład kompozycji ogrodów pałacowych. Obok stawu biegła grobla i ulica wiodąca do głównej bramy wjazdowej na teren rezydencji Branickich.[163]

Ogród Miejski, zwany dziś Parkiem Starym zajął teren między 2 nowymi ulicami przeprowadzonymi przez ogrody pałacowe (ul. Puszkina i Bulwarowa, dziś Mickiewicza). Ulica Puszkina wykorzystywała dawną aleję lipową łączącą browar z główną bramą pałacową. Od południa ograniczała park dawna ulica Mieszczańska (dziś Elektryczna). Prace prowadzono wg projektu Waleriana Kronenberga przy współpracy Teodora Chrzęńskiego.

Podczas osuszenia stawu uregulowano przebieg rzeki płynącej teraz równolegle do wschodniej granicy parku, którego kompozycja składała się z kilku wnętrz powiązanych skomplikowanym systemem dróg w części prostych a w części łukowatych lub kolistych. Jedna z nich biegła przez ozdobny mostek na rzece. Roślinność skomponowana w duchu naturalistycznym miała być bogatszy niż w naturalnym krajobrazie. Klomby i grupy składały się z różnych gatunków drzew starannie dobieranych pod względem pokroju i barwy uzupełnionych rosnącymi na trawnikach kępami kwiatów. Wprowadzono tu wiele gatunków rzadkich oraz całą kolekcję pokrojowych i barwnych odmian roślin iglastych. Pozostawiono stare topole rosnące dawniej na grobli przy stawie. W 1897 r. park

161 Politechnika Warszawska, Biblioteka Instytutu Architektury Krajobrazu Politechniki Warszawskiej, Pl. 439.664: *Plan sytuacyjno-niwelacyjny parku zabytkowego w Białymstoku 1948-1950*; L. Chalecka-Połocka, *Urodziłem się... w doniczce. Planty moje Planty.*[w:] „Gazeta Współczesna" 1987, nr 248 (11.243).

162 E. Bończak Kucharczyk, *Białystok. Park Planty. Ewidencja parku zabytkowego*, Białystok 1977 (mazynopis OWSOZ Białystok).

163 BN Berlin, Zb. kart., nr S.X.48.585: G. Becker, *Plan von der... Stadt Biadt Biallistok... 1799*; J. Glinka, *Plan Białegostoku...*; AGAD, Zb. kart., nr 552/26: *Plan lesnych dač... 1825 g... Plan uezdnago goroda Belostoka... 1880*; AP Białystok, Akta m. Białegostoku: M. Šanjavskij, *Plan goroda Belostoka 1887*; Tamże, nr 137: M. Šanjavskij, *Plan goroda Belostoka...* ok. 1900; P. Bobrovskij, *Materjały dlja geografii...*; Solovejčik, *Vidy goroda...*; ODZ Warszawa, Teki Glinki, nr 211.

ogrodzono masywnym murem z czerwonej cegły i żelazną kutą kratą. Wiodły do niego 3 ozdobne zamykane na noc bramy.

W 1912 r. na północ od parku przy ulicy prowadzącej do pałacu wzniesiono eklektyczny, bardzo dekoracyjny neobarokowy budynek hotelu Ritz. Równocześnie zbudowano w kolistym wnętrzu północno - wschodniej części parku (przed fontanną, na osi głównej bramy) drewniany, okrągły pawilon mieszczący restaurację hotelową „Raj". Park otrzymał wtedy oświetlenie.[164]

Aż do lat 30 -tych był to jedyny publiczny ogród miasta, licznie odwiedzany zwłaszcza w czasie festynów i zabaw z tańcami.[165] Odpowiednio do potrzeb został wyposażony w dużą ilość ławek. W południowo-wschodniej części parku zlokalizowano też publiczny ustęp.

Wokół ogrodu zaczęły powstawał reprezentacyjne budynki: synagogi, pałac Druckich-Lubeckich, elektrownia i inne.[166]

Po urządzeniu nowego parku miejskiego zwanego Plantami zlokalizowanego na terenach dawnych zwierzyńców ogrodów pałacowych[167] Park Stary przebudowano. Rozebrano ogrodzenie i bramy ogrodowe. W l. 1936-38 wg projektu Jana Girina zbudowano modernistyczny Dom Ludowy im. Marszałka Józefa Piłsudskiego mieszczącego salę teatralną. Przeprowadzono na osi teatru szeroka prosta aleja przecięła krajobrazową kompozycję wnętrza parku. Przed budynkiem urządzono plac oraz poszerzono i uregulowano sadzawkę na jego osi. Po bokach alei posadzono szpalery topolowe. Na sadzawkę wyprowadzono drogę stanowiącą przedłużenie głównej osi Plant.[168] Autorem projektu przebudowy parku był Stanisław Życieński Zadora.[169]

Po II wojnie światowej przez wiele lat prowadzono prace remontowe nad zdewastowanym teatrem. Park nadal pozostawał parkiem publicznym. Dokonywano w nim bieżącej konserwacji. Część drzew i krzewów usunięto i zastąpiono nowymi nasadzeniami. Wzdłuż ulicy Elektrycznej posadzono szpaler topól włoskich. Wyasfaltowano drogę w południowej części parku, a na miejscu dawnej sadzawki wybudowano basen z fontanną wyłożony płytkami z terakoty. W 1976 r. urządzono na wschód od głównej osi plac wypoczynkowy. Na osi dawnego Domu Ludowego, dziś Teatru im. Aleksandra Węgierki ustawiona została w parku rzeźba autorstwa Albina Sokołowskiego. Wnętrza parkowe otrzymały nowe typowe oświetlenie i zostały wyposażone w nowe ławki. Od 1984 r. prowadzona jest rozbudowa teatru. Przetrwała część dawnych kompozycji roślinnych parku, uzupełniona po wojnie nowymi nasadzeniami. Rośnie tu dziś 60 gatunków i odmian drzew oraz krzewów, m.in. modrzewie europejskie i japońskie, sosna wejmutka, kosodrzewina, choina kanadyjska, dęby szypułkowe odm. kolumnowej, cisy, wiąz górski odm. zwisającej jesiony wyniosłe odm. zwisającej, świerki kłujące, kilka gatunków i odmian żywotników oraz jałowców, rododendronów, derenie irgi, wiciokrzewy, suchokrzewy, tawuły i kaliny. Rośliny najstarsze posadzono w końcu XIX w. i na początku XX w. Część nasadzeń wprowadzono w okresie międzywojennym. Powojenne nasadzenia uzupełniające są stosunkowo nieliczne. Rozrosły się natomiast grupy starych krzewów.

Usytuowany w centrum miasta Park Stary jest dobrze widoczny z kilku biegnących obok ulic i często odwiedzany przez mieszkańców. Stanowi jedną z atrakcji widokowych miasta. Wchodzi w skład dużego kompleksu zieleni obejmującego park Pałacowy, park Planty i Zwierzyniec, mającego wydatny wpływ na zdrowotność okolicy.[170]

---

164 *Spravočnyj kalendar po gorode Belostoke na 1913 god*, Belostok 1913.

165 Białystok ilustrowany;

166 M. Królik, *Żyliśmy pod wysokim napięciem*, [w:] „Kontrasty" 1974, nr 6, s. 5-10; Z. Ślączka, *Dojrzewaliśmy pod balkonami*,[w:] „Kontrasty" 1974, nr 12, s. 11-14.

167 OW PSOZ Białystok: S. Gralla, *Projekty nowo zakładanego parku Planty* 1933-1936; AP Białystok, Akta m. Białostockich, nr 138: S. Chojnicki, *Plan wojewódzkiego miasta Białegostoku... 1937*; Z. Daszuta, *Plan miasta Białegostoku*, b. m., b. d. [ok. 1939] ; AP Białystok, Akta m. Białostockich, nr 139: *Plan der Stadt Białystok... 1942*. Skala 1:10.000; M. Szpikowski, *Białystok*, „Życie Gospodarcze", t. 10 1928 r., nr 4, s. 11-12.

168 F. Popielak, *Plan miasta Białegostoku*, Białystok ok. 1930.

169 S. Łoza, *Architekci i budowniczowie...*; M. Orłowicz, *Przewodnik ilustrowany...* Z. Sokołowski, *Województwo białostockie*.

170 E. Bończak-Kucharczyk, *Białystok. „Park Stary". Dokumentacja ewidencyjna*, Białystok 1977 (maszynopis OW PSOZ Białystok); A. Oleksicki, *Białystok. Studium historyczno-urbanistyczne*, Białystok 1978 (maszynopis OW PSOZ Białystok); MP Białystok, Fototeka; AP Białystok, Zbiór dawnych widoków m. Białegostoku; Kolekcje widokówek i fotografii Aliny Szatawin, Jana Siedleckiego, Tomasza Wiśniewskiego, Murawiejskiego, Piotra Sawickiego z Białegostoku

BIAŁYSTOK

PARK ZWIERZYNIECKI

Nr 15

Czas powstania: Park powstał w l. 20 i 30-tych XX w. na miejscu wcześniejszego lasu z klasycystycznym układem duktów drożnych i widokowych.

Powierzchnia: Dawniej ok. 155,0 ha, obecnie: ogółem 118,0 ha (w tym Park Zwierzyniecki 17,0 ha).

Forma przestrzenna: Modernistyczny park leśny częściowo przekształcony w okresie powojennym.

Opis obiektu:

Park Zwierzyniecki powstał na terenie naturalnego lasu zwanego Lasem Zwierzynieckim, rosnącego na południowy-wschód od pałacowego zwierzyńca jeleni i na płd.-wsch. od zwierzyńca danieli.

Ok. poł. XVIII w. las ten włączono w skład kompozycji otoczenia rezydencji. Pozostawiono tam pierwotny drzewostan sosnowo-świerkowy nie wprowadzając nowych nasadzeń, natomiast zmieniono system dróg, prowadząc je wzdłuż co najmniej 10 krzyżujących się pod różnymi osiami prostych osi. Niektóre z nich komunikowały ze sobą okoliczne wsie. Jedna (dziś ul. 11 Listopada) prowadziła z dworu białostockiego do Suraża (wówczas stolicy powiatu) i biegła obok zabudowań zarządu leśnictwa (najpierw Branickich, później państwowego) mieszczących się w rejonie obecnego skrzyżowania ulic 11 Listopada i Letniskowej. Ponadto biegł przez Las Zwierzyniecki gościniec Suraski (obecna ul. Kawaleryjska), od którego odchodził w kierunku południowym gościniec bielski (dziś ul. Wiosenna). Skrzyżowania dróg tworzyły niekiedy układy promieniste. Drogi leśne były jednocześnie osiami widokowymi wyprowadzonymi ku atrakcyjnym elementom krajobrazu: na pałac Branickich, oranżerię pałacową, gaik przy Kuropatwiarni, gaik przy Bażantarni, karczmę przy wsi Swoboda, karczmę i stawy Nowe wiatrak na wzgórzu za wsią Bojary i budowlę w zwierzyńcu jeleni.[171] Nowy układ dróg wprowadzono nie bardzo licząc się z uwarunkowaniami terenowymi, toteż część z nich, a nawet niektóre skrzyżowania zlokalizowano w miejscach zabagnionych lub podmokłych.[172]

W końcu XVIII w. Las Zwierzyniecki stanowił teren rekreacyjny i dydaktyczny młodzieży szkoły podwydziałowej Komisji Edukacji Narodowej. Słuchacze tej szkoły przeprowadzali tu pomiary gruntów, zbierali zioła lecznicze, uczyli się miernictwa, rolnictwa itp., a w wolnych chwilach urządzali gry i zabawy. Aż do poł. XIX stulecia kompozycja nie była świadomie przebudowywana, jednak część z dróg, zapewne mniej użytkowanych lub umiejscowionych w niedogodnym terenie, zanikła.[173]

W ostatniej ćwierci XIX i pocz. XX w. zaszły istotne zmiany w północnej części miejskiego już Lasu Zwierzynieckiego. Zaczął on graniczył bezpośrednio z zabudową miejską, która powoli wkraczała na jego obszar.[174] Znacznie też okrojono go od zachodu, gdzie usunięto część drzewostanu, rosnącą poza gościńcem suraskim, a następnie wzniesiono domy mieszkalne.

W końcu lat 80-tych XIX w. przeprowadzono przez Zwierzyniec „strategiczną szosę baranowicką"[175], która zmieniła dotychczasowy układ dróg, przecinając las ze wschodu na zachód. W miejscu dawnego leśnictwa zlokalizowano pawilon restauracyjny, a obok niego inne zabudowania drewniane, służące celom rozrywkowym. Od tego czasu ta część lasu cieszyła się dużym powodzeniem wśród mieszkańców Białegostoku. Urządzono tu majówki, widowiska kabaretowe i spektakle teatru letniego. W pobliżu tego ogrodu rozrywkowego zwanego *Rozkoszą* zaczęto lokalizował domy letniskowe. Do Rozkoszy doprowadzono przez Las Zwierzyniecki linię tramwaju konnego (dzisiejszą ulicą 11 Listopada).

171 *Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego 1784*, opr. W. Wernerowa, „Studia Podlaskie", t. I, 1990, s. 113-120; J. Glinka, *Plan Białegostoku...*; AGAD, Zb. kart., nr 552/26.2: *Plan lesnyvh dač... 1825*; Tamże, nr 26/27: *Atlas dróg pocztowych...*; ODZ Warszawa, Teki Glinki, nr 95, s.11, nr 233, s. 1-8.

172 AGAD, Zb. kart., nr AK 98: K. de Pethees, *Mapa szczególna województwa podlaskiego...* 1795; BN Berlin, Zb. kart., nr Q.17.030 – ark. 103: Iwaszkiewicz, *Prusy Nowowschodnie*, ok. 1795-1800; Tamże, nr S.X.48.585: g. Becker, *Plan von der... Stadt Biallistok... 1799*; T. C. Textor, D. F. Sotzmann, *Topographisch Militarische Karte...* 1808.

173 *Reymons Special Karte*, b. m. 1843. Skala 1:200.000; *Topografičeskaja karta Grodnenskoj gubernii*, b. m. 1856.

174 AP Białystok, SNG, nr 2544, 5772, 5985; Tamże, Akta m. Białegostoku, nr 91, 136, 137, 138, 139.

175 *Plan uezdnogo goroda Belostoka... 1880 g.*; AP Białystok, Akta m. Białegostoku, nr 136-139; *Karte des Westchlichen Russlands*, b. m. 1915, nr M 29.

W czasie I wojny światowej las miejski uległ dewastacji wskutek wycinek i kradzieży drewna. Na północno-zachodnim skraju lasu założono nie istniejący dziś wojskowy cmentarz niemiecki. W 1920 r. powstał drugi cmentarz wojskowy, na którym pochowano żołnierzy polskich i rosyjskich.

3 maja 1921 r. w 140 rocznicę ogłoszenia Konstytucji 3-go Maja zasadzono w parku uroczyście 3 dęby, a las otrzymał nową nazwę używaną do 1939 r.- Park 3-go Maja.[176] Nazywano go jednak powszechnie Zwierzyńcem. W 1926 r. zlokalizowano w parku stadion sportowy Miejskiego Komitetu Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego, a obok stadionu korty tenisowe klubu sportowego „Jagiellonia". W l. 30-tych w sąsiedztwie stadionu ustawiono wieżę spadochronową. Przy nowych obiektach sportowych pozostawiono okazy starych sosen. W 1930 r. roku rozpoczęto modernistyczną przebudowę kompozycji Zwierzyńca wg szczegółowego projektu naczelnego inżyniera miasta J. B. Rybołowicza. Przeprowadzono melioracje terenu. Na przeszło 70,0 ha lasu powstały nowe drogi spacerowe. Wprowadzono żywopłoty z jaśminowców i innych krzewów oraz różnogatunkowe grupy drzew i nasadzenia alejowe. W sąsiedztwie dzisiejszych ogródków działkowych zlokalizowano sady i szkółki miejskie. Wytyczono także nową oś kompozycyjną (pozostawiając starą drogę do Rozkoszy) podkreśloną szeroką aleją rozpoczynającą się od ronda u zbiegu dzisiejszych ulic Podleśnej, 11 Listopada, M. C. Skłodowskiej i Świętojańskiej. Aleja ta przechodziła przez 2 inne ronda i w południowej części parku kończyła się trzecim rondem mniejszym od pozostałych. Na rondzie pierwszym w 1930 r. odsłonięto pomnik ku czci poległych oficerów i żołnierzy 42 p.p. (autorstwa Jakuba Juszczyka, wzniesiony ze składek społecznych). Wokół ronda, z pomnikiem, przeprowadzono eliptyczną drogę spacerową.[177]

W północnej części parku zbudowano kilka dróg spacerowych biegnących w pobliżu ciekawych grup drzew i krzewów, a na niewysokim wzgórzu u zbiegu 3 dróg urządzono rondo pełniące funkcję platformy widokowej. Rozciągał się stąd m. in. widok na 2 stawy wykopane w płn.-wsch. części parku przy niewielkim strumieniu. Szczególną troską otoczono Cmentarz Wojskowy z 1920 r., gdzie wprowadzono ciekawe nasadzenia (m. in. żywotników i dębów kolumnowych), a w 1932 r. wzniesiono pomnik żołnierzy polskich, poległych w walce o niepodległość, zaprojektowany przez Jarosława Girina, mający kształt kaplicy z 4 ołtarzami i 4 krzyżami.

W dawnym budynku restauracyjnym ogrodu rozrywkowego umieszczono w 1930 r. szkołę powszechną na wolnym powietrzu przeznaczoną dla dzieci zagrożonych gruźlicą. Wokół szkoły urządzono Centralny Ogród Szkolny o pow. 7,0 ha, który zajął teren częściowo zabagniony, a częściowo porośnięty lasem grabowym. W ogrodzie założono dział botaniczny (grupujący rozmaite skomponowane w klomby rośliny), działy roślin leczniczych zbóż oraz szkółkę drzew i krzewów morwowych, a także działki szkolne. Umieszczono tam również altanę iboisko, a wnętrza ogrodu zostały udostępnione publiczności. Z powodu licznych trudności organizacyjnych ok. 1936 r. zrezygnowano z prowadzenia szkoły dla dzieci chorych na gruźlicę, a teren ogrodu przejęły szkoły powszechne. Już w okresie międzywojennym kompozycja Parku Zwierzynieckiego dzieliła się na dwie części położone po obu stronach szosy baranowickiej, stanowiącej element obcy w układzie przestrzennym parku.[178]

Podczas okupacji hitlerowskiej lasy Zwierzyńca przetrzebiono. Blisko 50 ha lasu całkowicie ogołocono ze starych świerków, sosen i większości drzew liściastych, budując pas startowy lotniska Krywlany. Zniszczony został w 1939 r. pomnik żołnierzy 42 p.p.

Po wojnie część terenu na powrót zalesiono usuwając jednocześnie drzewa chore. Wskutek zmiany warunków siedliskowych po przeprowadzonej w l. 30-tych melioracji nasilił się proces wypadania świerków i niektórych innych starych drzew, co znacznie uszczupliło starodrzew leśny. Obrzeża parku zaczęły sukcesywnie zajmowały nowe inwestycje miejskie, toteż w ciągu 15 lat jego powierzchnia zmalała blisko o 30%. Powstała tu Państwowa Szkoła Muzyczna i Filharmonia, Hala Gimnastyczny Studium Wychowania Fizycznego Akademii Medycznej, Rozgłośnia Polskiego Radia i Telewizji, a na miejscu dawnej szkoły i *Rozkoszy* Państwowy Dom Starców i Dom Małego Dziecka. Znacznej rozbudowie uległy urządzenia Stadionu Miejskiego, a w jego sąsiedztwie wzniesiono pawilony hotelowy i gastronomiczny. W l. 60-tych wyłączono z całości terenów parkowych (traktowanych od 1945 r. jako las komunalny) teren między ul. Zwierzyniecką, 11 Listopada i rondem na skrzyżowaniu ulic Skłodowskiej, Podleśnej, Świętojańskiej i 11 Listopada. Teren ten otrzymał nazwę Park Zwierzyniecki i traktowany był odtąd odrębnie od reszty terenów leśnych; podlegał stałej konserwacji, pielęgnacji i właściwym dla parków miejskich inwestycjom.

---

176 OW PSOZ, Białystok, S. Gralla, *Projekty nowo zakładanego parku Planty...*

177 AP Białystok, UW Białostocki, nr 1883-1890.

178 AP Białystok, Zbiór dawnych widoków m. Białegostoku, nr 1-39; M. Goławski, *Białystok. Przewodnik...*; M. Orłowicz, *Przewodnik ilustrowany...*; M. Szpikowski, *Miasta ziemi białostockiej*, „Życie Gospodarcze", R. 10, 1928, nr 4, s. 11-12; F. Popielak, *Plan miasta Białegostoku...* AP Białystok, Akta m. Białegostoku, nr 138: S. Chojnacki, *Plan wojewódzkiego miasta Białegostoku...*; Z. Daszuta, Plan miasta Białegostoku...; *Plan der Stadt Bialystok... 1942.*

W l. 70-tych wyasfaltowano ul. 11 Listopada i zlikwidowano rondo pozostałość pętli tramwaju konnego. W tym samym czasie przerzedzono drzewostan w części parku położonej na północ od szosy (ob. ul. Zwierzynieckiej), gdzie zlokalizowano amfiteatr, ścieżkę zdrowia, miejsce do plażowania i wokół stawów parkowych Akcent ZOO. Modyfikacji uległ też po wojnie system dróg spacerowych. Część starych zanikła lub została zlikwidowana (m. in. obwodnice wokół rond). Powstały za to nowe łączące poszczególne urządzenia. Na rondzie w płd. części parku (dziś w lesie komunalnym) ustawiono w 1965 r. głaz ku czci kpt. Stanisława Skarżyńskiego, który w 1933 r. przeleciał nad Atlantykiem. Na miejscu zniszczonego pomnika żołnierzy 42 p.p. usytuowano otoczoną kwietnikiem fontannę. Cmentarz wojskowy był po wojnie cmentarzem komunalnym, na którym grzebano działaczy komunistycznych i rewolucyjnych. Pojawiły się tu cokoły i krzyże przewyższające inne pomniki nagrobne. Po kilku latach pochówków zaprzestano i dziś cmentarz jest jednym z zabytków miasta.

Na terenie dawnego Zwierzyńca, a obecnego lasu komunalnego rosną dziś jeszcze nieliczne sosny i świerki w wieku 100-200 lat pozostałe z pierwotnego lasu. Część nasadzeń (lip, klonów, topól, jaśminowców, śnieguliczek, pęcherznic) pochodzi z okresu urządzenia Parku 3-go Maja. Spory obszar zajmują młode lasy grabowe, olszowe i sosnowe z domieszką świerków i brzóz, jesionów, leszczyn, trzmielin, jarzębin, kruszyn, bzów czarnych, kalin i suchodrzewów. Poza tym występują tu także modrzewie, wierzby, osiki, kasztanowce i morwy sprzed 1939 r. i powojenne. Pod względem składu gatunkowego i form kompozycyjnych wyróżnia się teren obecnego Parku Zwierzynieckiego, gdzie występuje dziś 77 gatunków i odmian drzew oraz krzewów. Również i tutaj najstarsze świerki i sosny to drzewa z dawnego lasu liczące 100-200 lat. Liczniej reprezentowana jest roślinność wprowadzona w czasie międzywojennym. Są to klony pospolite i jesionolistne w kilku odmianach, lipy i grochodrzewy w części północnej, fragmenty czterorzędowej alei klonowej, szpalerów klonowych wokół ronda w części centralnej oraz wiązy w części zachodniej. Poza tym rosną tu stare olsze czarne przy ciekach wodnych oraz dęby, modrzewie, lipy, białodrzewie, graby, brzozy, świerki, jesiony i jawory rozrzucone w różnych rejonach parku. Przetrwały też 3 dęby sadzone w 140 rocznicę Konstytucji 3-go Maja. Na terenie cmentarza występują m. in. stare dęby szypułkowe odm. kolumnowej, świerki serbskie, jałowce: sawina, płożące i łuskowate (odm. Meyera), a przy ogrodzeniu karagany, głogi, jaśminowce i porzeczki złote. Zwraca uwagę mała ilość krzewów w parku, grupujących się tylko wzdłuż ul. 11 Listopada.

Stare nasadzenia zostały w okresie powojennym uzupełnione nowymi różnych gatunków. Wprowadzono tu m.in. jodły pospolite, irgi, żylistki, jałowce, jabłonie ozdobne, śliwy, wiśnie, tawuły oraz lipy krymskie i srebrzyste. Całość nasadzeń, po likwidacji części ciągów spacerowych sprawia wrażenie układu dość przypadkowego, tym bardziej, że roślinność młodą wprowadzono bez określonej koncepcji projektowej. Liczący dziś prawie 120 ha las zwierzyniecki otoczony zabudową miejską ma doniosły wpływ kształtowanie warunków przyrodniczych i zdrowotność miasta. Park Zwierzyniecki cieszy się dużą frekwencją mieszkańców i połączony jest ciągami drożnymi z kompleksem parków zajmujących centrum układu urbanistycznego. Jest dobrze widoczny z biegnących obok ulic i stanowi ważny element krajobrazu tej części Białegostoku.[179]

BIAŁYSTOK-DOJLIDY
OGRÓD HASBACHÓW
Nr 16

Czas powstania: Ogród powstał w l. 1890-1907.
Powierzchnia: Dawniej i obecnie 2,2 ha.
Forma przestrzenna: Eklektyczna kompozycja ozdobno - użytkowa.

Opis obiektu:

Zlokalizowano go nad dużym stawem, niegdyś młyńskim, na rzece Białej, w sąsiedztwie zabudowań fabryki, którą od siedziby właściciela oddzielały trakty drożne- od północy trakt wiodący do pałacu centrum dóbr dojlidzko-zabłudowskich i od zachodu droga biegnąca do Zabłudowa. Drogi te i staw z 3 stron wyznaczały granice założenia. Kompozycja przy pałacu Hasbachów sąsiadowała z rozległym parkiem właścicieli dóbr dojlidzkich i z plebańskimi ogrodami ozdobno - użytkowymi cerkwi dojlidzkiej (dziś parafia rzymsko - katolicka).

179 K. Kucharczyk, K. Rudzik, *Białystok. Park Zwierzyniecki. Szczegółowa inwentaryzacja roślinności*, Białystok 1976 (maszynopis w Rejonowym Przedsiębiorstwie Zieleni w Białymstoku); J. Maroszek, J. Szydłowski, *Białystok. Zwierzyniec. Dokumentacja ewidencyjna*, Białystok 1979 (maszynopis OW PSOZ Białystok).

Dawniej miejsce siedziby Hasbachów nazywane było Strażą Dojlidzką. W rejonie tym zlokalizowana była karczma i jeden z ogrodów użytkowych dojlidzkiej rezydencji.[180] Teren ten zakupili Artur i Eugenia Hasbach w 1891 r.[181], ale już wcześniej, w 1890 r. wznoszone tam były obiekty towarzyszące drewniane i murowane (oficyna, wozownia, stajnia i inne). W 1895 r. Artur Hasbach zmechanizował produkcję swej fabryki włókienniczej, poprzez ustawienie w niej maszyny parowej.[182] W 1895-1897 przeprowadził oświetlenie elektryczne.[183]

Ogród został wkomponowany w istniejącą wcześniej roślinność, stanowiącą otoczenie dawnego warzywnika wchodzącego w skład kompleksu ogrodów pałacowych właścicieli dóbr dojlidzkich. Od wschodu granicę ogrodu stanowiła 4-rzędowa aleja lipowa, wzdłuż stawu biegła aleja topolowa, a przy zachodniej granicy rosła grupa topól i innych drzew. Drzewa te pozostawiono dostosowując do nich kompozycję nowego ogrodu. W l. 1905-1907 zbudowano eklektyczny dwukondygnacyjny, wyposażony w wieżę pałac fabrykantów. Między pałacem, a oficyną (usytuowaną w zachodniej części ogrodu) urządzono brukowany podjazd z klombem, na którym rosła grupa wiązów. Przy pałacu od strony podjazdu nasadzono jaśminowce i inne krzewy ozdobne. Całość ogrodzono metalową kratą wspartą na murowanych fundamentach. Na zachód od pałacu posadzono żywotniki i krzewy ozdobne. Wokół klombu przed oknami pałacowymi biegła spacerowa, żwirowa ścieżka. Na południe od i wschód od pałacu posadzono świerki. Południową część ogrodu wyposażono w zieleń ozdobną otaczającą nowo założony owocowy sad jabłoniowy. Poprowadzono tędy prostą drogę spacerową, aż do czterorzędowej alei. Głównym walorem kompozycyjnym pozostawały stare drzewa. Obok ogrodu, przy gościńcu zabłudowskim zbudowano 8 domków dla pracowników fabrycznych.

W czasie I wojny światowej pałac i fabrykę sukienną przejęli Niemcy (1915-1918).[184] W okresie międzywojennym założenie nadal użytkowała rodzina Hasbachów, prowadząc już nie fabryki włókiennicze, a fabrykę dykty. Ogród przetrwał bez większych zmian.[185]

W l. 1939- 1941 założenie uległo dewastacji. W czasie okupacji niemieckiej, znów służyło Hasbachom. Przed 1944 r. zamieszkiwał w nim Sergiusz Hasbach. [186]

Po II wojnie światowej przez ponad 30 lat obiekt stale był dewastowany. W pałacu umieszczono szkołę partyjną, pocztę i inne instytucje. Ogród niszczał i zatracił dawny ozdobny charakter.

Od 1980 r. pałac, po remoncie był siedzibą Pracowni Konserwacji Zabytków. We wnętrzu po dawnym sadzie wzniesiono nowe budynki. Do dziś przetrwała czterorzędowa aleja i część starych drzew rosnących przy granicach ogrodu, w tym pomnikowa topola czarna, lipy, wiązy i białodrzewy z I poł. XIX w. W południowej części ogrodu rosną drzewa nasadzone po 1890 r.

Dobrze widoczny z sąsiadujących ulic obiekt zwraca uwagę zwłaszcza w widoku od strony miasta, skąd malowniczo wyglądają odbijające się w tafli wody budynki i stare drzewa.[187]

BIAŁYSTOK - DOJLIDY
PARK PAŁACOWY
Nr 17

Czas powstania:	Park powstał po 1856 r. na miejscu istniejącej od I poł. XV w. siedziby dworskiej.
Powierzchnia:	Obecnie 17,0 ha.
Forma przestrzenna:	Park krajobrazowy.

180 Por. BU Warszawa, Gabinet Rycin, Zb. króla Stanisława Augusta, 187, nr 157: F. du Pugrt, *Mapa folwarków Dolickiego i Sobolewskiego, z przyległościami... I X 1769*; AGAD, Zb. kart. R 453-3, s. 43: S. Kwiatkowski, *Planik folwarku Doylid* [1815 r.].

181 AP Białystok, Akta notariusza Martynowa, nr 32, akt 53.

182 CAH Grodono, F. 8, op. 2, nr 1026.

183 CAH Grodno, F. 8, op. 2, nr 1035.

184 AP Białystok, Komisja Rekwizycyjna Powiatu Białostockiego, nr 2.

185 AP Białystok, Akta notariusza Stefana Bednarskiego z Bałegostoku, nr 1922, t.I, nr 1534, r. 1926, nr 1588, nr 2256, nr 2259, nr 2260, nr 2499.

186 Relacja ustna Marianny Białkowskiej z Białegostoku.

187 E. Bończak-Kucharczyk, *Białystok-Dojlidy. Ogród przy pałacu Hasbachów. Dokumentacja ewidencyjna*, Białystok 1983 (maszynopis OW PSOZ Białystok); M. Dolistowska, *Białystok. Dojlidy. Studium historyczno-przestrzenne parku*, Białystok 19?? (maszynopis OW PSOZ Białystok); Z. Piłaszewicz, *Białystok. Dojlidy. Dokumentacja historyczno-architektoniczna*, Białystok 1977 (maszynopis OW PSOZ Białystok).

Opis obiektu:

Założenie, pierwotnie zlokalizowane wśród pól i lasów, w sąsiedztwie rzeki Białej, dziś jest osadzone w układzie urbanistycznym dzielnicy Białegostoku. Układ ten ukształtował się pod wydatnym wpływem kompozycji siedziby dworskiej. Obecnie park sąsiaduje z drogą do Zabłudowa i Bielska Podlaskiego oraz z browarem stojącym w dawnej części gospodarczej i z obiektami pochodzącymi z czasów działalności Hasbachów, dziś rozbudowanymi (fabryką sklejek, pałacem i dawnym ogrodem Hasbachów oraz domami wzniesionymi dla robotników fabryki na pocz. XX w.). Ponadto powiązany jest widokowo z kościołem stojącym przy drodze do Zabłudowa. Część dawnego parku zostaje odgrodzona od pozostałych terenów szkołą rolniczą.

Historia kompozycji siedziby dojlidzkiej sięga XV w. Przy dworze Jakuba Raczki Tabutowicza, stanowiącym centrum dóbr białostockich nadanych mu w l. 1437-1450, powstał w Dojlidach pierwszy ogród. Po śmierci Raczki Białystok-Dojlidy odziedziczył jeden z czterech jego synów – Jundziłł Raczkowicz. Później do 1528 posiadali tę część dóbr synowie Jundziłła – Maciej i Mikołaj Jundziłłowicze. Ci sprzedali Dojlidy w 1528 r. Aleksandrowi Chodkiewiczowi (zm. 1549).[188] Wraz z tym doszło do degradacji założenia, które z centrum dóbr stało się tylko siedzibą klucza w majętności zabłudowskiej Chodkiewiczów. Od l. 20-tych XVII w. Dojlidy należały do Radziwiłłów birżańskich.[189] Krzysztof Radziwiłł wydzierżawił je „do wiernych rąk" arian: Samuelowi Przypkowskiemu, Krzysztofowi Arciszewskiemu i wreszcie Samuelowi Mierzeńskiemu (zm. 1679).[190] Nie znamy wyglądu założenia w tym czasie, choć musiało ono posiadać wartościową oprawę estetyczną, jako centrum życia religijno-politycznego innowierców związanych z Radziwiłłami.[191] W l. 1645-1808 Dojlidy pozostawały w zastawie, który w 1698 od Jana z Mierzna Mierzeńskiego (s. Samuela) nabyli Braniccy. Okres ten charakteryzuje się ponownym kompozycji. W 1769 r. składały się na nią: kompleks zabudowań folwarcznych zgrupowanych przy drodze ze Skorup i Białegostoku do Zabłudowa, trzy ogrody użytkowe otoczone szpalerami drzew, stawy z groblą, po której biegł gościniec, karczma zwana Straż i młyn ze stawem na rzece Białej. W sąsiedztwie założenia usytuowana była cerkiew unicka z zabudowaniami probostwa oraz wsi zagrodników dojlidzkich. Od strony Białegostoku do folwarku prowadziła droga obsadzona aleją.[192]

W 1808 r. Radziwiłłowie ponownie wykupili Dojlidy, a w 1856 r. sprzedali je senatorowi Aleksandrowi Kruzenszternowi, który przeznaczył je w 1886 r. na posąg córki Zofii Rüdiger i wprowadził doń nową kompozycję. Zmiany dotyczące biegu gościńca zabłudowskiego, który przesunięto poza stawy, przemieszczenia części gospodarczej na południe od ogrodu, przebudowy stawów oraz założenia parku na miejscu dawnego folwarku i ogrodów z nim sąsiadujących.[193]

W l. 60-tych XIX w. zbudowano pałac (o charakterze neorenesansowej willi włoskiej wyposażonej w klasycystyczny detal), ulokowanym w samym centrum dawnego folwarku, na obszernej polanie opadającej łagodnie ku największemu ze stawów. Na staw ten prowadził widok z tarasu zajmującego całą szerokość wschodniej elewacji. Wykorzystano częściowo drogi folwarczne, a przed pałacem zakomponowano kolisty klomb zajmujący część owalnego wnętrza. Przeprowadzono też nowe, swobodne drogi spacerowe oraz posadzono wiele drzew i krzewów ozdobnych tworzących malownicze grupy na tle starych alei w rozległych wnętrzach parkowych.

W 1898 r. na miejscu spalonego starego browaru wybudowano nowy.[194]

Już przed 1914 r. Zofia Rüdiger nie zamieszkiwała w dobrach dojlidzkich, lecz w Bad Liebenstein w Saksonii. Od 1919 r. trwały próby przejęcia Dojlid przez Państwo Polskie. Ostatecznie w 1921 r. Z. Rüdiger sprzedała majątek Polsko-Amerykańskiemu Bankowi Ludowemu[195], od którego odkupił Dojlidy w 1922 r. Jerzy Rafał książę Lubomirski z Przeworska, który rozbudował browar i zakłady przetwórcze w części gospodarczej oraz dokoła nowych nasadzeń w parku.[196] W l. 1941-1944 w pałacu mieściła się rezydencja Ericha Kocha, szefa administracji

188 J. Wiśniewski, *Początki Białegostoku...*, s. 7-27.

189 AP Kraków, AMCh, nr 31.

190 T. Wasilewski, *Białystok w XVI-XVII w.*, [w:] Studia i materiały do dziejów Białegostoku, t. 1, Białystok 1968, s. 129-150; J. Tazbir, *Arianie w Białymstoku i okolicach*, [w:] tamże, s. 87-102; ODZ Warszawa, Teki Glinki, nr 28, s. 14.

191 CAH Mińsk, F. 2361: *Inwentarz – wiadomość o przychodzie i rozchodzie ziarna, liczbie bydła, podatków i inne z maj. Dojlidy 1624, 1661*, k. 1-17; *Tabela dymów... 1794...*; J. Maroszek, *Konfiskaty mienia...*, 104.

192 AGAD, Zb. kart. nr AK 98, nr AG-125-21, nr 479-1; BU Warszawa, Gabinet Rycin, Zb. króla Stanisława Augusta, 187, nr 157: F. du Puget, *Mapa folwarków Dolickiego i Sobolewskiego, z przyległościami... 1 X 1769*; T. Sulerzycka, *Katalog rysunków...*, s.50, nr 146; AGAD, Zb. kart. R 453-3, s. 43: S. Kwiatkowski, *Planik folwarku Doylid* [1815 r.]; AGAD, Arch. Roskie, nr 82.

193 AP Białystok, Akta notariusza Martynowa, nr 388 i 390.

194 CAH Grodno, F. 8, op. 2, nr 1324.

195 AAN Warszawa, Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych I, nr 1572.

196 M. Szpikowski, *Miasta...*, s. 34; *Białystok ilustrowany...*, s. 42.

cywilnej okręgu białostockiego. Obok pałacu wzniesiono wówczas bunkier przeciw lotniczy, natomiast park starannie pielęgnowano.

W 1945 r. majątek ponownie upaństwowiono, a pałac z parkiem przekazano w użytkowanie Technikum Rolniczemu, które w obrębie parku wzniosło kompleks budynków szkolnych.[197] Park uległ procesowi zarastania, a zniekształceniom uległy drogi spacerowe i stawy. Obecnie, w większości miejski park posiada bujną, różnogatunkową roślinność, pochodzącą z różnych okresów historycznych. Rosną tu jeszcze osiemnasto i dziewiętnastowieczne lipy i jesiony, obok młodych drzew posadzonych w ostatnich latach. Wskutek zbyt gęstych nowych nasadzeń zatarciu uległa część wnętrz parkowych, a duże połacie parku są zbyt zacienione, co jest główną przyczyną złego stanu runa parkowego. Niemniej różnorodność gatunkowa (74 gatunki i odmiany drzew i krzewów) oraz wiekowa roślinności powiązanej kompozycyjnie z kompleksem stawów z pałacem stawiają park w rzędzie najcenniejszych obiektów białostocczyzny pod względem przyrodniczym. Ponadto założenie pełniło i pełni istotną rolę w kompozycji układu przestrzennego dzielnicy, a także stanowi jedyny otwarty obiekt rekreacyjny w tym regionie miasta.[198]

BISZEWO, gm. Grodzisk
OGRÓD DWORSKI
Nr 18

Czas powstania: Ogród powstał zapewne w XVII w. w miejscu założonej w XIV lub XV w. siedziby dworskiej.

Powierzchnia: Dawniej ok. 5,5 ha, obecnie 2,5 ha.

Forma przestrzenna: Wczesnobarokowy ogród kwaterowy, częściowo przekształcony w duchu krajobrazowym.

Opis obiektu:

Pierwotną siedzibę dworską rodu Biszewskich[199] zlokalizowano w XIV lub XV w. przy skrzyżowaniu lokalnych dróg, na terenie płaskim, otoczonym później wyciętymi lasami i pozbawionym cieków wodnych.[200] W 1544 r. król Zygmunt I dał przywilej Biszewskiemu z Biszewa.[201] Jeszcze w l. 1673-1676 właścicielem części Biszewa był Adam Biszewski, ale kilkakrotnie większy dział należał wówczas do Adama Zaścieńskiego.[202] Na miejscu tej skromnej siedziby, obok niewielkiej wioski powstała w XVII w. kwaterowa kompozycja ogrodowa wprowadzona zapewne przez Zaścieńskich, którzy weszli w posiadanie Biszewa prawdopodobnie w I poł. tego stulecia. Składała się ona z przynajmniej 6 kwater, z których dwie środkowe zajmowały sadzawki, dwie północne ogrody (w tym ogród ozdobny), a dwie południowe zabudowania lub ogrody. Do zabudowań biegła jedna ze wsi droga wytyczająca główną oś założenia i biegnąca po grobli między sadzawkami. Po granicach siedziby dworskiej biegły drogi Krynki Sobole – Biszewo i Malinowo – Makarki; ta ostatnia zwana „Pańską" stanowić musiała dojazd paradny.

W 1790 r. dziedzicem największego działu dóbr w Biszewie był Józef s. Stanisława Biszewskiego, posiadający także część Czarkówki.[203]

W I poł. XIX w. Biszewo staje się własnością Czarkowskich, a w II poł. XIX w. założenie należące już do Dziubandowskich[204] zostało przekomponowane i poszerzone o nową część gospodarczą i położoną za „Pańską drogą". Dawniej kwaterze ozdobnej nadano wówczas charakter niewielkiego parku, w drugiej kwaterze ogrodowej mieścił się sad zwany „Śliwnikiem". Środkowe nadal zajęte były przez dwie sadzawki, które tylko trochę przebudowano, i z których jedna z czasem wyschła. Kwatery południowe zajmowały: nowy dwór z podjazdem otoczony ogrodem owocowo-ozdobnym oraz stajnia, kuźnia i zapewne wybieg dla koni. Na osi drogi biegnącej po grobli między sadzawkami znajdowała się altana kasztanowcowa. W sadzie otaczającym dwór rosły także drzewa i krze-

197 AP Białystok, WUZ Białystok II, nr 35, k. 6.

198 *Rejestr ogrodów...*, z. 3, s. 19; E. Bończak-Kucharczyk, I. Widner, *Białystok-Dojlidy. Park Lubomirskich. Szczegółowa inwentaryzacja roślinności*, Białystok 1982 (maszynopis OW PSOZ Białystok); M. Jankowska, *Białystok-Dojlidy. Park przypałacowy* [Lubomirskich]. *Studium historyczno-przestrzenne*, Białystok 1980 (maszynopis OW PSOZ Białystok); Z. Piłaszewicz, *Dojlidy. Pałac. Dokumentacja historyczno-architektoniczna*, Białystok 1977 (maszynopis OW PSOZ Białystok).

199 M. Kondratiuk, *Nazwy miejscowe...*, s. 28.

200 AGAD, ASK, dz. I, nr 47, k. 53-54; A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz.I, s. 50 i 185; AGAD, Kapicjana, nr 3, z. 9.

201 *Indeks alfabetyczny miejscowości...*, s. 24.

202 MN Kraków, Bibl. Czart., nr 1099, s. 668; A. Laszuk, *Zaścianki i królewszczyzny*, Warszawa 1998.

203 BU Wilno, F. 4, nr 4802,, k. 20 v.

204 A. Dikov, *spisok zemlevladenii...*, s. 107; *Słownik geograficzny...*, t. XV, cz.I, s.159.

wy ozdobne a na podjeździe kwiaty. Nową część gospodarczą oddzielała rosnąca przy „Pańskiej drodze" aleja kasztanowców. Drogę dojazdową ze wsi do Krynek Soboli wyprowadzono na nowo, szerokim łukiem omijającym ogrody dworskie.

Już w 1908 r. za czasów Konstantego Aleksandra Dziubandowskiego zniszczeniu uległy wskutek pożaru zabudowania gospodarcze Biszewa, co spowodowało przeniesienie się właścicieli do Wólki Biszewskiej, licytacją części gruntów i puszczenie majątku w dzierżawę.[205] Dało to początek degradacji obiektu trwającej do chwili obecnej. W okresie międzywojennym w czasie posesji Zygmunta Dziubandowskiego odbudowano część zabudowań, jednak były one znacznie skromniejsze i zostały rozebrane po 1944 r. Już wcześnie (1941) spalony został dwór i wycięto część drzewostanu. Po parcelacji – 1944 r. – w sąsiedztwie dawnego dworu powstała zagroda chłopska, też już od 1972 r. nie istniejąca. Teren ogrodów dworskich użytkowany jest dziś jako pastwisko chłopskie. Zachował on ślady podziały kwaterowego, wgłębienia po sadzawkach oraz szczątki dawnej kompozycji roślinnej w postaci odrostów korzeniowych po wyciętych drzewach, zarośli i nielicznych drzew starych. Najcenniejsza, choć nie najzdrowsza, jest XVIII-wieczna lipa. Do cennych należy też 10 kasztanowców z XIX-wiecznej alei. Spora liczba odrostów i samosiewów sygnalizuje dziś miejsce po dawnym parku. Zachowały się ślady altany kasztanowcowej. Pojedyncze drzewa i krzewy porastają kwaterę zajętą dawniej przez dwór i podjazd. Skład gatunkowy tej roślinności jest ubogi, jednak tworzy ona wśród pól w sąsiedztwie wsi wyraźnie wyodrębniającą się małowniczą grupę.[206]

BOBRA WIELKA, gm. Nowy Dwór
PARK DWORSKI
Nr 19

Czas powstania:	Park rozplanowano i urządzono w l. 1817-1818, na miejscu wcześniejszej, renesansowego ogrodu kwaterowego, powstałego w 2 poł. XVI lub na pocz. XVIIw.
Powierzchnia:	Dawniej 40,0 ha, obecnie 33,5 ha.
Forma przestrzenna:	Park angielski, z elementami kompozycji regularnej, o wyraźnie zaakcentowanej osi głównej, silnie związany z ogrodami użytkowymi oraz zabudową gospodarczą. Układ, roślinność i elementy wyposażenia ogrodu powtarzały symbolikę wolnomularską.

Opis obiektu:

Przed 1501 r. na terenie opadającym do doliny Biebrzy powstała siedziba dworska, jedna z kilku siedzib założonych przez bojarów litewskich, nad rzeką Biebrzą, określanych nazwą Bobra.[207]

W 1984 r. nowo zbudowane Białostockie Muzeum Wsi wzbogaciło się o cenny zbytek – dwór drewniany z pocz. XIX w., który rozebrano i po zabiegach konserwatorskich ponownie postawiono w skansenie. Zabytek ma nie tylko walory architektoniczne, ale również nosi charakter pamiątki narodowej, przez półtora stulecia bowiem był ważnym ogniskiem kultury polskiej, a jego właściciele, mieszkańcy i goście wnieśli cenny wkład do kultury narodowej. Dokumentują to materiały ikonograficzne, źródła pisane i wspomnienia wielu osób. Podjęta przez Muzeum Okręgowe w Białymstoku akcja poznania przeszłości zbytku sprawia, że dziś o Bobrze Wielkiej wiemy dużo i umiemy ocenić wartość zabytku.

Na przełomie XV i XVI w. nad brzegiem Biebrzy, w jej górnym biegu, niedaleko źródeł kilku bojarów litewskich otrzymało nadanie ziemskie. Powstało wówczas kilka dworów, które od nazwy rzeki przyjęły imię Bobra. Już w 1501 r. istniały dobra Syruciów, do których należała też osada, później zwana Bobrą Wielką.[208] Aż do 1795 r. administracyjnie pozostawała ona w granicach pow. grodzieńskiego WKL.

205 AP Białystok, SNG, nr 10965, 10970, 11642, 12933, 13495.
206 E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Biszewo. Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowa*, Białystok 1985 (maszynopis OW PSOZ Białystok).
207 J. Maroszek, *Bobra Wielka – dzieje dworu i parku*, „Rocznik Białostocki", t. XVII, 1991, s. 279-295.
208 J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku*, Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego. Warszawa 1967, s. 73, tenże, *Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny*, geneza, rozwój oraz zróżnicowanie etniczne, Acta Baltico-Slavica" t. XI, Wrocław 1977, s. 21.

4 IX 1551 r. jako właściciel występował Jerzy Syruć. Posesora tego wspominano jeszcze w 5 XII 1555 r. Natomiast 31 I 1558 r. dwór w Bobrze był własnością Szczęsnego Syrucia, miecznika litewskiego (1550-1567), syna Jakuba. Procesował się on wówczas o te dobra z Janową Wołłowiczową. Inne dwory, zwane Bobra, należały w latach 50-tych XVI w: jeden do Pawła Tura dworzanina hospodarskiego, drugi, pewnie dzisiejsza Chojnowszczyzna, do Andrzeja Skipora (a później do jego synów Grzegorza i Augustyna), trzeci do Ostafiego Gridicza, czwarty do Michała Makarowicza syna Ludmiły Kimbarowej Iwanówny, piąty do Olechny Kostenowicza. Umiejscowienie poszczególnych siedzib dworskich dziś nie jest możliwe do ustalenia.

Założenie zwane Bobrą Wielką zlokalizowano nad bagienną doliną źródlisk Biebrzy, w czasach staropolskich zwaną również Bobrą, do dziś w sąsiedztwie założenia nazywanej Bobrówką. Dolina wyznaczała płd.-wsch. granicę układu kompozycyjnego. Najdawniejsze, XVI-wieczne źródła, mimo, że dość liczne, nie obrazują kompozycji. Wspomniane za to są dwie drogi – jedna z miasteczka Nowy Dwór, a druga z Sidry oraz *lipina* rosnąca w pobliżu traktu nowodworskiego i *olszyna* nad Biebrzą. W 1555 r. Jakub Klepacki, działający w zespole mierników Sebastiana Dybowskiego, *sprawcy dworów hospodarskich grodzieńskich*, rozmierzył grunty i siedziby dworskie bobrzańskie.[209]

Siedziba dworska w Bobrze Wielkiej już w XVI w. miała charakter ozdobny i była urządzona podobnie jak inne średniozamożne szlacheckie założenia dworsko-ogrodowe w tych stronach – naśladujące układy wprowadzone w pobliskich siedzibach zarządów dóbr królewskich: Nowym Dworze, Grodnie, Knyszynie czy Dobrzyniewie. W jak dużym stopniu w Bobrze Wielkiej w 2 poł. XVI lub na pocz. XVII w. zrealizowano program włoskiego ogrodu kwaterowego, dziś nie sposób ustalić, wobec późniejszych przemian kompozycyjnych.

W 1567 r. Bobra Wielka była własnością Jana Syrucia.[210] Syruciowie jeszcze w XVII w. byli jej posesorami. 9 VIII 1611 r. i 17 I 1612 r. były nimi małoletnie dzieci nieżyjącego już wówczas Krzysztofa Syrucia.[211] Ten ostatni ożeniony był z Hanną Tyszkiewiczówną, córką Dymitra, podkomorzego kijowskiego, marszałka królewskiego.[212] Wobec małoletniości dzieci Krzysztofa dzierżawcą majątku i prawnym opiekunem sierot był Olbrycht Syruć, wspólnie z dziećmi Krzysztofa zamieszkujący w dworze bobrzańskim.[213] Ród Syruciów w niedalekim sąsiedztwie siedziby dworskiej, ok. 1 km na północ, osiedlił wieś Siruciowce. 3 V 1646 r. w aktach metrykalnych parafii łacińskiej w Nowym Dworze odnotowano Julię Siruciównę, a w 1681 r. Katarzynę Siruciównę, nie możemy jednak wskazać ich związku z Bobrą Wielką[214].

Następował stały proces drobnienia majętności. Wykaz płatników podymnego z 1715 r. wymieniał posesjonatów w Bobrach: p. Maryanna Tracewska dym 1, p. Wawrzyniec Niżyński [właściciel Chojnowszczyzny ?] dym 1, p. Dominik Połubiński [właściciel Bobry Małej] dym 1, p. Władysław Siruć dymów 2..., pani Siruciowa Janowa dymów 2. Ponadto funkcjonował folwark Bobra należący do dóbr Kudrawka pana Stawogórskiego[215]. Nie wiemy kto z wymienionych osób był posesorem Bobry Wielkiej.

Literatka Wanda Miłaszewska, w okresie międzywojenny częsty gość dworu bobrzańskiego, spisała miejscową legendę o córce Syrucia i panu Tracewskim: *To jest córka Syrucia... Jej ojciec był poganin i ona była też poganką. Oni tu żyli w dawnych czasach i Syruć chciał żeby ona paliła święte ognie. A ona się zakochała w jednym Polaku..., w panu Tracewskim..., a ten Polak także się w niej zakochał. Ale on był polskim rycerzem, co tu z wojskiem przyjechał, a Syruć nie chciał pozwolić, żeby oni się ożenili, i groził panu Tracewskiemu... A ona była bardzo nieszczęśliwa i płakała... I Syruć ją zamkną w domu i nie pozwolił jej spotkać się z ukochanym, a wtedy ona uciekła i utopiła się w rzece... i za karę została wodnicą..., a pan Tracewski, jak się o tym dowiedział, okropnie rozpaczał i poszedł czatować pod świętym drzewem..., pod Gabem... i jak Syruć przyszedł, to on wyskoczył i go zabił !...Syruć coś mu jeszcze powiedział, zanim został zabity..., zanim umarł, powiedział do swojego wroga: Ty po śmierci zostaniesz diabłem i będziesz mieszkał w borku, gdzie spotkałeś moją córkę...I będziesz nocami siedział na tym ogromnym drzewie... na Gabie. I będziesz straszył ludzi. A jak zobaczysz wodnicę, będziesz ją gonił, a ona będzie uciekała zawsze od ciebie...*[216] Faktem jest, że oprócz działu Syruciów w okolicy inny dwór Bobra należał do Tracewskich. Antagonizm Syruciów i Tracewskich mógł też doprowadzić do krwawego finału. Po 1715 r. Bobra Wielka w bliżej nieznanych okolicznościach przestała należeć do Syruciów.

---

209 AWAK, t. XXI, s. 107, 120, 281, 359- 363.

210 RIB, t. 33, Litovskaja Metrika, otd. I, Cz. III, Petrograd 1915, s. 510, cyt. za J. Jakubowski, *Powiat grodzieński w w. XVI*, „Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski" Z. III, Kraków 1935, s. 114.

211 AWAK, t. I, s.244-251.

212 W. Dworzaczek, *Genealogia*, tab. 177.

213 AWAK, t. I, s. 255-251.

214 Informacje T. Samul według „ Pamiętników" ostatniego przed II wojną światową właściciela Bobry Wielkiej Tadeusza Tomaszewskiego (zm. 1976 r.). „Pamiętniki" stanowią dziś własność wdowy po autorze – Ireny Tomaszewskiej, zamieszkałej w Szprotawie.

215 AGAD, Biblioteka Załuskich 205, k.40.

216 W. Miłaszewska, *Święty Wiąz. Legenda Starych Kątów. Powieść*, ilustrował Jan Bułhak, Poznań-Warszawa-Wilno-Lublin (1939 r.), s. 13-14.

Skąpe wzmianki źródłowe, odnoszące się zresztą niemal wyłącznie do sytuacji prawno-własnościowej dóbr, nie pozwalają śledzić ewolucji układu przestrzennego założenia w dobie baroku. Już w 1611 r. przy dworze Syruciów w Bobrze Wielkiej był staw (zapewne młyński)[217]. Pozostałości układu kwaterowego ogrodu włoskiego widoczne są we wnętrzu późniejszej kompozycji krajobrazowej – ślady nasadzeń na wcześniejszych granicach ogrodu i kwater, relikty w układzie dróg dojazdowych oraz układ grobli między stawami, a także jar w ogrodzie. Inne więc było usytuowanie tego ogrodu – ciągną się on z północnego zachodu na południowy wschód. Nic poza tym nie można powiedzieć o pozostałych komponentach siedziby dworskiej.

23 IV 1740 i 9 XI 1749 r. w źródłach historycznych notowani są właściciele *Bobry vel Siruciowców* Benedykt i Wiktoria z Mossalskich Szwarcenfeldowie.[218]

Ok. poł. XVIII w. Bobra Wielka zmieniła właściciela, pewnie drogą koligacji rodzinnych, tradycja bowiem jeszcze w 20-leciu międzywojennym głosiła, że majętność nigdy nie przechodziła z rąk do rąk drogą kupna, lecz stale, prawie przez 300 lat, przekazywano ją w rodzinie.[219] Rejestr 1775 r. wymienił: *folwark JMP Romyki porucznika petyhorskiego*[220]. Właścicielem był więc był Michał Hromyka porucznik wojsk litewskich, poseł na sejm 1775 r.[221], później 15 V 1794 r. notowany jako członek sądu kryminalnego Komisji Porządkowej Powiatu Grodzieńskiego[222] .

Opis parafii nowodworskiej z 1784 r. wymieniał: *Bobra. Dwór JP Hremyki na zachód letni, ćwierć mili wielkie od Nowegodworu. Bobra JP Kamińskiego, w tejże pozycji, bliżej nieco Nowegodworu, także ćwierć mili od Nowegodworu. Bobra JP Niżyńskiego [późniejsza Chojnowszczyzna] w tejże pozycji sytuowana między Bobrą JP Hremyki i JP Kamińskiego o ćwierć mili od Nowegodworu. Bobra JP Połubińskiego [=Bobra Mała] na sam zachód zimowy mila wielka od Nowegodworu. Te wszystkie dwory biorą nazwisko od rzeki Bobry. Nad którą mają pozycję ... Syruciowie, czyli Bobra, wieś i karczma na 600 kroków od wsi leżąca JP Hromyki, pół mili od Nowegodworu... Droga z Nowegodworu do Paszkowskiego mostu, a stamtąd do Hołynki idzie ulicą w Nowymdworze, zwaną Bobrzańską, z której wyjechawszy Altaryi[ę] [Przemienienia Pańskiego] po lewej ręce zostawując, przebywszy groblę złą i most na rzece Bobrze. Stamtąd na zachód letni prosta droga do Paszkowskiego mostu prowadzi: zaraz za miasteczkiem idzie dróżka w prawo do folwarku JP Kamińskiego i JP Niżyńskiego Bobra zwanych, podjechawszy ćwierć mili gaj brzozowy po lewej ręce zostaje JP Hromyki, po prawej dwór widać tegoż. Dokąd i droga kręta w prawo poszła. O kilkaset kroków stoi po lewej ręce karczma przy drodze JP Hromyki, w prawo droga do wsi Syruciowców. Prosto poszła droga do Bobry pana Połubińskiego i do wsi Koniuszki i Sopoćkowce. Między tą drogą i drużką do Syruciowców idzie droga srzednia, prosta ku gaikowi Holackiemu, do którego, dojeżdżając nieco w prawo poszła do Paszkowskiego mostu dróżka koło karczmy Holackiej, na lewej ręce zostającej, gdzie się kończy parafia Nowodworska. W innych miejscach opis ten wzmiankował: Stawek JP Hromyki niedaleko dworu Bobra, ćwierć mili od Nowegodworu..., młyn JP Hromyki na stawku w Bobrze... gaje największe są koło Bobry JP Hromyki, JP Niżyńskiego, JP Kamińskiego.*[223] *Źródła pruskie sprzed 1808 roku notowały Antoniego Hromykę, właściciela majątku ziemskiego Bobra i 22 poddanych.*[224]

Bogumiła z Hromyków *samo jedna dziedziczka majątku Bobry* wyszła za mąż za Michała Butowt Andrzejkowicza,[225] syna Tadeusza Andrzejkowicza pisarza i podstarościego grodzieńskiego w czasach przedrozbiorowych, a później do 24 IV 1809 r. prezydenta Sądu Głównego II Departamentu guberni grodzieńskiej. Michał Butowt Andrzejkowicz przejął po ojcu stanowisko prezydenta. Później został gubernatorem grodzieńskim i wołyńskim. Siostra Michała – Katarzyna wyszła za mąż za generał-gubernatora Litwy Benningsena. Michał w 1812 r. pełnił funkcję marszałka powiatu grodzieńskiego. W 1821 r. sprawował urząd ministra katedry grodzieńskiej loży masońskiej „Przyjaciele Ludzkości". W 1827 r. dymisjonowany został z urzędu gubernatora. Zmarł po 4 VI 1840 r.[226]

Bobra Wielka w l. 1818-1827 była jedną z kilku rezydencji gubernatora, działacza wolnomularskiego, przywódcy szlachty grodzieńskiej, o czym możemy sądzić z jego działalności politycznej i gorącego patriotyzmu. W 1818 r. zbudowano zachowany do dziś dwór. Powstała ok. 1818 r. nowa kompozycja była kulminacyjnym punk-

217 AWAK, t. I, s. 144-151.
218 CPAH Wilno, F. 694, op. 1, nr 4629, k. 43, 47.
219 T. Tomaszewski, *Pamiętniki...*
220 CGIA Mińsk, F. 1882, op. 1, nr 4, k. 35v.
221 *Volumina Legum*, t. VIII, Petersburg 1860, s. 459.
222 AN Kórnik, nr 35 244 i 35 276, k.3.
223 AN Kijów, nr 6007, k. 109-120; *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku. Dekanat grodzieński*, opr. W. Wernerowa, Warszawa 1994, s. 102-109; AGAD, Zb. Kartograficzny, Textor-Sotzmann, *Topographisch Militarische Karte*, Berlin 1808.
224 AGAD, Zb. Kartograficzny, tzw. AK 70.
225 CPAH Wilno, F. 694, op. 1, nr 1492, k. 3-6v.
226 I. Iwaszkiewicz, *Andrzejkowicz – Butowt Michał*, PSB, t. 1, z.2, Warszawa 1935, s. 111; K. Estreicher, Bibliografia, t. XI, Kraków 1959, s. 29; CPAH Wilno, F. 694, op. 1, nr 1492, k. 5-6v.

tem rozwoju układu przestrzennego parku. Ciekawe, że budowa dworu w Bobrze zbiegła się w czasie z powstaniem na pocz. 1817 r. grodzieńskiej loży „Przyjaciół Ludzkości".[227] Dwór, którego budowę prowadzono w 1817 r.,[228] a ukończono w roku następnym – jak świadczy inskrypcja wyryta w nadprożu, nad bocznym wejściem do dworu, ustawiono na osi wyznaczonej przez nowo wyznaczoną drogę dojazdową, wysadzaną lipami. Aleja łączyła gościniec nowodworski z dworem bobrzańskim, zastąpiła *krętą drogę* wzmiankowaną w 1784 r. Elewację główną budynku skierowano na północno – zachód, w stronę podjazdu, gdzie na eliptycznym kłombie ustawiono zegar słoneczny.[229] Jednocześnie przy podjeździe, od strony południowej wzniesiono drewniany podpiwniczony lamus, z trójsłupowym podcieniem, nakryty dachem naczółkowym, gontowym.[230] Według tego samego projektu wybudowano dwór w innym majątku Andrzejkowiczów – Starzynkach koło Mostów.[231]

Dwór, nazywany przez wieśniaków *pałacem*, był drewniany, o konstrukcji zrębowej, oszalowany. Zbudowano go na rzucie wydłużonego prostokąta, o wymiarach 27 x 13 m. Miał kamienny fundament, częściowo był podpiwniczony. Nakryto go dachem naczółkowym, gontowym. Na osi głównej, od strony gazonu poprzedzał go czterokolumnowy portyk, z murowanymi kolumnami toskańskimi, otynkowanymi. Na ganek wiodły trójstopniowe schodki. Z przeciwne strony, od ogrodu, w elewacji wschodniej umieszczono taras, obwiedziony balustradą. Wokół dworu posadzono winorośle charakterystycznie zdobiące budynek.

Podjazd z gazonem wysadzono lipami, klonami oraz krzewami ozdobnymi. Przed podjazdem na głównej osi kompozycji było podwórze gospodarcze, prostokątne, przedzielone na dwa gumna główną drogą dojazdową, wysadzoną lipami. Wyeksponowano w ten sposób część gospodarczą, choć nie wzniesiono tam, wzorem innych sąsiednich dworów, murowanych budynków gospodarczych. Zabudowania te nie były okazałe, a zlokalizowano je w dość dużej odległości od Biebrzy.

Na południowy wschód od dworu znajdował się ogród ozdobny. Jego północny skraj stanowiła droga wysadzana lipami. Aleję wytoczono na osi widokowej solitera i wiązu rosnącego na zboczu pagórka, wśród pól ornych, a kilkaset metrów za drzewem widok zamykała ściana lasu zwanego Tracewskim Borkiem. Drzewo oglądał prof. Władysław Szafer, który określił jego wiek na około 500 lat.[232] W 1929 r. pisał: *Na polach majątku Bobra Wielka w pow. sokólskim (woj. białostockie), będącego własnością pp. Tomaszewskich rośnie niezwykle gruby okaz wiązu polnego (ulmus carperos), zwany „gabem", mający w obwodzie na wysokości pasa 6,40 m, w szyi korzeniowej liczy obwodu 12,30 m, wysokości ok. 18 m. Wielka dziupla powstała z wypalenia przez pasterzy, została w bieżącym roku zamurowana przez właścicieli majątku. Umieszczono na drzewie kapliczkę. W ten sposób zabezpieczono przed zniszczeniem jeden z najciekawszych okazów dendrologicznych w Polsce.*[233] Wiąz fotografował Jan Bułhak, a 2 reprodukcje zamieszczono w książce Wandy Miłaszewskiej, *Święty Wiąz. Legenda Starych Kątów. Powieść*, wydanej tuż przed II wojną światową. Autorka, która często odwiedzała dwór w Bobrze Wielkiej, przekazała w literackiej wersji miejscową tradycję związaną z drzewem. Wiąz ten okoliczna (polska i białoruska) nazywała *gab*, co po litewsku znaczy wiąz. Używanie i przez ludność słowiańską nazwy *gab* miało dowodzić, że w czasach pogańskiej Litwy był on przedmiotem kultu religijnego. W niedalekim sąsiedztwie rosła dąbrowa, a w czasie prac ziemnych około 1920 r. znaleziono pozostałość bruku kamiennego, które pisarka łączyła z istnieniem w tym miejscu świątyni pogańskiej. Autorka *Świętego Wiązu* przytoczyła kilka demonologicznych przekazów ludowych, takich jak o Syruciównie, którą pokochał Pan Tracewski, o przygodzie Żydóweczki Szejny Cyrulik, o zdarzeniu które spotkało dziewkę folwarczną Antolkę Piskunównę. Świadczyć one mogły o charakterze drzewa.[234]

Wydaje się, że tak jak w przytoczonej wcześniej historii Syruciów i jej niefortunnego kochanka pana Tracewskiego, tak i w przypadku przedchrześcijańskiej metryki kultu *Świętego Gaba* autorka przesadziła. Sądzić należy, że nazwa *Święty Gab* powstała około 1818 r. w czasie przebudowy Bobry Wielkiej na rezydencję Andrzejkowicza, romantyczną, nawiązującą do litewskości przedchrześcijańskiej, stąd użycie pojęcia *gab*, niezrozumiałego w rejonie gdzie nigdy nie mówiono po litewsku lecz po polsku, lub dialektem wschodniosłowiańskim. Na Litwie zresztą

227 L. Hass, *Sekta farmazonii warszawskiej. Pierwsze stulecie wolnomularstwa w Warszawie (1721-1821)*, Warszawa 1980, s. 432; S. Małachowski-Łempicki, *Wolnomularstwo na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego 1776-1822. Dzieje i materiały*, Wilno 1930, s. 39 i 53; tenże, *Wykaz polskich lóż wolnomularskich oraz ich członków w latach 1738-1821*, (w:) Archiwum Komisji Historycznej, seria 2, t. II (ogólnego zbioru t. XVI), Kraków 1930, s. 169.

228 T. Tomaszewski w „Pamiętnikach" twierdził, że dwór w Bobrze Wielkiej w 1817 r. uległ tylko przebudowie. Inskrypcja nad drzwiami brzmi: „ROKU 1818 UKOŃCZONY".

229 T. Tomaszewski, *Pamiętniki...*

230 OW PSOZ Białystok, Karta ewidencyjna lamusa w Bobrze Wielkiej, fot. W. Paszkowskiego lamusa w 1960 r. (negatyw OW PSOZ Białystok D/3/115/5) oraz tamże inwentaryzacja tego obiektu.

231 Por. widoki dworu w Starzynkach – z lat 1861-1877, rysunek Napoleona Ordy w MN Kraków, dział III, r.a. 4416 – *Dwór Andrzejkowiczów* i napis *Starzynki Alexandra Andrzejkowicz ż. Klotylda*. Inny widok tego dworku – fotografię z tegoż czasu zamieścił Z. Gloger, *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, t. I, Warszawa 1907. Widok przed 1928 r. w MN Warszawa, Dział Dokumentacji Ikonograficznej 20/17 567.

232 W. Bujnicki, *Powiat sokólski. Jego przeszłość i stan obecny*. Warszawa 1939, s. 66.

233 W. S[zafer], *Ochrona największego okazu wiązu*, „Ochrona Przyrody" 1929, s. 151.

234 W. Miłaszewska, *Święty Wiąz* ...

nie kultywowano wiązów tylko dęby. Wiąz – soliter, nazywany „Świętym Gabem", był elementem kompozycji krajobrazowej. Zastanawiająca jest sakralizacja drzewa, które z powodu olbrzymiej wypróchniałej dziupli w latach trzydziestych XX w. mogło się stać kaplicą dworską. Może już w czasie tworzenia kompozycji krajobrazowej dziuple przeznaczono na cele sakralne, ale nie chrześcijańskie.

Zastanawiający jest też układ wewnętrzny parku przydworskiego. Ogród miał charakter krajobrazowy. Zachowały się elementy starych zadrzewień – fragmenty szpalerów i alei oraz jar – ułożonych ukosem w stosunku do nowych granic kompozycji. Nie jest wykluczone, że nowe i pozostawione relikty starych drzew były zaplanowane zgodnie z symboliką masońską. Wobec późniejszych przeobrażeń i powojennych dewastacji obiektu odtworzenie zasad skomponowania ogrodu nie jest możliwe. Charakterystyczny w tej kompozycji jest mały udział elementów wodnych. Poza naturalnymi rozlewiskami biebrzańskimi tylko jeden hektar zajmowało lustro wody stawu młyńskiego. Szczególnie silnie powiązano ogród z otaczającym krajobrazem wzgórz nad Biebrzą, bo na rzekę, łąki i lasy za Biebrzą rozciągał się widok z dworu i parku. Od strony południowej w zasięgu wzroku pozostawała kompozycja dworsko – ogrodowa w Bobrze Chojnowskiego (późniejsza Chojnowszczyzna), regularna w typie włoskiego ogrodu kwaterowego.

Założenie dworsko – ogrodowe w Bobrze Wielkiej, jak można domniemywać, służyło nie tylko jako siedziba niedużych, jednowioskowych dóbr, ale przede wszystkim jako miejsce spotkań elity społecznej guberni grodzieńskiej, zgrupowanej w loży masońskiej, na czele której stał dziedzic Bobry. *Święty Wiąz* – owiany tajemnicą, zegar na podjeździe, „dziwne" kształty nasadzeń ogrodowych, lamus nie związany z gospodarstwem (okresowo zamieniany pewnie na miejsce spotkań), zasłonięta gospodarstwem rezydencja gubernatorska, to tylko niektóre cechy przeznaczenia Bobry Wielkiej. Dwór w Bobrze Wielkiej był zapewne miejscem spotkań ziemiaństwa grodzieńskiego, a także centrum życia politycznego i patriotycznego.

21 V 1825 r. Bogumiła z Hromyków Andrzejkowiczowa sporządziła testament, mocą którego Bobra Wielka miała w spadku przypaść wnukom: Michalinie z Andrzejkowiczów Stanisławowej Bułharynowej, prezydentowej granicznej gub. grodzieńskiej, Michalinie z Andrzejkowiczów Ryszardowej Andrzejkowiczowej, prezydentowej granicznej pow. wołkowyskiego, Oldze Andrzejkowiczównie, Melanii z Andrzejkowiczów I-o voto Żukowskiej, II-o voto Kownackiej, Jarosławowi, Aleksandrowi Władysławowi Andrzejkowiczowi. Bogumiła z Hromyków Andrzejkowiczowa wybudowała w Starzynkach kościół dworski, filię parafii w Mostach *na groby dla familii Andrzejkowiczów przeznaczony*, gdzie została pochowana. Na utrzymanie tego kościoła przeznaczyła sumę 3000 rubli, zabezpieczonej na majątku Bobra Wielka. Jej testament został po śmierci aktykowany 19 V 1827 r.

W 1840 r. wnukowie Bogumiły z Hromyków Andrzejkowiczowej sprzedali majętność Bobrę Wielką małżonkom Ksaweremu i Teofili ze Strawińskich Kaszubom.[235] 6 IX 1866 r. Bartłomiej Roszkowski (ur. 1837) z Rudawicy, w par. kwasowskiej pojął za żonę ich córkę Annę Kaszubównę.

4 VII 1873 r. – Anna Roszkowska (17/29 X 1841-11 I 1917) i Teofila Butkiewiczowa, córki Ksawerego Kaszuby, po śmierci ojca zostały posiadaczkami Bobry Wielkiej. Jednocześnie decyzją sądu majątek ten odebrano Marii Listowskiej (wdowie po Kaszubie?). 27 X 1883 r. wyrokiem Grodzieńskiej Izby Sądu Karnego i Cywilnego spadek po Teofili Butkiewiczowej uzyskał jej rodzony brat Maurycy Jan Kaszuba (ur. 1831). Był on obok swej siostry Anny Roszkowskiej współwłaścicielem Bobry Wielkiej. Jednak dopiero w roku 1892 wprowadzono go w posiadanie. 18 I 1893 r. zostały ostatecznie uregulowane sprawy posesji dóbr między właścicielami: dymisjonowanym sztabsrotmistrzem Maurycym Janem Kaszubą i jego siostrą Anną Roszkowską. Jedyną właścicielką została Anna Roszkowska, która spłaciła bratu jego część. Bobra Wielka obejmowała wówczas 521 dziesięcin ziemi (570 ha). Pełnomocnikiem Roszkowskiej w załatwianiu tej sprawy był jej mąż dymisjonowany inżynier i sztabskapitan szlachcic Bartosz Roszkowski. Małżonkowie stale mieszkali w majątku Rudawica, położonym również w powiecie grodzieńskim[236]. Z ostatniego faktu możemy wnioskować, że Bobra Wielka w czasie posesji Anny Roszkowskiej (1873-1903) nie uległa przebudowie.

Małżonkowie Anna i Bartosz Roszkowscy nie mieli potomstwa (córeczka Ludwisia zmarła w dzieciństwie), toteż postanowili przekazać Bobrę szwagrowi Bartosza Roszkowskiego – Aleksandrowi Tomaszewskiemu (synowi Kazimierza), zamieszkałemu w Kijowie, trudniącemu się inżynierią kolejową (28 III 1844 r. – 28 XI 1916), ożenionemu z Gabrielą z domu Roszkowską (1859 – 22 IX 1889 r.). W 1902 r. Roszkowscy wydzierżawili na 24 lata Aleksandrowi Tomaszewskiemu, zobowiązując go do zbudowania w pierwszych 12 latach: krochmalni lub cegielni z wytwórnią dachówek, urządzenia tamy na Biebrzy i oczyszczenia stawu o powierzchni 1 dziesięciny (1,1 ha). Nie

235 CPAH Wilno, F. 694, op. 1, nr 1492, k. 1-14; CPAH Miński, F. 1781, op. 1, nr 19.
236 AP Białystok, SNG, nr 11, k. 106- 107. Por. P. Dikov, *Spisok zemlevladenii...*, s. 45.

wykonanie tych zobowiązań miało unieważnić dzierżawę, której czas wyznaczono od 1 III 1904 r. do 1 III 1928 r.[237] Decyzje o dzierżawie podjęto widocznie wobec trudności w przekazaniu majętności w ręce Polaków katolików.

Nowa sytuacja prawna, jaka nastąpiła po rewolucji 1905 r. zezwalała na przekazywanie dóbr ziemskich katolikom. Już w 1906 r. Bartosz Roszkowski rozporządził majątkiem[238]. 16 IX 1908 r. Anna Roszkowska podarowała majętność dzieciom Aleksandra Tomaszewskiego. 22 IX 1909 r. zobowiązywali się oni: *My niżej własnoręcznie podpisani Jadwiga, Wacław, Jan i Tadeusz Tomaszewscy niniejszym oświadczamy, że całkowicie zgadzamy się z wolą Ojca naszego Aleksandra Tomaszewskiego i Wujostwa naszych [s] Bartosza i Anny Roszkowskich i obowiązujemy się nam oznajmiony rozdział majętności literalnie wypełnić. Przy tem wyrażamy naszą najgłębszą wdzięczność Ojcu naszemu za Jego wielką miłość do nas i poświęcenie, jakim było przepełnione Jego ciężkie życie. Drogiemu Wujostwu naszym niniejszym składamy zapewnienie naszej głębokiej, a szczerej wdzięczności z jaką przyjmujemy wolę drogiej wujenki, przyrzekając, że w życiu naszym zawsze głęboką cześć, prawdziwe przywiązanie i bezwzględne uszanowanie każdej Ich woli piastować oraz przestrzegać będziemy i przez całe życie nasze starać się osiągać tę pogodę, jasność i wyrozumiałość, jaką Drogi Wujaszek ma względem ludzi i świata w każdym dniu swego życia. Oceniając należycie trudy i zachody jakie Ojciec nasz w swym przez śmierć Matki naszej utrudnionym życiu dla naszego wychowania położył i przejęci głębokim szacunkiem i poważaniem dla pracy, której owoce nam w udziale przypadają, solennie się zobowiązujemy przez Ojca naszego rozpoczęte dzieło w dalszym ciągu prowadzić i otrzymany od Ojca majątek w całości łącznie z dorobkiem własnego życia dalszym pokoleniom pozostawić, przez całe życie swe szczerze w miarę swych sił i wykształcenia pracować. Przejęci całkowicie duchem zgody rodzinnej, której przykładem Ojciec nasz i Drodzy Wujostwo są i byli, zobowiązujemy się w miarę potrzeby a możności wzajemnie się wspierać i w najgorszych jak i najlepszych chwilach naszego życia i ścisłą łączność rodzinną w najszerszym rozumieniu tego słowa utrzymywać (wszelkie, co nie daj Boże wynikłe nieporozumienia li tylko drogą polubowną załatwiać). Pewni będąc, że zapał do pracy dla dobra kraju i narodu przez całe życie nasze ani na chwilę nie ostygnie, lecz przeciwnie, wzrastać będzie, że miłość i wdzięczność względem rodziców i opiekunów naszych nie osłabnie, a cześć dla Ich pamięci dalszym potomstwu przekazaną będzie, wierząc, że Bóg sprawiedliwy naszym najlepszym i najszczerszym chęciom, oraz mocnym postanowieniom pobłogosławi, czynimy względem siebie samych aktem niniejszym zobowiązania honorowe, wzywając jednocześnie Pomocy i Błogosławieństwa Bożego dla tej sprawy.*

Jednomyślni będąc co do treści poczynionych zobowiązań podpisy nasze składamy. Bobra 22 IX 1909 r. Jadwiga Tomaszewska, Wacław Tomaszewski, Jan Tomaszewski, Tadeusz Tomaszewski.[239]

Lata I wojny światowej park i zbudowania dworskie przetrwały bez większych zmian. Zginął zamordowany przez bolszewików współwłaściciel Bobry Wielkiej Jan Tomaszewski (17 IX 1885 - 24 VII 1920 r.), którego ciało pochowano jest na cmentarzu prawosławnym w Nowym Dworze. Spuściznę przejęło rodzeństwo Jana Tomaszewskiego: Jadwiga (17 X 1882 - 29 IV 1975 r.), Wacław (28 III 1884 - 5 VI 1969 r .) oraz Tadeusz (28 VIII 1887 - 2 IX 1977 r.).[240]

W 1918 r. podjęto prace nad rozbudową stawów na Biebrzy. Największe gospodarstwo rybne w powiecie [sokólskim] posiadał majątek Bobra Wielka. Roboty przy założeniu stawów rozpoczęto tu jeszcze w 1918 r. Pierwszego zarybienia dokonano w 1921 r. W 1928 było już 18 ha wód, w tym 8 ha zarybionych (karpiem, linem i karasiem). Stawy są zasilane wodami Biebrzy. Roboty przy budowie stawów, a nade wszystko grobli, nie zostały dotychczas [1939 r.] ukończone. Zaznaczyć należy, że inwestycje w majątku tym wymagają dużych nakładów ze względu na wielki przepływ wiosennych wód Bobry, które niszczą groblę.[241]

Miłaszewska opisała jeszcze inną inwestycję – nowy młyn z kosztowną turbiną, ostatni wyraz techniki. Ten młyn miał ważną misję do spełnienia. W kryzysowych czasach, jakie nastały wkrótce po Wielkiej Wojnie, powinien był dostarczać gotówki na bieżące potrzeby, na zaległe podatki, na inwestycje.[242] W 1920 r. zasadzono nową aleję lipową będącą przedłużeniem starej, biegnącej po północnej stronie parku.[243] Uzupełniono drzewostan szpalerów po granicach poszczególnych części założenia dworsko – ogrodowego. Przed dworem, obok podjazdu, przy narożach północno – zachodnich i południowo – zachodnich dworu zasadzono świerki pospolite, a w ogrodzie na gazonie i wokół podjazdu nowe drzewa i kwiaty.

---

237 AP Białystok, SNG, nr 38, k. 124-125.
238 Testament Bartosza Roszkowskiego z 1918 r. znajduje się w posiadaniu Ireny Tomaszewskiej, wdowy po Tadeuszu zam. W Szprotawie inf. T. Samul.
239 Kolekcja Ireny Tomaszewskiej ze Szprotawy.
240 Według „Pamiętników" T. Tomaszewskiego i ustaleń mgr T. Samul.
241 W. Bujnicki, *Powiat sokólski*, s. 245.
242 Miłaszewska, *Świętu Wiąz* ..., s.3-39.
243 Informacja T. Samul.

Znacznym uzupełnieniem krajobrazowego parku były naturalne kompleksy leśne – Borek Tracewski (opisywany przez Miłaszewską), przy drodze do Jagint, w sąsiedztwie którego rósł soliterowy wiąz. Inny las, również rosnący poza doliną Biebrzy, na wzgórzu z którym założenie i dwór bobrzański łączyły grobla i droga, urządzone w czasie budowy stawów po 1918 r. W 1939 r. pisano o tych lasach: *Wśród większej własności jedynie tylko majątek Bobra Wielka prowadzi planowe gospodarstwo leśne na obszarze 170 ha, przeważa świerk. Wyrób dokonywany jest systemem przerębowym i daje rocznie około 200 m sześciennych drewna. Poza tym lasy większej własności [pow. sokólskiego – przyp. J.M.] nie są zagospodarowane planowo, a obszar ich stale się zmniejsza.* Jak wnosić można z powieści Miłaszewskiej oraz wspomnień przedwojennych mieszkańców Bobry Wielkiej lasy te stanowiły stałe miejsce przejażdżek konnych.

Ważną rolę w kompozycji zieleni w Bobrze Wielkiej zajmowały sady. Część ich znajdowała się w parku, część poza jego południową granicą. Sadzono także nowe drzewa zakupione w sąsiedniej Chojnowszczyźnie. W okresie międzywojennym było łącznie 8 ha sadów.[244] Miłaszewska wspominała też o uprawach warzywnych, o pomidorach, szparagach, truskawkach, stanowiących wówczas ewenement w tym rejonie. Warzywa te „eksportowano" do sąsiednich miast.[245]

Ok. 1926 r., gdy jeden ze współwłaścicieli – Wacław Tomaszewski, architekt, parający się też malarstwem, pojął za żonę Kazimierę (Mirę Rodkiewicz zm. 1974) zaczęto modernizację dworu bobrzańskiego. Powiększono go o murowaną dobudówkę w północno-wschodnim narożniku, gdzie urządzono pokój Jadwigi Tomaszewskiej. Przebudowano taras ogrodowy przylegający do wschodniej elewacji dworu oraz wzniesiono murowaną altanę w parku.[246] Zmieniono zestaw kwiatów rosnących w ogrodzie. Tadeusz Tomaszewski urządził w okazałym wiązie „Świętym Gabie" kapliczkę. Według literackiej wersji Miłaszewskiej wymurowano dużą dziuplę: *Święty Wiąz został pięknie wymurowany, wszystkie jego szczeliny były zalepione cementem. Wewnątrz, zamiast okopconej czeluści, wznosiły się trzy gładkie ściany, sklepione u góry w gotycki łuk. We środku mogło się wygodnie pomieścić kilka osób. – W same tylko jamy pod korzeniami wsypaliśmy dwie fury kamieni... Teraz drzewo ma solidną podporę i żadna krzywda nie wyrządzi krzywdy... Wewnątrz drzewo robił wrażenie polnej kapliczki i wzbudzało mimo woli szacunek. Brakło jeszcze tylko świętej figury.* Umieszczono tam według Miłaszewskiej, zakonserwowaną starą, bardzo prymitywną rzeźbę ludową z Rakowicz, wyobrażającą św. Jana Nepomucena. „Remont" drzewa był konieczny, gdyż w 1939 r. uległo ono kolejnemu pożarowi i usechł główny konar. T. Tomaszewski usłuchał widocznie rad prof. W. Szafera co do ochrony tego okazu.

Dwór w Bobrze Wielkiej był ważnym centrum kultury polskiej. Związki z dworem mieli między innymi: historyk Tadeusz Korzon, malarz Jan Stanisławski, muzyk i polityk Ignacy Paderewski, polityk Gabriel Narutowicz (uczestnicząc w jednym z polowań), fotografik Jan Bułhak. Wańkowiczowie z Mikielewszczyzny, dyrektor Polskiego Radia w Wilnie Witold Hulewicz, literatka Wanda Miłaszewska i wielu innych.[247] Na mocy testamentu Bartosza Roszkowskiego z 1918r. zorganizowano w dworze bobrzańskim szkołę ludową, dla której w latach dwudziestych XX w. wzniesiono drewniany budynek w części gospodarczej.

Odnowiono i wzniesiono nowe budynki gospodarcze, przeważnie drewniane, z wyjątkiem czworaków i garażu. Inwestycje te wznoszono bardzo powoli, gdyż właściciele borykali się z dużymi trudnościami finansowymi, a 14 VI 1939 r. o mało nie doszło do licytacji majątku.[248]

W 1939 r. Tadeusz Tomaszewski i jego siostra Jadwiga zbiegli na Litwę, a w 1941 r. powrócili do Bobry która była już własnością Niemca Kocha. W l. 1941-1944 Tadeusz Tomaszewski był zarządcą w swoim majątku. Uległ on dewastacji. Park był zaniedbany, cenne wyposażenie dworu wywieziono. Rozebrano taras ogrodowy i murowaną altanę. Rozbudowano lotnisko, które powstało jeszcze w czasach przedwojennych na polach dworskich sąsiadujących od północy z dworem. Zdewastowano kapliczkę w „Świętym Gabie". Około 1942 r. huragan zwalił okaz wiązu, gdy wytrzebiono rosnący w jego sąsiedztwie las zwany Borkiem Tracewskim.

W 1944 r. majątek Bobra znalazł się w *Wykazie nieruchomości ziemskich przeznaczonym na cele reformy rolnej.*[249] 1 XII 1944 r. sporządzono protokół przejęcia majątku, obejmującego wówczas 518 ha (orne: 277, łąki 30, pastwiska 30, lasy 128, say 10, warzywniki 2, podwórza 5, stawy rybne 25, nieużytki 10 ha) Ostatecznie w 1946 r. zajęto całość gospodarstwa obejmującego 175 ha (z czego 10 ha sadów, 5 ha pod podwórzem i zabudowaniami

244 W. Bujnicki, *powiat sokólski*, s. 269.
245 W. Miłaszewska, *Święty Wiąz* ..., s. 5.
246 A. Kalisz, *Bobra Wielka, Dwór, woj. białostockie. Studium historyczno-architektoniczne*, Białystok 1979 (maszynopis OW PSOZ Białystok).
247 Por. serię artykułów L. Chaleckiej-Połockiej, *Historia drzemie w starych domach*, na łamach „Gazety Współczesnej" nr 51 z 1 III 1985, nr 155 z 5 VII 1985, nr 250 z 25 X 1985 i nr 74 z 28 III 1986r.
248 „Monitor Polski" nr 93 z 22 IV 1939. Por. też CPAH Wilno, F. 1207, op.1.
249 AP Białystok, WUZ nr 35, k. 4.

oraz 25 ha wód zarybionych). Zimą 1939/1940r. znaczna liczba drzew owocowych zmarzła, a w 1946r. zarejestrowano tylko 149 sztuk jabłoni w wieku 15-30 lat. Rejestr wymieniał zbudowania[250]: 1. Dom mieszkalny (27 x 12 x 3), drewniany, kryty gontem, stan średni. 2. Czworak (36 x 10 x 2,4), cementowany, kryty dachówką, stan zły. 3. Czworak (21 x 10 x 5,3), drewniany, kryty dachówką, stan dobry. 4. Czworak (17 x 11 x 2,2), drewniany, kryty gontem, stan dobry. 5. Czworak (15,5 x 11 x 2,5), drewniany, kryty gontem, stan dobry. 6. Obora (5,4 x 13 x 2,5), glinianka kryta gontem, stan dobry. 7. Garaż (26,5 x 11 x 3,3), murowany, kryty dachówką, stan dobry. 8. Stajnia (28 x 12,5 x 5,6), murowana kryta dachówką, stan dobry. 9. Magazyn (16 x 10 x 2,4), drewniany, kryty gontem, stan średni. 10. Kuźnia (13 x 6,5 x 2,4), cementowa, kryta dachówką, stan średni. 11. Mieszkanie (16,5 x 5,5 x 2,7), drewniane, kryte gontem, stan średni. 12. Kurnik (9 x 2 x 1,5), drewniany, kryty papą, stan średni. 13. Studnia z korbą, cementowa, stan średni. 14. Piwnica pod pałacem (12 x 75 x 2,2), murowana, stan średni. 15. Piwnica pod magazynem (15 x 15 x 1,8), murowana, stan średni. 16. Piwnica pod magazynem (6 x 7 x 2), cementowa, stan średni. 17. Szopa na słupach bez ścian, drewniana, stan średni. 18. Młyn wodny, gospodarczy (stary kamień zużyty i inne braki), (10 x 7,5 x 5), drewniany, kryty gontem, stan średni.

Majątek przekształcono w PGR Bobra Wielka, następnie jako Zakład Rolny włączono w PGR Makowlany. We dworze miały swą siedzibę Wojska Ochrony Pogranicza, później po wybudowaniu (w rejonie miejsca po wytrzebionym „Borku Tracewskim") nowej placówki, mieściły się w nim biura PGR. W 1968 r. rozebrano stojący przy dawnym podjeździe drewniany, zabytkowy lamus dworski, i na tym miejscu zbudowano dwukondygnacyjny biurowiec PGR. W dawnym dworze urządzono wówczas mieszkania pracownikom PGR. Po zbudowaniu osiedla pracowników PGR (przy drodze dojazdowej od strony gościńca nowodworskiego) dwór opustoszał i stał pusty aż do VIII 1984 r., gdy decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków został rozebrany i przekazany do Muzeum Wsi w Białymstoku.

Od 1946 r. następował stały proces dewastacji parku i zieleni ozdobnej. Wnętrza parkowe ogołocono z kwiatów i zamieniono w pastewniki. Wycięto większość drzew z głównej alei dojazdowej, oraz w szpalerach po granicach części gospodarczej. Rozebrano niemal wszystkie dawne budynki gospodarcze, a pozostałe przebudowano. Zarzucono przemiał mąki w młynie wodnym. Założenie straciło swój ozdobny charakter.

W związku z likwidacją Kombinatu Rolnego PGR w Makowlanach, w skład których wchodziła Zakład Bobra Wielka 10 VIII 1990 r. Irena Tomaszewska, wdowa po Tadeuszu Tomaszewskim, wniosła zastrzeżenia w sprawie rozprzedaży osobom fizycznym i prawnym majątku „Bobra Wielka" i „Chojnowszczyzna". Stwierdziła, że pierwszy z nich do końca II wojny światowej pozostawał własnością jej męża, a Chojnowszczyzna Jadwigi Tomaszewskiej. Zwracała uwagę na fakt, że dzieci Tadeusza i Ireny – córka Gabriela Prażniewska i syn Tadeusz Tomaszewski ukończyły Akademię Rolniczą w Poznaniu. W 1991 r. prosiła ponadto o rekompensatę za przekazany do skansenu w Jurowcach pod Białymstokiem dwór (324 m kw.) w postaci mieszkań o tej powierzchni w bloku w Bobrze Wielkiej. Stwierdzała, że winna się stać udziałowcem powstającej spółki z udziałem pracowników. W 1992 r. zwracała się w sprawie odzyskania bądź rekompensaty do Ministerstwa Przekształceń Własnościowych i Agencji Rolnej Skarbu Państwa. Zakład Rolny Bobra Wielka został zlikwidowany decyzją wojewody białostockiego 30 III 1994 r. 20 VII 1994 r. cały majątek objęła Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa Oddział w Suwałkach. w 1994 r. został w całości bez wiedzy Tomaszewskich wydzierżawiony dotychczasowemu kierownikowi i jednocześnie likwidatorowi Krzysztofowi Kalenikowi w całości (428 ha) na okres od 2 III 1993 do 31 XII 2002 r.

BOĆKI, gm. Boćki
OGRÓD PAŁACOWY
Nr 20

Czas powstania:	Kompozycja powstała w l. 30 i 40-tych XVIII w. na miejscu wcześniejszego renesansowo rozmierzonego folwarku, po czym w l. 70 i 80-tych XVIII w. została rozbudowana.
Powierzchnia:	Dawniej ok. 20,0 ha, obecnie 12,0 ha.
Forma przestrzenna:	Zniszczona wieloczęściowa późnobarokowa kompozycja obejmująca ogrody ozdobne i użytkowe.

250 AP Białystok, WUZ nr 135.

Opis obiektu:

Istniejące dotąd założenie dworsko-ogrodowe w Boćkach swój początek zawdzięczało pewnie przeniesieniu w to miejsce w 2 poł. XVI w. folwarku. Autorem renesansowewgo rozplanowania mógł być Stanisław Rodowicz realizujący we włości boćkowskiej pomiarę włóczną. Folwark pomyślany był pierwotnie wyłącznie jako obiekt o charakterze gospodarczym. Bowiem rezydencja Sapiehów znajdowała się w tym czasie niewątpliwie w innym miejscu (pomiędzy rzeką Nurcem, przeprawą mostową gościńca bielsko-drohickiego, rynkiem miejskim, kościołem farnym i placami plebana). W tamtym miejscu funkcjonował folwark, wzmiankowanu po raz pierwszy w 1513 r.

Miejsce, w którym zlokalizowane są Boćki musiało w średniowieczu mieć burzliwe dzieje, bo był tu styk terytoriów podległych namiestników zamków w Bielsku, Mielniku, Drohiczynie i Brześciu Litewskim. Rubieże graniczne biegły bowiem rzekami, łączących się tu rzek: Nurca i Nurczyka. Samo miasto ulokowało się w najbardziej strategicznym punkcie, przy dogodnej przeprawie przez Nurzec, w dół rzeki od wideł tych cieków, już w obszarze podlaskiej ziemi bielskiej. Obszar między Nurcem i Nurczykiem, aż do 1795 r. należał do powiatu kamienieckiego, województwa brzesko-litewskiego i ulokowane tam były ziemskie dobra Sasinów Kalejczyckich, bojarów strzegących terytorium starostwa królewskiego milejczyckiego. Zarzecze boćkowskie położone było wówczas w obszarze historycznej ziemi mielnickiej województwa podlaskiego.[251] Tuż obok dobiegała jeszcze jedna granica administracyjna, ziemi drohickiej, w której położone były już Andryjanki.[252] Podziały administracyjne, które istniały tu w czasach nowożytnych były efektem różnych działów, którym Podlasie, ulegało od XI w., pomiędzy Mazowszem, do którego pierwotnie obszar ten należał, a Rusią wpierw kijowską (ok. 1041 r.), której książęta polscy oddali część Podlasia, później Rusią halicko-wołyńską i mazowieckim zakonem Braci Dobrzyńskich (ok. 1237 r.).[253] Analiza historyczna zdarzeń politycznych mających miejsce w średniowieczu może doprowadzić do uchwycenia przemian przestrzeni otaczającej Boćki w najdawniejszym okresie dziejów. Warto zagłębić się w poznanie tego obszaru, który jak klucz architektoniczny w ceglanym sklepieniu pełni rolę zwornika.

17 IX 1509 r. król Zygmunt I dał Janowi Sapieże, marszałkowi i sekretarzowi WKL, dokument na dobra B. położone nad rzeką Nurcem, w ziemi bielskiej, składającą się z 6 wsi (*żrebi*). Nadanie 1509 r. obejmowało też grunty, lasy, bory, gaje, łąki, łowy, żeremia bobrowe, łowiska ptasze, rzeki, strumienie, stawy, zalewy, sadzawki, młyny i korzyści z nich, także wszystkie dochody, prowenty, danie miodowe, brzegowe, leśne i pieniężne, robocizny, powinności, daniny zwane *dziakło*, podatek podymne i wszystkie inne prawa, władzę i własność, zawarowane dotąd dla wlk. ks. litewskich. Władca zezwolił mu na osadzenie nad Nurcem miasteczka na prawie magdeburskim, oddalając stare prawa. Uwolnił mieszkańców od jurysdykcji i praw WKL, a mieli się sądzić przed wójtem ustanowionym przez Jana Sapiehę i jego sukcesorów. W mieście zgodnie z dokumentem 1509 r. miały w nim odbywać się 3 jarmarki: na św. Trójcę, na św. Katarzynę, w 4 niedzielę wielkiego postu). Król nadał Sapieże prawo zbudowania pod miastem mostu i pobieranie tam myta mostowego. Pozwolił na wzniesienie w mieście karczem, w których sprzedawano by miody, piwo i wino. Sapieha by lepiej na wspomnianych ziemiach mógł się urządzić, otrzymał pozwolenie na budowę, w wybranym przez siebie miejscu, zamku dla obrony przed wrogami, w czasie walk.[254]

Sapieha był postacią wybitną, bywałą w świecie, trwale związaną z dworem Jagiellonów, pierwszym wojewodą podlaskim.[255] Po śmierci Aleksandra Jagiellończyka w Mielniku 5 I 1507 r. kolejny władca, Zygmunt I zapewnił dożywocie na dobrach hospodarskich Bielsku, Surażu i Brańsku królowej Helenie (zm. 1513 r.) wdowie po bracie. [256]Tu na zachodnim skraju Wlk. Ks. Litewskiego było najdalej od Moskwy i ewentualnych agenturalnych działań wlk. ks. moskiewskiego. To właśnie warunkowało umieszczenie w bliskim sąsiedztwie terytorium nadanego Helenie powstanie jednej z głównych siedzib kanclerza królowej w Boćkach. Konieczność przebywania na jej dworze wpływała na fakt, że Jan Sapieha otrzymał w sąsiedztwie Bielska Podlaskiego nadanie *żerebi boćkowskich.* Boćki zresztą stały się rezydencją pierwszego w dziejach Podlasia wojewody. 2 VII 1513 r. Jan Sapieha po raz pierwszy wystąpił z tym tytułem na dokumencie wystawionym przez króla Zygmunta I w Mielniku dla Bohusza Bohowitynowicza, marszałka hospodarskiego. W szeregu zachowanych dokumentach wystawionych w

---

251 A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951, mapy 1 i 2.

252 K. de Petrhees, *Mappa szczególna województwa podlaskiego 1795 r.* – AGAD, Zbiór kartograficzny, nr AK 98.

253 I. Daniłowicz, *Skarbiec diplomatów...*, t. 1, Warszawa 1860, nr 79.

254 Centralne Archiwum Akt Dawnych Rosji (CAADR) w Moskwie, F. 389, op. 1, nr 8, k. 485-487; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 8 [8]. (1499-1514). Užrašymy knyga 8*, Vilnius 1995, nr 585, s. 431-433; *Opisanie dokumentov i bumag chranjaščichsja v Moskovskom archive ministerstva justicii, kniga 21*, „Russakaja Istoričeskaja Biblioteka", t. XXXIII, Moskva 1915, s. 188, nr 588.

255 K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*, Poznań 1995, s. 24.

256 CAADR Moskwy, F. 389, op. 1, nr 8, k. 144; *Opisanie dokumentov i bumag...*, kn 21, nr 189, s. 156; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 8 [8]. (1499-1514). Užrašymy knyga 8*, Vilnius 1995, nr 189, s. 187 - 188.

latach 1513-1517 przez kancelarię wielkoksiążęcą Jan Sapieha występował z tytułem wojewody podlaskiego, tylko w jednym z nich nazwana go wojewodą nadnarwiańskim (*Transnarvensis palatini*).[257] Kanclerz często tu musiał przemieszkiwać, a nawet tu zmarł i tu zostały jego doczesne szczątki pochowane. Dotrwała do nas (w kościele w Kodniu) boćkowska tablica nagrobna Jana Sapiehy, z 1522 r. Sapieha posiadający swe włości na wschodnim skraju Smoleńszczyzny utracił je w trakcie wojny z Iwanem III.[258]

Jan Sapieha stale powiększał swą włość. W 1512 r. król Zygmunt Stary potwierdził zamianę, którą dokonał on z Leonardem Kosińskim, biorąc od niego sąsiadujące z B. Dubno, a oddając oddalone majętności, w okolicach Drohiczyna: Lisowo, Narojki, Bryki (zob. nr 23) i Czaje.[259] Drugim ważnym nabytkiem Jana Sapiehy były Knorydy. Wraz z Brzeźnicą spadły one na króla, po Michale Glińskim, a władca w tymże 1512 r. nadał Knorydy i Brzeźnicę Janowi Sapieże.[260] Innym jeszcze dokumentem z 1512 r. król Zygmunt Stary potwierdził Janowi Sapieże nadanie majątku Boćki z 1509 r. w ziemi bielskiej, ale jednocześnie dokonał zamiany dworu Brzeźnica pod Brańskiem, na wieś nazywającą się również Boćki, ale położoną na lewym brzegu Nurca, już w ziemi mielnickiej, dzisiejsze Zarzecze boćkowskie. Owa dodana mielnicka wieś Boćki (Zarzecze) wcześniej stanowiła własność Stanisława Montegowicza i Iwaszki Glebowicza. Dokument z 1512 głosił: *w melnickom povete, szto ich na rece na Urie, protiw mesta swoieho Botkiż, melnickoho poweta..., so wsimi ludmi i zemlami..., kak perwa toho na nas k Melniku derżano i kak tyi zemianie derżali, po hranicy s Sasynom, po Nurec, a z ludmi naszymi Andrjanczyczy, a z zemjany Jakubowskimi, a po Nur reki.*[261] Brzeźnica należąca do 1512 r. do Jana Sapiehy, jeszcze wcześniej, z nadania Aleksandra Jagiellończyka, przed 1506 r., stanowiła wraz z Lisowem, Narojkami, Brykami w ziemi drohickiej oraz Knorydami w ziemi bielskiej własność Michała Glińskiego.[262] 14 III 1508 r. Gliński uszedł do Moskwy, a Knorydy wróciły w ręce królewskie,.który nadał je Sapieże.

30 IV 1513 r. Jan Sapieha w B. wystawił dokument erekcyjny dla miejscowego kościoła pw. św. Ducha, Wniebowzięcia NMP, św. Jana Chrzciciela, św. Katarzyny Panny, wymieniający wśród uposażenia plebana dziesięcinę snopową z 2 folwarków boćkowskich (Knoryd i Bociek).[263] Śmierć Jana Sapiehy nastąpiła wkrótce przed 4 XII 1517 r. Pochowany został w tutejszej świątyni.[264]

Inną informację podał Aleksander Jabłonowski, powołując się na pracę Batiuškov'a,[265] że w Boćkach *w cerkwi w 1520 r. został pogrzebany Iwan Semenowicz Sapieha, wojewoda podlaski, którego ciało potem syn jego Paweł przeniósł do Kodnia.* Ks. J. Pruszkowski twierdził, że Jan Sapieha zmarł w Boćkach, w wieku 89 lat, a jego syn Paweł Sapieha zmarł w Dubnie koło Bociek, w wieku 93 lat.[266] Miejsce na miedzy, wśród pól ornych, niedaleko folwarku Boćki, gdzie miała znajdowała się kaplica dworska, a współcześnie nam znajduje się tam kuty kowalski krzyż, a wokół niego ułomki cegieł-palcówek, znamionujących dawność istniejącej tam budowli. Sytuację kaplicy ukazuje mapa K. de Perthees'a z 1795 r.[267] Nie można jednak wykluczyć, że pochowano ich pierwotnie w kaplicy dworskiej w Dubnie koło Bociek, znanje z późniejszych źródeł.

4 XII 1517 r. król wydał wyrok w sprawie o schedę po Janie Sapieże, pomiędzy wdową, a pasierbami, dziećmi Jana z pierwszego małżeństwa.[268] Wdowa przedłożyła królewskiemu sądowi testament swego męża, w którym zmarły rozpisał swoje majątki. Z działu z braćmi Boćki otrzymał wówczas jeden z synów – Michał Sapieha.[269] Nowy dziedzic napotkał opór ze strony Mikołaja Radziwiłła, kanclerza Wlk. Ks. Litewskiego, wojewody wileńskiego (zm. 1522 r.), który zarządzał starostwem bielskim. Odebrał on Michałowi Sapieże 3 wsie i przyłączył do zamku bielskiego, później 2 wsie zwrócił, a trzecią źreb *Wahanowski* nie zdążył zwrócić, bo sam Radziwiłł zmarł.[270] W 1524 r. Michał Sapieha procesował się też z Sasinem właścicielem sąsiadujących z Boćkami dobrami

257 W. Jarmolik, *Powstanie województwa podlaskiego*, „Białostocczyzna", 1989, nr 16, s. 6-9.

258 W. Białowiejska, *Stosunki Litwy z Moskwą w 1 poł. panowania Aleksandra Jagiellończyka (1492-1499)*, „Ateneum Wileńskie", r. 7:1930, s. 778-781.

259 CAADR Moskwy, F. 389, op. 1, nr 7, k. 569-570v.; *Opisanie dokumentov i bumag...*, kn 21, nr 442, s. 138.

260 CAADR Moskwy, F. 389, op. 1, nr 7, k. 560-561; *Opisanie dokumentov i bumag...*, kn 21, nr 427, s. 136.

261 CAADR Moskwa, F. 389, op. 1, nr 7, k. 561v-564v: *PotverŹdenie witebskomu woewode Iwanu Sapege na imenie Botki, na rece Nure w Melnickom powete, wymenennoe im u melnickich zemian Stanisława Montewicza i bratanicza ego Iwaszka Glebowicza, i etim poslednim – na połuczennoe imi pri mene imene BereŹnicu w Belskom powete*; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej AGAD), tzw. Metryka Litewska, nr 194, s. 697-700; AP Białystok, Kamera, nr 2410; *Opisanie dokumentov i bumag...*, nr 428 i 430, s. 137; A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951, s. 29-30.

262 CAADR Moskwy, F. 389, op. 1, nr 7; A. Jablonowski, *Podlasie*, w: „Źródła dziejowe", t. XVII, cz. 2,, Warszawa 1909, s. 132.

263 AGAD,, nr 29, s. 381-384; *Opisanie dokumentov...*, s. 137, nr 428

264 M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska*, t. 3, s. 445; A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 2, Warszawa 1909, s. 231; *Sapiehowie. Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe*, t. 1, Petersburg 1890, s. 16-17.

265 Batiuškov, *Cholmskaja Rus'* (s. 80).

266 J. Pruszkowski, *Kodeń Sapiehów, jego kościoły i starożytny obraz Matki Bożej Gwadelupskiej (de Guadelupa), z dawnych i współczesnych źródeł napisał P. J. K. Podlasiak*, Kraków 1898, s. 16-18.

267 AGAD, Zb. kartograficzny, nr AK 98.

268 CAADR Moskwa, F. 389, op. 1, nr 2, k. 251; *Sapiehowie. Materiały...*, t. 1, s. 16.

269 CAADR Moskwa, F. 389, op. 1, nr 33, k. 330; *Sapiehowie. Materiały...*, s. 56.

270 CAADR Moskwa, F. 389, op. 1, nr 224, k. 389v; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 224 [4]. (1522-1530). Teismų bylų knyga 4*, Vilnius 1997, nr 472, s. 380-381.

Kalejczyce. Z akt procesu dowiadujemy się, że Michał Sapieha najechał dwór w Kalejczycach, pobił sługi Sasina, *odbiwszy zamki, konie i bydło pobrał*, pieniądze i inne nieruchomości, *czynił nadto „przechwałki"*. Zygmunt I polecił 27 VI 1525 r. Olbrachtowi Gasztołdowi namiestnikowi swemu w zamku bielskim, aby rozpatrzył tę sprawę. Wówczas Boćki nie były już w rękach Michała Sapiehy, bo ten przekazał je swemu rodzonemu bratu – Fryderykowi Sapieże, biorąc w zamian Ikaźń pod Brasławiem.[271] Na decyzję o zamianę dóbr między braćmi wpłynąć musiały niezgody z sąsiadami.

Właściciele Bociek wdarli się też w granice dóbr Andryjanki należących do Andrzeja Falkowicza. Dlatego w 1524 r. wysłannicy namiestnika zamku bielskiego Olbrachta Gasztołda dokonali odgraniczenia od drohickich okolic drobnoszlacheckich. Kiedy jednak Michał Sapieżyc zamienił się z bratem Fryderykiem na majętności ziemskie, ten ostatni ponownie wdarł się w granice Andrianek. Andrzej Falkowicz ponowił swa skargę do króla. W 1525 r. miała miejsce sprawa graniczna z właścicielem Andryjanek, dworzaninem JKM Andrzejem Falkowiczem. Zygmunt Stary wyznaczył komisarzy, swych dworzan – Stanisława Jakubowicza Skopa, Iwaszkę Hornostajewicza i Jana Hlebowicza, którzy pogodzili zwaśnione strony.[272] Dopiero 27 VI 1545 r. z mocy wyroku królewskiego dokonano rozgraniczenia, kończąc ten spór własnościowy. [273]

Fryderyk Sapieha postanowił odzyskać wieś Wygonowo. Przedstawił królowi dokument nadawczy dla swego ojca, pisany po łacinie, potwierdzający własność wieczystą, w którym wymieniony był z nazwy żreb Wahanowski. 20 III 1530 r. Zygmunt Stary polecił, w drugim już kolejnym liście Olbrachtowi Marcinowiczowi Gasztołdowi, kanclerzowi i wojewodzie wileńskiemu, kolejnemu staroście bielskiemu, aby się dostatecznie wywiedział, czy rzeczywiście Radziwiłł dokonał tego bezpodstawnie, a gdy już ustali, że tak rzeczywiście było, aby zwrócił sioło Wahanowski Żreb Sapieże.[274]

Fryderyk Sapieha toczył całe wojny niemal ze wszystkimi sąsiadami Bociek. W 1525 r. miał sprawę graniczną z Sasinami Kalejczyckimi.[275] W 1532 r. Fryderyk Sapieha został pozwany przez Iwana Jeśmanowicza, dworzanina wielkoksiążęcego, w innej sprawie granicznej. Olbracht Gasztołd wyznaczył wówczas komisarzy, którzy mieli rozpatrzyć sprawę na miejscu. W sprawie tej zapadło kilka wyroków, raz jedna, innym razem druga strona zyskiwała przychylny sobie wyrok. Ostatecznie Gasztołd uznał, że Jeśmanowicz przywłaszczył bezprawnie, aż 100 służb (!) sapieżyńskich, przysądził olbrzymią karę 1 012 kop i 5 gr litewskich. Skazany musiał oddać własny majątek dla Fryderyka Sapiehy. 3 I 1533 r. król Zygmunt Stary potwierdził wyrok Gasztołda. Włość jeśmanowiczowska w znakomity sposób powiększyła dobra boćkowskie. Jednocześnie król potwierdził inny wyrok Gasztołda, którym on przysądził Fryderykowi Sapieże grunty zwane Rusiłowszczyzna, do których rościła sobie pretensję szlachta z okolicy Zawady.[276]

Spory pomiędzy Fedorem Wahanowskim, a Fryderykiem Sapiehą z Bociek nie zakończyły się też po śmierci starosty bielskiego Olbrachta Gasztołda (zm. XII 1539 r.). Przybrały nawet bardzo drastyczną postać. 16 I 1540 r. Sapieha miał nawet dokonać najazdu na dom Wahanowskiego w Bielsku.[277] Spór trafił pod sąd królewski.[278] Specjalna komisja powołana przez króla w 1532 r. badała tę sprawę i przysądziła ten grunt Sapieże.[279] W 1533 r. król zatwierdził wyrok w tej sprawie.[280]

Fryderyk Sapieha (zm. 1548 r.) zostawszy dworzaninem JKM, chcąc się pozbyć ciągłych sporów z sąsiadami odsprzedał Dubno swemu bratu Pawłowi.[281] Pewnie wówczas Paweł Sapieha wybudował w Dubnie, niemal graniczącym z Boćkami swój zamek. Kontynuował tez akcję kolonizacyjną dóbr. W związku z tym w latach 1535-1536 trwała sprawa mieszczanina bielskiego Iwana Sieheniewicza, faktora drzewnego z Pawłem Sapiehą, dotycząca kwestii arendowania puszczy *na robienie towarów leśnych.*[282]

---

271 CAADR Moskwa, F. 389, op. 1, nr 12, k. 234.
272 Tamże.
273 CAADR Moskwa, F. 389, op. 1, nr 12, k. 234-235; AGAD, Arch Roskie, nr 295 i 306; *Opisanie dokumentov i bumag...*, nr 483, s. 296.
274 CAADR Moskwa, F. 389, op. 1, nr 224, k. 389v; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 224 [4]. (1522-1530). Teismų bylų knyga 4*, Vilnius 1997, nr 472, s. 380-381.
275 Tamże.
276 CAADR Moskwa, F. 389, op. 1, nr 17, k. 297-298, nr 24, k. 308, nr 226 (dawniej Ks. spraw sądowych, nr 7), k. 38, nr 227 (dawniej Ks. spraw sądowych, nr 8), k. 1; AGAD, APP, nr 17, s. 38. *Sapiehowie. Materiały...*, s. 58.
277 AGAD, APP, nr 17, s. 360; CAADR F. 389, nr 31, k. 24; AGAD, Metryka Litewska – transkrypcje, nr 205, k. 651-652. Później okazało się, że Wahanowski podrobił pozew sądowy, wyskrobując wyraz *bydło*, a zastępując go wyrazem *dom*. W prawie sądowym najście na dom było wysoko karane i należało do spraw tzw. *gardłowych*. Zob. AGAD, Metryka Litewska, transkrypcje, nr 204, k. 218-220.
278 AGAD, APP. Nr 17, s. 106; CAADR Moskwa, F. 389, nr 26, k. 27.
279 AGAD, Metryka Litewska – transkrypcje, nr 205, k. 652-654.; AGAD Warszawa, APP nr 17, s. 37; CAADR Moskwa, F. 389, nr 24, k. 291;
280 CAADR Moskwa, F. 389, nr 24, k. 309.
281 *Sapiehowie. Monografie...*, t. 1, s. 58.
282 AGAD, APP, nr 17, s. 220; CAADR Moskwa, F. 389, nr 28, k. 136.

Fryderyk Sapieha zmarł bezpotomnie prawdopodobnie w 1548 r.[283] O ojcowiznę pozostającą w ręku wdowy po Fryderyku – Hanny Zabrzezińskiej, która owdowiawszy wyszła powtórnie za mąż za kniazia Stefana Zbaraskiego upomniał się Paweł Sapieha, w swoim i imieniu swej bratanicy, córce Michała Sapiehy – Hanny Sapieżanki. Pozew sądowy z 27 XI 1551 r. wymieniał: B., Dubno i Knorydy.[284] 1 I 1553 r. zapadł wyrok w tej sprawie. Zbarascy twierdzili, że Fryderyk Sapieha skarby swe roztrwonił, a majątek żony Międzyrzec (Podlaski) zastawił za tys. kop gr, wskutek czego zapisał jej 1/3 część swych dóbr. Król zawyrokował, że Paweł Sapieha po zapłaceniu księżnej Zbaraskiej 3 tys. kop gr będzie w prawie odebrać od niej majątki B., Dubno i Knorydy.[285]

Paweł Sapieha, trzeci z kolei po Michale i Fryderyku, z synów założyciela Bociek, władał dobrami boćkowskimi do śmierci w 1579 r. 7 XI 1557 r. czyniąc zapis małżeński swej drugiej żonie Aleksandrze Chodkiewiczównie wojewodziance nowogrodzkiej oznajmił, że darowuje jej wszelką nieruchomość, ale jednocześnie wspomniał, że ruchomości tych było bez porównania więcej, *lecz wszystkie gotowe pieniądze poszły na odzyskanie ojcowizny Kodnia..., również na okupienie od kniazia Zbaraskiego ojcowizny Boćków.*[286] Kłopoty z własnością Bociek nie zakończyły się. Paweł Sapieha kolejno musiał procesować się z bratanicą, po Michale – Hanną Sapieżanką Sieniawską. Miała ona prawa do połowy majętności. Ostatecznie w 1566 r. ustąpiła ona stryjowi swą ojcowiznę, zamienioną na inną majętność.[287]

W 1569 r. w trakcie inkorporacji Podlasia do Korony Polskiej Paweł Sapieha złożył przysięgę na wierność królowi i Koronie Polskiej, przez co włość boćkowska została wraz z całą ziemią bielską przyłączona do Królestwa Polskiego. Paweł Sapieha był osobą wykształconą, o co zadbał ojciec, zapisując go w latach 1502-1504 na studia w Akademii Krakowskiej.[288] Dożył sędziwego wieku 93 lat.[289]

13 IV 1579 r. z mocy sądowego działu z innymi spadkobiercami właścicielem Bociek został syn Pawła, a wnuk Jana Sapiehy – Bohdan Sapieha (zm. 1593) starosta kowieński. Otrzymał on Boćki wraz z folwarkami: Stare Sioło i Knorydy oraz wsie: Mokre, Bojary, część Dubna, Nurzec i Krasną Wieś.[290]

Powiększanie dóbr boćkowskich trwały przez cały XVI wiek. W 1569 r. powiększone zostały o trzecią część majątku Andrianki, położone już w ziemi drohickiej, w ten sposób dobra obejmowały już tereny w ziemi bielskiej, mielnickiej i drohickiej. Andrianki wniosła w posagu Marusza Falkówna Sapieżyna, jedna z 3 córek Andrzeja Falkowicza, starosty drohickiego, wojskiego bielskiego. Inna część Andrianek, z podziału 1569 r. przypadła jej siostrzenicy Barbarze Stanisławowej Miłoszewskiej, została przekazana w 1606 r. przez tej syna Jerzego Miłoszewskiego dziedzicowi Bociek i Knoryd Andrzejowi Sapieże, łowczemu bełzkiemu. Ten ostatni dział nazywano Andrianki Stanisławowo, a obejmował on wówczas również Żołodźki.[291] W 1591 r. Andrzej Sapieha posiadał miasto Boćki, włość z 200 włókami kmiecymi i 20 najemnymi (3630 ha).[292]

W 1593 r. doszło do podziału majętności, schedy po Bohdanie, na 2 kompleksy dóbr: boćkowskich (z działem andryjańskim) i dubińskich (te ponownie złączono w XVIII stuleciu). Synowie Bohdana podzielili majętość w ten sposób, że Andrzej Sapieha (zm. 1610 r.) otrzymał klucz boćkowski z zamkiem Boćki (w mieście) i folwarkiem Boćki (pod miastem). Dwaj inni bracia, Mikołaj Sapieha (ok. 1558-1638), sekretarz królewski, od 1611 wojewoda miński, a od 1638 r. wojewoda nowogrodzki oraz bezpotomnie zmarły Paweł Stefan (1565-19 VII 1635) dworzanin JKM, koniuszy wielki litewski wzięli zamek Dubno i liczne wsie graniczące z włością boćkowską od wschodu. O wielkości działów, wchodzących w ich skład folwarków i wsi, Pawła Stefana i Mikołaja dowiadujemy się dopiero z aktu spisanego w Dubnie 10 V 1638 r. Wówczas to synowie Mikołaja wojewody nowogrodzkiego – Tomasz (1598-między 2 a 8 IV 1646) wojewoda wendeński, a od 1641 r. wojewoda nowogrodzki oraz Kazimierz (zm. przed 1639 r.) starosta niemonojcki – dzieląc schedę po ojcu i bezpotomnym stryju postanowili, że wszystkie majętności przyległe do dóbr boćkowskich otrzyma Tomasz Sapieha: *a na część moją Tomasza Sapiehy, ciwuna kroszewskiego, z równego, wieczystego działu, za pozwoleniem JMP Kazimierza Sapiehy brata mego, z majętności ojczystych dostała się majętność nazwana Dubno, w Koronie, w woj. podlaskim, w pow. brańskim leżąca, to jest dwór Dubiński i kamienicę, jako się w sobie mają, z folwarkiem Dubińskim i z ogrodniki przydworne Dubińskiemi, będącemi. Włość do tej majętności: wieś Dubno, wieś Nurzec, wieś Mołoczki, wieś Kośna, wieś Pietraszewszczyzna, folwark i wieś Kocicze, wieś Wyczki, wieś Śnieski, wieś Chruska – w woj. brzeskim leżące, a do majętności Dubińskiej*

283 *Sapiehowie. Materiały...*, t. 1, s. 60.
284 CAADR, F. 389, nr 62 [239], k. 56; *Sapiehowie. Materiały...*, t. 1, s. 60.
285 CAADR Moskwa, F. 389, nr 35, s. 81; *Sapiehowie. Materiały...*, t. 1, nr 60.
286 *Sapiehowie. Materiały...*, t. 1, s. 52.
287 Tamże, s. 53.
288 Maurer, *Urzędnicy kancelaryjni królów polskich 1434 po 1506 r.*, Brody 1881, s. 43.
289 J. Pruszkowski, s. 16.
290 CAADR Moskwa, F. 389, nr 64, k. 57, dok. 62; *Sapiehowie. Materiały...*, t. 1, s. 122.
291 AGAD, Arch. Roskie, nr 305.
292 A. Jabłonowski, *Podlasie*, w: „Źródła dziejowe", t. XVII, cz. 1-3, Warszawa 1908-1910.

należące; folwark i wieś Kruchła, wieś Czechy, wieś Makowce, wieś Szyposze, folwark Wólka Dobrzyńska, z poddanemi do tego folwarku, części Dobrzyńskiej, gruntami, lasami, inszemi przynależnościami należącemi.[293]

W 1610 r. zmarł Andrzej Sapieha starosta homelski.[294] Włość boćkowską (Boćki, Knorydy i Mokre) odziedziczyła jego córka Eleonora małżonka Marcina Szyszkowskiego (zm. 1654) starosty lelowskiego.[295] Starostowie lelowscy byli bezdzietni, a w 1655 r. Eleonora z Sapiehów Szyszkowska zastawiła za 30 tys. zł dobra Boćki swemu dalszemu krewnemu Pawłowi Janowi Sapieże (ok. 1610-30 XII 1665) ówczesnemu wojewodzie witebskiemu, późniejszemu (od 1656 r. hetmanowi litewskiemu, wojewodzie wileńskiemu).[296]

W początkach 1660 r. Boćki zostały doszczętnie spalone przez wojska moskiewskie kniazia Chowańskiego. Zniszczeniu uległ nie tylko zamek boćkowski nad Nurcem koło mostu, ale również folwark pod miastem. Spowodowało to przeniesienie siedziby właścicieli z Bociek do pobliskich Knoryd dawniej jednego z folwarku dóbr.

Po śmierci Pawła Jana Sapiehy dobra boćkowskie przeszły na jego syna Franciszka Stefana Sapiehę (zm. 25 VI 1686 r.) koniuszego Wlk. Ks. Litewskiego.[297] W 1686 r. wdowa po koniuszym, Anna Krystyna z Lubomirskich (zm. 1701) została wprowadzona do dóbr po nim, obejmujących miasto Boćki, wsie Knorydy, Krasną Wieś, Romaszki (późniejszy Dobromil), Mokre i Starą Wieś, Anryjanki i Żołodźki.[298]

Po rodzicach dobra boćkowskie odziedziczył Józef Franciszek Sapieha (1670-1744), generał major wojsk litewskich i od 1713 r. podskarbi wielki litewski, ożeniony w 1709 r. z Krystyną Branicką (zm. 1761), siostrą właściciela Białegostoku J. K. Branickiego hetmana wielkiego koronnego.

Rozpoczął się wówczas intensywny rozwój Bociek i budowa w nich rezydencji magnackiej. Już w 1726 r. wspominano o wysadzaniu alejami dróg z Knoryd, Starej Wsi i kaplicy św. Rocha. 19 VII 1730 r. Józef Franciszek Sapieha ufundował pod miastem, przy wylocie gościńca bielskiego kościół i klasztor Reformatów. Prace ukończono w 1739 r. Wielką osobliwością świątyni był Cierń z Korony Chrystusa.

Jako miejsce rezydencji wybrano wówczas teren dawnego folwarku, oddalonego od miasta. Zespół pałacowo-ogrodowy obejmował pałac i 2 oficyny stojące nad trzema sadzawkami pełniącymi funkcje parterów wodnych oraz park otoczony dookoła kanałami i basenami. Już w 1737 r. Branicki przesyłał Józefowi Sapieże z Białegostoku do Bociek parę łabędzi i sforę psów gończych.[299] 6 IX 1741 J. K. Branicki pisał do J. F. Sapiehy do Bociek: *Abrys na bramę, aby był tym lepiej ad placitum WMP uczyniony, posyłam pana mjra Klemma dla widzenia miejsca, ponieważ z przysłanej planty pomiarkować nie może.*[300] Wnętrza parku, wypełnione parterami kwietnymi i boskietami, przedzielały aleje, których część wybiegała na groble między stawami lub do sadu. Do rezydencji wjeżdżało się z miasta z drogi wiodącej do nowo budowanego kościoła Reformatów przez ozdobną projektowaną przez Klemma bramę. 12 IV 1746 r. Krystyna z Branickich Sapieżyna w liście pisanym z Bociek prosiła brata o przyjazd Jana Henryka Klemma *do reformowania wieży zegarowej... ponieważ bym sobie tego najbardziej życzyła, aby kopuła była z perspektywami.* Już 18 IV 1746 r. dziękując Branickiemu za przysłanie tego architekta twierdziła: *jestem niewypowiedzianie kontenta z zostawionego abrysu.... Dosyć, że kilka mi podał do wybierania, a wszystkie piękne. A ten i snadny do zrobienia i wygodny i cale piękny.*[301]

Do parku przylegał od płn-zach. ogród użytkowy powiązany kompozycyjnie z parkiem. Istniał też drugi ogród owocowy przy oficynach sąsiadujący z budynkami gospodarczymi zlokalizowanymi w płn. i płn.-wsch. części założenia. Do zabudowań tych, oddzielonych od ogrodu kanałem wiodła droga odchodząca od drogi dojazdowej do pałacu, biegnącej po grobli między parterami wodnymi, a stawem wysuniętym bardziej na wschód. W *Instruktarzu* 22 III 1767 r. w związku z prowadzonymi w folwarku Boćki nakazywano: *W samych zaś Boćkach folwarku zabudowania dla właściwej wygody i pocątkowej w służbie akomodacji, w osobliwszym mieć należy względzie, na któren, że drzewo p części oprawne, stolarz do drzwiów, ram i okien dostawiony, nie widzę trudności, czym by się spóźniać miała budowla... Grobelki zaczętej od folwarku boćkowskiego do gumna, a nie dokończonej, koniecznie dosypać starać się... Wypuszczono było w lesie pokaniewskim drzewa kop 6,... kop 4... wywieziono już do fabryki..., kop zaś 3 sztuk 15 do ekonomiki... Potrzeba jeszcze do fabryki dowieźć kopę 1 sztuk 23, aby uczyniło kop 6, resztę*

293 *Sapiehowie. Materiały...*, t. 2, s. XIV, 142-145, 322-330.
294 W. Dworzaczek, *Genealogia*, tab. 171.
295 AP Białystok, Ks. grodzka brańska 1640-1641, k. 10 i 31v.
296 AGAD, Arch. Roskie, nr 294; AGAD, Kapicjana, nr 20, s. 31; W. Dworzaczek, *Genealogia*, tab. 170; PSB, t. XXXV, s. 138-148; *Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku. Spisy*, opr. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994, nr 142, s. 43.
297 AGAD, ASK, dz. I, nr 70, k. 361; MN Kraków,, Bib. Czart, nr 1099, s. 838.
298 AGAD, Kapicjana, nr 23, s. 431.
299 ODZ Warszawa, Teki Glinki, nr 317.
300 AGAD, Arch. Roskie, nr 52/3; ODZ Warszawa, nr 315 A, s. 275.
301 ODZ Warszawa, Teki Glinki, nr 315 A, s. 194; AGAD, Arch. Roskie, nr 20/11.

do ekonomiki na budujący się w Boćkach folwark zabrać... Ogrody, że po wszystkich pokasowano folwarkach, yuyejsze boćkowskie – jeden od oficynami, drugi pod folwarkiem – tak po gospodarsku zarobić rekomrnduję, aby pod bytność pańską na dysparymenta dostarczało ogrodniny w potrzebę, bez nacisku i pokrzywdzenia innych folwarków.[302]

Prace budowlane prowadzono przy udziale Jana Henryka Klemma znanego białostockiego architekta nadwornego J K. Branickiego. Trwały wiele lat. Po śmierci rodziców kontynuowała je Teresa z Sapiehów Potocka. Prowadzono je jeszcze w w 1767 r. Powstała wtedy duża barokowa kompozycja, dla potrzeb której założono nawet szkółki drzew ozdobnych sprzedawanych też do sąsiednich majątków (np. w 1737 r. kasztanowce[303]).

Myśl kompozycyjna wybiegała daleko poza teren samej rezydencji, którą sprzęgnięto z miastem. Elementem wiążącym miała być dzielnica zaprojektowana w oparciu o system sześciu promieniście rozbiegających się ulic. W połowie drogi między Starym Rynkiem, a bramą pałacową założono tam u zbiegu ulic sześcioboczny Nowy Rynek. Jedna z ulic wybiegała na bramę pałacową (z 1737) park i pałac, druga na usytuowane na Starym Rynku kościół farny i ratusz, trzecia na wieżę dzwonniczo-zegarową (1746) i elewację główną kościoła Reformatów (1730-1739), czwarta na pobliskie wzgórze na którym ustawiono murowaną z cegły kaplice dworską, a dwie pozostałe na mosty na Nurcu, po czym kontynuacją ich były gościńce. Domyślać się należy, że drogi te wysadzano alejami drzew (1727). Nowa siatka ulic umożliwiała ominięcie XVI-wiecznego, najwyraźniej mało wtedy estetycznego, układu urbanistycznego. Oprócz układu promienistego wokół Małego Rynku zaprojektowano obwodnicę, która tak jak rezydencja nie została ukończona.

Córka Józefa Franciszka Sapiehy i Krystyny z Branickich Teresa (zm. 1777), po rozwodzie (w 1745) z pierwszym mężem Hieronimem Florianem ks. Radziwiłłem chorążym wielkim litewskim, wniosła (w 1752) Boćki wraz z innymi dobrami rodzinnymi w posagu Joachimowi Karolowi Potockiemu (zm. V 1791 r.), staroście trembowelskiemu, podczaszemu litewskiemu, właścicielowi licznych majątków na Litwie, Wołyniu, Ukrainie i w Małopolsce.[304] W następnym pokoleniu fortuna, mocą układu z 15 VI 1778 r., przeszła na ich z kolei córkę – Krystynę Potocką, wydaną za mąż w 1773/4 r. za Franciszka Piotra Potockiego, starostę szczerzeckiego (1745-1829).[305]

W 1768 r., w toku walk z konfederatami barskimi wojska moskiewskie splądrowały dobra boćkowskie.[306] Dewastacja dóbr zmusiła Potockich do kolejnej przebudowy założenia, dokonanej w l. 70 i 80-tych XVIII w. W l. 1786-1787 pod kierunkiem ppor. korpusu inżynierów wojsk litewskich Michała Aignera przebudowywano wnętrza pałacu w Boćkach,[307] ale prace te nie zostały do końca ukończone. W 1783 r. Franciszek Piotr Potocki wystarał się u króla o przywilej na kolejne już w Boćkach 5 jarmarków.[308] W roku 1798 Hipolit Kownacki pisał o Boćkach, że *„miejsce to nie ma nic szczególniejszego i owszem smutne jest dlatego, iż nie miało być dokończonem i utrzymanem. Pałac nie skończony, ogród zaniedbany i inne budynki rujnują się, a miasteczko niszczeje. Jednak kościół z klasztorem reformatów jest budowlą piękną i skończoną. Właściciel tych dóbr podczaszy Potocki emulował z hetmanem Branickim w tej mierze, że chciał Boćki nad Białystok wystawić, lecz nie miał tyle szczęścia, stałości, gustu i czasu co drugi; teraz to już jest w ręku wnuczków jego starościców szczerzeckich pod dożywociem ojca."*[309]

W l. 1799-1801 budowniczy Markowski dokonywał renowacji pałacu, uporządkował ogród i zbudował most do Borku za rzeką. To o nim pewnie pisał Ignacy Fonber (1801-1891): *Rodzina moja z dawna należała do klasy przemysłowej. Dziad mój, po matce, zakładał ogród niedaleko Bielska, podobno w Boćkach hr. Potockich.*

Układ przestrzenny parku po przebudowie jest mało znany. Ogromną rolę pełniły tam kanały i sadzawki, których część przekopano na nowo oraz sama rzeka, której odnoga wyznaczała granice parku. Kanały przecinały powiększone w końcu XVIII w. ogrody. Wodę do nich czerpano z rzeki i źródła bijącego w skrajnej od wschodu sadzawce. Na osi pałacu biegła w kierunku Ryneczku główna droga spacerowa parku. Przed pałacem istniał ogrodzony murem dziedziniec z wjazdem przez starszą, projektowaną przez Klemma, bramę. Lokalizacja ogrodów użytkowych i zabudowań gospodarczych nie uległa istotnym zmianom.[310]

Około 1808 r. włości objął syn Franciszka Piotra Potockiego starosty szczerzeckiego i Krystyny z Potockich Jan Alojzy Potocki (24 VI 1776-1854), dziedzic Tykocina i Szelągówki.[311] Za jego czasów majętnością zarządzały

302 AGAD, Arch. Roskie, nr CC.II/1; *Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII-XIX w.*, Warszawa 1958, s. 366.
303 ODZ Warszawa, Teki Glinki, nr 342, s. 7-7v.
304 W. Szczygielski, *Potocki Joachim Karol*, PSB, t. 26, s. 50-57.
305 AP Białystok, Kamera, nr 2410; M. Czeppe, *Potocki Franciszek Piotr*, PSB, t. 26, s. 127-132.
306 ODZ Warszawa, Teki Glinki, nr 315, s. 261.
307 AGAD, Arch. Roskie, nr 50.1; ODZ Warszawa, Teki Glinki, nr 2, s. 5, nr 250, s. 1-8; T. S. Jaroszewicz, *Chrystian Piotr Aigner architekt warszawskiego klasycyzmu*, Warszawa 1970, s. 18.
308 AGAD, MK Sigillata, nr 35, k. 150v.
309 ODZ Warszawa, Teki Glinki, nr 419 A, s. 29.
310 Inwentarze pałacu boćkowskiego i inne materiały zob.: AGAD, Arch. Roskie, nr 123/7, 8, 18, 33, 186; ODZ Warszawa, Teki Glinki, nr 96, s. 37.
311 BU Wilno, F. 4, nr 2561, k. 1-2.

jego żony Marianna z Czartoryskich (zm. przed 1825 r.) i Antonina de Lusignan. W 1854 r. właścicielką Bociek została córka Jana Alojzego i Antoniny Joanna zamężna za Ludwikiem de Fleury. Zmarła ona bezpotomnie w 1876 r., a dobra boćkowskie na mocy rozdziału spadkowego 26 III 1876 r. przejęła jej przyrodnia siostra Daria (wzm. jeszcze1886 r.[312]), żona Jana Młodeckiego.[313]

Jan Alojzy Potocki założył w Boćkach cukrownię.[314] Po jego śmierci nastąpił regres założenia, bowiem w parku nad sadzawką ze źródłem wzniesiona została gorzelnia, a część terenu zajęły zabudowania koszar, usytuowane nad kanałem oddzielającym park od ogrodu użytkowego.

Około 1870 r. wydzierżawiono tereny parku położonego na płd.-zach. od pałacu i parterów wodnych ogrodnikowi Mikałajewskiemu, a w l. 80-tych część założenia sprzedano Michałowi Telatyckiemu.[315] W końcu XIX i na początku XX w. właścicielem siedziby był już Michał Ciuńczyk, który wysprzedawał grunty majątkowe Boćkowskiemu Towarzystwu Włościańskiemu i w końcu rozsprzedał też w 1909 r. teren dawnej rezydencji okolicznym rolnikom.[316]

Parcelecja spowodowała do dziś proces wyniszczenia resztek dawnej kompozycji i rozbiórkę zabudowań, wycinki drzw, zamianę wnętrz ogrodowych na pastwiska i pola uprawne.

Dziś w obrębie ogrodów pałacowych stoi kilka zagród chłopskich, a z dawnej kompozycji pozostały: rozległy system kanałów i sadzawek, gruzy pałacu i jednej z oficyn oraz nieliczne stare drzewa rozrzucone w różnych częściach założenia. Drzewostan ten pochodzi głównie z końca XIX w. i pocz. XX, gdyż usunięto wszystkie drzewa starsze z wyjątkiem wiązów posadzonych w I poł. XIX stulecia. Liczne samosiewy, zagajniki, zarośla i młode sady zniekształcają obraz kompozycji, spotyka się tu odrosty po wyciętych drzewach, pozwalające na częściową rekonstrukcję układu dawnych zadrzewień. Cała ta roślinność o ubogim (bo liczącym tylko 24 gatunki drzew i krzewów) składzie gatunkowym to zaledwie szczątek dawnego, świetnego parku.

Nie odgrywa ona też roli w krajobrazie Bociek szczególnej roli, tym bardziej że od strony miasta zasłania ją nowa zbudowa. Dużo trwalszy okazał się być układ urbanistyczny, stanowiący duże osiągnięcie klasycystycznej myśli kompozycyjnej XVIII w., chociaż i on uległ do tej pory wydatnym przekształceniom.[317]

BOGDANIEC, gm. Zabłudów
PARK DWORSKI
Nr 21

Czas powstania:	Park powstał w II poł. XIX w. na miejscu wcześniejszego folwarku w trakcie rozbudowy regularnego ogrodu folwarcznego.
Powierzchnia:	Dawniej ok. 7,0 ha, obecnie 6,5 ha.
Forma przestrzenna:	Park krajobrazowy zachowujący w części centralnej układ regularnego XVII- wiecznego ogrodu użytkowo ozdobnego.

Opis obiektu:

Bogdaniec, noszący, aż do XX w. nazwy Niewodnica Skrybicka lub Skrybicze, powstał nad strumieniem Niewodnicą (Czaplinianką), przy drodze z Niewodnicy Nargilewskiej do Zabłudowa.

W XVII i XVIII w. był to jeden z folwarków w kluczu karakulsko-sobolewskim rozległych dóbr radziwiłłowskich (zob. nr 131).[318] Już w wieku XVII folwark ten posiadał regularną barokową kompozycję z kwadratowym ogrodem otoczonym dookoła szpalerami i alejami drzew ozdobnych, przeciętymi 2 krzyżującymi się pośrodku drogami dzielącymi jego powierzchnię na 4 kwatery wypełnione wewnątrz sadem. Ogród ten położony był na południe od strumienia i sąsiadował z licznymi budynkami gospodarczymi. Wśród nich stał dwór rządcy usytuowany prawdopodobnie na jednej z osi ogrodu.

312 P. Dikov, *Spisok zemlevladenii...*, s. 94.
313 AP Białystok, SNG, nr 9486.
314 A. Żabko-Potopowicz, *Stulecie działalności ziemiaństwa polskiego 1814-1914*, Warszawa 1929, s. 58-69.
315 AP Białystok, SNG, nr 9 475-9 487.
316 AP Białystok, SNG, nr 16 280; Tamże, Zb. kart.: *Geometričeskij specjal'nyj plan mestečka Bot'ki zemel' vladenja krestjan vydelannych iż imenja Bot'ki pomeščici de Flery. Otgraničenie proizvedeno v sentjabre i oktjabre mesjach 1873.*
317 E. Bończk-Kucharczyk, J. Maroszek, *Boćki. Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego*, Białystok 1984.
318 AGAD, dz. XXV nr 1144, s. 9.

W wieku XVIII i na pocz. XIX obok tego ogrodu położone były ogrody warzywne i chmielniki, a nad strumieniem znajdowała się niewielka sadzawka. W l. 1803-1815 wzniesiono tu kilka nowych budynków, a wśród nich (w 1803 r.) nowy dwór rządcy. Stały wtedy jeszcze 2 budynki wzniesione w 1740 r.- lamus i świronek, a wszystkie ogrody i dziedzińce ogrodzone były drewnianymi parkanami i płotami.[319]

Do 1832 r. Skrybicze wraz całymi dobrami zabłudowskimi były własnością rodziny Radziwiłłów.[320] W 1832 r. nabył je wraz z Białymstoczkiem Karpowicz (wzm. 1838 r.[321]) i jego żona Karolina z Sidorowiczów (7 XI 1804 -16 X 1860)[322].

Skrybicze zostały znacznie przebudowane, gdy przed 1859 r. wydzielono je i przekazano jednemu z synów – Michałowi Karpowiczowi (1828-1893), gdy starszy syn Wacław Karpowicz (ur. 1819) otrzymał Białostoczek.[323] Zachowano stary ogród, a na wsch. od niego i dworu wydzielono prostokątny dziedziniec, którego zachodnią, sąsiadującą z dworem część wydzielono 3 alejami lipowymi i dębowymi. W części wschodniej stały wokół dziedzińca budynki gospodarcze, a przez dziedziniec biegła droga z Niewodnicy do Zabłudowa obsadzona lipami na płn.-zach. i płd.-wsch. od dziedzińca.

Przebudowę siedziby kontynuowano w latach następnych, wprowadzając coraz to nowe swobodne elementy. Wynikiem było powstanie w II poł. XIX w. parku, w którym centralnie położony, stary prostokąt ogród otaczały od płn. i płd. części krajobrazowe. Poszczególne części łączyły drogi biegnące po granicach starego ogrodu lub przecinające ten ogród. Płn. część parku, przecięta strumieniem oraz ograniczona od północy i płn.-wsch. aleją wzdłuż drogi do Niewodnicy, otrzymała swobodne nasadzenia drzew i krzewów i płynne drogi spacerowe otaczające m. in. starą sadzawkę. Trawiaste wnętrza tej części parku mogły być oglądane od płn. z drogi dojazdowej. Płd. część parku posiadała jedno tylko wnętrze otoczone starymi lipami, obok których zasadzono nowe drzewa. Pod drzewami przy drodze obiegającej wnętrze wzniesiono 2 drewniane lamusy mające stanowić atrakcję widokową wnętrza. Stary ogród otrzymał nowe nasadzenia przy granicach, a dziedziniec przed dworem zajął okrągły podjazd. Wokół dworu i podjazdu, we wnętrzu otoczonym starymi alejami lipowymi posadzono grupy krzewów i drzew ozdobnych. Na kolistym gazonie w centrum wnętrza założono kwietnik. Na płn. od wnętrza z podjazdem wzniesiono w parku murowany spichlerz połączony aleją z dziedzińcem gospodarczym, który pozostał poszerzony od północy i obsadzony dookoła szpalerami lip, jesionów i klonów. Zachowano tam starą aleję biegnącą wzdłuż dawnej północnej granicy dziedzińca.

W 1859 r. właścicielem był Michał Karpowicz W 1876 r. właścicielami byli: Wacław Karpowicz (1821-28 IV 1880)[324] ożeniony z Aliną z Sakowiczów (2834 -11 I 1895). Zamieszkiwali oni w pobliskim Białymstoczku (zob. nr 6). Kolejnym posesorem był ich syn Józef Karol Marian Karpowicz (11 XI 1858 - 6 V 1923), ożeniony z Zofią Heleną Smorczewską (1866 - po1937). [325]

Syn tych ostatnich Bohdan (1900-po 1937) przejął Skrybicze (w dziale z bratem Józefem (28 V1906 - 21 XI 1936), który wziął Józefowo – zob. nr 58. W l. 20-tych i 30-tych poczyniono tu szereg inwestycji. Przeprowadzono melioracje majątku, w czasie której na miejscu dawnej sadzawki wykopano okrągły staw zajmujący większość wnętrza północnej części parku (m.in. jesiony w otoczeniu spichlerza i drzewa nad nowym stawem) oraz w szpalerach otaczających sad. Otoczono założenia nowymi drewnianymi ogrodzeniami oraz podjęto starania zintensyfikowanie produkcji rolnej. Bohdan Karpowicz zmienił też nazwę siedziby ze Skrybicz na Bogdaniec. Na przeprowadzenie inwestycji zaciągnięto pożyczki, których Karpowicz nie był w stanie spłacić, toteż w 1938 r. Bogdaniec został przejęty przez Państwowy Bank Rolny, a były właściciel pozostał do II wojny światowej administratorem.[326]

W czasie II wojny światowej zniszczono tu wszystkie poza spichlerzem budynki gospodarcze. Teren uległ dewastacji, a z parku wycięto część zadrzewień.[327]

---

319 AGAD, Zb. kart., nr R. 420-23: *Plan folwarków Hermanówki i Skrybicz z przynależnościami oraz folwarku Białegostoczku* (1820 r. ?).
320 *Tabela dymów... 1794...*; J. Maroszek, *Konfiskaty mienia...*, s. 104.
321 AP Białystok, KAL OB, nr 1, k. 746.
322 Inskrypcje cmentarza św. Rocha w Zabłudowie.
323 APar. Zabłudów, Spisy 1859, k. 75.
324 AA Białystok, Dekanat białostocki, 1880, II, k. 1215, nr 65.
325 APar. Zabłudów, księgi metrykalne i spisy parafian; AP Białystok, SNG, nr 5773, 8983, 9016.
326 CAP Wilno, F. 1209, op. 1, nr 144.
327 Relacje ustne Aleksandry Żywolewskiej i Jadwigi Jęsław z Bogdańca, gm. Zabłudów.

Po 1944 r. umieszczono w Bogdańcu szkołę rolniczą[328], po której obiekt przejął PGR, a następnie w 1953 r. Olsztyńskie Zakłady Wikliniarsko-Trzciniarskie. Później zakład przeszedł pod zarząd Lubelskich Zakładów Wikliniarsko-Trzciniarskich, a kolejno mieścił się tu Zakład Uprawy Wikliny Białostockiego Przedsiębiorstwa Produkcji Leśnej „Las". W l. 50-tych dwór i spichlerz wyremontowano, umieszczając we dworze biura i mieszkania pracownicze. Przy dziedzińcu gospodarczym wzniesiono 2 drewniane magazyny (w 1957 i 1975 r.) oraz drewniane wiaty (w 1977 r.). Uporządkowano teren sadu i podjazdu, wyremontowano w 1968 r. żwirowe nawierzchnie wokół podjazdu, część parku ogrodzono siatką na słupkach betonowych, a przy dworze posadzono w l. 70-tych drzewa i krzewy ozdobne. Płn. i płd. część parku zostały jednak znacznie zaniedbane.

Bogdaniec mimo znacznych ubytków drzewostanu, zaniku dróg spacerowych i wydzielenia części parku ogrodzeniami, posiadał czytelny układ przestrzenny. Zachowały się tu stare budynki: dwór, spichlerz, budynek mieszkalny i 2 świronki. Dobrze zachowane są wnętrza starego sadu i otoczone alejkami lipowymi wnętrze podjazdu. W parku rośnie duża ilość starych drzew, malowniczo wygląda staw i strumień. Przetrwały też aleje przy drodze dojazdowej oraz fragmenty nasadzeń wokół dziedzińca.

Zróżnicowana pod względem wieku roślinność składa się z 40 gatunków i odmian drzew i krzewów. Wśród drzew starych można wyróżnić 2 najliczniejsze grupy wiekowe drzewa sadzone w XIX w. oraz drzewa sadzone w okresie międzywojennym wieku XX. W grupie starszej przeważają lipy drobnolistne i szerokolistne oraz jesiony. W grupie młodszej występują też brzozy, klony, lipy krymskie, grochodrzewy, wierzby, świerki kłujące i pospolite oraz orzechy, brzozy brodawkowate odm. Jounga i jarząb mączny. Przetrwało też kilka lip z XVIII w. w południowej części założenia. Osiągają one do 130 cm q pni. Wśród nich rośnie okaz jeszcze starszej, być może XVII-wiecznej lipy o q pnia 165 cm (kilka podobnych lip usunięto w l. 50- tych).

W l. 90-tych XX w. obiekt zmienił właściciela, który wprowadził nowy program użytkowy, gruntownie przebudował układ, dokonał zmian w zasobie zieleni ozdobnej, wzniósł nowy, nawiązujący stylowo do epoki baroku, otoczył teren wysokim, murowanym z kamieni ogrodzeniem.

Obiekt ten jest dość dobrze widoczny wśród otaczających go pól i łąk. Wyróżnia się w krajobrazie zwartym starym drzewostanem i stanowi jedną z atrakcji widokowych okolicy.[329]

BOUFAŁOWO, gm. Sokółka
OGRÓD HRYCKIEWICZÓW
Nr 22

Czas powstania: Ogród powstał po 1923 r.

Powierzchnia: Dawniej ok. 2,5 ha, obecnie 1,8 ha.

Forma przestrzenna: Regularny ogród ozdobno użytkowy przy modernistycznej, wiejskiej willi urzędniczej.

Opis obiektu:

Wiejska willa Nikodema Hryckiewicza i towarzyszący jej ogród powstały na gruntach rozparcelowanych w 1923 r. ziem majątku Boufałowo (istniejącego od XVI w.), około 200 m od centrum dóbr tego majątku, a około 4 km od Sokółki, na zboczu łagodnie opadającego wzgórza, około 200 m od zalesionego szczytu, w ciekawym pod względem rzeźby terenu krajobrazie.[330]

Nikodem Hryckiewicz, właściciel i projektant nowej siedziby był postacią znaną w okolicy. Prowadził szeroką działalność społeczną, współuczestniczył w odzyskiwaniu dawnego klasztoru i kościoła Dominikanów w Różanymstoku, wybrany został najpierw wójtem w Dąbrowie Białostockiej, a od 1918 r. w nowo powstałej Radzie Powiatowej w Sokółce był zastępcą naczelnika powiatu i objął dowództwo powiatowych sił zbrojnych. Od maja 1919 r. był z ramienia Stronnictwa Narodowego posłem na Sejm Rzeczypospolitej. Jednocześnie pracował zawodo-

328 AP Białystok, WUZ II, nr 35, k. 6.
329 E. Bończak-Kucharczy, *Bogdaniec. Dokumentacja ewidencyjna parku*, Białystok 1977 (maszynopis OW PSOZ Białystok).
330 A. Dikov, *Spisok zemlevladenii...*, s. 42.

wo m.in. w 1929 r. opatentował projekt pustaków „alfa", szeroko później stosowanych i wprowadził w budownictwie tanie technologie, jak „słomolit" czy konstrukcja żelbetowa własnego pomysłu.[331]

Jego działalność miała też i ciemne strony. Zarzucano mu szereg nadużyć, których jednak nigdy nie udowodniono, mimo że sprawa trafiła, aż na forum sejmowe wskutek interpelacji posła K. Polakiewicza.[332]

Sam Hryckiewicz zamieszkiwał stale w Warszewie (gdzie też zmarł w 1977 r.) powierzając Boufałowo bratu Kazimierzowi i siostrze Jadwidze Bułatowicz. Budowę nadzorował drugi jego brat zamieszkały na stałe w Sokólce.

Wzniesiona przez Hryckiewiczów dwukondygnacyjna willa zbudowana została z pustaków na rzucie prostokąta z ryzalitowo wystającą z naroża półbasztą. Towarzyszyły jej: z jednej strony otoczone oborą w kształcie litery L podwórze, a z drugiej niewielki prostokątny ogród, przecięty aleją na osi willi. Nie stanowił on wybitnego osiągnięcia sztuki ogrodowej. Zawierał otoczone drzewami wnętrze, w którym na trawnikach rosły drzewa owocowe i kwiaty, a w sąsiedztwie willi grupy krzewów ozdobnych. Uroki ogrodu podnosiło korzystne położenie terenowe i sąsiedztwo lasu, który zbliżono do ogrodu, zalesiając w l. 1927-28 przestrzeń pomiędzy budynkami, a starym lasem i sadząc las w bezpośrednim sąsiedztwie podwórza. Z dwóch stron, po granicach ogrodu biegły drogi dojazdowe.[333]

Kompozycja ta pozostając w rękach tych samych właścicieli nie uległa większym zmianom, aż do lat 60- tych, kiedy to ogród przecięto wysokim nasypem torów kolejowych prowadzących do przepompowni CPN. dewastacji też uległa i sama willa domagająca się już remontu i jej otoczenie, gdzie nastawiono prowizoryczne szopy i ogrodzenia. Obok ogrodu przydomowego zasadzono nowy sady.

Na nie zniszczonych budową kolei fragmentach zaniedbanego dziś ogrodu należącego od 1977 r. do Jadwigi Bułatowicz pojawiły się obecnie zarośla, jednak kompozycja tego terenu pozostaje nadal czytelna. Widać jeszcze ślad drogi biegnącej na osi willi. Przy budynku tym zachowała się krzewów i drzew ozdobnych. Rosną też zadrzewienia przy granicach ogrodu- głównie lipy, wiązy, brzozy, sosny i jesiony pochodzące z czasów zakładania kompozycji. Ponadto przy jednej z granic rosną 4 drzewa sadzone w II poł. XIX w. pozostałe z nasadzeń przydrożnych. Skład gatunkowy roślinności jest dziś mało urozmaicony- zawiera tylko 19 gatunków drzew i krzewów, w tym część roślin owocowych.

Obiekt dawniej ładnie rysujący się w krajobrazie, został po budowie linii kolejowej pozbawiony najcenniejszych widoków i nie posiada dziś szczególnych walorów krajobrazowych.[334]

BRYKI, gm. Drohiczyn
OGRÓD DWORSKI
Nr 23

Czas powstania: Ogród powstał w XVII w. na miejscu wcześniejszego folwarku.

Powierzchnia: Dawniej ok. 15,0 ha, obecnie 5,6 ha.

Forma przestrzenna: Częściowo zachowana kwaterowa kompozycja ze śladami XIX-wiecznych przekształceń.

Opis obiektu:

Siedzibę folwarczną w Brykach założono na wschód od wsi, u zbiegu rzeki Silnej i wpadającego do niej strumienia, na południowym stoku wzgórza wznoszącego się ponad dolinami.

Na początku XVI w. Bryki wchodziły w skład dóbr Lisowskich, powstałych na ziemiach nadanych w 1500 r. przez Aleksandra Jagiellończyka księciu Michałowi Glińskiemu. W 1508 r. dobra te zostały odebrane Glińskim i Zygmunt nadał je marszałkowi Iwanowi Sapieże. Te zamienił je w 1512 r. z Lenartem Kosińskim podstarostą brańskim na jego dobra Dubno. Sukcesorem Leonarta Kosińskiego (wzm. 1528 r.) został jego syn Lenart (wzm. 1580 r.).[335]

331 W. Bujnowski, *Powiat sokólski*, s. 171; J. Włodek, *Nikodem Hryckiewicz i początek niepodległości w ziemi sokólskiej w latach 1918-1919*, [w:] „Tygodnik Powszechny" 12 III 1978 nr 13.

332 *Interpelacja posła doktora Karola Polakiewicza i kolegów z Klubu Parlamentarnego Stronnictwa Chłopskiego pana Prezesa Rady Ministrów, Ministra Spraw Wewnętrznych, Sprawiedliwości, Oświaty w sprawie nadużyć popełnionych przez Starostę i jego Zastępcę i Wydział Sejmikowy w Sokółce i przez Posła Nikodema Hryckiewicza przez naruszenie art. 22 Konstytucji*, Warszawa 1926.

333 Relacja ustna Jadwigi Bułatowicz z Boufałowa, gm. Sokółka.

334 E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Boufałowo. Dokumentacja ewidencyjna założenia ogrodowego*, Białystok 1985.

335 A. Jabłonowski, *Podlasie.; Opisanie dokumentov i bumag...; Akta unji Polski z Litwą*, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932, s. 267; BU Wilno, nr 4802.

Za czasów Kosińskich folwark w Brykach otrzymał regularną kompozycję. W skład folwarku wchodziły oprócz zabudowań stawy wykopane na rzece i strumieniu oraz ogród użytkowy podzielony na kwatery drogami, szpalerami i alejami.

W wieku XVII funkcjonowały w Brykach 2 dwory jeden we wsi należący w 1676 r. do Szymona Tymińskiego i drugi arendowany przez Strumickiego, wchodzący w skład dóbr Ostrożany.[336] Ten podział na 2 części (zwane Brykami Górnymi i Dolnymi) utrzymał się do chwili obecnej. Ze względu na bliskość wsi utożsamiać można dwór Szymona Tymińskiego z wcześniejszym folwarkiem Kosińskich.

W XVII i XVIII w. skromna dotąd kompozycja folwarku została rozbudowana. Ogród poszerzono o nowe kwatery, a drogi biegnące po granicach kwater wyprowadzono na groble między stawami. Od płd.-wsch. biegła do założenia aleja ze wsi Narojki wyprowadzona na jedną z grobli. Północną i południową granicą ogrodu biegły 2 drogi ze wsi, a budynki gospodarcze zajmowały zachodnią część kompozycji.

Ostrożany (zob. nr 106), Stadniki, Bryki (zob. nr 23), Pełch, Perlejewo, Pieczyska, Leszczkę, Przybyszyn i wiele części w innych wsiach wniosła w dom Ciecierskich[337] Teodora z książąt Korybut Woronieckich. Była ona żoną Ignacego Ciecierskiego (po jego śmierci wyszła powtórnie za mąż za Franciszka Junoszę Podoskiego). W 1790 r. Bryki wraz z Ostrożanami i Stadnikami dożywotnio należały do małżonków Franciszka Podoskiego ekskasztelana mazowieckiego i Teodory z książąt Woronieckich.[338] Wymienione dobra ziemskie, po zmarłym bracie Ignacym, odziedziczył 20 VIII 1794 r. Jakub Ciecierski (kolejno miecznik drohicki, podstoli, podczaszy i od 1783 r. stolnik podlaski), który poślubił Konstancję Kuczyńską.[339] Jakub Ciecierski ok. 1801 r. zmarł, kiedy jedyny syn Dominik (ok. 1782-10 XII 1828) miał zaledwie 19 lat, toteż zarząd dóbr w testamencie powierzył na wypadek swej śmierci żonie – Konstancji z Kuczyńskich, zaś Dominikowi folwark Ciepielin, by *uprawiał się w gospodarowaniu.*[340] W 1805 r. Dominik otrzymała od matki zarząd także nad dobrami *w kraju pruskim*, z Ostrożanami na czele.

12 III 1791 r. jako właściciele Bryk wzmiankowani byli też niejacy Barańscy.[341] W 1809 r. właścicielem Bryk był sędzia Michał Idzikowski.[342]

W 1850 r. nabył Bryki Jan Czarnocki (zm. po 1886 r.). Bryki Dolne należały w tym czasie do Niewiarowskich, od 1869 r. do Klimaszewskich, a następnie znów do Niewiarowskich (wzm. w 1900 r.). Nowy właściciel wzniósł w płd.-zach. kwaterze ogrodu drewniany dwór. Przed dworem urządzono podjazd, a całą kwaterę zamieniono na niewielki ogród ozdobny, w którym posadzono kwiaty, grupy krzewów ozdobnych, a na obrzeżach Drzewa. W zachodniej części założenia zostały wzniesione nowe budynki gospodarcze. Zachowano regularny układ kwater pozostałych części ogrodu. Stare aleje i szpalery uzupełniono nowymi nasadzeniami, a we wnętrzach kwater posadzono sady.

W rękach Czarnockich (wzm. 1890, 1900, 1928 r.)[343] majątek pozostaje do dzisiaj. Po Janie Czarnockim należał on do Stefana Czarnockiego, a w okresie międzywojennym do jego syna również Stefana, ożenionego z córką Stanisława Gartkiewicza Janiną.[344] W czasie I wojny i w r. 1920 zniszczeniu uległa większość zabudowań gospodarczych i część ogrodów oraz osuszono część stawów. Po wojnie zniszczone partie ogrodów zamieniono na pola uprawne i pastwiska. Zachowana została tylko przekątna płd.-zach. część ogrodu otoczona od wschodu aleją lipową, a od płn. i płd. szpalerami lipowymi. Jej płd.-wsch. narożnik zajmował ogród ozdobny sąsiadujący z przebudowanym po 1920 r. dworem. Wnętrze pozostałej części ogrodu zajmował sad. Na miejscu zniszczonych budynków gospodarczych zniesiono w 1921 r. oborę, a w 1922 r. stodołę.

Wskutek wysprzedaży gruntów w okresie międzywojennym majątek stał się większym gospodarstwem chłopskim, toteż w czasie wojny nie polegał zarządowi niemieckiemu, a po wojnie nie został rozparcelowany. Po wojnie nadal gospodarzył tu Stefan Czarnecki, jednak wskutek braku opieki dawny dwór ozdobny zarósł samosiewami.[345] Usunięto też większość drzew z alei lipowej. Wzniesiono natomiast nowe budynki przy podwórzu

336 MN Kraków, Bibl. Czart., nr 1099, k. 647.
337 Przed 8 X 1752 r. – AGAD, Zb. dok. pap., nr 1877.
338 BU Wilno, F. 4, nr 4802.
339 AP Białystok, SNG, nr 9895.
340 AP Białystok, SNG nr 9895 i 10161
341 CAH Mińsk, F. 1888, op. 1, nr 1, k. 126.
342 Z. Gloger, *Wesele Babuni*, [w:] „Z nad brzegów Narwi. Jednodniówka", Warszawa 1902.
343 AP Białystok, Starostwo Powiatowe Bielsk Podlask, nr 49 i 50. AP Białystok, SNG, nr 12.115 i 12.210; Sł. geogr, t. XV, cz. 1, s. 241; A. Dikov, *Spisok zemlevladenii...*, s. 113.
344 *Księga adresowa... 1930*, s. 141.
345 Relacje ustne Stanisława Wołka z Czartajewa Podleśnego, gm. Siemiatycze i pani Bujnowej z Czarnockich z Drohiczyna. W posiadaniu tej ostatniej album fotograficzny z Bryk i inne pamiątki rodzinne.

położonym na płn.-zach. od dworu, zajmującym niewielkie fragment terenu dawnej części gospodarczej. 6 zachowanych stawów częściowo wyschło i zarosło szuwarami.

Ogród przetrwał w granicach sprzed 1939 r. Nadal jego wnętrze zajmuje sad, a płd.-zach. narożnik grupy młodych drzew i krzewów porastające większość terenu dawnej części ozdobnej. Dobrze zachował się szpaler lipowy przy północnej granicy ogrodu, sadzony po 1850 r. i uzupełniany w okresie międzywojennym. Z alei lipowej pozostały tylko pojedyncze drzewa pochodzące z przełomu XIX i XX w. i z nasadzeń dokonanych przed 1939 r. W szpalerze południowym rosną dziś lipy, wierzby i jesiony z różnych lat I poł. XX w. oraz najstarsze XVIII- wieczne drzewo obiektu - lipa o q pnia 145 cm. Ponadto w sąsiedztwie zabudowań i w części ozdobnej rośnie kilka innych starych drzew sadzonych w okresie międzywojennym. Starodrzew uzupełniają nieliczne grupy drzew ozdobnych, skromne młode nasadzenia oraz zarośla i młode samosiewy drzew. Ogółem występuje tu 21 gatunków drzew i krzewów.

Likwidacja części ogrodu, alei i stawów oraz nowe zabudowania upodobniły obiekt do zagrody chłopskiej, toteż mimo, że jest on z daleka dobrze widoczny, nie odgrywa w krajobrazie szczególnej roli.[346]

BUZUNY, gm. Turośń Kościelna
OGRÓD DWORSKI
Nr 24

Czas powstania:	Ogród powstał w I poł. XVI w., uległ w końcu XVIII w. barokizacji i przekształceniom w wieku XIX.
Powierzchnia:	Dawniej ok. 14,0 ha, obecnie 8,5 ha.
Forma przestrzenna:	Szczątkowo zachowany ogród o barokowej kompozycji zachowującej elementy układu renesansowego, przekształcony i zutylitaryzowany w wieku XIX.

Opis obiektu:

Dwór i ogród w Buzunach zlokalizowano na terenie płaskim u zbiegu rzeki Turośnianki i niewielkiego strumienia, ok. 1 km na zachód od kościoła w Turośni Kościelnej. Siedzibę dworską przecinała droga z Turośni do Borowskich Gzików, a ok. 300 m na południe od ogrodów przebiegał gościniec z Turośni Kościelnej do Suraża.

Założycielem Buzun był Maciej z Krajny herbu Topór, zwany też Doktorem, Krajną (Crayną), Lisem lub Maciejem z Buzun. Była to postać wybitna: lekarz nadworny Zygmunta Starego i Bony oraz książąt mazowieckich, absolwent Akademii Krakowskiej i Uniwersytetu Padewskiego, humanista o szerokich zainteresowaniach naukowych (m.in. w dziedzinie medycyny, astronomii i astrologii, filozofii, prawa, literatury klasycznej, piśmiennictwa humanistycznego), a także znany bibliofil.

Około 1519 r. Zygmunt Stary obdarzył go majętnością Buzuny 332 wł.[347] W l. 1520-1524, za wstawiennictwem Bony dostał też posiadłości po obu stronach Narwi, które skolonizował, zakładając doba Strabla z sześciu wsiami. Tam też, a nie w Buzunach, mimo że mieszkał w nich w latach 20-tych założył Maciej z Krajny swoją główną rezydencję z renesansowym ogrodem. Buzuny jednak musiały być także siedzibą okazałą o nowoczesnej kompozycji przestrzennej.

Po śmierci Macieja z Krajny, pomiędzy 1545 a 1550 r. dobra przejęła wdowa po nim (wzm. 1569), a później córka Barbara, która wniosła je Mikołajowi Arciechowskiemu z Rozwor, wojskiemu bielskiemu (wzm. w l. 1558-1567). W 1569 r. właścicielem majętności był już syn Mikołaja Feliks Adaukt. Do tego czasu wdowa po Macieju z Krajny zamieszkiwała na Buzunach, podczas gdy właściciele dóbr rezydowali w Strabli.

Przed 1577 r. Buzuny i Strabla przeszły na własność Jana Dulskiego starosty suraskiego Jana Dulskiego, jednego z dworzan Zygmunta Augusta i straciły funkcję rezydencjonalną. W założeniu na stałe zamieszkiwał szl. Mikołaj Walcz, urzędnik Jana Dulskiego kasztelana chełmińskiego. Po śmierci Dulskiego w 1590 r. Buzuny prawem kaduka spadły na króla, który 3 XII 1592 r. oddał je w dożywotnie władanie Stanisławowi Fogelwederowi,[348]

346 E. Bończak-Kucharczyk, J. Zieleniewski, *Bryki. Dokumentacja ewidencyjna parku*, Białystok 1980.
347 Arch. sb., t. I, nr 22, s. 32.
348 AGAD, MK, nr 137, k. 315; AP Białystok, Kamera, nr 155a, k. 218v.

znanemu humaniście, dworzaninowi Zygmunta Augusta i Anny Jagiellonki, dyplomacie, wielokrotnemu posłowi zagranicznemu. Ten ostatni stale przebywając na służbie królewskiej w Buzunach nie zamieszkiwał. Zmarł w 1603 r. i trudno ustalić jakie znaczenie dla rozwoju kompozycji Buzun miała ta postać.[349] Po Fogelwederze ponownie Buzuny wróciły w ręce córki Jana Dulskiego. 6 VIII 1605 r. jako właścicielka Buzun wzmiankowana była bowiem Katarzyna, jego córka, wdowa po Mikołaju Działyńskim, wojewodzie chełmińskim, dziedziczka na Buzunach i Chudziabinie.

Dobra Buzuny nabył Stanisław, syn Hertmana (Hermana) Sudka Wilczewskiego. 6 V 1630 r. w dworze buzuńskim Hektor syn Jana Sudka Wilczewskiego popisał ze swym stryjem Stanisławem synem Hertmana intercyzę, z określeniem sumy 6 tys. zł pol. za dobra Buzuny. 11 IX 1630 r.

W 1635-1640 r. dwór buzuński był własnością Macieja Sudek Wilczewskiego, który opłacił wówczas podatek od 34 poddanych. Poza nim 8 poddanych w Buzunach posiadał Stanisław Sudek Wilczewski, a 6 poddanych Andrzej Sudek Wilczewski.

10 II 1669 r. Buzuny, dział dóbr Turośń, odziedziczył Kazimierz Kraków, syn miecznika, który wkrótce zmarł 21 VI 1669 r. Majętność stała się własnością jego siostry, a córki Jana Krakowa miecznika ziemi bielskiej i Eleonory – Anny Krakowówny. Ta wyszła za mąż 11 II 1671 r. za Jakuba Karola Koca łowczego warszawskiego (ten zm. po 12 II 1693 r.). Wkrótce 8 VIII 1672 r. zmarła również Anna z Krakowów Kocowa. Po jej śmierci Koc powtórnie się ożenił (przed 1693 r.) z Marianną Zaleską z Zalesia (zm. 1708).

Marianna Zaleska z kolei powtórnie (po 25 VIII 1694, a przed 31 VII 1701 r. r.) wyszła za Aleksandra z Kochanowa Wolskiego, podstolego owruckiego (zm. po 10 XII 1704 r.). Ten ostatni jako właściciel wzmiankowany był w 1673 i 1674 r.[350] Część majętności Buzun należała do Zosków (wzm. 1673, 1674), później do Doroty Wyszyńskiej (wzm. 1676), w końcu zostały włączone w skład dóbr Turośni (wzm. 1676).

W latach 80-tych i 90-tych XVIII w. Turośń Kościelna i Buzuny należały do Wiktora Zaleskiego starosty boreckiego (wzm. 1798). Właściciel ten rozbudował kompozycję dworsko ogrodową w Buzunach i nadał jej właściwą dla baroku formę.

Dużą rolę odgrywały tam trzy podłużne, wykopane na strumieniu stawy kanały. Towarzyszył im staw czwarty położony bardziej na zachód. Przez most na kanałach biegła droga z Turośni oddzielająca prostokątny ogród o nieznanej dziś kompozycji od części gospodarczej.

Po Wiktorze Zaleskim drogą koligacji rodzinnych majątek przeszedł na Ossolińskich z Rudki. W latach 40-tych jego właścicielem został hr. Wiktor, syn Józefa Ossolińskiego. Po nim dobra odziedziczyła córka Ks. Wanda Zofia z Ossolińskich Jabłonowska.

W 1897 r. Turośń wraz z Buzunami nabył Henryk Szpicler, który w 1900 r. sprzedał Buzuny Janowi Kundzie i jego synowi (również Janowi). We władaniu Jana Kundy (juniora) majątek pozostawał do 1929 r.

W wieku XIX nastąpiła utylitaryzacja założenia. Prostokątne wnętrze ogrodu sąsiadujące z jednym z kanałów wypełnione było sadem i otoczone alejami. W ogrodzie przy drodze z Turośni, dzielącej kompozycję, stał dwór murowany, usytuowany na zamknięciu podłużnej osi ogrodu. aleja zamykająca ogród od południowego-zachodu poprowadzona była na nasypie zakończonym nad kanałem kolistą platformą mieszczącą altanę. W ogrodzie, nad stawem wzniesiono długą kamienną oborę. Inne budynki gospodarcze ulokowane były na północ od dworu i drogi z Turośni wokół obszernego dziedzińca. Na zachód od kanałów, po obu stronach drogi z Turośni mieściły się sad, warzywnik i czworaki. Od strony rzeki ogrody użytkowe ograniczał wał ziemny.

W okresie międzywojenny właściciele Buzun borykali się z licznymi trudnościami finansowymi, majątek kilkakrotnie zagrożony był licytacją, sukcesywnie wysprzedawano grunty dworskie, toteż nie poczyniono w założeniu żadnych inwestycji.

Ostatni przedwojenny posesor Buzun Kazimierz Kunda zginął w czasie II wojny światowej. Nastąpiła wtedy dewastacja zabudowań gospodarczych i drzewostanu.

Po wojnie majątek rozparcelowano, co stało się przyczyną niezwykle szybkiego zniszczenia kompozycji. Rozebrano wszystkie budynki, przeznaczając materiały z rozbiórki do budowy innych obiektów, usunięto resztki sadów i większość drzew ozdobnych. Teren założenia stał się nieużytkiem.

---

349 Ł. Kurdybacha, *Fogelweder Stanisław*, PSB, t. 7, s. 44-46.
350 AGAD, ASK, dz. I, nr 70., k. 600-601.

Dewastacji oparły się dwa kanały i staw oraz część otaczających z dwóch stron wnętrze dawnego ogrodu przy dworze. Drzewa te a także liczne samosiewy i zarośla sprawiają, że granice tej części kompozycji są jeszcze czytelne. Między drzewami widnieją ślady dróg spacerowych i nasyp z platformą dawniej widokową, a dziś otoczoną gęstym zagajnikiem. Fundamenty i gruzy wyznaczają miejsca po dworze i niektórych budynkach gospodarczych.

Z nasadzeń z epok wcześniejszych zachowały się: jeden wiąz w dawnej części gospodarczej o q pnia 130 cm zapewne osiemnastowieczny, 2 klony z I poł. XIX w. oraz kilka topól białych i czarnych sadzonych ok. poł. XIX stulecia. Pozostałe nieliczne stare drzewa pochodzą z końca XIX lub I poł. XX wieku. Ubogi skład gatunkowy roślinności liczy 24 pozycje.

Dawniej dobrze widoczna wśród pól i łąk kompozycja straciła walory widokowe. Otoczone młodą naturalną roślinnością szczątki dawnych zadrzewień trudno dziś wyodrębnić w krajobrazie wśród okolicznych nadrzecznych olsów.[351]

BYSTRE, gm. Boćki
OGRÓD DWORSKI
Nr 25

Czas powstania: Ogród powstał w II poł. XVIII w. na miejscu wcześniejszej siedziby dworskiej, a w II poł. XIX w. został poszerzony i przekomponowany.

Powierzchnia: Dawniej ok. 19,0 ha, obecnie 7,5 ha.

Forma przestrzenna: Krajobrazowy park zachowujący część elementów wcześniejszej regularnej kompozycji barokowej.

Opis obiektu:

Siedziba dworska w Bystrem, nosząca pierwotnie nazwę Kalejczyce (lub Kaleczyce), powstała wśród pól i lasów na płd.-zach. od położonej ok. 1 km dalej wsi, z którą została połączona drogą. Inna droga biegła tędy z Bociek do pobliskiego folwarku noszącego tę samą nazwą Kalejczyce.

Założycielem tej siedziby, powstałej przed 1592 r., był prawdopodobnie Wasyl Kalejczycki. Otrzymał on te ziemie w spadku po ojcu Janie Sasinie posiadającym je na mocy nadania Zygmunta Starego z 1524 r.[352] W 1603 r. wzmiankowany był w dworze kalejczyckim niejaki Wiszowaty. Późniejsze dzieje majątku są mało znane.

10 V 1638 r. Kazimierz Sapieha leśniczy bielski i Tomasz Sapieha ciwun ziemi żmudzkiej, dzieląc dobra pozostałe po ich ojcu Mikołaju Sapieże, wojewodzie nowogródzkim i po Pawle Sapieże podkanclerzu litewskim (ten zm. 19 VII 1635 r.) przyznali Tomaszowi położone w woj. podlaskim, pow. brańskim, dobra Dubno z wsiami Nurzec, Mołoczki, Kośna, Piotrowszczyzna, folwark i wieś Krugłe, z wsiami: Czechy (Zabłotne), Moskiewce, Szyposze i folwark Wólka Dobrzyńska (Wygonowska?) a w woj. brzesko-litewskim, pow. kamienieckim folwark i wieś Kalejczyce z wsiami Wyczki (Białki?), Śnieżki, Gruzka.[353]

W I poł. XVIII w. dobra Dołubowo (zob. nr 38) i Bystre stanowiły własność Władysława Markowskiego cześnika wyszogrodzkiego, po którym odziedziczyli je synowie: Antoni, Michał, Józef i Franciszek, który z kolei podzielili je między siebie w 1748 r. Zapewne jeden z nich osiadł w Bystrem na stałe, co tłumaczyłoby rozwój kompozycji tej siedziby w XVIII w.

Powstał tu regularny barokowy układ, którego oś główną wytyczała kasztanowcowa aleja przy drodze ze wsi, a granicę wschodnią aleja przy trakcie boćkowskim. Na głównej osi kompozycji usytuowane były: dziedziniec przed dworem, dwór i aleja przecinająca wzdłuż prostokątny ogród otoczony drogami oraz szpalerami i alejami wiązowymi, jesionowymi, lipowymi lub topolowymi. Budynki gospodarcze stały zapewne na północ i południe od dziedzińca przed dworem.

351 J. Maroszek W. F. Wilczewski, *Dzieje obszaru Turośń Kościelna*, Turośń Kościelna 1997, s. 5-10.
352 Z. Gloger, *Dolinami rzek*, Warszawa 1903, s. 174.
353 *Sapiehowie. Materiały...*, t. 2, nr XIV, s. 142-145 i 322-330.

W 1801 r. Prusacy wystawili na licytację majątek Dołubowo.[354] Nie wykluczone, że podobny los spotkał Bystre. Do zlicytowania najwidoczniej nie doszło. 10 VII 1847 jako właścicielka wystepowała Urszula Bobrownicka.[355] Później stał się on własnością rodziny Messingów, którzy w II poł. XIX w. i na pocz. XX w. znacznie rozbudowali i przekomponowali założenie.

We wnętrzu dawnego dziedzińca umieszczono okrągły podjazd z gazonem pośrodku. Na północ od niego wzniesiono drewnianą oficynę, a północną część ogrodu, sąsiadującą z dworem przeobrażono w krajobrazowy park, z którym sąsiadował od południa, rozległy, otoczony szpalerami drzew i krzewów ozdobnych sad. Na wschód od tego sadu, wzdłuż drogi do Kalejczyc wzniesiono kamienne budynki gospodarcze. Na północ od parku za drogą wiodącą do lasu i stawów założono ogród warzywny, w którym stanął dom ogrodnika. Przy tej samej drodze wzniesiono też (na północ od dworu i podjazdu) 3 drewniane czworaki. Dokonano nowych nasadzeń lip, jesionów i klonów przy drodze z Bociek do Kalejczyc, wzdłuż której biegł ku północy widok na wzniesioną w 1858 r. murowaną kapliczkę z figurą św. Jana Nepomucena.

W1886 r. właścicielką majątku Bystre i uroczyska Uczka była Zofia Powierza.[356]

Po parcelacji części gruntów na przełomie XIX i XX w. dokonano dalszych inwestycji. Wzniesiono kolejne budynki gospodarcze, założono duży sad na wschód od drogi do Kalejczyc oraz rozbudowano stawy rybne położne nad strumieniem na zachód od założenia. Przy wschodniej granicy nowego sadu posadzono szpaler lipowy.

Sukcesywnie były uzupełniane nasadzenia parku, który ostatecznie składał się z wydłużonego wnętrza położonego na zachód od dworu i 2 mniejszych wnętrz położonych bardziej na północ. Wnętrza parkowe i podjazd otaczały swobodne różnogatunkowe grupy krzewów i drzew ozdobnych, wśród których pozostawiono nieliczne drzewa XVIII-wieczne. Zachowano starą aleję przy drodze biegnącej północną granicą parku, a drogą poprowadzoną zachodnią granicą parku i sadu osadzono szpalerami leszczynowym i drzewami ozdobnymi. Swobodne grupy drzew i krzewów ozdobnych zasłaniały budynki gospodarcze od strony sadu, który pełnił widoczne także funkcje rekreacyjne.

W okresie międzywojennym właścicielami dóbr byli Leon Messing (wzm. 1928 r.)[357], a następnie (do 1939 r.) Henryk i Natalia Messingowie. W tym czasie stary dwór już nie istniał, a jego funkcje przejęła stojąca na północ od podjazdu oficyna, do której dobudowano od północnego-zachodu obszerny alkierz. W ogrodach użytkowych i w parku dokonano nasadzeń uzupełniających, wprowadzając m.in. kilka rzadkich gatunków drzew i krzewów.

W czasie II wojny światowej Niemcy prowadzący w Bystrem gospodarstwo ogrodnicze wycięli sporo drzew ozdobnych i w zachodniej części parku założyli obszerne inspekty.

Po wojnie siedlisko dworskie przejął PGR Wandalin, który przekazał budynki mieszkalne pracownikom, a gospodarcze użytkował do celów hodowlanych, aż do czasu ich kompletnej ruiny.[358] Zostały one następnie rozebrane, z wyjątkiem stajni (również zrujnowanej), nie użytkowanej od 1979 r. Podobny los spotkał dwór (dawną oficynę), który w części rozebrano oraz czworaki. Sady zamienione zostały na pola uprawne, a wnętrza parku na pastewniki, nieużytki i tereny uprawne. Wzniesiono natomiast kilka drewnianych szop i kurników.[359]

Do dziś przetrwały fragmenty dawnych kompozycji, pozwalające jednak na rekonstrukcję układu przestrzennego założenia: ruiny dworu (dawnej oficyny), czworaka i stajni, dom ogrodnika, 2 inne czworaki, kasztanowcowa aleja dojazdowa, fragmenty alei przy drodze Boćki-Kalejczyce, wnętrza podjazdu, nieliczne stare drzewa parkowe, rozrośnięte grupy krzewów, fragmenty alei przy drodze do stawów, część nasadzeń w otoczeniu budynków gospodarczych oraz szpalery leszczyn i innych krzewów przy granicach sadów.

Najstarsze drzewa obiektu pochodzą z końca XVIII w. i I poł. XX w. Są to: lipa rosnąca w centrum parku, wiąz i kilka jesionów w sąsiedztwie podjazdu, część kasztanowców alei dojazdowej, kilka lip i klonów w sąsiedztwie drogi do stawów oraz 4 topole czarne. Pozostałe stare drzewa (lipy, klony, brzozy, kasztanowce, jesiony, wiązy, świerki, topole, modrzewie i inne) posadzono w II poł. XIX w. lub w wieku XX - przed 1939 r. W tej grupie na uwagę zasługują 2 iglicznie rosnące przy zachodniej granicy parku. Dziś występuje tu 28 gatunków drzew i krzewów ozdobnych i owocowych.

---

354 AP Białystok, Kamera. nr 155a, k. 218v.
355 CAH Grodno, F. 1, op. 12, nr 741, k. 121.
356 A. Dikov, *Spisok zemlevladenii...*, s. 1245.
357 *Księga adresowa... 1930*, s. 139.
358 AP Białystok, WUZ Białystok II, nr 35, k. 26.
359 Relacje ustne Kazimierza Derewońko i Zofii Jakimiuk z Bystrego, gm. Boćki.

Obiekt ten jest z daleka dobrze widoczny, a w krajobrazie wyróżnia się starym drzewostanem alei i zwartym masywem roślinności parku.

CHMIELEWSZCZYZNA, gm. Szudziałowo
OGRÓD DWORSKI
Nr 26

Czas powstania: Ogród powstał w XVI lub XVI w., a po roku 1915 został przebudowany.

Powierzchnia: Dawniej ok. 11,0 ha, obecnie 6,5 ha.

Forma przestrzenna: Regularny ogród użytkowy ze śladami pierwotnego układu kwaterowego.

Opis obiektu:

Założenie ulokowano na terenie płaskim, na wschodnim skraju bagiennej doliny, nieopodal drogi ze wsi Knyszewicze (niegdyś Zubowicze) do Sokółki. W XVI w. mieścił się tu zaścianek (wzm. 1558).[360]

15 V 1694 r. Jan Stanisław Woyskiewicz Wysocki w swym testamencie legował sumę 300 zł pol. na rzecz dominikanów w Klimówce, *na majętności alias folwarku Chmielowszczyna*. Również wdowa po nim Katarzyna z Jaskołdów na ten sam cel zrzekła się sumy 1.300 zł na tym folwaku.[361]

W XVIII w. funkcjonował folwark „Chmieliszcze", należący w 1775 r. do Samuela Jabłońskiego, a później wchodzący w skład dóbr Zubrzyca Wielka należących do Pancerzyńskich (m.in. w l. 1782-1812 do Ludwika Pancerzyńskiego starosty ożaryckiego).[362] Układ kompozycji sugeruje, że pierwotnie musiało to był założenie z wyodrębnionym, kwaterowym, zapewne użytkowym ogrodem, połączone z gościńcem drogą stanowiącą jedną z osi podziału przestrzennego. Oś ta podkreślona była dodatkowo sadzawką lub sadzawkami położonymi na wschód od ogrodu i zabudowań.

W 1838 r. Chmielewszczyzna stanowiła własność Placyda Jelskiego.[363] W 1877 r. Lew Cydzik, ówczesny właściciel dóbr Zubrzyca Wielka odsprzedał je Michałowi Bohatyrewiczowi. W 1881 r. dobra te zakupił chłop Józef Janowicz, od którego odkupili w 1889 r. Chmelewszczyznę Aleksander i Jan Prokopczykowie.[364]

Ówczesny folwark posiadał dwa prostokątne ogrody, pomiędzy którymi stały zabudowania zgrupowane wokół dziedzińca. Dwór rządcy usytuowany był w zachodniej pierzei dziedzińca, przy drodze biegnącej do pól. Do dziedzińca wiodła od zachodu aleja dojazdowa, a granice ogrodów obsadzone były szpalerami drzew. Część gospodarcza i częściowo ogród otoczone były murowanymi ogrodzeniami. Poza ogrodzeniem położona była wydłużona sadzawka.

Po 1889 r. w Chgmielewszczyźnie mieszkał Jan Prokopczyk, który w 1896 r. odkupił od brata jego część majątku. Aleksander nabył wówczas folwark Tryczówkę koło Suraża, który jednak w l. 1923-1924 został rozparcelowany, po czym dawny właściciel powrócił do Chmielewszczyny gdzie ponownie przejął swoją dawną część włości.

Wcześniej, w 1914 r. Chmielewszczyzna została doszczętnie spalona, ale już w l. 1915-1919 wzniesiono nowe zabudowania, przy zmniejszonym dziedzińcu. Rozprzedaż Tryczówki pozwoliła na wzniesienie w 1924 r. wiatraka, a w 1930 murowanego spichlerza przy alei dojazdowej. W l. 20-tych założono też nowe sady w sąsiedztwie tej alei oraz dokonano nowych nasadzeń szpalerowych przy granicach starego ogrodu i nowego sadu. Na północ od nowego sadu wykopano ponadto nową sadzawkę.

Po śmierci Jana Prokopczyka w 1930 r. Chmielewszczyzna uległa podziałowi pomiędzy kilkoro z trzynaściorga dzieci pozostałych po obydwu braciach. Zaczęto wtedy wznosił nowe zabudowania, łamiąc klarowny dotąd układ. Wzdłuż linii działów własnościowych nasadzono brzóz, lip i innych drzew.[365]

360 *Piscovaja kniga Grodnenskoj ekonomii*, t. I Wilno 1881, s. 5.
361 AAB, Zb. dokumentów kościoła w Klimówce, teczka nr 3.
362 *Tabela dymów rolniczych...* 1794, t. I, s. 5; AP Białystok, Kamera, nr 2897, k. 11 v.
363 AP Białystok, KAL OB, nr 1, s. 682-690.
364 AP Białystok, SNG, nr tymcz. 7, k. 212-213, nr tymcz. 12, k. 25, nr tymcz. 18, k. 166-167; AP Białystok, Białostocko-Sokólski Pośrednik Polubowny, nr 188; A. Dikov, *Spisok zemlevladenii...*, s. 47; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. I i t. XV, s. 307.
365 W. Bujnowski, *Powiat sokólski...*

II wojnę światową obiekt przetrwał bez większych zniszczeń. W 1944 r. majątek Chmielewszczyzna należący do W. Prokopczyka znalazł się wśród dóbr ziemskich, które przeznaczono na cele reformy rolnej, ale dopiero w 1956 r. odebrano rodzinie Prokopczyków część gruntów i zabudowań i założono PGR.[366] Ponieważ okazał się on nierentowny, wkrótce go zlikwidowano zwracając właścicielom zabraną część siedliska.

W 1960 r. pożar zniszczył zabudowania wzniesione w l. 1915-1918, w tym także drewniany dwór. Spowodowało to lokalizację nowych budynków należących do czterech właścicieli i dalszą dewastację drzewostanu. W 1982 r. wichura uszkodziła taż wiatrak dworski.[367]

Rozdrobnienie własnościowe i długoletni proces dewastacji założenia prowadziły do upodobnienia Chmielewszczyzny do typowych siedlisk chłopskich. Z dawnego układu przetrwały fragmenty podziałów przestrzennych kompozycji wyznaczone przez drogi, resztki szpalerów i alei. Zachopwały się także fragmenty sadów, sadzawka, ruiny wiatraka i magazynu dworskiego oraz część fundamentów murowanego ogrodzenia.

Roślinność ozdobna, młoda i stara grupuje się przy granicach dawnych kwater ogrodowych. Łącznie u nasadzeniami owocowymi wyodrębniono tu 25 gatunków drzew i krzewów.

Starodrzew pochodzi z II poł. XIX w. lub z nasadzeń wieku XX (dokonywanych po 1939 r.). Od wschodu sąsiadują z Chmielewszczyzną mocno do tej pory przerzedzone lasy.

Z pozostałych stron szczątki ogrodu są dobrze widoczne, jednak odosobnione położenie i dewastacja obiektu sprawiają, że jego funkcje w krajobrazie są niewielkie.[368]

CHOBOTKI KOLONIA, gm. Knyszyn
OGRÓD FOLWARCZNY
Nr 27

Czas powstania: Ogród powstał po 1914 r. na miejscu wcześniejszego folwarku.
Powierzchnia: Dawniej i obecnie ok. 4,0 ha.
Forma przestrzenna: Regularny ogród użytkowy.

Opis obiektu:

Folwark Chobotki zlokalizowano na wschodnim brzegu rzeki Jaskranki w sąsiedztwie młyna, przy skrzyżowaniu drogi biegnącej ze wsi pomiędzy stawami młyńskimi z drogą łączącą trakt knyszyński i Kolonię Ogrodniki. Droga do Ogrodnik stanowiła północną i wschodnią granicę siedziby.

Od XVI w. aż do I poł. wieku XIX folwark ten wchodził w skład dóbr jasionowskich (zob. nr 54) i posiadał wybitnie utylitarny charakter. Jego kompozycja składała się z zabudowań stojących na północny- wschód od młyna i stawów młyńskich oraz z niewielkiego prostokątnego ogrodu owocowo-warzywnego i alei posadzonej przy drodze ze wsi. W otoczeniu młyna i zabudowań rosły niezbyt liczne drzewa ozdobne.

Po częściowym rozpadzie dóbr jesionowskich folwark w Chobotkach przeszedł w I poł. XIX w. w ręce kilku drobnych właścicieli. Około 1900 r. poszczególne części tej majętności należały do Ostrowskich, Zygmuntowskich, Kamińskich i Marciszewskich. Część ziemi odsprzedano włościanom. Właścicielem siedliska folwarcznego był wówczas Cyryl Ostrowski.[369]

Około 1908 r. sprzedał on folwark Karolowi, Feliksowi, Aleksandrowi i Teofilowi Raczkom. Raczkowie władali tą majętnością aż do 1948 r., z tym, że Aleksander zmarł w 1930, pozostawiając schedę braciom, a w 1938 r. Feliks Raczko odsprzedał swój dział Ludwikowi Olechno.

W 1914 r. cała zabudowa osady młyńskiej i folwarku została spalona. Po pożarze wzniesiono drewniany budynek tzw. serowni - mleczarski, początkowo służący jako dom mieszkalny właścicieli. W 1916 r. zbudowano murowany dom mieszkalny, a w 1919 drewniany dwór. Wzniesiono nowe budynki gospodarcze usytuowane wokół

366 AP Białystok, WUZ II, nr 35, k. 4.
367 Relacje ustne Janiny i Janusza Kołłątajów z Chmielewszczyzny, gm. Szudziałowo.
368 E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Chmielewszczyzna. Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego*, Białystok 1984 (maszynopis OW PSOZ Białystok).
369 Sł. geogr., t. XV, cz.. I, s. 309.

prostokątnego dziedzińca przed dworem. Nie odbudowano młyna. Na wschód i zachód od dziedzińca posadzono nowe sady, które zajęły m.in. teren dawnego ogrodu. Przy granicach sadów posadzono szpalery jesionów i lip. Zachowana została stara aleja dojazdowa obsadzona klonami, lipami i topolami. Pozostawiono też 3 stare lipy rosnące na dziedzińcu i stary drzewostan w otoczeniu dawnej osady młyńskiej

W 1938 r. w obrębie starej kompozycji powstało gospodarstwo Ludwika Olechny, który zajął murowany dom wzniesiony w 1916 r.

Po II wojnie światowej Raczkowie - spadkobiercy przedwojennych właścicieli - wznieśli w centrum założenia szereg nowych zabudowań gospodarczych. Dawny folwark zwolna zaczął upodabniał się do typowych siedzib chłopskich. Stare okazy drzew przy dziedzińcu i dworze zniszczyły wichury 1954 i 1957 roku. Pozostałe, ponad stuletnie drzewa wycięto w l. 1967-68. Nieużywany staw młyński zarósł szuwarami, a jego otoczenie zajęły lasy. Likwidacji uległ sad w zachodniej części kompozycji, a obrzeża części wschodniej porosły młodymi zagajnikami.[370]

Do dziś prztrwały: dwór i inne budynki wzniesione w okresie międzywojennym, system dróg dojazdowych przy granicach założenia, wnętrze sadu na wschód od zabudowań, staw, resztki nasadzeń alei dojazdowej i fragmenty dwóch szpalerów (lipowego i jesionowego) posadzonych w okresie międzywojennym przy granicach zachodniej części ogrodu.

Mimo ekspansji naturalnych zbiorowisk leśnych roślinność założenia składa się tylko z 17 gatunków drzew i krzewów. Wiekiem wyróżnia się kilka drzew pozostałych z dawnej alei: dąb o o pnia 120 cm pochodzący z pocz. XIX w., dwie topole szare o o pni po 140 cm sadzone w I poł. tego stulecia oraz klon i lipa z II poł. XIX w.

Szczątki dawnej kompozycji osłonięte z dwóch stron lasami i zaroślami nie posiadają dziś większych walorów widokowych.[371]

CHOBOTKI WIEŚ, gm. Knyszyn
OGRÓD DWORSKI
Nr 28

Czas powstania: Ogród powstał ok. poł.XIX w. lub po 1862 r., a po 1915 r. został przebudowany.

Powierzchnia: Dawniej ok. 4,5 ha, obecnie 3,6 ha.

Forma przestrzenna: Regularny ogród użytkowy.

Opis obiektu:

Siedzibę dworską usytuowano w bezpośrednim sąsiedztwie wsi Chobotki, na terenie łagodnie opadającym w kierunku południowym do rzeki Jaskranki, stanowiącej naturalną granicę kompozycji.

Pierwszy dwór powstał tu po oderwaniu folwarku Chobotki w I poł. XIX w. od dóbr jasionowskich (zob. nr 54)[372] lub po podzieleniu go w 1862 r. pomiędzy kilku właścicieli.[373] W końcu XIX w. (przed 1900) Chobotki stanowiły własność Andrzeja Kamińskiego i były centrum niewielkiej, liczącej 58 ha włości.[374]

W tym czasie założenie zajmowało prostokątny teren otoczony szpalerami drzew i krzewów połączony drogą z ulicą wiejską.

Po śmierci Andrzeja Kamińskiego, ok. 1910 r. majątek przejęli jego synowie: Wincenty, Stanisław (zm. 1942), Andrzej i Antoni. Ten ostatni pozostawał jego właścicielem do 1948 r.

W 1915 r. całość zabudowań została spalona, a teren wokół nich zdewastowano, co stało się przyczyną przebudowy siedziby. Po pożarze wzniesiono dom mieszkalny, który został zastąpiony później przez nowy, drewniany dwór wzniesiony w l. 1927-1928. Już w 1915 r. odbudowano zabudowania gospodarcze, część z nich lokując na miejscu starych (m.in. stajnię wykorzystującą ocalałe murowane słupy poprzedniej). Budynki ustawione wokół prostokątnego dziedzińca zajmowały północny narożnik prostokątnego terenu dawnej kompozycji. Dwór wzniesiono w południowym narożu dziedzińca, pośrodku tego porostokąta na osi drogi dojazdowej ze wsi. Przed dworem urządzono podjazd przyozdobiony grupami krzewów ozdobnych i klonów. Wzdłuż drogi dojazdowej posadzono aleję lip, klonów i kasztanowców. Wnętrza pozostałych części prostokątnego terenu zasadzono sadem. Przy grani-

370 Relacja ustna Stanisława Gromadzkiego z Chobotek, gm. Knyszyn.
371 J. Maroszek, J. Szydłowski, *Chobotki. Dokumentacja ewidencyjna parku*, Białystok 1979 (maszynopis OW PSOZ Białystok).
372 A. Jabłonowski, *Podlasie*, t. 1, s. 120.
373 AP Białystok, GKL nr 36; AP Białystok, OUZ Białystok, nr 83 i 220.
374 Sł. geogr., t. XV, cz.. I, s. 309.

cach dokonano nowych nasadzeń szpalerowych lip i klonów uzupełniających przetrzebiony drzewostan starych szpalerów. Otoczony szpalerami sad sąsiadował od południowego-wschodu z trapezowatym wnętrzem ogrodu warzywnego graniczącym z rzeką. Granice warzywnika wysadzone zostały brzozami.

W 1948 r. założenie zostali przejęte przez PGR Chobotki, który z budynków nie korzystał. Wobec tego w 1952 r. rozebrano dwór i przeniesiono go do PGR w Knyszynie. Rozbiórce uległy też budynki gospodarcze z wyjątkiem stojącej do dziś, zrujnowanej stajni. Zlikwidowano stare ogrodzenie, wycięto sad, drzewa z alei dojazdowej i części szpalerów (w tym prawie wszystkie drzewa wokół ogrodu warzywnego). Wzniesiono natomiast dwa nowe budynki.[375]

Do dziś zachowało się użytkowane jako pastewnik wnętrze dawnego sadu otoczone przerzedzonymi szpalerami drzew ozdobnych oraz otoczone zaroślami wnętrze dawnego warzywnika. Na osi drogi dojazdowej ze wsi widnieją porośnięte zaroślami resztki fundamentów dworu i grupy zdziczałych krzewów pozostałe z nasadzeń przy podjeździe. Na północny-zachód od nich stoją jeszcze ruiny stajni.

Uboga roślinność składa się z 15 gatunków drzew i krzewów. Zachowany starodrzew otaczający ogród szpalerów pochodzi z II poł. XIX w. i nasadzeń dwudziestowiecznych dokonywanych przed 1915 r. lub w okresie międzywojennym. Dwa najstarsze drzewa rosną przy południowo-wschodniej granicy dawnego sadu. Są to klon o o pnia 86 cm i lipa o o pnia 98 cm.

W obecnym stanie obiekt nie posiada dużych walorów widokowych. Jest on ponadto z dwóch stron osłonięty zabudowaniami wsi i gęstą roślinnością nadrzeczną.[376]

CHOJNOWSZCZYZNA, gm. Nowy Dwór
OGRÓD DWORSKI
Nr 29

Czas powstania: Ogród powstał po 1555 r., w wyniku przekomponowania siedziby dworskiej z przełomu XV/XVI w. w XVIII w. został przebudowany i ponownie przekształcony przed 1838 r.

Powierzchnia: Dawniej ok. 3,5 ha, obecnie 3,0 ha.

Forma przestrzenna: Szczątkowo zachowany kwaterowy ogród włoski, o dominujących funkcjach użytkowych.

Opis obiektu:

Na przełomie XV/XVI wieku, na zboczu wzgórz opadających do doliny Biebrzy powstało kilka siedzib bojarskich, m.in. dwór Bobra, od poł. XIX w. nazywany Chojnowszczyzna.

W 1555 r. Jakub Klepacki, działający w zespole mierników *sprawcy dworów hospodarskich grodzieńskich* Sebastiana Dybowskiego rozmierzył grunty i siedziby bobrzańskie. Założenie zyskało wówczas prostokątny kształt i zostało podzielone na kwatery. W końcu XVI w. lub na początku XVII w. kwatery otoczono szpalerami drzew. We wschodniej części układu wykopano dwie sadzawki i równolegle do nich założono na Biebrzy stawy. Gospodarstwo wraz z dworem usytuowano w skrajnej, płn-zach. kwaterze. Opadające w kierunku rzeki wnętrza kwater ogrodowych zagospodarowano zapewne w sposób typowy dla ogrodów włoskich tego okresu.

Przemiany własnościowe aż do pocz. XVIII w. nie są znane. W 1715 r, późniejsza Chojnowszczyzna należało do Wawrzyńca Niżyńskiego, w 1775 r. jako posesorów wymieniano: Lubowickiego i Kamińskiego, a w 1784 r. Kamińskiego i Niżyńskiego. Doszło wówczas do podziału tych ubogich włości, nie posiadających wcale poddanych i do podziału założenia. Folwark Niżyńskiego pozostał w dawnym miejscu, w skrajnej płn. - zach. kwaterze płd. - zach. Do obu folwarków prowadziły od pobliskiego gościńca nowodworskiego oddzielne drogi. Za rzeką *gaje największe są koło Bobry JP Hromyki, JP Niżyńskiego i JP Kamińskiego* - pisano w 1784 r. Uzupełniały one kompozycję niewielkich ogrodów folwarcznych.[377]

375 Relacja ustna Stanisława Gromadzkiego z Chobotek, gm. Knyszyn.
376 J. Maroszek, J. Szydłowski, *Chobotki Kolonia. Dokumentacja ewidencyjna parku*, Białystok 1979 (maszynopis OW PSOZ Białystok).
377 AN Kijów, nr 6007, k. 116; *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku. Dekanat grodzieński*, opr. W. Wernerowa, Warszawa 1994, s. 106.

Przed 1838 r. pewnie wydzierżawił Chojnowszczyznę (vel Chwojnowszczyznę) niejaki Chojnowski, od nazwiska którego ta Bobra Niżyńskiego zyskała nową nazwę.

Trudno odtworzyć przeszłość założenia, wobec braku źródeł kartograficznych i zmian w używanych nazwach. Jedna z nasuwających się koncepcji każe widzieć Chojnowszczyznę, jako dział dóbr Syruciów, który w posagu otrzymała Symforoza Syrucianka, żona Krzysztofa Scypiona del Campo, dworzanina i sekretarza JKM, właściciela pobliskiej Kudrawki. W 1670 r. Kudrawkę otrzymał od króla Michała Jakub Stawogórski (ożeniony z Teofilą Orzeszkówną), skarbnik podlaski. Wykaz płatników podymnego z 1715 r. wymieniający posesjonatów w Bobrach wymieniał folwark Bobra należący do dóbr Kudrawka pana Stawogórskiego.[378] W poł. XIX w. przeszedł do rąk Wincentego Eynarowicza (1809-1856) właściciela także Kudrawki. Od 1856 r. zarządzała nim wdowa Teodora z Barewiczów (1816-1861), później syn Kazimierz Eynarowicz - od 1877 r. prawny posesor dóbr. Już wcześniej, w 1870 r. wzniósł on nowy drewniany dwór - rządcówkę, który ustawiono na granicy gumna i północno-wschodniej kwatery ogrodu. Przy podwórzu, od północy ustawiono kamienną oborę, w szczytach której umieszczono inskrypcję: „1879" i „E.K.". Przy wjeździe do gospodarstwa zbudowano tzw. „czworak", mieszczący mieszkanie tylko jednego fornala. Zapewne w tym czasie uzupełniono nasadzenia szpalerowe na granicach kwater oraz wyremontowano sadzawki i stawy. Kwatery ogrodowe wypełniały sad i warzywniki. Całość stanowiła skromną lecz estetycznie zakomponowaną siedzibę dworską.

W 1900 r. Chojnowszczyzna liczyła 155 dziesięcin (170,5 ha). Po śmierci Kazimierza Eynarowicza, w wyniku podziału pozostawionego majątku Chojnowszczyznę uzyskał w 1909 r. młodszy syn Stanisław. Ten w bliżej nieznanym czasie (ok. 1920 r.) sprzedał Chojnowszczyznę Tomaszewskim z pobliskiej Bobry Wielkiej, którzy na ten zakup wyzbyli się majętności Rudawica koło Grodna. Folwark stanowił odtąd współwłasność Jadwigi (1882-1975), Wacława (1884-1969) i Tadeusza (1887-1977), choć gospodarzył tu aż do 1939 r. ten ostatni.

W 1939 r. Tomaszewscy zbiegli na Litwę, a w Chojnowszczyźnie rozlokowali się żołnierze radzieccy, gospodarstwo włączono do sowchozu w Bobrze Wielkiej. Zimą 1939/1940 r. wymarzł zadbany w czasie posesji Tomaszewskich sad dworski.. Doszło do dewastacji założenia, częściowej trzebieży drzew ozdobnych i ogólnego zaniedbania obiektu. Zarzucono gospodarkę rybną dobrze prowadzoną przez Tomaszewskich.

W 1941 r. Tadeusz Tomaszewski wrócił do Bobry Wielkiej i zarządzał majątkiem w czasie okupacji niemieckiej, gdy właścicielem został Niemiec - Koch.

W 1944 r. Chojnowszczyznę przeznaczono na cele reformy rolnej. Centrum z zabudowaniami i ogrodem otrzymał Jan Kozakiewicz, rolnik, który jest właścicielem obiektu do dziś. Rozebrał on dworski czworak, doprowadził do zrujnowania dworu - rządcówki, częściowo usunął drzewostan szpalerów. Do wnętrz ogrodowych wprowadził pastwiska i pole orna. Mimo tych zmian układ założenia wciąż posiada cechy ogrodu kwaterowego włoskiego. Starodrzew grupuje się w szpalerach rosnących wzdłuż płd., zach. i płn. granic ogrodu oraz w szpalerze oddzielającym podwórze od sadu, w którym rosną najstarsze drzewa (m.in. lipa o objętości pnia 115 cm i inne trzy lipy o objętości pni 70-80 cm). Oprócz 28 starych lip spotykamy tu pojedyncze stare drzewa innych gatunków oraz skromną liczbę drzew młodych, a także porosty drzew i krzewów. Kompozycja jest nadal dobrze wyeksponowana w krajobrazie, stanowiąc jeden z ciekawszych widokowo elementów okolicy. Jest też ciekawym zabytkiem sztuki komponowania założeń dworsko o ogrodowych w guście włoskich ogrodów. Lokalizacja ogrodów na wzgórzu wyniesionym ponad doliny rzek oraz jego powiązanie widokowe z parkiem i dworem w Bobrze Wielkiej podnoszą walory krajobrazowe tego niewielkiego obiektu.

CHOROSZCZ, gm. Choroszcz

PARK PAŁACOWY

Nr 30

Czas powstania:	Park powstał w l. 1725 - 1763, a w wieku XIX został częściowo przekształcony.
Powierzchnia:	Dawniej ok. 40,0 ha, obecnie 26,0 ha.
Forma przestrzenna:	Klasycystyczna, wieloosiowa kompozycja o przewadze funkcji ozdobnych.

378 AGAD, Biblioteka Załuskich 205, k.40.

Opis obiektu:

Park choroski założono na płn.-zach. od miasta, na prawym, wsch. brzegu rzeki Choroszczanki - dopływu Narwi płynącej ok. 1 km dalej na północny-zachód.

Teren ten jeszcze w pocz. XVIII w. zajmowały błotniste lasy i łąki nadrzeczne, bowiem istniejąca w Choroszczy od XVI w. siedziba dworska zlokalizowana była w mieście obok klasztoru OO. Dominikanów.

W 1703 r. od Wandalina Mniszka i jego żony Eleonory z Ogińskich odkupił Choroszcz ówczesny właściciel dóbr białostockich Stefan Mikołaj Branicki.[379] Z działalnością jego syna - hetmana Jana Klemensa Branickiego, który przejął majętność w 1709 r. związane jest powstanie nowej kompozycji, budowanej równolegle z rezydencją białostocką.

Od lat 20 -tych XVIII w. aż do lat 60 -tych tego stulecia trwało permanentne budowanie, rozbudowywanie i upiększanie siedziby dworskiej.[380] W l. 1725 - 1730 wzniesiono tu na murowanych fundamentach pierwszy drewniany pałacyk myśliwski stojący na wyspie usytuowanej przy południowym zakończeniu dużego krzyżowego kanału. Budowla ta, zwrócona frontem w stronę miasta stanęła na głównej osi kompozycji łączącej aleję wiodącą z miasta, dziedziniec przed pałacem, podłużne ramię kanału, prospekt i wzgórze na jego zakończeniu, gdzie wzniesiono wybudowany z pruskiego muru podpiwniczony pawilon o czterech filarach (z dachem z lukarną krytym dachówką i ozdobionym dziesięcioma toczonymi z drzewa gałkami). Prace nad urządzaniem ogrodu rozpoczęto od regulacji systemu wodnego - oprócz kanału wykopano szereg rowów odwadniających i sadzawek (których liczba stale rosła), urządzono też kaskadę na zachód od pałacu i zmieniono koryto rzeki tak, aby płynęła ona południowo-zachodnią granicą ogrodu. W lesie porastającym południowo-wschodnią część parku wycięto dukty służące do spacerów i polowań przyozdobione na krańcach bramkami ułatwiającymi ponadto złożenie się do strzału. Proste te dukty krzyżowały się ze sobą i wybiegały na skrzyżowanie gdzie umieszczono cztery bramki lub zakończenia kanału. Wybudowano też schody do kanału, który ocembrowano kamieniami opierającymi się na wbitych w ziemię drewnianych palach. Po obu stronach dziedzińca założono ogrody owocowe i ogród włoski sąsiadujący z sadzawką leżącą na zachód od pałacu. Wzniesiono budynki gospodarcze i holendernię w rogu ogrodu oraz fontannę i piramidę w ogrodzie. Zachowane wzmianki z lat 40-tych, 50-tych i 60-tych informują o stale postępujących pracach: kopaniu rowów, kanału i sadzawek (1748, 1749, 1750, 1753, 1763), sypaniu grobli i drogi do pałacu (1748, 1749, 1750, 1753), budowaniu treliany i bramek (1750), budowie mostków (1750), budowie mostu przed pałacem (1758), zakładaniu boskietów pod lasem, sadzeniu drzew w szpalerach i na łące (1749, 1750, 1753, 1757, 1758, 1760), projektowaniu bramy głównej (1749), pracach w otoczeniu altany chińskiej stojącej na wyspie położonej na zachodnim krańcu poprzecznego ramienia kanału (1758), i wyposażeniu budowli ogrodowych w rzeźby (1750). W ogrodach posadzono dużą ilość lip, grabów, olsz i wierzb oraz m.in. drzewa owocowe sprowadzane z Rusi (1748) i kasztanowce z Bielska (1757). Liczne putta i ptaki zdobiące treliaże i bramki wykonali snycerze Wojciech i Frantz. W l. 1753-1756 wzniesiono dwa pawilony w rogach dziedzińca, na osi kanału przed frontem pałacu.

W 1757 r. rozpoczęto rozbiórkę pałacu spowodowaną złym stanem technicznym i znacznym zawilgoceniem, a od 1759 r. wzniesiono nowy, murowany pałac, do którego przeniesiono część wystroju i wyposażenia starego budynku.

W l. 1760 -1763 zbudowano po bokach dziedzińca dwie oficyny - kuchenną i gościnną oraz zapewne także kordegardę i dom odźwiernego.

Mimo prowadzonych stale prac budowlanych Choroszcz pełniła rolę reprezentacyjnej letniej rezydencji licznie nawiedzanej i budzącej zachwyt nawet wysoko postawionych osobistości. Większym uroczystościom towarzyszyły iluminacje pałacu, ogrodu, kanału i pawilonu na górze zamykającego główną oś kompozycji.[381]

W 1773 r. kompozycja była już całkowicie ukształtowana. Przez mostek na rowie i bramę ustawioną na osi alei wiodącej z miasta wjeżdżało się na dziedziniec przed pałacem otoczony z dwóch stron oficynami i pawilonami, a od północy przylegający do ogrodzonego ozdobnymi płotkami kanału otaczającego wyspę z pałacem. Przy bramie stały kordegarda i dom odźwiernego, a przed oficynami rosły szpalery kasztanowców. Do pałacu wiódł murowany most nad kanałem. Dwa inne boczne mostki - drewniane - łączyły pałac z pawilonami. Wokół pałacu na otoczonej płotkami wyspie rosły żywopłoty bukszpanowe. Za pałacem mieściło się reprezentacyjne wnętrze, zakończone od płn. półkoliście, przecięte wzdłuż kanałem. Zajęte ono było przez bukszpanowe partery otoczone z dwóch stron

379 S. K. Kossakowski, *Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich*, t. 2, Warszawa 1860, s. 226-240.

380 AGAD, Arch. Roskie,, nr 4/10, nr 9/40, nr 17/12, nr 21/2, nr 21/3, nr 24/93, nr 24/96, nr 29/130, nr 63/51, nr 77/17, nr 78/28, nr 82, nr 115/2/27, nr 121/32.

381 Stanisław August Poniatowski, *Memoires du roi...*, t. I, s. 62-63; ODZ Warszawa, Teki Glinki, nr 256, s. 3 i 42, nr 315[a], s. 219, nr 316, s. XV i 13, nr 328, s. 1-14, nr 339, s. 11 i 13 /f. 38 i 45/, nr 341, s. 8 i 11, nr 358, s. 11-40, nr 362, s. 9-10, nr 368, s. 3, nr 375, s. 8 i 18, nr 397, s. 17-36, nr 419, s. 27, nr 416, s. 138.

ozdobną pergolą w formie arkad, przylegającą do okalających wnętrze alei lipowych. W pergoli umieszczono od wschodu treliażową altankę, z której rozciągały się widoki na leśną część parku i trzy sadzawki wykopane na łące na płn.-wsch. od parterów. Na parterach stało wzdłuż kanału 8 rzeźb kamiennych (po 4 z każdej strony). Stały tam też dwie drewniane kolumny z pozłacanymi wazami. Dwie części parteru łączył most przerzucony w poprzek kanału. Obok mostu dwie drewniane bramki otwierały się na drogi biegnące przez las do altany chińskiej i posągu Diany, ustawionego na drewnianym postumencie na wschodnim zakończeniu poprzecznego ramienia kanału.

Po obu stronach dziedzińca znajdowały się ogrody owocowe ogrodzone częściowo murem, a częściowo parkanem drewnianym. Jeden z nich przylegał do ogrodu włoskiego otoczonego szpalerami wierzbowymi, położonego na zachód od dziedzińca, a zamkniętego rzędem czterech altanek treliażowych, z których każdą wsparto na dwunastu słupkach. Obsadzone pnączami altanki, połączone ze sobą trejażem lub pergolą sąsiadowały od północy z sadzawką położoną na zachód od pałacu, obsadzoną dookoła szpalerami lipowymi. Do sadzawki, na której usypano wyspę, schodziły od altanek kamienne stopnie. Na północ od tej sadzawki leżała druga - owalna - otoczona boskietami, szpalerami i olszyną. Wzdłuż rzeki biegła aleja mijająca i wyspę z altaną chińską, do której prowadziły drewniane mostki. Altana ta posiadała dwie kondygnacje - niższą murowaną z czworgiem drzwi, a wyższą drewnianą z czterema dużymi oknami. Wewnątrz posiadała ozdobny wystrój (plafon, freski, rzeźby, posadzki) i ławy służące do wypoczynku. Na wyższą kondygnację prowadziły zewnętrzne drewniane schody. Kryty gontami dach przyozdabiały gałka i banderka z blachy. Teren wokół altanki otaczał niski strzyżony szpaler lipowy z czterema dużymi wystrzyganymi lipami po rogach.

Na północ od altany chińskiej biegły przez las krzyżujące się proste drogi. Jedna z nich wybiegała na zakończenie podłużnego ramienia kanału, gdzie dwa drewniane pilastry flankowały niski treliaż. Na pilastrach dwa drewniane putta podtrzymywały ozdobne wazy ze sztucznymi drzewami z blachy. Po bokach pilastrów mieściły się ażurowe bramki prowadzące na prospekt wiodący do pawilonu na górze. Przy prospekcie stała altanka, obok której usypano wały obsadzone jodłami. Pod górą z pawilonem zamykającym oś główną wzniesiono kolejny trejaż, a wokół pawilonu, przy granicach tarasu ustawiono drewniane ogrodzenie o murowanych słupach. Na północ od skrzyżowania ramion kanału położony był wśród lasu gabinet ogrodowy. Jego okrągłe wnętrze wypełnione sadzawką czerpiącą wodę z bijącego tu źródła otoczone było trejażami i boskietami. Wiodła stąd aleja do placu z posągiem Diany usytuowanego na przeciwnym niż altana chińska końcu poprzecznego ramienia kanału. Dalej na wsch. i płd. biegły drogi przez las i boskiety graniczące z łąką. Trzy położone na łące sadzawki otaczały niskie strzyżone szpalery lipowe. Między sadzawkami biegła po grobli droga obsadzona aleją wierzbową.

Od południowego-wschodu ogród zamykała wiodąca od pałacu aleja lipowa, w której stał na kamiennym postumencie drugi posąg Diany. Przed nim stała wsparta na czterech rzeźbach figuralnych altanka przyozdobiona dwoma puttami. Na płd.-wsch. od tej alei stały w pobliżu pałacu budynek ogrodniczy i drewniana oranżeria, a dalej dwór administratora. Przy budynku ogrodniczym położony był ogród użytkowy sąsiadujący z owocowym przylegającym do dziedzińca. Przy drodze łączącej dwór administratora z pałacem stały drewniane holendernia i nieopodal - stajnie. Dalej na płd. - wsch. mieściły się gumna, budynki hodowlane i ogrody folwarczne ogrodzone drewnianymi parkanami. Do zabudowań folwarcznych wiodła od strony miasta aleja wierzbowa.

Ta realizowana przez kilkadziesiąt lat wieloosiowa, klasycystyczna kompozycja powstała w oparciu o jeden całościowy projekt i stała się jednym z wybitniejszych osiągnięć sztuki ogrodowej w Polsce. Projektantem budynków a być może i ogrodu był architekt Jan Henryk Klemm. Współpracowali z nim budowniczy Józef Sękowski trzymający nadzór nad pracami, architekt J. J. Sękowski oraz (w zakresie robót wodnych i ogrodowych) inż. Ricaud de Tirregaille. Projektantem wnętrz pałacowych i w dużej mierze wykonawcą był malarz Antoni Herliczka.[382]

W latach następnych park nie ulegał już większym zmianom, był natomiast pieczołowicie pielęgnowany przez ogrodników choroskich, a w l. 1776-1793 przez ogrodnika białostockiego Jana Rychtera.[383]

Po śmierci Jana Klemensa Branickiego w 1771 r. dobrami władała dożywotnio wdowa po nim Izabela z Poniatowskich. Po jej z kolei śmierci w 1808 r. prawa spadkowe do tych dóbr przejęli Franciszek Piotr Potocki starosta szczyrzycki (zm. 1829) oraz Jan Potocki starosta kaniowski. Wskutek podziału rozległych włości dokonanego ok. 1809 r. Choroszcz otrzymała córka Jana - Marianna 1°v. Szymanowska 2°v. Mostowska, żona Tadeusza Mostowskiego, ministra w Rządzie Królestwa Polskiego. Podział masy spadkowej dotyczący również sprzętów i całego

382 ODZ Warszawa, Teki Ciołka, nr 704; *Rejestr ogrodów...*, z. 1, s. 23, z. 3, s. 13; G. Ciołek, *Ogrody polskie*, Warszawa 1954, s. 77; J. Glinka, *Choroszcz. Letnia rezydencja hetmańska w XVIII stuleciu*, [w:] „Biuletyn Historii Sztuki", 1939, t. 6, nr 2, s. 177-186; Z. Gloger, *Letni dworzec w Choroszczy*, [w:] „Kłosy" 1874, nr 476, s. s. 99.; S. Łoza, *Architekci i budowniczowie...*, s. 146, 149, 355.

383 H. Ch. Textor, D. F. Sotzmann, *Topograraphich Militarische Karte... 1808.*

ruchomego wyposażenia rezydencji zapoczątkował regres kompozycji, którą ok. 1811 r. pozbawiono wielu cennych elementów. Po śmierci Tadeusza Mostowskiego w 1824 r. majątek przejął mąż jego córki Pelagii - Komar.[384]

W 1831 r. pałac został uszkodzony w czasie bitwy koło wsi Złotorii, po czym prawdopodobnie uległ częściowej przebudowie.

Przed 1836 r. dobra choroskie przeszły na własność Honoraty z Komarowskich de Moni, która sprzedała je Krzysztofowi A. Moesowi. Ten umieścił w pałacu w 1840 r. fabrykę sukna i trykotu, a w latach następnych wzniósł kompleks budynków fabrycznych na terenie dawnego folwarku i ogrodów folwarcznych. Zabudowania fabryczne wzniesiono w końcu również w sąsiedztwie dziedzińca przed pałacem. Miało to miejsce zapewne ok. 1874 r., za rządów kolejnego właściciela Fryderyka Moesa, kiedy to z powodu dokuczliwej wilgoci zasypano kanały wokół pałacu.

Przed 1874 r. przebudowano pałac. Jego korpus poszerzono od wschodu i zachodu dobudowując z każdej strony trójosiowy ryzalit ujęty w narożach dwoma lizenami lub pilastrami dźwigającymi trójkątny szczyt.

Po Fryderyku Choroszcz przejął Krzysztof Moes (wzm. 1886), który władał nią do I wojny światowej.[385]

Za rządów Moesów wprowadzono też szereg zmian w parku sadząc nowe aleje i szpalery m.in. szpalery świerkowe wzdłuż kanału i prospektu wiodącego do wzgórza oraz szpaler dębów szypułkowych odm. kolumnowej równoległy do sadzawki położonej na zachód od pałacu. Wnętrzom parkowym nadano bardziej krajobrazowy charakter, toteż miejsce dawnych boskietów, parterów i szpalerów zajęły rozległe trawniki, kwietniki i swobodne nasadzenia drzew. Wycięto też część lasu zajmującego wschodnie partie parku, gdzie poprowadzono nowe drogi spacerowe. Niektóre z tych dróg obsadzono alejami lipowymi.[386] W l. 1895-1896 wprowadzono oświetlenie elektryczne.[387] Następnie w l. 1896-1897 August Moes zbudował wieżę cisnień i wprowadził instalację wodociągową.[388]

W 1915 r. spłonęły wszystkie budynki pałacowe. Stały one w ruinie do lat trzydziestych. W 1932 r. rozebrano oficyny i prawdopodobnie lewy pawilon. W 1937 r. odbudowano pawilon prawy, a w roku następnym rozebrano dobudowane w XIX w. części pałacu.[389] Ruiny korpusu pałacowego i innych budynków uległy zniszczeniu w latach następnych.

W 1929 r. park i zespół budynków fabrycznych przeszedł na własność Zakładu dla Nerwowo i Psychicznie Chorych, który do dziś użytkuje budynki fabryczne i teren dawnych ogrodów folwarcznych. Pozbawiony przez wiele lat opieki park uległ widocznej dewastacji, którą pogłębiły zniszczenia czasu II wojny światowej. Zniszczone zostało całe wyposażenie ogrodu, likwidacji uległa część dróg ogrodowych i część starych drzew, a znaczne przestrzenie ponownie zajął las.

Po wojnie budynki gospodarcze przeszły w użytkowanie Gospodarstwa Pomocniczego Szpitala dla Nerwowo i Psychicznie Chorych. W l. 50 i 60 –tych przeprowadzono akcję zalesiania parku sadząc dużą ilość jesionów, wiązów, lip i topól. Przeprowadzono też prace melioracyjne i wzniesiono trzy mostki nad kanałem. W l. 60-tych wg projektu arch. Stanisława Bukowskiego został zrekonstruowany pałac. Od 1974 użytkownikiem pałacu i parku jest Muzeum Okręgowe w Białymstoku. W l. 80 -tych rozpoczęto prace nad renowacją kompozycji ogrodowej, wykonano meliorację terenu, remont kanału i sadzawek, wykopano nowe sadzawki na łące oraz przeprowadzono niezbędne wycinki.

Z dawnego układu pozostały do dziś kanał z dwiema wyspami (pałacową i tą, na której stała altana chińska), trzy sadzawki, prospekt wiodący do wzgórza na zakończeniu osi głównej, ślady części dróg ogrodowych, wnętrze po dawnych parterach otoczone starymi alejami lipowymi, fragment drogi biegnącej po osi głównej przez teren szpitala oraz kompleks XIX -wiecznych budynków fabrycznych i gospodarczych.

Zasadniczym zmianom uległa roślinność. Z nasadzeń osiemnastowiecznych przetrwały pojedyncze wiązy, graby oraz lipy z alei wokół parterów i kanału. Większość drzew starych pochodzi z XIX w. i są to drzewa sadzone różnych gatunków bądź olsze, wierzby, wiązy i graby wchodzące w skład naturalnych zbiorowisk leśnych. Las jak dawniej porasta część parku, jednak jego zasięg i skład gatunkowy uległy znacznym przeobrażeniom, m.in. wskutek zalesienia znacznych powierzchni w okresie powojennym. Zarośla i stare krzewy parkowe wzbogacają skład gatunkowy roślinności. Obecnie rośnie w parku 57 gatunków i odmian drzew oraz krzewów.

---

384 M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska...*, t. II, s. 779, 1319.

385 A. Dikov, *Spisok zemlevladenii...*, s. 70; *Spravočnyj kalendar... 1913*, s. 1; A. Mackiewicz, *Miasteczko Choroszcz*, [w:] „Litwa i Ruś", Wilno 1915, R. 2, z. 6, s. 40-47; S. geogr., t. I, s. 200 i t. XV, cz. 1, s. 633.

386 *Białystok ilustrowany...*, s. 42.

387 CAH Grodno, F. 8, op. 2, nr 1082.

388 CAH Grodno, F. 8, op. 2, nr 1219.

389 Zob. fot. J. Glinki z ok. 1937, [w:] ODZ Warszawa, Teki Glinki, nr 256, fot. 5, 10, 15- 29; AN Warszawa, Instytut Sztuki, nr 26316-26325.

Park dawniej związany widokowo z miastem, dziś jest od niego oddzielony budynkami szpitalnymi, niemniej wywiera znaczny wpływ na warunki mikroklimatyczne miejscowości. Z pozostałych stron kompozycja jest dobrze widoczna i wyróżnia się w krajobrazie zwartym masywem szpalerów, lasów i alei. Niewielka odległość od Białegostoku, znaczna powierzchnia parku i jego ciekawa kompozycja oraz umieszczenie w pałacu muzeum wnętrz dają szansę na stworzeni jednego z istotniejszych dla turystyki obiektów Białostocczyzny.[390]

CHREPTOWCE, gm. Kuźnica
OGRÓD DWORSKI
Nr 31

Czas powstania: Ogród powstał w I poł. XX w. (przed 1935 r.) na miejscu wcześniejszej siedziby dworskiej.

Powierzchnia: Dawniej ok. 5,8 ha, obecnie 6,5 ha.

Forma przestrzenna: Bezstylowy ogród o przewadze funkcji użytkowych zachowujący fragmenty wcześniejszego, regularnego układu, z niewielkim udziałem kompozycji swobodnych.

Opis obiektu:

Siedzibę dworską w Chreptowcach zlokalizowano pomiędzy dwoma wzgórzami, na zboczu trzeciego wzgórza, opadającym, w kierunku wschodnim, do doliny strumienia – dopływu płynącej bardziej na wsch. Łososnej.[391]

Założył ją Wasyl Chreptowicz (zm. 1505).[392] Należała ona do Chreptowiczów również w XVII i XVIII w. W 1690 r. właścicielem był Leopold Karol Chreptowicz (zm. po 1711).[393] W 1 poł. XVIII w. Chreptowce były własnością Jakuba miecznika i sędziego grodzieńskiego, ożenionego z Anną Szpilewską.[394] Po ojcu dział dóbr z Chreptowcami otrzymał Ignacy Chreptowicz pisarz ziemski powiatu grodzieńskiego (wzm. w l. 1775 -1794).[395] Istniała tu w tym czasie kwaterowa kompozycja, zajmująca prostokątny teren, przecięty drogą z Kuźnicy, biegnącą dalej na południe do gościńca grodzieńskiego. Wsch. część siedziby zajmowały stawy, wykorzystujące źródła strumienia. Na wschód od nich przeprowadzono aleję, wyznaczającą granicę układu.[396] W wieku XX majątek przeszedł na własność rodziny Sierzputowskich. W l. 1856-1870 właścicielem był tu Józefat Sierzputowski, a siedzibę dworską nazywano w tym czasie Józefatowem.

W ramach represji popowstaniowych (na mocy ukazu carskiego z 1865 r.) Chreptowce podlegały przymusowej sprzedaży. Zakupił je od Józefata Sierzputowskiego Stefan Słomko, który z kolei sprzedał je w 1867 r. Aleksandrowi Wasilkowskiemu (wzm. W 1886 r.).[397] W 1889 r. nabył ten majątek Aleksander Łodkowski.

Właściciel ten, z powodu licznych długów, zmuszony był w 1896 r. sprzedać część majątku włościanom, a w l. 1897-1898 rozsprzedać pozostałe grunty, przy czym część z nich przejął Bank Ziemski w Wilnie. Podczas rozsprzedaży w 1896 r. siedlisko dworskie nabył Jan Kondrusiewicz[398]. Po nim odziedziczył je Adam Kondrusiewicz (wzm. W 1928 r.).[399] Kondrusiewiczowie dokonali znacznych przekształceń siedziby, w której już w XIX w. Ulec musiała zniszczeniu wcześniejsza, kwaterowa kompozycja.

390 E. Bończak-Kucharczyk, *Choroszcz. Park Pałacowy*, Białystok 1975; E. Żylko, *Choroszcz, woj. białostockie. Zespół pałacowo-parkowy. Dokumentacja historyczna*, Warszawa 1962.

391 AGAD, Zb. kart., nr nr 479: *Topografičeskaja karta Grodnenskoj gubernii*, b. m. 1856. Ispravl. po rekognoscirovke 1865 i 1866 gg. Skala 1:126 000; Kolekcja Wiktorii Bilmin z Łososny Małej, *Podrobnyj plan Imenija Lososny Vsevolodovki votčinnika Vsevoloda Apollonoviča Sytina Grodnenskoj gubernii Sokolskago uezda sostavlen v 1856 godu. Spodlinnago kopiroval Grodnenskij povoročnyj zemlemer Aleksandr* Dubrovlskij. Skala 1:6 720; Tamże, *Plan imenija Lososny Grodnenskoj gubernii Sokolskago uezda vladenija Gg. SerŻputovskich, sostavlen v 1870 godu zemlemerom Mirovago Sjezda V. N. Nemcovym*; *Karte des westlichen Russland*, b.m. 1915, arkusz N 28 Sokolka.

392 AN Kórnik, nr 1308; J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny...*

393 *Metryka Litewska. Rejestry podymnego... Województwo trockie 1690*, s. 106.

394 A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 3, s. 92.

395 AN Kijów, nr 6007, k. 87; *Rekopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 r. Dekanat grodzieński*, s. 88; CAH Wilno, S.A. nr 11.622: *Tabela dymów rolniczych...1794*, s. 239.

396 T. C. Textor, D. F. Sotzmann, *Topographisch Militarisce Karte...* 1808.

397 A. Dikov, *Spisok zemlevladenii...*, s. 41.

398 AP Białystok, SNG, nr 13681, 14012, 14013, 14068, 14079, 14101, 14174, 14175; Sl. Geogr., t. XV, cz. 1, s. 326.

399 *Księga adresowa... 1930*, s. 133.

Na pocz. XX w. wzniesiono tu kilka budynków gospodarczych we wschodniej części układu, doprowadzono od wschodu (równolegle do strumienia) nową drogę dojazdową, a poszerzony ogród w całości zasadzono sadem. Utrzymano tylko część szpalerów, rosnących przy granicach ogrodu W l. 30 -tych XX w. wzniesiony został fronton w kierunku nowej drogi dojazdowej, stawu i doliny ososnej (płynącej na wschód od założenia) murowany dwór, przed którym urządzono kolisty podjazd. Na południe od podjazdu ustawiono drewniany garaż. Na osi dworu, z którego biegły widoki na dolinę rzeki, sad i okoliczne wzgórza, wyprowadzono drogę przez sad. W otoczeniu dworu i podjazdu posadzono grupy drzew i krzewów ozdobnych.[400]

W czasie II wojny swiatowej Chreptowce zostały bardzo zniszczone. Zrujnowano wszystkie, z wyjatkiem dworu i chlewu budynki oraz wycięto wiekszość drzew ozdobnych.

Po wojnie w siedzibie, należącej przed 1944 r. do Błochotnikowa, urzadzono placówke WOP[401]. Zostały tu wzniesione baraki dla żołnierzy i inne budynki, cześć ogrodu całkowicie zniszczono, a część ogrodzono siatką. Nastąpiła też dalsza dewastacja wnętrza ogrodu i roślinności ozdobnej.

Do dziś wiekszość baraków rozebrano, a dwór zamieniono na hotel dla żołnierzy. Z dawnej kompozycji przetrwały, oprócz dworu, fragmenty sadu, częściowo uschnięty staw, droga dojazdowa, fragment grobli przy stawie oraz nieliczne drzewa ozdobne w sasiedztwie stawu, dworu i przy zachodniej granicy ogrodu, gdzie wyrosły też na miejscu starych młode drzewa. Część terenu założenia zajęły lasy lub grupy młodych drzew.

Wystepuje tu 14 gatunków drzew i krzewów. Stary drzewostan składa się z lip, wierzb, jabłoni i jesionów. Wiekszość starych drzew pochodzi z nasadzen dokonywanych w I pol. XX w. Wyróżnia się kilka lip sadzonych w II pol. XIX stulecia: 6 przy zachodniej granicy ogrodu, 1 przy garażu i 2 nad stawem. W otoczeniu dworu przetrwało kilka grup lilaków, karagan, leszczyn i czeremch z lat 30 -tych XX w.

Zniszczony, oraz schowany pomiędzy trzema wzgórzami i osłonięty lasami obiekt nie odgrywa dzis w krajobrazie większej roli.[402]

CZARTAJEW, gm. Siemiatycze
OGRÓD DWORSKI
Nr 32

Czas powstania: Ogród powstał prawdopodobnie po 1669 r. w latach 20-tych XIX w. został rozbudowany, a na pocz. w. XX poszerzony i częściowo przekształcony.

Powierzchnia: Dawniej ok. 16,0, obecnie 17 ha.

Forma przestrzenna: Szczątkowo zachowana kompozycja o szachownicowym pierwotnie układzie kwater, częściowo przekształcona w XIX i XX w.

Opis obiektu:

Czartajew stanowił własność początkowo Piotra Kiszki (zm. 1534).[403] W latach 1576-1580 r. jako właściciel dóbr Czartajew występował Mikołaj Kiszka (zm. 1587), wojewoda podlaski (1569-1587), od 156 r. starosta drohicki, a od 1569 r. starosta bielski.[404] Włość czartajewska była wydzielona z kompleksu majątkowego Kiszków i zarządzana przez osobnego urzędnika, którym był w 1580 r. Lenart Kłopotowski. Chłopi czartajewscy uprawiali wówczas 18 włók ziemi (ok. 300 ha), ale zamiast pańszczyzny uiszczali właścicielowi podatek pieniężny. Po nim odziedziczył majętność syn Mikołaj Kiszka (zm. 1629 r.), od 1588 r. starosta drohicki. Później kolejno tego z kolei syn Piotr, starosta drohicki (zm. przed 9 VI 1621 r.)[405]

W 1662 r. jako właściciel występował Zbigniew Ossoliński (zm. przed 25 VII 1679) Prócz Czartajewa należały do niego Lachówka, Sypnie, Targowisk, Czarna, Kozłów, Weremiejki i Grycki), starosta drohicki (1646-1679). Mieszkał wraz z kilkunastoosobowym dworem w Czartajewie. Przed 1668 r. poślubił on Annę Irzykowiczównę,

400 W. Bujnowski, *Powiat sokólski...*, s. 170.
401 AO Białystok, WUZ Białystok II, nr 35, k. 6.
402 E. Bończak-Kucharczyk, Z. Piłaszewicz, *Chreptowce. Dokumentacja ewidencyjna parku*, Białystok 1979 (maszynopis OW PSOZ Białystok).
403 Z. Spieralski, *Kiszka Piotr*, PSB, t. 12, s. 514-515.
404 AGAD, ASK, dz. I, nr 47, k. 43v.; A. Jabłonowski, t. I, s. 9; Z. Spieralski, *Kiszka Mikołaj*, PSB, t. 12, s. 512-513.
405 *Urzędnicy podlascy...*: PSB, t. 12, s. 512-513.

sukcesorkę sąsiednich dóbr Baciki Średnie (zob. nr 5).[406] Odtąd oba majątki, aż po schyłek XIX w. miały wspólnych właścicieli.[407]

Powstanie kwaterowej kompozycji ogrodowej w Czartajewie należy łączyć właśnie z czasami posesji Zbigniewa Ossolińskiego. Kompozycja obejmowała tereny leżące po obu stronach drogi ze wsi, przylegające do stawów urządzonych na strumieniu Kamionce. Przy stawach stały budynki hodowlane i magazynowe, a na północny-wschód od nich mieścił się ogród o szachownicowym układzie prostokątnych, otoczonych szpalerami kwater. Wnetrza kwater wypełniały uprawy użytkowe. Ówczesny dwór stał zapewne na granicy części gospodarczej i ogrodu.

Wśród rękopisów Ossolineum we Wrocławiu zwraca uwagę rękopis z lat 1692-1747 Regestrum documentorum ad bona Czartajew spectantium anno d[omi]ni 1757 conscriptum.[408]

W 1738 r. Franciszek Maksymilian Ossoliński i jego żona Katarzyna z Miączyńskich przekazali swemu synowi Tomaszowi Konstantemu Ossolińskiemu dobra Ciechanowiec, Baciki Średnie i Czartajew. Początkowo, do 1736 r. był on duchownym, osiągając tytuł kanonika krakowskiego. W 1741 r. ożenił się z Teresą (1722-1801), córką Wojciecha Lanckorońskiego. Teresa Ossolińska wyraźnie pod wpływem Anny Jabłonowskiej z Siemiatycz wprowadziła drobiazgową rachunkowość folwarku Czartajew. Nadała *Punkta do folwarku Czartajewskiego, podług których ma się sprawować JMP Smoleński i pilnie ich zawsze przestrzegać.*[409]

Jedyną spadkobierczynią Tomasza i Teresy Ossolińskich była ich córka Katarzyna (1743-1807), która poślubiła Rocha Jabłonowskiego.[410] Dobra Ciechanowiec (wraz z Bacikami Średnimi) własność Katarzyny z Ossolińskich Jabłonowskiej, po III rozbiorze wykupił rząd pruski. 2 III 1804 r. jako właściciel wzmiankowany był prezydent Kamery Prus Nowowschodnich w Białymstoku Friedrich Schimelfennig. Nabył je kolejno Fryderyk von Kühlen z Królewca, który 9 IV 1806 r. część tej własności wraz z Czajami, Małyszczynem, Korycinami, Lachówką, Wieremiejkami, Czartajewem, Gryćkami, Krasewiczami, Syczami, Bacikami Średnimi (1 254 dz.=1380 ha) i Moszczoną (381,5 dz.=420 ha) odsprzedał Dominikowi Ciecierskiemu.[411] 23 III 1811 r. Dominik Ciecierski nabył Kostusin (alias Poniaty) od Prusaka Friedricha Schimelfeniga. W 1816 r. w zamian za klucz mordzki nabył Ciechanowiec (1084 dz.=1200 ha), Malec (606 dz.=667 ha) i folwark Ciechanowczyk (3444 dz.=3788 ha).[412] Dominik Ciecierski stał się właścicielem wielkiej fortuny, a w l. 1816-1890 do Ciecierskich w sumie należało 9 825 dz. (10 807,5 ha). W l. 1816-1828 Dominik Ciecierski był marszałkiem szlacheckim obwodu białostockiego, człowiekiem światłym i pojęć liberalnych. Był inicjatorem uchwał szlachty białostockiej z r. 1819 o zniesieniu poddaństwa włościan i czynił w tej sprawie bezskuteczne zabiegi u cara Aleksandra I.

Ciecierscy herbu Rawicz wywodzili się z Ciecierzyna pod Lublinem. W 1571 r. Paweł Ciecierski zamienił włość Świerżeń z Radziwiłłem na majętność Mordy w ziemi drohickiej. [413] Odtąd dobra te przez kilka pokoleń pozostawały w ich ręku. Ciecierscy licznie zajmowali urzędy podlaskie, ziemskie drohickie i mielnickie.[414] Ostrożany (zob. nr 106), Stadniki, Bryki, Pełch, Perlejewo, Pieczyska, Leszczkę, Przybyszyn i wiele części w innych wsiach wniosła w dom Ciecierskich Teodora z książąt Korybut Woronieckich. Była ona żoną Ignacego Ciecierskiego (po jego śmierci, przed 1790 r. wyszła powtórnie za mąż za Franciszka Junoszę Podoskiego ekskasztelana warszawskiego).[415] Wymienione dobra ziemskie, po zmarłym bracie Ignacym, odziedziczył 20 VIII 1794 r. Jakub Ciecierski (kolejno miecznik drohicki, podstoli, podczaszy i od 1783 r. stolnik podlaski), który poślubił Konstancję Kuczyńską.[416] Jakub Ciecierski ok. 1801 r. zmarł, kiedy jedyny syn Dominik (ok. 1782 -10 XII 1828) miał zaledwie 19 lat, toteż zarząd dóbr w testamencie powierzył na wypadek swej śmierci żonie– Konstancji z Kuczyńskich, zaś Dominikowi folwark Ciepielin, by *uprawiał się w gospodarowaniu.* 9 VI 1804 r. Dominik Ciecierski nabył majątek Pobikry, a 18 VI 1805 r. Skórzec.[417] W 1805 r. Dominik otrzymał od matki zarząd także nad dobrami *w kraju pruskim*, z Ostrożanami na czele.

---

406 Dworzaczek, *Genealogia*, Warszawa 1959, tab. 144; S. K. Kossakowski, *Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich*, t. 2, Warszawa 1860, s. 127-137.
407 MN Kraków, Bibl. Czart., nr 1099, s. 679.
408 AN Wrocław - Ossolineum, nr 12806/I, 12807/I, 12808/I. Por. *Inwentarz rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu*, t. III, Wrocław 1966, s. 497-504.
409 AN Wrocław, Ossolineum, nr 3857/II.
410 L. Potocki, *Wspomnienia mojej młodości – Świsłocz, Różana, Dereczyn*, „Gazeta Codzienna", 1860 r.
411 AP Białystok, SNG, nr 10161.
412 AP Białystok, SNG, nr 9895.
413 AGAD, Metryka Koronna, nr 109, k. 509.
414 S. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 3, Warszawa 1900, s. 161-163.
415 BU Wilno, F. 4, nr 4802.
416 AP Białystok, SNG, nr 9895.
417 AP Białystok, SNG nr 9895 i 10161

Dominik Ciecierski miał dwóch synów: Justyna (15 IV 1805-1829) i Stefana (8 II 1821-1888).[418] Całość majątku wobec bezpotomnej śmierci brata dziedziczył Stefan Ciecierski. Główną siedzibą dóbr wpierw Dominika, a później Stefana Ciecierskich były Pobikry. Czartajew był tylko jednym z folwarków, toteż nie rozbudowywano tam programu ozdobnego W latach 20-tych XIX w. Dominik Ciecierski rozbudował założenie wznosząc na zachód od ogrodu kompleks obszernych zabudowań gospodarczych. Otaczały one prostokątny dziedziniec, na którym wykopano studnię, o charakterystycznej cembrowinie z pnia sosny. Zwracała uwagę ogromna stodoła. Wspomina o niej Adam Wołk w liście z maja 2000 r. do Józefa Maroszka: *Przypominam panu na tej winietce już nie istniejąca stodołę we dworze. Nakrywała ona prawie 11 arów! Boleje też nad tym, że dokonując inwentaryzacji „zachowania" nie pomierzyliście państwo jej w owym 1983 r. Kieratu na 4 pary koni już nie było przy niej, ale słupy 40x40 cm do samej góry – stały jak kolumny. Z rozebranego w jej wnętrzu magazynku był pobudowany dom mojej ciotki, który akurat przy pańskiej obecności był szykowany do przewiezienia, no i dziś w nim mieszkamy. Tyle ze stodoły zostało...* A. Wołk przedstawił na owej *winietce* zapamiętany widok spalonej w 1998 r. stodoły: niezwykle długi budynek, z dwoma przejazdami, nakryty czterospadowym dachem, drewniany, na murowanych słupach. Po środku od dziedzińca dostawiony był oktagonalny budynek kieratu, nakryty ostrosłupowym 9 -połaciowym dachem. W szczycie stodoły mieściło się bocianie gniazdo. A. Wołk datuje obiekt na 1809 r. Jego ojciec – Stanisław Wołk (ur. 10 II 1895), do 1939 r. właściciel Czartajewa w 1983 r. wspominał, że dawni właściciele – Ciecierscy uważali, że obiekt wzniesiono w 1823 r, o czym świadczył napis na belce. Wewnątrz były 2 magazynki, rozebrane ok. 1921 r. na budowę dworu w Czartajewie Podleśnym.[419]

Zniekształceniu uległy przy tym zachodnie kwatery ogrodu. Jednocześnie wzniesiono w ogrodzie nowy dwór, w pobliżu płn.-wsch. granicy kompozycji, na zach. od sadzawki ogrodowej. Na wsch. od dworu ustawiono tez oficynę zwana później *Domkiem Ogrodnika*. Uzupełniono też lub wymieniono szpalery lip i grabów rosnących przy granicach kwater ogrodowych. W 1863 r. w czasie bitwy siemiatyckiej w dworze czartajewskim stacjonował gen. Zachar Maniukin, a tradycja ustna przekazała, że dwór i pewnie całe gospodarstwo folwarczne zostało wówczas spalone przez Moskali. Po zniszczeniu dworu w 1863 r. oficyna przejęła jego funkcje i urządzono przed nim kolisty podjazd z kwietnikiem na gazonie.

Po śmierci Dominika Ciecierskiego, w 1857 r. majątek przejął jego syn Stefan (zm. 1888).[420] W 1890 r. majątek Czartajew obejmował 1742 dziesięciny ziemi (1916,2 ha). Rozprzedano część gruntów. Odeszły od Czartajewa grunty w Leszczce, Laskowszczyźnie i Weremiejkach. 7 II 1890 r. dzieci Stefana Ciecierskiego i Jadwigi z hr. Rzewuskich podzieliły między siebie majątek po zmarłym ojcu. Czartajew, Baciki Średnie i Ciechanowiec odziedziczył Henryk Tadeusz Ciecierski (1864-1933), ożeniony z Józefiną Teklą Fortunatą Biernacką (1 VI 1873 -7 VI 1966).[421] Osiadł on wpierw w Słowiczynie, a później w Bacikach Średnich.

W 1891 r. folwark Czartajew obejmował 538 dziesięcin ziemi 592 ha). Pod sadem, ogrodem ozdobnym i zabudowaniami gospodarczymi i gumnami znajdowało się ponad 5 dziesięcin (5,5 ha). Henryk Tadeusz Ciecierski, dążąc do podniesienia rentowności dóbr, wzniósł nad stawem, na płd. od zabudowań gospodarczych wybudował w 1896 r. wielką murowaną stajnię (inskrypcje w szczytach: „1896" i „HC") i szereg innych zabudowań. Budynki gospodarcze otoczono murami z kamieni polnych. W l. 80 -tych i 90 -tych XIX w. powstała też część mieszkalna dla służby. Budynki te usytuowano na miejscu XVII -wiecznych zabudowań gospodarczych, przy drodze do wsi oraz za rzeką i stawami, przy drodze do Rogawki. Ogrody powiększono o dwie, otoczone lipami, kwatery sadu, zwane odtąd *ogrodem nowym*, dla odróżnienia od *ogrodu starego*. Sąsiadowały z tym ostatnim od wsch. Łącznie według wspomnień Stanisława Wołka było ok. 5 ha sadów. W płd. -zach. narożu nowego ogrodu wykopano niewielką sadzawkę. Obsadzono też aleja lipową drogę dojazdową wiodącą do założenia od płn. Przedłużenie tej drogi oddzielało budynki gospodarcze od ogrodu kwaterowego.

W 1901 r. Czartajew majątek (ok. 422 ha) zakupił Gustaw Wołk (ok. 1856-3 II 1915), były sybirak i człowiek z dużym doświadczeniem rolniczym. (Na Syberii przebywał na 6-letnim zesłaniu za udział w podziemnych spiskach na Politechnice Ryskiej, po powrocie objął zarząd dóbr Rudka (zob. nr 122) księżnej Jabłonowskiej, później przez 12 lat dzierżawił majątek Andrianki Gartkiewiczów). W Czartajewie, który stał się teraz samodzielnym centrum dóbr dokonał on nowych nasadzeń ozdobnych i owocowych. Posadził m. in. szpalery świerków i grabów, na granicy ogrodu i części gospodarczej, dosadził świerków w alei dojazdowej i wprowadził do wnętrz ogrodowych nowe drzewa owocowe, przy czym ich rozmieszczenie w starym ogrodzie przypominało układ nasadzeń parko-

418 H. Mościcki, *Ciecierski Dominik, h. Rawicz*, PSB, t. 4, s. 36-37.
419 Kolekcja Józefa Maroszka z Białegostoku.
420 A. Dikov, *Spisok zemlevladenii...*, s. 109; Sl. Geogr., t. I, s. 677-679.
421 A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 3, Warszawa 1900, s. 162-163.

wych, w odróżnieniu od ogrodu nowego, gdzie drzewa sadzono w rzędach. Część dawnych szpalerów dzielących ogród na kwatery uległa wtedy likwidacji. Częściowo zastąpiły je aleje – porzeczkowa i malinowa.[422]

W lutym 1915 r. Czartajew przejął po zmarłym ojcu Stanisław Wołk (ur. 1895) i w tym samym roku, w czasie działań wojennych zniszczono część budynków i zrujnowano browar.[423] Budynek po browarze następnie przebudowano i do l. 40-tych XX w. pełnił on funkcję dworu. Przy tym nowym dworze urządzono kolisty podjazd, od strony części gospodarczej i alei dojazdowej, który otoczono ozdobnymi nasadzeniami. Wzdłuż płd. elewacji dworu zasadzono szpaler kasztanowców. W dawnym ogrodzie kwaterowym część dróg wyznaczających stare podziały kwater obsadzono porzeczkami. W obrębie ogrodu ustawiono też magazyn i altanę.[424] 4 VII 1928 r. huragan zniszczył drewniana oborę, na murowanych słupach (71,2 x 10,4, pewnie wówczas licząca również 100 lat. W l. 1926-1928 przeprowadzono melioracje gruntów majątku.

14 IV 1928 r. podzielono majątek Czartajew (422 ha): 4/7 otrzymał Stanisław Wołk, 1/7 wdowa po Gustawie – Barbara Marcjanna, 1/7 Konstancja z Wołków Warczuk i 1/7 Wanda Wołkówna. W 1930 r. znajdowały się zabudowania: dwór, stajnia kryta dachówką, spichlerz, obora, stodoła, „murowanka" z pruskiego muru, z sąsiekami na paszę, maneż, obora i stajnia cugowa, wiata, wozówka, czworaczek, sześciorak, chlew przy sześcioraku, obora dla służby, budynek szkolny, szopa przy szkole, kuźnia nad Kamionką, kurnik, drwalnia, lodownia z piwnicą

Od 1930 r., w związku z objęciem przez Wołka funkcji starosty w Kosowie Poleskim, a następnie prezydenta miasta Równe, część majątku została oddana w dzierżawę Walerianowi Ejsmontowi (zm. 6 IX 1983). Wzniesiony został dla niego obok podjazdu parterowy dom mieszkalny.[425] Właściciele, gdy odwiedzali Czartajew zamieszkiwali w dawnym domu ogrodnika.

Władze sowieckie, które zarządzały nim do 1941 r. Siostrę Wandę Warczukową i Barbarę-Juliannę matkę Stanisława Wołka wywieziono do Kazachstanu, gdzie ta ostatnia zmarła z wycieńczenia. Sam Wołk, przebywający wcześniej we Franopolu (Generalna Gubernia), wrócił w 1941 r. do Czartajewa, ale zamieszkiwał w pobliskim majątku siostry – Czartajewie Podleśnym (zob. nr 33). W 1941 r. tereny te zajęli Niemcy i do 1944 r. założenie zostało pozbawione dużej części drzew ozdobnych oraz sadów.[426]

W r. 1939 Czartajew został upaństwowiony przez władze sowieckie, które zarządzały nim do 1941 r.

Od 1944 do 1955 r. Czartajew był własnością PGR-u Zespół Rudka (zob. nr 122), który doprowadził do dalszej dewastacji obiektu. Ok. 1948 r. rozebrano murowany dwór, dom ogrodnika i zabudowania gospodarcze, z wyjątkiem stajni i obory. Wycięto drzewostan i krzewy z wnętrz ogrodowych.

W 1955 r. założenie przejęło Technikum Rolnicze, które na płn.-wsch. od ogrodu wzniosło nowy kompleks budynków dydaktycznych. Otoczone one zostały ogrodem szkolnym, w którym oprócz nasadzeń ozdobnych dużo miejsca zajmuja boiska i urządzenia sportowe. W części gospodarczej szkoła wzniosła wiele nowych zabudowań hodowlanych, magazynowych i warsztatowych. Dawny gród kwaterowy wykorzystywany jest do upraw polowych. Powstały tam też szklarnie i magazyny. Otoczenie dwudziestowiecznego dworu (pierwotnie browaru) pozostaje nieużytkowane. Część dawnych budynków służby folwarcznej wykorzystywane jest jako domy mieszkalne.

Oprócz tych zabudowań i dwu budynków w części gospodarczej, z dawnego układu przetrwały do dziś stawy, system dróg dojazdowych, wnętrze po dawnym ogrodzie kwaterowym, otoczone szpalerami starych drzew, aleja dojazdowa i resztki nasadzeń w otoczeniu dawnego browaru – później dworu.

Starodrzew tworzą głównie lipy, świerki i graby nasadzeń szpalerowych i alei. Część szpalerów lipowych pochodzi z 1 poł. XIX w. W płd. narożniku ogrodu zachowała się jedna lipa, jeszcze XVIII-wieczna. Pozostałe drzewa posadzono w końcu XIX w. i w l. 1901-1915.

Kompleks zadrzewień oraz starych i nowych zabudowań jest z daleka dobrze widoczny – najlepiej prezentuje się widok na ten obiekt poprzez dolinę rzeczki z szosy Siemiatycze - Ciechanowiec. Z przeciwnej strony zwraca uwagę drzewostan alei dojazdowej i szpalerów lipowych rosnących przy granicach ogrodu.[427]

---

422 Informacje Stanisława Wołka.

423 *Księga adresowa Polski...1930*, s. 151.

424 Kolekcja Józefa Maroszka z Białegostoku - Odręczny szkic założenia dworsko-ogrodowego w czartajewie, rys. Adam Wołk. Stan sprzed 1939 r. Rysunek bez skali.

425 CPA Wilno, Wojewódzki Urząd Rozjemczy w Białymstoku, F. 1207, op. 1, nr 318; CPA Wilno, WBdsFR w Białymstoku, F. 1207, op.1, nr 144; Informacje Stanisława Wołka i Adama Wołka.

426 Kolekcja Adama Wołka, zam. w Puławach.

427 E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Czartajew. Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego*, Białystok 1984; E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Czartajew Podleśny. Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego*, Białystok 1984.

CZARTAJEW PODLEŚNY gm. Siemiatycze

(obecnie Czartajew, Kolonia Sitniki nr 1)

OGRÓD DWORSKI

Nr 33

Czas powstania: Ogród powstał po 1921 r.

Powierzchnia: Dawniej ok. 3,5 ha, obecnie 2,0 ha

Forma przestrzenna: Eklektyczny ogród o przewadze funkcji użytkowych.

Opis obiektu:

Niewielką siedzibę dworską w Czartajewie Podleśnym zlokalizowano w sąsiedztwie strumienia, na południe od drogi z Siemiatycz do Ciechanowca, wśród pól majątku Czartajew, na południowy-zachód od centrum tych dóbr, w bliskości położonego bardziej na południe lasu.

Siedziba ta powstała po 1921 r., kiedy to po śmierci właściciela Czartajewa - Gustawa Wołka (zm. 1915), wydzielono z tej włości część, która została własnością jego córki Konstancji (po mężu Warczuk). Resztę dóbr przejął jej brat Stanisław. Akt podziału podpisano oficjalnie w 1928 r.

W 1921 r. wzniesiono w nowej siedzibie drewniany dwór, przed którym urządzono kolisty podjazd. Dwór stał frontem do drogi dojazdowej, odchodzącej od traktu siemiatyckiego. W połowie swej długości droga dojazdowa przecinała strumień. Na zakończeniu tej drogi, na południowy - zachód od dworu i podjazdu wzniesiono drewniane budynki gospodarcze. Około 1925 r. obsadzono drogę dojazdową aleją, pochodzących ze szkółek w Czartajewie lip. Innych nasadzeń ozdobnych dokonano w otoczeniu dworu i podjazdu. Po obu stronach alei dojazdowej i zabudowań założono 2 sady. Z dziedzińca gospodarczego wyprowadzono też drogę do lasu, którą później obsadzono aleją grochodrzewów. W obrębie części gospodarczej stały: obora ze stajnią, stodoła, ciemnik i piwnica. W sadzie, położonym na południowy - wschód od zabudowań gospodarczych, wybudowano w 1921 r. murowaną oficynę dla dwóch fornali.

Ta niewielka kompozycja nie uległa zmianom do września 1939 r., kiedy to w sadzie dworskim umieszczono stanowisko karabinów maszynowych, co spowodowało dewastację drzew owocowych i otoczenia. W 1940 r. wywieziono do Kazachstanu właścicielkę majątku i jej dwu synów (2 i 5-letniego), teściową i siostrę. We dworze zamieszkał wtedy jeden z fornali, prowadzący dalej gospodarstwo. W 1941 r. do Czartajewa powrócił przebywający wcześniej we Francji Stanisław Wołk. Zamieszkał on w majątku swojej siostry i gospodarował tu do 1942 r. Później, do 1944 r. dobrami zarządzali Niemcy.

W 1944 r. siedzibę dworską podzielono. Dwór, część budynków gospodarczych, część sadów otrzymał A. Moczulski, a oficyna z pozostałą częścią założenia pozostała własnością Konstancji Warczuk.

W części Moczulskich wzniesiono w l. 70-tych i 80-tych nowe budynki owczarni, usytuowane na miejscu rozebranych starych. Dwór, stojący w tym samym miejscu, przekręcono o 90°. Roślinność ozdobna uległa zaniedbaniu, a część sadu wycięto. W 1983 r. obok dworu wzniesiono nowy, murowany budynek mieszkalny.

W tym samym roku przeniesiono stary dwór i ustawiono go w sadzie, należącym do Stanisława Wołka. Przejął on tę część założenia po śmierci siostry w l. 60-tych. Stanisław Wołk, który od wojny czasowo przemieszkiwał w oficynie zaczął w l. 70-tych w ogrodzie pasiekę. Wraz z synem Adamem posadzili oni w sadzie kolekcję miododajnych drzew i krzewów kwitnących. Kolekcja ta ma dziś znaczenie botaniczne. Rosną tam m.in. takie rośliny, jak: amorfa krzewiasta, amorfa zielona, berberys koreański i Thunberga, bożodrzew gruczołkowaty, buddleja Dawida, dławisz okrągłolistny, kilka gatunków irg i forsycji, kłokoczka południowa, lilak amurski odm. japońskiej, makonia pospolitra, maszeniec południowy, ognik szkarłatny, parczelina trójlistkowa, sofora japońska, pigwowce, suchodrzewy, tawulec Tanaka, śnieguliczka Chennaulta, słotokap pospolity, wiciokrzew pomorski oraz cis, żywotniki, kilka gatunków róż i inne. Obecnie roślinność tego niewielkiego ogrodu składa się aż z 66 gatunków i odmian drzew, krzewów i pnączy.

Starodrzew tworzą drzewa owocowe sadów, resztki nasadzeń w otoczeniu dawnego podjazdu i bardzo piękna dziś, lipowa aleja dojazdowa. W rejonie podjazdu rosną też grupy młodych samosiewów i rozrośnięte grupy krzewów. Droga do lasu biegnie w krótkiej alei młodych grochodrzewów. Przeniesiony na nowe miejsce dwór służy rodzinie Wołków jako budynek letniskowy. Aleja i teren ogrodu bardzo korzystnie rysują się w krajobrazie i są doskonale widoczne na tle lasu z szosy do Siemiatycz.[428]

428 E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Czartajew. Dokuumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego*, Białystok 1984; E. Bończak-Kucharczyk, *Czartajew Podleśny. Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego*, Białystok 1984 (maszynopisy OW PSOZ Białystok).

DĘBINA, gm. Krypno
OGRÓD DWORSKI
Nr 34

Czas powstania: Ogród powstał po 1871 r.
Powierzchnia: Dawniej ok. 4,5 ha, obecnie 2,0 ha.
Forma przestrzenna: Eklektyczny ogród ozdobno–użytkowy, zachowany śladowo.

Opis obiektu:

Ogród założono na polanie, z trzech stron otoczona dawniej lasem dębowym (dziś mieszanym), porastającym stok wzgórza, opadającego do bezimiennego strumienia, płynącego dolina tzw. Suchej Nereśli. Z czwartej strony założenie dworsko – ogrodowe sąsiadowało z polami uprawnymi, graniczącymi z pobliska siedzibą dworską w Peńskich (dziś nie istniejącą). W 1871 r. z lasów państwowych odsprzedano majątek leśny zwany Boguszewską Daczą, który nabył Mikołaj Trochimowski.[429] Zbudował wówczas na polanie drewniany dwór, w którym pozostawił część roślinności leśnej (m.in. dęby) oraz dosadził lip, klonów i dębów. Zasadził też szpalery drzew ozdobnych na granicach układu i drzewa w alei dojazdowej przy drodze od gościńca Peńskie–Czechowizna. We wnętrzach ogrodu, poza nasadzeniami ozdobnymi rosły również drzewa i krzewy owocowe.

W 1906 r. Boguszewska Daczę odziedziczyły córki Mikołaja – Zofia i Natalia Morawiecka, które wkrótce rozprzedały majątek.[430] W ten sposób powstała wieś kolonijna zwana Dębiną.

Centrum majątku z założeniem dworsko – ogrodowym zakupił Ołdakowski, który około 1911 r. sprzedał je Józefowi Smułko. Rozebrano wówczas dwór i budynki gospodarcze, a w ogrodzie dworskim ulokowana została zagroda chłopska. Pozostawiono nasadzenia ozdobne przy granicach ogrodu i w sąsiedztwie budynku mieszkalnego oraz sad, jednak degradacja obiektu pociągnęła za sobą proces wyniszczania kompozycji wnętrz i likwidacji podziałów wewnętrznych ogrodu.

Po śmierci Józefa Smułko ok. 1938 r. Dębiny przejął najpierw jego syn Mieczysław (zm. ok. 1978), a później córka Stanisława Kulikowska.[431]

Obiekt nie przeszedł burzliwych przemian w czasie wojen światowych i nie został też przejęty na cele reformy rolnej. Ubywało stale roślinności ozdobnej. Z dawnego układu pozostały nikłe resztki. Najstarsze zachowane z dawnej kompozycji drzewa pochodzą z końca XVIII lub pocz. XIX W. Są to: lipa (śr. pnia 120 cm) i 2 dęby o śr. pni 100-112 cm. Inne lipy o śr. pni 80-90 cm zasadzono około 1871 r. Poza starymi lipami i dębami rosną stare graby, jesiony, klony i grochodrzewy. Duża ilość krzewów ozdobnych (pigwowiec japoński, leszczyna pospolita, śnieguliczka biała i lilak pospolity. Stare drzewa rozproszone są w przestrzeni, tylko część starodrzewu grupuje się w zachowanym fragmencie alei dojazdowej i w szpalerze na granicy ogrodu od strony pól.

Obiekt nie posiada większych walorów widokowych. Wtopiony jest w ścianę lasu i tylko fragmenty kompozycji widoczne są z pól i drogi do Czechowizny.[432]

DOBKI, gm. Tykocin
OGRÓD DWORSKI
Nr 35

Czas powstania: Ogród powstał w II poł. XVII w., a w wieku XIX uległ przekształceniu.
Powierzchnia: dawniej ok. 6,5 ha, obecnie 12,5 ha.
Forma przestrzenna: Szczątkowo zachowany kwaterowy ogród włoski ze śladami dziewiętnastowiecznych przekształceń.

429 A. Dikov, *Spisok zemlevladenii...*
430 AP Białystok, SNG, NR6340, 6584.
431 Relacja ustna Stanisławy Kulikowskiej z Dębiny, gm. Krypno.
432 E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Dębina. Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego*, Białystok 1986 (maszynopis OW PSOZ Białystok).

Opis obiektu:

Siedziba dworska w Dobkach zlokalizowana została na terenie płaskim, w sąsiedztwie wsi, nad niewielkim strumieniem. Powstała zapewne już w XV, a w wieku XVI i w I poł. XVII należała do drobnej szlachty.[433]

W 1566 r. w Księgach ziemskich suraskich odnotowany został *Joannes Wnuczek de Dobkowo*. W 1597 r. przed księgami grodzkimi brańskimi *Josephus olim suprascriptis Joannis Wnuczek in Dobkowo haeres, Stanislao Wnuczek Dobkowski fratris suo germano summam inscribit*. Z kolei w 1613 r. w Księgach grodzkich wiskich występowała *Marina filia olim Joannis Wnuczek haeredissa in Dobki, palatinatus Podlachiae et districtus Bielscensis incola, primi olim Nicolai in Podhayce Podhayski, secundi ad praesens voti consorti Joanni Kuczyński..*[434] 24 V 1569 r. Zygmunt August stwierdzał, że Jan Wnuczek ziemianin bielski złożył dodatkowo przysięgę królowi i Koronie Polskiej, iż on *dosyć czyniąc rozkazaniu naszemu, był gotów czynić przysięgę nam i Koronie Polskiej powinną w powiecie swym, ale dla słusznych przyczyn, które na sobie miał, uczynić jej na ten czas nie mógł.*[435] Inna część należała w l. 1569-1581 r. do Jakuba Dobkowskiego (s. Piotra)[436], w 1597 r. Józefa i Stanisława Wnuczków.[437] Jednocześnie w 1601 r. i w 1603 r. źródła wymieniają jako właścicieli Wojciecha i Wawrzyńca Dobkowskich (s. Jakuba) oraz Józefa, Piotra i Stanisława Dobkowskich.[438] W 1576 r. pojawia się też nazwisko Stanisława Seroki z Dobek.[439] W 1621 r. notowano 13, a w 1635 r. –22 współwłaścicieli Dobek.[440]

Po „potopie szwedzkim" własności dobkowskie zostały skupione w jednym ręku. Ich właścicielem została rodzina Burzyńskich (wzm. w 1662, 1676 i 1767 r.).[441] Stanisław Burzyński władał Dobkami w 1701 r.[442] Wawrzyniec Burzyński burgrabia tykociński spisywał w dworze w Dobkach swój testament.[443]

Z tym okresem należy wiązać powstanie kwaterowej kompozycji przestrzennej ogrodu. Zajmowała ona teren zbliżony do kwadratu, sąsiadujący z dziedzińcem gospodarczym. Do założenia biegły drogi dojazdowe z Lipnik i ze wsi. Droga z Lipnik przechodziła przez most na strumieniu, a jej przedłużenie oddzielało część gospodarczą od ogrodowej. Przy tej drodze, prawdopodobnie na granicy dziedzińca i ogrodu, usytuowany był dwór. Jedną z osi podziału kwaterowego wytycza droga do wsi. Południowo – zachodnią granicą założenia płyną strumień. Równolegle do niego biegła po zachodniej stronie droga ze wsi, omijająca ogród dworski. Sam ogród, otoczony szpalerami lub alejami, służył zapewne celom użytkowym. Drogi jezdne i spacerowe przebiegały wzdłuż granic ogrodu lub wzdłuż podziału kwater.

W wieku XVIII Dobki nadal pozostawały niedużym majątkiem, który w 1793 r. należał do Feliksa Majewskiego i jego żony z domu Olszewskiej.[444] W ostatniej ćwierci tego stulecia wzniesiony tu został nowy dwór przy drodze ze wsi, która stała się odtąd główną osią kompozycyjną układu. Budynek ten usytuowano w obrębie jednej z płd.–wsch. kwater ogrodu, a jego wzniesienie nie spowodowało większych zmian w istniejącej już kompozycji.

W 1838 r. wieś Dobki (a być może i dwór) była własnością Antoniego Dorffa. Później dobra przeszły w ręce N. Niemiry (1832-1859). W 1865 r. były własnością Feliksa Niemiry[445], a następnie Emilii z Niemirów Dziekońskiej (1837-1909) i Onufrego Dziekońskiego (1829-1901). Po nich przejął Dobki Stanisław Dziekoński (wzm. w 1928 r.).[446]

W XIX w. założenie zostało znacznie przekształcone. W I poł. tego stulecia wzniesiono na północny – zachód od starego dworu nowy. Stanął on w jednej linii z dworem starym, który teraz zamieniono na oficynę i zwrócony był także w stronę drogi ze wsi. Przed nowym dworem urządzono kolisty podjazd, a w przylegającej do dworu części ogrodu usunięto podziały kwaterowe, tworząc jedno większe kwaterowe wnętrze, otoczone szpalerami lipowymi.

W II poł XIX w. w południowej części założenia zostały wzniesione czworaki, a w części gospodarczej nowe, obszerne zabudowania. W 1866 r. funkcjonował też w Dobkach zakład przemysłowy o nieznanym dziś przeznacze-

433 I. Halicka, *Nazwy miejscowe środkowej i zachodniej Białostocczyzny*, Warszawa 1976, s. 44.
434 I. Kapica, *Herbarz*, s. 464-5.
435 *Akta unji Polski z Litwą 1385-1791*, s. 297, nr 133; BAN Kórnik, nr 242, nr 31, s. 145.
436 *Akta unji...*, s. 264; F. Piekosiński, *Wypisy heraldyczne z ksiąg poborowych*, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie", t. II, r. 1910, Lwów 1911, s. 8; A. Jabłonowski, *Podlasie*, t. 2, s.121.
437 AGAD, Kapicjana, nr nr 1, s. 38-54.
438 I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 96 i 464-465.
439 *Lustracje woj. podlaskiego 1570 i 1576*, s. 98.
440 AP Białystok, Księga grodzka brańska, k. 10 i 31v.
441 AGAD, Arch. Roskie, nr 22/10; ODZ Warszawa, Teki Glinki, nr 315a, s. 206; MN Kraków, Bibl. Czart., nr 1099, k. 717v i 747.
442 BU Kraków, nr 6247, k. 71v.
443 S. Jamiołkowski, *Tykocin*, „Przegląd Katolicki", r. 1879, nr 43, s. 700.
444 APar. Tykocin, Księga zgonów 1771-1796 i Opis kościoła 1838.
445 BU Kraków, nr 5991.IV, z. 5, k. 7v.
446 Sł. geogr., t. 2, s. 62; *Księga adresowa... 1930*, s. 155.

niu, zapewne ulokowany nad strumieniem. Dawna droga ogrodowa, biegnąca wzdłuż strumienia, stała się teraz drogą dojazdową, łączącą czworaki z częścią gospodarczą i została oddzielona od ogrodu parkanem. Podobne ogrodzenie istniało także od strony wsi. Obok bramy wjazdowej ze wsi, usytuowanej na głównej osi kompozycji, ustawiono krzyż, przy którym posadzono 4 jodły. W obrębie ogrodzenia powstał przy czworakach ogród warzywny. Pozostałe tereny ogrodu, mimo nowych nasadzeń ozdobnych, zachowały użytkowy charakter. Potwierdza to lokalizacja inspektów w zach. części ogrodu, w bezpośrednim sąsiedztwie podjazdu.[447]

W l. 30-tych XX w. córka Stanisława Dziekońskiego wyszła za mąż za Leona Czarnockiego z Lipnik, który pozostawał właścicielem Dobek do 1939 r.[448] W tym czasie obok inspektów i drogi z Lipnik wzniesiono 2 budynki gospodarcze.

Po II wojnie światowej po Władysławie Czarnockim majątek przejął PGR, który po wyeksploatowaniu budynków gospodarczych rozebrał je, a na ich miejsce wzniósł nowe.[449] Dwór i oficynę rozebrano w 1975 r. Nowe budynki powstały też na terenie ogrodu, którego kompozycja była stopniowo likwidowana. Jej miejsce zajęły ogródki przydomowe, pola uprawne i nieużytki. Założono natomiast nowy sad przylegający do dawnych ogrodów. Teren dawnych czworaków i część ogrodów zajęły zabudowania wsi.

Z dawnej kompozycji przetrwały drogi dojazdów, fragmenty dróg ogrodowych, zniekształcone wnętrza ogrodowe przy starym i nowym dworze, 2 szpalery lipowe, resztki alei topolowej i szpaleru klonów jesionolistnych oraz kilka pojedynczo rosnących starych drzew. Dziewiętnastowieczne szpalery lipowe zawierają drzewa sadzone w różnych latach (część odrostków) – najstarsze posadzone ok. poł. tego stulecia topole z alei przy drodze biegnącej na zach. od strumienia, pochodzą z I poł. XIX w. Inne stare drzewa posadzone w II poł. XIX w. lub później, oprócz 2 lip z k. XVIII w. lub początku w XIX – jednej rosnącej nad strumieniem a drugiej w północnym narożniku ogrodu. Starodrzew uzupełniają grupy młodych drzew i zarośla, odtwarzające część granic kompozycji i podziałów przestrzennych.

Powojenna dewastacja i zabudowa Dobek upodobniła to założenie do typowej wsi. Dawniej korzystnie wyglądający obiekt nie pełni dziś szczególnych funkcji w krajobrazie. W widoku z zewnętrz zwraca tam uwagę głównie duży, nowy sad. Wycinka zadrzewień otworzyła natomiast widoki z terenu ogrodu w kierunku zachodnim, których dawniej założenie nie posiadało.

DOBROMIL, gm. Bielsk Podlaski
OGRÓD DWORSKI
Nr 36

Czas powstania: Kompozycja powstała w l. 20-tych XIX w., na miejscu folwarku założonego w poł. XVII w.

Powierzchnia: Dawniej ok. 12,5 ha, obecnie 17 ha.

Forma przestrzenna: Kwaterowy ogród ozdobno–użytkowy z nieregularnie rozłożonymi kwaterami.

Opis obiektu:

Założenie dworsko – ogrodowe z trzech stron otaczają bezimienne strumienie. Jeden z nich oddziela układ od ulicówki wiejskiej, na osi której umieszczone jest podwórze gospodarstwa dworskiego.

W XVI w. i I poł. XVII w. funkcjonowała w tym miejscu wieś bojarska Romaszki, należąca do włości boćkowskiej Sapiehów.[450] Już wówczas istniał zapewne folwark bojarski, a sprzężenie go z wsią bojarską było charakterystyczne dla innych osad tego typu.

Około poł. XVII w. (może wskutek zniszczeń czasów potopu szwedzkiego) osadę bojarską zlikwidowano, a w jej miejscu założono folwark dóbr boćkowskich (wzm. 1676).[451] Powstała wówczas kompozycja folwarku nosiła cechy barokowe.[452] Na jego teren wjeżdżano po grobli pomiędzy stawami. Dwór usytuowany był na granicy

447 AGAD, Zb. kart., nr TKZ 617-65; A. Wilcz, *Plan dóbr Dobki w guberni łomżyńskiej, pow. mazowieckim... w 1896 r.* Skala 1:4.200; AP Białystok, Zarząd Powiatowy Mazowiecki, nr 2691, k. 44-45.
448 CAP Wilno, F. 1207, op. nr 144
449 AP Białystok, WUZ Białystok II, nr 35, k. 3.
450 A. Jabłonowski, *Podlasie*, t. I, s. 183; W. Pawluk, *Położenie chłopów...*, s. 9-33.
451 MN Kraków, Bibl. Czart., nr 1099, s. 837; *Instrukcje gospodarcze...*, t. I, s. 357-365.
452 AGAD, Arch. Roskie, A-14, nr 202/1.

podwórza i ogrodów (sadów). Te zasadnicze elementy ukształtowania przestrzeni pozostały i w późniejszym układzie.

W l. 20-tych XIX w. (przed 1826 r.) folwark odsprzedano Michałowi Gartkiewiczowi, prokuratorowi obwodu białostockiego, który urządził tam swoją rezydencję i założył istniejącą do dziś kompozycję ogrodów dworskich. Zmienił on wówczas nazwę miejscowości na Dobromil. Odtąd aż do 1939 r. Dobromil pozostawał w rękach rodziny Gartkiewiczów.[453] W l. 80-tych XIX stulecia był własnością Karola Gartkiewicza (1840-1904)[454] i jego żony Zofii z Wierzbowskich (1862-1899), a od 1904 r. posiadał go syn Karola – Artur Gartkiewicz.[455] Przed 1939 r. przejęła majątek jego siostra Zofia Sielewska, wywieziona w 1940 r. do ZSRR.[456]

Założona w l. 20-tych XIX w. kompozycja była znacznie większa od terenu, jaki zajmował folwark Romaszki. Rozbudowano gospodarstwo dworskie, powiększono podwórze. Nowy dwór ustawiono w dawnym ogrodzie folwarcznym. Elewacją główną zwrócono go w stronę podjazdu, gdzie na kolistym kłombie zasadzono drzewa i krzewy ozdobne (m.in. oliwki i róże). Na północ od dworu mieścił się kwaterowy ogród, łączący cechy użytkowe z ozdobnymi. Dominowały drzewa owocowe, ale po granicach kwater nasadzono aleje lipowe, wiązowe i dębowe. Powiększenie dawnych ogrodów od północy i zachodu spowodowało nieregularność kwater. Przez teren ogrodów i po jego wschodniej granicy poprowadzono system wąskich kanałów parkowych. Kompozycję ogrodów dobromilskich uzupełniały nasadzenia przy dziedzińcu gospodarczym oraz aleja lipowo–wiązowa, biegnąca dawną ulicówką, pozostałą po wsi Romaszki, gdzie w miejscu dawnych siedlisk zbudowano domy robotników rolnych. Całość uzupełniały stawy i sadzawki – 2 dawne stawy, umieszczone przy wjeździe do założenia oraz sadzawka umieszczona przy granicy zach. dziedzińca. Mimo wyraźnie utylitarnego charakteru całości kompozycja stanowiła gustowną i estetycznie utrzymaną oprawę dworu, a duża ilość alei nadawała jej prawie parkowy charakter.

Układ przetrwał bez większych zmian aż do 1939 r., kiedy to po wkroczeniu wojsk radzieckich rozpoczęła się dewastacja zabudowań i drzewostanu. Proces ten trwał aż do wkroczenia Niemców w 1941 r., którzy w dworze dobromilskim zorganizowali zarząd dóbr ziemskich, obejmujących okoliczne majątki. Przywrócono wówczas pierwotne funkcje budynkom i ogrodom.

W 1944 r. majątek Dobromil uległ parcelacji.[457] W dworze umieszczono urząd gminy i posterunek MO, większość budynków rozebrano, a przy dziedzińcu zbudowano nowe. W 1950 r. zabudowania gospodarcze i teren ogrodów przejęła Rolnicza Spółdzielnia Produkcyjna w Dobromilu. W 1956 r. spółdzielnię rozwiązano, a urząd gminy przeniesiono do Mokrego. W 1959 r. ponownie reaktywowano Spółdzielnię, która objęła całość terenu i użytkuje go do dziś. W 1959 r. rozebrano dwór, a później pozostałe budynki dworskie, pozostawiając jedynie stary, drewniany lamus. Tereny ogrodu uległy dewastacji. Wypadła większość drzew owocowych, a ich miejsce zajęły łąki. Zdewastowano roślinność ozdobną, rosnącą wokół dworu.

Dziś roślinność założenia składa się głównie z lip, klonów, wiązów, dębów, wierzb, grabów, jesionów. Najcenniejsze są drzewa alejowe, posadzone w I poł. XIX w. – lipy (269 szt.), dęby szypułkowe (5 szt.), klony pospolite (9 szt.), kasztanowce białe (19 szt.), graby (30 szt.), jesiony (20 szt.), wiązy polne (9 szt.). Starszymi drzewami, sadzonymi jeszcze w czasach, gdy w tym miejscu funkcjonował folwark Romaszki (zapewne w XVIII w.) są: lipa, rosnąca w centrum dawnych sadów i wiąz polny przy lamusie, które ze względu na wiek należy uznać za pomniki przyrody. Prócz wymienionych drzew starych, rosną też w Dobromilu drzewa młodsze, sadzone u schyłku XIX i I poł. XX w., a także młode samosiewy i odrosty od korzeni oraz podrost. Spotykamy też drzewa i krzewy owocowe, sadzone w I poł. XX w. Ogółem występuje tu 25 gatunków drzew i krzewów. Przekształcenia dokonane po II wojnie światowej znacznie zmieniły charakter obiektu, chociaż zachowały się do dziś schemat kompozycji wprowadzony w l. 20-tych XIX w. (aleje, podziały kwaterowe ogrodu, sadzawki, kanały).

Ogród dobromilski pełni ważną rolę w krajobrazie. Masyw starego ozdobnego drzewostanu, rosnącego w alejach i grupach na obszarze siedliska dworskiego jest doskonale widoczny z przebiegającej w pobliżu szosy Bielsk Podlaski – Lublin.[458]

---

453 CAH Grodno, F. 11, op. 6, nr 93.
454 A. Dikov, *Spisok zemlevladenii...*, s. 94.
455 Cmentarz grzebalny w Bielsku Podl., Inskrypcje nagrobne; AD Drohiczyn, Akta par. Bielsk Podlaski i Boćki, księgi metrykalne; *Księga adresowa... 1930*, s. 116.
456 Relacje ustne Gustawa Narbutta z Bielska Podl. i Stanisława Wołka z Czartajewa Podleśnego.
457 AP Białystok, WUZ Białystok II, nr 35, k. 26.
458 E. Bończak-Kucharczyk, *Dobromil. Dokumentacja ewidencyjna parku*, Białystok 1978 (maszynopis OW PSOZ Białystok).

DOBRZYNIEWO FABRYCZNE, gm. Dobrzyniewo Kościelne
OGRODY DWORSKIE
Nr 37

Czas powstania: Ogrody powstały w l. 1530-1545 i 1554-1564 na miejscu wcześniejszego folwarku, a ok. 1602 r. zostały przebudowane.

Powierzchnia: Dawniej ok. 20 ha, obecnie 5,4 ha.

Forma przestrzenna: Szczątkowo zachowana, wczesnorenesansowa wieloczęściowa kwaterowa kompozycja ozdobno-użytkowa.

Opis obiektu:

Teren założenia zajmuje dwa niewysokie wzgórza nad bagnistą, szeroką doliną łączących się tu rzek Supraśli i Białej. Ciągnie się po obu stronach drogi z Knyszyna do Choroszczy, obok mostu i grobli przez dolinę.

Pierwotnie kompozycja zajmowała powierzchnię blisko 60 ha, a poszczególne części rozdzielały szerokie pasy łąk.

Około 1519 r. Mikołaj Radziwił, właściciel dóbr goniądzko-rajgrodzkich w trakcie osadzania zagarniętych królewskich puszcz, przy przeprawie traktu z Wilna na Podlasie i do Krakowa, założył tu pierwszy folwark.[459] Po 1530 r. Dobrzyniewo było jednym z trzech folwarków dużego, bardzo bogatego, nowocześnie urządzonego starostwa knyszyńskiego, stanowiącego osobistą własność króla Zygmunta Augusta. Dobrzyniewo Fabryczne stanowiło własność (ewentualnie dzierżaw?) wybitnych postaci historycznych, co miało też ścisły związek z wyglądem założenia. Wymienić należy: królową Bonę (1530 - 1553), króla Zygmunta Augusta (1530-1572), Aleksandra Chodkiewicza (1530-1545), Piotra Chwalczewskiego (1554-1564), Jana i Tomasza Zamoyskich (1574-1636), Mikołaja Ossolińskiego (przed 1663), Franciszka, Wilhelma, Mikołaja Orsettich (1663-1676), Stanisława Nałęcz-Małachowskiego marszałka Sejmu Czteroletniego (1784-1793), Marię Radziwiłłównę Krasińską (1793-1822), Wincentego Krasińskiego (1822-1848) i Zygmunta Krasińskiego - poetę (1848-1859).[460]

Z polecenia Bony pracami nad urzedzeniem folwarków na tych terenach w l. 30-tych XVI w. kierował Aleksander Chodkiewicz. Pełny kształt przestrzenny założenie uzyskało w l. 1554-1564, kiedy dobrami zarządzał Piotr Chwalczewski, podobnie jak Chodkiewicz realizujący model folwarku wypracowany w środowisku Bony. Na koncepcję składały się wówczas 4 odrębne, powiązane widokowo części: rezydencjonalno-ogrodowa, folwarczno-ogrodowa, młyńsko-przemysłowa i handlowa. Kompozycja powtarzała układ przestrzenny królewskiego centrum dóbr - Knyszyna (gdzie część handlową zajmowało miasto, czego brak w Dobrzyniewie). Ważnymi cechami założenia były: duży udział kompozycji roślinnych, stanowiących oprawę estetyczną poszczególnych części użytkowych i rezydencjonalnej, system kwaterowego, szachownicowego sadu z wiatrochronami lipowo-jesionowymi, wprowadzenie do układu wody jako ważnego komponentu, harmonijne zestawienie ozdobnych i użytkowych części (np. sąsiedztwo części młyńsko-przemysłowej, rezydencjalno-ogrodowej i handlowej.

Pełnią renesansowej kompozycji założenie uzyskało za rządów (i na życzenie) starosty knyszyńskiego Jana Zamoyskiego. Część rezydencjonalno-ogrodowa powstała przed 1561 r.[461], ale została znacznie rozbudowana w czasach Jana Zamoyskiego, a ogród lipowy z tego okresu przetrwał aż do1939 r. Na kompozycję tej części składały się także sadzawka i zabudowania. Pałac *w włoskim stylu* z pawilonami, wzniesiony na przełomie XVI/XVII.w., z piękną biblioteką i okazałym wystrojem przetrwał do l. 60-tych XVIII w.[462] Dawną okazałą sadzawką, nad którą stał pałac, dzieło jeszcze P. Chwalczewskiego, zasypano w l. 60-tych XX w. Obecnie ta część założenia nie jest zachowana nawet śladowo.

Część folwarczno-ogrodowa o powierzchni ponad 8 ha, zlokalizowana ze względów higieniczno-estetycznych kilkaset metrów od rezydencjonalnego centrum, prócz zabudowań gospodarczych, posiadała od momentu powstania w XVI w. do 1915 r., kwaterowy ogród użytkowy, założony na planie kwadratu z 16 kwaterami (obsadzonymi

459 APar. Dobrzyniewo Kośc., Dok. erekcji parafii 1519 r.

460 J. Maroszek, *Konfiskaty mienia...*, poz.17; AP Białystok, SNG, nr 6861.

461 W. Chomętowski, *Materiały do dziejów rolnictwa*, Warszawa 1876, t. 2, s. 244-246; AGAD, ASK, dz. LVI, K 11, 76-76v; J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony...*

462 AP Kraków, ZZG, nr 478; AGAD, Arch. Roskie, nr 2/87; ODZ Warszawa, Teki Glinki, nr 315, s. 18.

szpalerami lip, klonów i jesionów), których ślady przetrwały do chwili obecnej.[463]

Część młyńsko-przemysłowa założona została nad samą Supraślą w 1561 r. jako inwestycja niebywale kosztowna, w skład której wchodziły: staw na nowo wykopanym korycie Supraśli[464] i młyn z kilkoma kołami, przy którym funkcjonował tartak, a w XVIII w. papiernia. W l. 30-tych XIX w. urządzono tu fabrykę sukienną i zbudowano kompleks budynków fabrycznych.[465] Teren fabryki (należącej w k. XIX w. do Gierca, a później do spółki *Ribbert et Jacoby* obsadzono jesionami i lipami. W czasie I wojny spalono część fabryki, a w ocalałych budynkach w l. 1923-1932 mieściła się fabryka noży i sztućców Gerlacha i Kobylańskiego. W 1944 r. istniejące wciąż hale fabryczne zniszczono, a po II wojnie przebudowano młyn, wokół którego zachowały się ozdobne nasadzenia drzew.[466]

Część handlowa, usytuowana między rezydencją a mostem na Supraśli, wokół karczmy, przetrwała od k. XVI w. do I wojny światowej, a w r. 1932 teren jej został rozparcelowany, po czym, podobnie jak część rezydencjonalną, zajęła go zabudowa wsi.

Podziały własnościowe, parcelacje i uprzemysłowienie dawnych dóbr królewskich doprowadziły do zaniku kompozycji dawnej części rezydencjonalnej i dawnej części handlowej założenia. Roślinność i kompozycja pozostałych części, zawierają ślady układu pierwotnego (drogi, stawy na rzece, most, niektóre stare drzewa) oraz szereg elementów pochodzących z okresów późniejszych. Rośnie tam 20 gatunków drzew i krzewów (głównie krajowych), z czego najstarsze okazy lip i jesionów, liczące ok. 80-120 lat zachowały sięe w części fabrycznej i przy dawnej alei dojazdowej do młyna. Zwracają uwagę liczące ok. 50 lat drzewa wyrosłe z odrostów po wyciętym starodrzewie części rezydencjonalno-ozdobnej i folwarczno-ogrodowej, stanowiące pozostałość dawnej kompozycji. Występują też w sąsiedztwie doliny rzeki naturalne lasy i zagajniki o składzie gatunkowym charakterystycznym dla siedlisk wilgotnych.[467]

DOŁUBOWO, gm. Dziadkowice
OGRÓD DWORSKI
Nr 38

Czas powstania: Kompozycja powstała w poł. XVI w., w miejscu starszej, założonej w I poł. XV w. siedziby dworskiej.

Powierzchnia założenia: Obecnie 12 ha.

Forma przestrzenna: Kwaterowy ogród włoski, wielokrotnie przebudowywany.

Opis obiektu:

Sytuacja siedziby dworskiej ukształtowana została ok. 1465 r. kiedy powstały główne elementy przestrzenne miejscowości: dwór, kościół i wieś. Obiekt umiejscowiono w terenie otwartym, nad źródliskami strumienia Sielczanka.

31 X 1465 r. Wit Łyczko, sędzia brański, właściciel Dołubowa ufundował w tej miejscowości kościół pw. NMP Miłosierdzia i św. Piotra i Pawła.[468] 24 VI 1495 r. Wit już nie żył, bo urząd ten sprawował kto inny.[469] 20 V 1498 r. na stanowisku sędziego brańskiego spotykamy Jana Steczkę zwanego Cybulka.[470]

22 II 1501 r. w Wilnie Aleksander Jagiellończyk potwierdził Janowi Steczce z rodu Talwoszów staroście drohickiemu dziedziczne posiadanie wsi w pow. bielskim: Dołubowo (zob. nr 38), Chrościanka, Widźgowo, Filipy i Wierzbowo, które otrzymał on na podstawie prawa bliższości od Doroty Dołubowskiej, swojej ciotki, wdowy po

---

463 AGAD, Zb. kart, nr AK 98: K. de Perthees, *Mappa szczególna...1797*; AP Białystok, GKL, nr 36: *Obščij plan III časti Knyšinskago imenja sostojaščago v lennom vladenii grafa Krasinskago... 1862 g.*, nr 148: *Kopja z lustracjonnych planov zemlam folvarka DobŹneva sostojaščich v lennom vladenii grafov Krasinskich...1868 g.*; *Topografičeskaja karta Grodnenskoj gubernii*, b. m. 1856.

464 E. von Lehndorff, *Tagebücher nach seiner Kammerhernzeit*, Lötzen 1920.

465 Z. Krasiński, *Sto listów do Delfiny*, Warszawa 1966.

466 Relacja ustna Heleny Stępień z Dobrzyniewa Fabrycznego, gm. Dobrzyniewo.

467 J. Maroszek, J. Szydłowski, *Dobrzyniewo Fabryczne. Dokumentacja ewidencyjna parku*, Białystok 1979 (maszynopis OW PSOZ Białystok); J. Maroszek, J. Szydłowski, *Knyszyn PGR. Dokumentacja ewidencyjna parku*, Białystok 1980 (maszynopis OW PSOZ Białystok).

468 AGAD,, nr 38, s. 342-343; S. Mazur ks., *Dzieje parafii Dołubowo 1465-1939*, Lublin 1991, s. 4 (maszynopis KUL Lublin].; Z. Romaniuk, *Z dziejów sądownictwa szlacheckiego w ziemi bielskiej od XV do poł. XVI w.* „Białostocczyzna", nr 3, 1995, s. 58-59.

469 *Akty Litovskoj Metriki* sobrannye F. I. Leontovičem, t. I, Warszawa 1896, s. 72-73.

470 *Akty Litovskoj Metriki* sobrannye F. I. Leontovičem, t. I, nr 394, s. 156-157

Wicie.[471] Dorota Łyczkowa, już po śmierci męża, 12 V 1535 r. ufundowała w Dołubowie altarię św. Leonarda, uposażając ją w 3 wł. ziemi w każdym polu.[472] Wzbogaciła ponadto plebana w ogród, karczmę i łąkę zwaną *Mokrzec*, nad rzeką Silną, staw rybny i 20 florenów na wino.[473] Jan Steckowicz-Dołubowski vel Steczko, zwany Cybulka był starostą drohickim (1501-1508)[474] i marszałkiem dwornym litewskim (18 XI 1520-7 III 1541).[475]

W 1527 r. dokonano sądowego odgraniczenia dóbr Rudka (zob. nr 122), należących do Zofii Korczewskiej, I-ov. Hlebowiczowej, II-o v. Albertowej z majętnością Dołubowo Jana Steczki-Dołubowskiego.[476] Jan Steczkowicz z Dołubowa zapisał w testamencie posiadane różne dobra ziemskie w WKL królowej Bonie.[477] W 1528 r. Zygmunt I nadał więc swej *najmilszej* żonie królowej Bonie *na wieczność* położone w dzierżawie brańskiej dobra Dołubowa wraz z siołami: Widźgowo, Chrościanka i Filipy.[478] Jan Steczko jako właściciel Dołubowa nadal figurował w 1529,[479] 1532, 1537 i 1538 r. (zm. przed 1542 r.).[480] Za jego czasów rozmierzono siedzibę dworską i skomponowano kwaterowy ogród, w którym proste 2 osie dzieliły przestrzeń zapewne na 4 kwatery, przy czym 2 z kwater zajęte były przez regularne stawy.

Do realizacji testamentu na rzecz Bony jednak nie doszło. Nastąpił podział majętności pomiędzy Maciejem Rospondem z Jabłonowa, a Janem Niecieckim, piszącym się jako dziedzic na Niecieczy, Wierowie i Dołubowie Jak określono w akcie z 4 V 1546 r. dobra te na Jana Niecieckiego *prawem naturalnym spadły*, bo najwidoczniej łączyły go z Janem Steczkiem więzi rodzinne. Maciej Rospond, syn Hieronima, wraz z synem Mikołajem i Maciejem wnukiem podarowali dobra Dołubowo Janowi Harynkowi. Również Jan Niecieckí zastawił temuż swoja część Dołubowa na 2 lata za 560 kop gr.

Jan Harynek z Mianowa, podkomorzy łomżyński, ożeniony był z Małgorzatą Wąsowską.[481] Po śmierci Jana Harynka (przed 1569 r.) prawa do dóbr dołubowskich odziedziczył jego syn Adam Harynek, który 14 V 1569 r. złożył przysięgę w Drohiczynie na wierność królowi i Koronie Polskiej. Adam Harynek, wzmiankowany jako właściciel Dołubowa w 1576[482] i 1580 r.[483] nie dokonywał już w tym układzie większych zmian. Nie żył już w 1591 r., bo jego synowie Jakub i Andrzej dziedzice na Dołubowie zawarli wówczas w Brańsku układ dotyczący spadku. Dołubowo przeszło na własność Anny z Oborskich, wdowy po Hieronimie Harynku (zm. ok. 1599), żonie Piotra Odrzywolskiego.[484] W 1623 - 1624 Dołubowo było w rękach Hieronima z Obór Oborskiego. Jego żona Hałszka z Ostromęczyna Niemierzanka Oborska 20 VII 1635 r., w spisanym wówczas testamencie określona została jako dziedziczka na Dołubowie, Chrościance i Smolugach.[485] Nie żył już 6 II 1644 r., a jego syn Wojciech spełniał wolę testamentową ojca.[486] W 1653 i 25 VII 1656 r. jako dziedzic Dołubowa wzmiankowany był Jakub Oborski i jego żona Elżbieta, córka Krzysztofa Chrząstowskiego.[487]

Córka Oborskich – Anna wyszła przed 25 VII 1661 r. za mąż za Arnolfa Łagunę[488] (od 1660 chorążego zakroczymskiego). Był on towarzyszem pancernym, od 1660 r. chorążym zakroczymskim, elektorem królów: Jana Kazimierza (z ziemi ciechanowskiej), Michała Korybuta (z ziemi drohickiej), Jana III (z woj. podlaskiego). On to w 1662 r. wyjednał dla Dołubowa przywilej na cotygodniowe, niedzielne targi i 3 jarmarki (w odpust św. Piotra i Pawła, NMP Gromniczną, i Niedziele Palmową).[489] W Dołubowie w 1661 r. rezydował.[490] W 1669 r. Anna z Oborskich przekazała D. Łagunom. Arnold Łaguna jako właściciel Dołubowa odnotowany był jeszcze w 1676 r.[491]

Arnolf Łaguna spowodował pewnie przebudowę ogrodów Dołubowa w duchu barokowym. Stawy ogrodowe, pełniące wówczas rolę parterów wodnych, otrzymały wtedy ozdobną oprawę boskietów i parterów kwiatowych.

---

471 AN Kraków, Zb. dok. perg., nr 86.
472 AD Siedlce, nr D 4, s. 39, nr D 134., s. 130.
473 AD Siedlce, nr D4, s. 39.
474 A. Jabłonowski, *Podlasie*, t. 2, s. 132, t. 3, s. 50.
475 AGAD, TML, nr 196, s. 515, nr 10, s. 736-743; Malinovskij, *Sbornik*, s. 489.
476 AN Wilno, F. 1, nr 87 i 89.
477 *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 1 [1]. (1380-1584). Užrašymų knyga 1*, Vilnius 1998, nr 51, s. 32.
478 CAAD Moskwa, F. 389, op. 1, nr 12; A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 2, s. 133.
479 *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 4 [224]. (1522-1530). Teismų bylų knyga 4*, Vilnius 1997, nr 390, s. 329., nr 462, s. 374.
480 AGAD., nr 2, s. 6, 20, 31.
481 AGAD,, nr 2, s. 100; A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 7, s. 245.
482 AGAD, ASK, dz. I, nr 47, k. 51v.
483 A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 1, s. 49.
484 A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 7, s. 245.
485 AD Drohiczyn, APar Dołubowo, nr DI I/80.
486 AGAD,, nr 7, s. 18.
487 CPAH Wilno, F. 694, op. 1, nr 3349, k. 8: AGAD,, nr 7, s. 452-453, nr 19, s. 318-322.
488 A. Laszuk, *Ludność województwa podlaskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1999, s. 23-24.
489 AGAD, Sigillata, nr 5, k. 46v, 14, k. 46, MK, nr 203, k. 29-30; AP Białystok, Kamera, nr 155 A, k. 224.
490 J. A. Chrapowicki, *Diariusz*,, cz. 1, Warszawa 1978, s. 299 i 601.
491 MN Kraków, Bibl. Czart., nr 1099, s. 667.

Córka Arnolfa Łaguny i Aleksandry Jarzynianki – Zofia spisała intercyzę ślubną z Maciejem Marcjanem Ładowskim, metrykantem koronnym. W 1681 Aleksandra, wdowa po Arnolfie Łagunie, ówczesna żona Aleksandra Łuszczewskiego dała Janowi Tobiaszowi Brzozowskiemu, wojskiemu podlaskiemu (w l. 1677-1703) i bratu jego żony Józefowi Janowi Łyczce, cześnikowi podlaskiemu (w l. 1683-1703), synowi Mikołaja i Zofii z Oborskich. części D. 13 XII 1688 r. Jan III nadał *miastu Dołobów w ziemi drohickiej* dodatkowy jarmark. Odbiorcami przywileju królewskiego byli: Jan Tobiasz Brzozowski wojski podlaski i Józef Jan Łyczko cześnik podlaski.[492]

Już w 1686 r., a więc równocześnie z Janem Tobiaszem Brzozowskim i Józefem Janem Łyczką dziedzicem Dołubowa i Smoluch tytułował się Mikołaj Henryk z Dąbrowicy Firlej, kanonik katedralny krakowski. W 1688 r. współwłaściciele scedowali mu swe prawa.[493] Było to najwidoczniej wywołane kwestią zadłużenia majętności.

Później Dołubowo przeszło na własność Orzeszków. Dwie siostry Orzeszkówny, podzieliły w 1719 r. pomiędzy siebie schedę po rodzicach: Łucja, żona Władysława Markowskiego i Joanna, żona Michała Karwowskiego, cześnika bielskiego (w l. 1713-1744). Podział dóbr pociągnął pewnie też rozdział założenia dworsko-ogrodowego. 8 VI 1713 r. Michał Karwowski otrzymał od Jana Klemensa Branickiego i jego matki Scholastyki dzierżawę starostwa brańskiego, za sumę 17 tys. zł. dzierżawa trwała do 1721 r.[494]

Dzieci Władysława Markowskiego (1663-1748) i Łucji Orzeszkówny w 1748 r. podzielili między siebie dobra matki.[495] W 1753 r. dział Markowskich należał do braci: Józefa, sędziego ziemskiego bielskiego (1751-1765), Antoniego, sędziego mielnickiego i Franciszka Markowskich (1727-1806), a dział drugi do Stanisława Karwowskiego, skarbnika i regenta bielskiego. W 1778 r. notowane były działy: Franciszka Markowskiego, podczaszego wyszogrodzkiego, Michała Dołubowskiego i Stanisława Karwowskiego, stolnika bielskiego (1770-1779), starosty augustowskiego i narewskiego. W 1790 r. jako właściciel Dołubowa podawany był Andrzej Karwowski, kapitan wojsk koronnych *dziedzic abszteynowany.*[496]

3 VII 1801 r. Prusacy wystawili majątek na licytację, pewnie części należącej do Karwowskich.[497] Nabyli ją Pieńkowscy.[498] Część druga aż do 1830 r. była własnością nadal Markowskich.

W 2 poł. XIX w. Dołubowo stało się własnością rodziny Pieńkowskich – Jana (wzm. 1890)[499], Dominika, Kajetana Ludwika (zm. 1905). Ostatni z nich – komisarz w Powstaniu Styczniowym na powiat bielski, ożeniony był z Wiktorią Władyczańską, również uczestniczką powstania.

U schyłku XIX w. założenie poddano renowacji: przekształcono stawy, dokonano nowych nasadzeń w alejach i szpalerach wokół ogrodu ozdobnego i sadów, m. in. zasadzono 4-rzędową aleje kasztanowcowo-grabową, przecinająca ogród dworski wzdłuż osi wybiegającej na kościół. Wzniesiono murowane zabudowania gospodarcze.

W 1907 r. majątek sprzedano Stanisławowi Jakubowi Łowickiemu, który w 1912 r. wzniósł drewniany dwór.[500] Był właścicielem D. do 1939 r. Majątek borykał się z dużymi trudnościami finansowymi.[501] Liczył wówczas 668 ha gruntów. Kompozycja nie uległa większym przestrzennym przeobrażeniom aż do 1939 r. W czasie II wojny światowej część zabudowy uległa zniszczeniu. Ostatni właściciel wraz ze swym synem zginęli w 1940 r. w Katyniu.[502]

W 1944 r. majątek rozparcelowano, część ozdobną wraz z dworem przekazano szkole podstawowej, funkcjonującej do dziś. Po parcelacji tereny sadów uległy zniszczeniu, podobnie jak i część gospodarcza, z której pozostały: spichlerz i część dawnej stajni.[503] W części ozdobnej zachowały się do dziś: dwór z 1912 r., aleja 4-rzędowa, stare aleje i szpalery na granicach ogrodu, 2 stawy – dawne partery (w tym 1 z wyspą). Wnętrza ogrodowe zajęte są przez sady, boisko i warzywnik. Starodrzew obfituje w drzewa XIX-wieczne, w tym kilka egzemplarzy pochodzi z I poł. XIX w. Najcenniejszym drzewem jest XVIII-wieczny jesion wyniosły (o śr. pnia 280 cm).

---

492 AGAD, Sigillata, nr 14, k. 46.
493 AP Kraków, ZZG, nr 7, s. 171; AGAD,, nr 8, k. 7.
494 AGAD,, nr 25, k. 612-617.
495 *Herbarz rodzin szlacheckich najwyżej zatwierdzonych*, cz. I, Warszawa 1853, s. 77.
496 NU Wilno, F. 4, nr 4802, k. 14-20.
497 „Gazeta Uwiadamiająca Prus Nowowschodnich dla Pożytecznej Wygody Publiczności w Białymstoku", 12 VI 1801, nr LIII (dodatek).
498 AGAD, Zb. kart., nr AK 70, k. 37.
499 P. Dikov, *Spisok zemlevladenii...*, s. 189.
500 AP Białystok, SNG, nr 8992, 10081, 11841, 11851, 11999, 12000-12003, 12150, 12638, 13043, 13044, 13346.
501 CPA Wilno, F. 1297, op1, nr 436, „Monitor Polski", nr 93 z 22 IV 1939.
502 Informacje Stanisława Wołka z Czartajewa.
503 PSOZ OW Białystok, Dołubowo. Serwis fotograficzny A. Kalisz 1976: Dwór, D/26/1033/1, 2, Fragment oficyny, nr D/26/1033/4, 5, 6.

Cały kompleks dworski jest cenny widokowo, jednak został on częściowo przesłonięty nowymi zagrodami chłopskimi.[504]

11 VIII 1998 r. spadkobiercy Stanisława Jakuba Łowickiego: Aleksandra Łowicka-Szabunio, Maria Łowicka-Kołtan i Jan Łowicki odkupili od Urzędu Gminy dwór wraz z resztką parku o pow. 3,47 ha, z zamiarem odtworzenia założenia.[505]

GĄSÓWKA STARA, gm. Łapy
OGRÓD DWORSKI
Nr 39

Czas powstania: Ogród powstał w XVII lub XVIII w., na miejscu wcześniejszej siedziby dworskiej.

Powierzchnia: Dawniej ok. 5,0 ha, obecnie 3,5 ha.

Forma przestrzenna: Ogród kwaterowy o przewadze funkcji użytkowych.

Opis obiektu:

Założenie zlokalizowano na terenie łagodnie opadającym ku południowi do strumienia (w XVI – XVIII w. nazywanego Węglówką, a dziś Szeroką Strugą), przy gościńcu z Suraża do Wysokiego Mazowieckiego. Ten stary trakt do dziś biegnie północną granicą kompozycji.

Już w końcu XIV lub na pocz. XV w. istniało w tej okolicy kilka siedzib drobnoszlacheckich. Może założenie w I poł. XVI w. było siedzibą rodową Mikołaja Husowskiego, humanisty, autora ważnego dzieła literackiego *Carmen de bisonte*.[506] Późniejszy ogród wywodzi się prawdopodobnie z siedliska zajmowanego w 1580 r. przez Marcina, s. Jakuba Wazbudy Gąsowskiego i pierwotnie miejsce to nosiło nazwę Gąsówka Wazbudy.[507]

Aż do XVIII w. notowani są w źródłach liczni właściciele spośród drobnej szlachty, co świadczy o dużym rozdrobnieniu własnościowym Gąsówki.[508] W 1676 r. funkcjonowało tu 12 drobnoszlacheckich gospodarstw, będących w większości w posiadaniu rodu Gąsowskich, z wyjątkiem trzech, należących do Marcina Łapińskiego, Jakuba Płońskiego i Jana Sobolewskiego.[509] Ten ostatni – najzamożniejszy – mógł być właścicielem interesującej nas siedziby. W wieku XVIII siedziba ta należy już do Roszkowskich, wzmiankowanych w 1772 r.

W XVII lub XVIII w. przekształcono teren dworski według obowiązujących, barkowych kanonów, nadając mu kształt trapezu, podzielonego na 6 regularnych kwater: środkową, przylegająca do gościńca kwaterę zajmowały zabudowania gospodarcze, skupione wokół dziedzińca, przy którym stał dwór drewniany, sąsiadujący z najbardziej ozdobną kwaterą ogrodu, przeciętą pośrodku drogą, biegnącą w kierunku strumienia. Po wschodniej stronie tej osi znajdowała się prostokątna sadzawka ogrodowa, a być może pierwotnie towarzyszyła jej druga, umieszczona symetrycznie po przeciwnej stronie drogi do strumienia. Pozostałe kwatery ogrodowe miały charakter użytkowy. Cały ogród otoczono szpalerami drzew, a wewnętrzne podziały kwater zaznaczono drogami, żywopłotami lub szpalerami drzew i krzewów. Oś poprzeczną układu zaznaczała droga biegnąca ze wsi Gąsówka do dworu. Zapewne na południe od ogrodów istniały stary rybne, wykopane nad strumieniem.

W XIX w. Gąsówka należała do Gąsowskich i Hryniewickich, a na pocz. w. XX przejął ją drogą ożenku Stanisław Mojkowski. Po nim odziedziczył majątek syn – Czesław Mojkowski – obecny właściciel założenia.

Przemiany kompozycji w w. XIX są mało znane. Wydaje się, że już wówczas zlikwidowano część podziałów ogrodu na kwatery, nie zmieniając jednak podziałów funkcjonalnych. Utrzymywano szpalerowe nasadzenia przy granicach założenia, dosadzając tam nowych drzew różnych gatunków. Likwidacji uległ pierwotny dwór, na miejscu którego ustawiono w k. XIX w. istniejący do dziś magazyn. Na dziedzińcu wzniesiono też w II poł. XIX w. drewniany świronek, a obok inne budynki gospodarcze i nowy budynek mieszkalny, usytuowany przy zachodniej pierzei dziedzińca. Większość tych budynków rozebrano po II wojnie, pozostawiając tylko magazyn i świronek, po czym rozebrane budynki zastąpiono nowymi, typowymi dla zagród chłopskich, gdyż taką funkcje pełni obecnie założenie.

504 PSOZ OW Białystok, E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Dołubowo. Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego*, Białystok 1986.
505 K. J. Samusikowie, *Dołubowo*, „Gazeta Współczesna" 1999, nr 2020 (14.360), s. 18.
506 J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony...*, s. 56-62.
507 *Akta unji...*, s. 258-261; t. I, s.112, 159 i 199.
508 AP Białystok, Księga grodzka brańska 1640-1641, 20 i 37.
509 MN Kraków, Bibl. Czart., nr 1099, s. 780.

Z dawnej kwaterowej kompozycji pozostała część szpalerów drzew, otaczających ogrody, lokalizacja części gospodarczej, głównie drogi dojazdowe, droga ogrodowa do strumienia i łąk oraz sadzawka ogrodowa. Stoją też 2 XIX-wieczne budynki: świronek i magazyn. Roślinność, uzupełniona rzędem starych drzew nad strumieniem i powojenną aleją topolową przy drodze surażskiej, składa się 21 gatunków drzew i krzewów. Występuje kilka szpalerów starych drzew, a oprócz nich sad ze szpalerami śliw, zarośla pod szpalerami drzew starych i nieliczne drzewa młode. 3 najstarsze drzewa posadzono w I poł. XIX ub lok. poł. tego stulecia. Są to: dąb, jesion i lipa, rosnące przy granicach ogrodu. Pozostały starodrzew pochodzi z II poł XIX w. i z pocz. w XX.

Szczątki dawnych nasadzeń ogrodowych są dość dobrze widoczne w krajobrazie, lecz nie odgrywają w nim dziś doniosłej roli.[510]

GÓRKA, gm. Krynki
OGRÓD DWORSKI
Nr 40

Czas powstania: Ogród powstał w XVII w., a w wieku XIX został przebudowany i poszerzony.
Powierzchnia: Dawniej ok. 13,0 ha, obecnie 8,6 ha.
Forma przestrzenna: Regularna, pierwotnie kwaterowa, kompozycja ozdobno-użytkowa, z dużym udziałem elementów pochodzących z dziewiętnastowiecznych przekształceń.

Opis obiektu:

Siedzibę dworską w Górce zlokalizowano na niewielkim, częściowo zalesionym pagórku, położonym na południe od doliny rzeczki Nietupy, w sąsiedztwie skrzyżowania lokalnych dróg, łączących Krynki i kilka okolicznych osad.

Pierwotnie teren ten zajęty był przez wieś bojarską[511], którą zlikwidowano w XVII w. i ziemie te otrzymał w 1679 r., z nadania Jana III Sobieskiego, Tatarzyn Samuel Murza Krzeczowski, rotmistrz chorągwi tatarskiej (zm. po 1727).[512] Odtąd, aż do końca XVIII w., Górka pozostawała w rękach Krzeczowskich (wzm. 1782, 1784, 1794, 1796 r.) i stanowiła centrum niewielkich dóbr, w skład których, oprócz wsi Górka, wchodziły w XVIII w. także Ciumicze i Komarowszczyzna.[513] Do dworu należał też młyn (wzm. 1784).

Siedzibie dworskiej nadano regularną, kwaterową kompozycję, której oś główną podkreślała aleja biegnąca z południa (od traktu Kruszyniany – wieś Górka) na północ, przed dwór. Północną granicą układu biegła inna droga, wiodąca ze wsi do gościńca kryńskiego. Dwa rzędy kwater, położonych po obu stronach osi głównej, zajęte były przez ogrody i zabudowania. Nie znane jest miejsce lokalizacji ówczesnego dworu, wiele jednak wskazuje na to, że stał on na wzgórku w północnej części ogrodu, w miejscu późniejszej piwnicy lodowni, usytuowanej na osi głównej.

Przy granicach kwater, oddzielonych od siebie drogami ogrodowymi, prostopadłymi do osi głównej, posadzono szpalery lub aleje. W południowej części układu wykopano regularne sadzawki. Na groble przy sadzawkach wybiegała część dróg ogrodowych.

Około 1786 r. Górka musiała przejść na własność rodziny Kobylińskich, bowiem w 1797 r. należała już do Małgorzaty z Kobylińskich Daszkiewiczowej (ur. ok. 1779) i jej męża Michała Korybut Daszkiewicza (zm. 1823, wzm. w 1809), rotmistrza województwa wileńskiego, prezesa sądu grodzieńskiego, s. Hilarego Korybut Daszkiewicza (ur. 1760), łowczego grodzieńskiego. Po śmierci Michała dobrami władali wdowa po nim – Małgorzata z Kobylińskich (wzm. 1837) i ich syn Platon (1811-1871).[514]

W I. poł. XIX w. Daszkiewiczowie dokonali przebudowy założenia. Wprowadzili doń sukcesywnie szereg nowych elementów, utrzymując jednak regularny układ przestrzenny siedziby. W centrum kompozycji powstał

510 E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Gąsówka Stara. Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego*, Białystok 1985 (maszynopis OW PSOZ Białystok).
511 *Piscovaja kniga grodnenskoj ekonomii*, t. I, Vilna 1881, t. I, s.11.
512 *Metryka Litewska. Rejestry podymnego... Województwo trockie 1690 r.*, s. 129.
513 Tabela dymów...1794.
514 T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. XIII, s. 48.

obszerny, prostokątny dziedziniec, otoczony zabudowaniami rozlokowanymi po obu stronach osi głównej. Pośrodku założenia, przy zachodniej pierzei dziedzińca, frontem do drogi wyznaczającej główną oś układu, wzniesiono drewniany dwór. Wnętrza kwater ogrodowych, sąsiadujących z zabudowaniami, zajmowały uprawy użytkowe.

Dalszych zmian dokonano w Górce w II poł. XIX w., za rządów syna Platona – Michała Korybut Daszkiewicza (1860-po 1928) i jego żony Adolfiny (zm. po 1939 r.). Powstały wtedy nowe budynki gospodarcze (m.in. drewniana obora przy południowej pierzei dziedzińca i drewniany spichlerz przy alei dojazdowej). Na wzgórku w północnej części założenia stała piwnica – lodownia, a na północ od dworu wzniesiono, istniejący do dziś, szalet dworski (obecnie zamieniony na wędzarnię), zaś przy wschodniej pierzei dziedzińca – stodołę (po 1890 r.). Jednocześnie dokonano przekształceń w obrębie ogrodów, łamiąc dotychczasowy układ. Wyprowadzono drogę z dziedzińca, biegnącą poprzez ogrody na zachód od dworu i łączącą się z drogą do wsi w północno – zachodnim narożniku kompozycji. Przy tej drodze i w sąsiedztwie zabudowań dokonano nowych nasadzeń. Uzupełniono część szpalerów i alei ale też wprowadzono kilka swobodnych grup drzew i krzewów. Poszerzono ogrody od wschodu o dwa duże, prostokątne wnętrza, oddzielone od siebie aleją lipową, stanowiącą przedłużenie jednej z poprzecznych osi pierwotnej kompozycji, biegnącej wzdłuż północnej pierzei dziedzińca. Przy granicach nowych wnętrz, otoczonych od południa i wschodu lasem, posadzono szpalery lipowe, modrzewiowe i inne. Dokonano także nowych nasadzeń brzóz i topól alei dojazdowej.

W końcu XIX w. wnętrza dziedzińca przekształcono w zieleniec, na którym posadzono lipy, brzozy, świerki, klony i topole. Powstała w ten sposób w centrum układu ozdobna część kompozycji. Funkcje ozdobne pełnił też teren położony na zachód od dworu, gdzie pomiędzy drzewami owocowymi dosadzano coraz to nowe krzewy. Przekształcenia ogrodu wyraziły się także w likwidacji części dróg, biegnących po granicach dawnych kwater, w likwidacji części towarzyszących im nasadzeń i w przebudowie sadzawek. Na przełomie XIX/XX w. Funkcjonowały w ogrodach 3 istniejące do dziś, prostokątne sadzawki - dwie położone w płd.-wsch. narożniku pierwotnego ogrodu i jedna, przy głównej osi, w południowo-zachodniej kwaterze układu.

Rozpoczęte w II połowie XIX w. prace, kontynuowane były w XX w. Stale dokonywano w Górce nasadzeń uzupełniających istniejącą już kompozycję i wznoszono coraz to nowe budynki. Na przełomie XIX/XX w. wybudowano drewnianą stajnię między oborą a spichlerzem, murowany budynek dla służby folwarcznej na południe od dworu, magazyn na siano przy zachodniej granicy założenia i magazyn stojący na południe od stodoły. Po zniszczeniach dokonanych w czasie I wojny światowej (między innymi przez pożar, który dotknął także dwór), zbudowano przy dziedzińcu murowany budynek, przeznaczony dla rządcy (zamieniony obecnie na garaże). Dwór wyremontowano i istnieje on do chwili obecnej. Według tradycji ustnej miał być on wzniesiony po pożarze dawnej siedziby w 1889 r. lub 1890 r., który spowodował przeniesienie zabudowań na nowe miejsce. Ani układ przestrzenny założenia, ani stan dworu, pochodzącego z I połowy XIX w. nie wskazują jednak na taki rozwój wypadków. Wydaje się, że przekaz ustny mylnie utożsamia z istniejącym dworem wydarzenie, które być może dotyczyło innych zabudowań Górki (niewykluczone, że przesunięto w czasie przekaz o pożarze pierwotnego dworu Krzeczowskich).

Po Michale Korybut Daszkiewiczu, wzmiankowanym jako właściciel Górki jeszcze w 1928 r.[515], dobra te odziedziczyła jego córka Helena Jeżewska (1890-1984), żona Bronisława Jeżewskiego. Po wybuchu II wojny światowej i wywiezieniu Heleny Jeżewskiej oraz Adolfiny Korybut Daszkiewiczowej w głąb ZSRR, majątek opustoszał i uległ znacznej dewastacji. Mimo powrotu Jeżewskiej w 1946 r., został po wojnie w całości rozparcelowany, a siedlisko dworskie przekazano PGR Krynki, który do dziś pozostaje użytkownikiem tego obiektu.[516]

Poza remontami i przebudową części zachowanych budynków dworskich nie poczyniono tu większych inwestycji. Wzniesiono tylko dla potrzeb mieszkańców kilka niewielkich drewnianych szop i budynków gospodarczych oraz wygrodzono część terenów w obrębie ogrodu. Zaniedbane ogrody, w części tylko użytkowane przez mieszkańców dworu jako teren upraw warzywnych, znacznie zarosły samosiewkami drzew i zaroślami. Usunięto stąd wiele drzew starych, a część wnętrz zamieniono na pola uprawne lub pastwiska. Na początku lat 80-tych XX w. rozebrano spichlerz dworski, stojący w sąsiedztwie alei dojazdowej.[517]

Do dziś przetrwały tu: kompleks zabudowań dworskich (dwór, stodoła, stajnia, obora, magazyn, budynek służby folwarcznej, przebudowana rządcówka, szalet), zieleniec w centrum założenia, fragment alei dojazdowej, aleja lipowa we wschodniej części kompozycji, 3 sadzawki i część nasadzeń wokół dawnych kwater ogrodowych, noszących jeszcze ślady regularnej kompozycji. Roślinność obiektu składa się z ponad 20 gatunków drzew i krzewów ozdobnych i owocowych. Starodrzew pochodzi w większości z końca XIX w. i I połowy w. XX, a składa się z

515 T. Bielski, *Krynki i okolice*, Poznań (maszynopis AA Białystok); Księga *adresowa... 1930*, s. 126, s. 269, 295, 303, 398-399.
516 Relacje ustne: Jana Chołowoca z Górki, gm. Krynki, Tamary Samul z Białegostoku, Mieczysława Sobocińskiego z Krynek.
517 Z. Sokołowski, *Województwo białostockie...*, s. 117.

lip, klonów pospolitych i jesionolistnych, brzóz, świerków, topól białych, osik, oraz wierzb. Zachował się także modrzew z dawnego szpaleru. Wśród drzew starych wyróżnia się 6 starych dębów szypułkowych, rosnących w północnej części ogrodu oraz kilka topól białych, sadzonych ok. połowy XIX w. wśród zarośli przetrwały lilaki, karagany, śnieguliczki i tawuły, pochodzące z nasadzeń ogrodowych. Dobrze widoczny od północy i zachodu drzewostan ogrodu tworzy w krajobrazie malowniczą grupę, wyróżniającą się na tle sąsiadującego lasu. Walory widokowe obiektu podnosi kompleks zabytkowych zabudowań, zachowanych wewnątrz założenia.[518]

GRODZISK, gm. Grodzisk
OGRÓD DWORSKI
Nr 41

Czas powstania: Ogród powstał w XVIII w. na miejscu wcześniejszej siedziby dworskiej.
Powierzchnia: Dawniej ok. 19,0 ha, obecnie 2,2 ha.
Forma przestrzenna: Osiowe założenie barokowe.

Opis obiektu:

Siedzibę dworską w Grodzisku zlokalizowano w I poł. XV w. w sąsiedztwie wczesnośredniowiecznego grodziska z XI-XII w., uformowanego w kształt pierścieniowatego nasypu ziemnego, w otoczeniu niewielkich strumieni, w sąsiedztwie zbiegu lokalnych dróg do Ostrożan, Kozłowa, Mierzynówki, Sypek i Makarek. W czasach późniejszych poszerzono ogrody dworskie i zajęły one również teren samego grodziska.

Pierwotnie Grodzisk nadany został w 1434 r. Pretorowi z Korczewa i należał do Korczewskich jeszcze w 1522 r., kiedy to Zofia z Korczewa 1° v. Hlebowiczowa, 2° v. Rafałowa de Czaple ustąpiła swemu synowi Mikołajowi Hlebowiczowi Grodzisk i Rudkę. W 1554 r. Grodzisk należał już do Kosińskich z Lisowa (w 1580 r. do Jana Lisowskiego).

W II poł. XVII w. jako właściciele notowani są: Staniszewscy (w 1676 r. cześnikowa warszawska)[519], po których majątek przeszedł w ręce Butlerów. Dokonali oni na początku XVIII w. przebudowy założenia. Mieli też ambicje stworzenia z Grodziska miasta. W 1709 r. Marek Antoni Butler, starosta drohicki, wzniósł w Grodzisku cerkiew i uposażył parocha.[520] On też zapewne wyjednał u króla przywilej na targi i jarmarki.

Powstający układ siedziby dworskiej od początku związany był z cerkwią i usytuowanym przy niej placem targowym. Na rynek wybiegała główna droga założenia, przecinająca teren grodziska, a wiodąca do zabudowań gospodarczych.

Wojna północna i epidemia 1709-1710 r. zahamowały rozwój założenia i osady. W l. 1755-1757 należy Grodzisk do Aleksandra Butlera, starosty mielnickiego i wojskiego drohickiego, następnie, poprzez małżeństwo jego córki Rozalii przeszedł na własność Antoniego Ossolińskiego, starosty sulejowskiego. Ten, uzyskując od Stanisława Augusta w 1772 r. przywilej na odnowienie targów i jarmarków, rozwija miasteczko Grodzisk. Samo założenia, wchodzące w skład obszernych dóbr rudzkich Ossolińskich pozostaje jednym z wieku folwarków tej majętności.

Ok. 1709 lub 1772 r. w trakcie prac urbanistycznych założenie uzyskało ostateczny, barokowy kształt. W obrębie dawnego grodziska, otoczonego w części wałami i pozostałościami fos[521], umieszczono ogród o wyraźnie podkreślonej drogą osi, wybiegającej na plac targowy, a z drugiej strony prowadzącej między sadzawkami (na fosie) do zabudowań gospodarczych. Dziedziniec gospodarczy usytuowano na osi drogi z cerkwi, biegnącej po granicy ogrodów. Na wschód od części gospodarczej mieścił się duży staw rybny na strumieniu. Dwór rządcy stał pośrodku ogrodów, na ich osi głównej. Wygląd ówczesnych wnętrz ogrodowych nie jest znany.

W 1784 i 1790 r.[522] jako właściciel dóbr i *miasteczka* Grodziska wzmiankowany był Józef Kajetan Ossoliński (1764-1834), kasztelan podlaski, starosta sandomierski.[523] W 1781 r. ożenił się z Marianną Zaleską (zm. 1813 r.).[524]

518 A. Zawistowski, *Górka. Ewidencja parku*, Białystok 1978 (maszynopis OW PSOZ Białystok).
519 MN Kraków, Bibl. Czart., nr 1099, s. 649.
520 G. Sosna, *Grodzisk*, [w:] „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego", R. 1982, nr 3-4, s. 23-55.
521 Z. Sokołowski, *Województwo białostockie*, s. 174.
522 BU Wilno, F. 4, nr 4802
523 W. Dworzacek, *Genealogia*, tab. 144.
524 J. Maroszek, *Konfiskaty mienia...*, s. 107.

Od 1843 r. właścicielem był Wiktor hr. Ossoliński. Po nim odziedziczyła majętność córka Wanda Zofia (1822-1907), od 1848 r. żona Tomasza Potockiego (1809–1861)[525], powtórnie zamężna w 1861 r. z księciem Stanisławem Jabłonowskim (1799-1878).[526]

Do Potockich majątek należał jeszcze w czasie I wojny światowej. W l. 1886-1891 w północno-wschodnim narożniku ogrodu wzniesiono nową murowaną cerkiew, wokół której wydzielono kamiennym murem cmentarz cerkiewny. Dalsze zmiany kompozycji nastąpiły w czasie I wojny światowej. Zabudowania i ogrody musiały wyjść z niej bardzo zniszczone, bowiem nowy właściciel - Władysław Brzeziński[527] - wzniósł nowy dwór i zabudowania gospodarcze. Przed dworem, ustawionym tak jak i poprzedni na osi głównej ogrodów, urządzono kolisty podjazd, otoczony żywopłotem z ligustru, a wnętrza ogrodów przekomponowano wprowadzając przestrzenie trawników, na których pozostały, niezbyt już wtedy liczne, stare drzewa. We wnętrzach dosadzono krzewów ozdobnych, a w alei prowadzącej do starej cerkwi uzupełniono nasadzenia lilakami i wiązami. Z dwóch stron otaczały ogród kanały wodne (dawne fosy). Pozostawiono też sadzawkę na południe od dworu. Na wschód od części ozdobnej powstały wtedy duże sady produkcyjne, sięgające do stawu i strumienia.

Po wywiezieniu w 1939 r. Władysława Brzezińskiego w głąb ZSRR założenie uległo znacznej dewastacji. Zniszczeń dopełnił pożar zabudowań gospodarczych w czasie walk frontowych. Ocalały tylko 2 budynki, toteż po wojnie wzniesiono tam kompleks nowych, użytkowanych przez GS. Rozparcelowany teren ogrodów podzielono między różnych użytkowników. W dawnych sadach powstało osiedle domków jednorodzinnych. W parku w 1944 r. wzniesiono plebanię prawosławną, w dworze umieszczono szkołę podstawową, której miejsce zajęło od niedawna przedszkole[528]. W 1986 r. część dworu zawaliła się. Przy drodze do Ostrożan zlokalizowano zagrodę chłopską.

Zachowała się część wnętrz parkowych w skrajnie zdewastowanej postaci, zajęta przez boisko lub trawniki. Rosną tam już tylko pojedyncze stare drzewa, pochodzące z przełomu XIX/XX w. i z nasadzeń okresu międzywojennego. Rosnące tam grupy krzewów o ubogim składzie gatunkowym i zarośla- świadczą o dawnej parkowej kompozycji. Przed zniszczonym dworem resztki żywopłotu wyznaczają kształt dawnego podjazdu. Przetrwały ślady obwałowań i fosy oraz sadzawka przy granicy ogrodu i nie posiadający bezpośredniego związku z ogrodem staw rybny.

Zniszczenie części założenia, dewastacja kompozycji parku, zniweczyły dawne funkcje obiektu w krajobrazie.[529]

HERMANÓWKA, gm. Juchnowiec
OGRÓD DWORSKI
Nr 42

Czas powstania: Ogród powstał w 2. poł. XVII w. na miejscu wcześniejszej siedziby dworskiej, a w 1. poł. XVIII w. został przebudowany w duchu barokowym.

Powierzchnia: Dawniej ok. 7,5 ha, obecnie 3,0 ha.

Forma przestrzenna: Regularna, barokowa kompozycja z szachownicowym, tarasowym ogrodem (w tym sześciokwaterowym ogrodem włoskim).

Opis obiektu:

Kompozycję usytuowano w krajobrazowo ciekawym terenie. Zajęła stok wzgórza, dość silnie opadającego do doliny strumienia-dopływu Turośnianki, położony w sąsiedztwie lasu „Paszewa". Strumień oddzielał siedzibę dworską od wsi Hermanówka.

16 III 1512 r. król Zygmunt I polecił zwrócić Aleksandrowi Chodkiewiczowi jego ojcowiznę. W opisie przeprowadzonego rozgraniczenia, które król zatwierdził 3 IV 1525 r. wspomniano w powiecie suraskim *Hermanowiczów ludzi pana Aleksandrowych - Hermanów*, których zaliczono do włości chodkiewiczowskiej.[530] Odtąd stale Hermanówka, aż do 1832 r. wchodziła w skład dóbr zabłudowskich (zob. nr 162) – do 1599 r. należących do Chodkiewiczów, a w l. 1599-1832 Radziwiłłów, stanowiąc jeden z folwarków.[531] W końcu XV i w XVI w. ziemie te

525 Tomasz Potocki – pochodzący z linii prymasowskiej, był synem Michała, senatora kasztelana Królestwa Polskiego, który w 1824 r. został umieszczony na liście osób uprawnionych do noszenia tytułu hrabiowskiego w Królestwie.

526 AP Białystok, Kamera, nr nr 155 A, k.226; A. Dikov, *Spisok zemlevladenii...*, s. 107.

527 AP Białystok, SNG, nr 15976; *Księga adresowa... 1930*, s. 125.

528 AP Białystok, WUZ Białystok II, nr 35, k. 26.

529 E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Grodzisk. Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodwego*, Białystok 1984 (maszynopis OW PSOZ Białystok).

530 Prawa i przywileje..., nr 3-5, s. 45-58; J. Maroszek, *Rewelacyjne odkrycie...*, s. 5-30.

531 AGAD, Arch. Radz., dz. XXV, nr 1143, 1144, 2104, 2716.

więc stanowiły własność bojarów Hermanowskich, sług Chodkiewiczów z Zabłudowa.[532] Śladem tego jest usytuowanie wsi w bezpośrednim sąsiedztwie siedziby dworskiej, gdzie ulicówka wiejska przecinała układ założenia dworskiego.

W 1674 r. Hermanówka była folwarkiem w kluczu karakulsko-sobolewskim, do którego należała aż do lat 30-tych XIX w. (zob. nr 131 i 162). Na płd. od gościńca Juchnowiec Kościelny-Zabłudów zorganizowano ogród kwaterowy o przeznaczeniu użytkowym. Folwark drogą zastawu znalazł się w rękach Teodora Tokarzewskiego, podczaszego słonimskiego, a później Aleksandra Rajskiego (wzm. 1674), wreszcie Antoniego z Tokar Tokarzewskiego (wzm. 1707). Zastawnicy doprowadzili Hermanówkę do ruiny. W 1707 r. pisano: *„które budynki, że są przez kilkanaście lat wielce zrujnowane, zgniłe"*. Po 1707 r. dokonano generalnego remontu budynków i przebudowy układu ogrodu.[533] W l. 1784-1794 Hermanówka znajdowała się w rękach Dionizego Lewickiego ok. 1743-1821) chorążyca bracławskiego, właściciela sąsiedniej Juchnowszczyzny.[534]

Zachował się opis kompozycji z 1818 r. Od wsi oddzielała założenie *„rzeczka mała, czyli struga, z błot w obrębie folwarku Hermanówka formująca się... Sadzawki dwie przy folwarku - z strony w wsi Hermanówka - po obu stronach drogi, niewielkiej obszerności, zarosłe krzakami młodej olszyny. Jedna z tych, mniej zarosła, zarybiona karasiem"*. Droga wkraczała *„bramą na dziedzińcu gontami pokrytą", gdzie na podwórzu „studnia z sochą żurawiem i kluczem"*. Przy południowej pierzei dziedzińca stał dwór - *„budynek mieszkalny z drzewa kostkowego stawiony w roku 1750... Z frontu budynku przed oknami ogródków małych 2 sztachetkami ogrodzono"*. W sąsiedztwie dworu znajdowały się ogród *„mały włoski"*, *„ogród fruktowy za budynkiem mieszkalnym obszerności do dwóch morgów* [ponad 1 ha- J.M.] *podzielony na 6 kwater małych, nasadzonych w części agrestem, porzeczkami i malinami, w których zasiano warzywa. W nim znajdują się drzewa jako to: gruszek starych rodzajnych sztuk N° 3 ditto szczepów rozsadzonych 25, jabłoni szczepów rozsadzonych 6,* trześnia 1, wisien 12. W końcu ogrodu altana mała wirginią osadzona... w ogrodzie warzywnym., przy sadzawce, za budynkiem mieszkalnym (chmielnik) długi łokci 25, szeroki łokci 5, zasadzony chmielem... Około całego zabudowania i ogrodów ekonomicznych płoty z żerdzi należycie powygradzane". Autor opisu zwrócił przy tym uwagę na wartości krajobrazowe *„Folwark Hermanówka w pozycji pięknej, małym włoskim ozdobiony ogrodem"*. Poza nasadzeniami użytkowymi istnieć musiała roślinność ozdobna, sadzona po granicach kompozycji i przy drogach dojazdowych.

Po 1832 r., a przed 1861 r. Hermanówka odpadła od dóbr dojlidzko-zabłudowskich. W 1861 r. była we władaniu płk. Juliana Rummla i jego żony Zofii z Łyszczyńskich. W 1873 r. ich córka Zofia z Rummelów Łyszczyńska z Markowszczyzny (zob. nr 92 i 93) wraz z rodzeństwem Melanią, Gustawem, Władysławem, Franciszkiem i Wiktorem Rummlami sprzedała majętność radcy stanu Aleksandrowi Dornowi. Usamodzielnienie się dóbr Hermanówka spowodowało, że założenie zyskało bardziej ozdobny charakter. Nie zmieniono zasadniczego układu ogrodu i zabudowań, lecz w miejsce krzewiastych nasadzeń na granicach kwater wprowadzono szpalery drzew, a w kwaterze sąsiadującej z wnętrzem, w którym usytuowany był stary dwór wykopano niewielką sadzawkę.

Aleksy Dorn w testamencie zapisał Hermanówkę żonie Oldze, która objęła dobra po jego śmierci w 1898 r. W 1899 r. sprzedała je kapitanowi Bazylemu Szczegliacielowi. B. Szczegliaciel (zm. w 1901 r.) wprowadził tu nowe inwestycje (m. in. W 1900 r. wzniósł murowaną oborę). Po nim właścicielką została wdowa Barbara Szczegliaciel, a ponownego zamążpójścia Sztaselberg. W 1908 r. sprzedała ona Hermanówkę Jerzemu Tymofiejewiczowi Warun-Sekret. Ten natychmiast (w 1908 r.) zostawił majętność wdowie po generał majorze Natalii Drużynin. Nieustabilizowana sytuacja własnościowa sprawiła, że nie następował rozwój kompozycji. Stale trwała rozprzedaż gruntów.[535]

W trakcie I wojny światowej właściciele wyjechali w głąb Rosji skąd już nie wrócili. W toku działań wojennych zniszczeniu uległa zabudowa folwarku i stary dwór. Ponowna odbudowa gospodarstwa dworskiego w okresie międzywojennym następowała powoli. Hermanówka należała wówczas do niejakiego Sznajdera.

W 1944 r. majątek rozparcelowano, chłopi rozebrali zabudowania, a w obrębie założenia zlokalizowano kilka zagród.[536] Po II wojnie doszło do gwałtownego wyniszczenia nie tylko zabudowy, ale również kwaterowego ogrodu. Pozostały po nim ślady podziałów części terenów na kwatery, wyznaczone przez drogi, skarpy tarasów i nasadzenia lub samosiewy z przełomu XIX/XX stulecia. Zachowała się sadzawka ogrodowa i jeden ze stawów przy

532 J. Wiśniewski, *Zarys dziejów osadnictwa wiejskiego we wschodniej części województwa białostockiego do poł. XVIII w.*, [w:] „Navukovy zbornik", Białystok 1964, s. 11.

533 AGAD, Zb. kart., nr R. 420-23: *Plan folwarków Hermanówki i Skrybicz z przynależnościami oraz folwarku Białegostoczku* (1820 r. ?). Por. też AGAD, Zb. kart., nr R. 422-26.

534 AN Kijów, nr 6007, k. 69-79; *Opisy parafii....1784*, [w:] „Studia Podlaskie", t. 1, s. 194-204; APar. Juchnowiec Kośc., Wizyta 1828, K. 7 i 31 i księgi metrykalne.

535 AP Białystok, SNG, nr 4095, 5273, 6816, 6817, 6488.

536 AP Białystok, WUZ Białystok, nr 35, k. 6.

drodze wiejskiej. Obecny starodrzew składa się z kilku gatunków drzew, przy czym najliczniej występują dęby, brzozy i świerki. Jest on mało widoczny, gdyż zasłaniają go z trzech stron lasy i wieś.

Z terenu założenia roztacza się rozległy widok na łąki i pola oraz na położoną na południowy-zachód od Hermanówki siedzibą dworską w Juchnowszczyźnie.[537]

HIERONIMOWO, gm. Michałowo
PARK DWORSKI
Nr 43

Czas powstania: Założenie powstało w l. 80-tych XVIII w. (przed 1786 r.), a w l. 30-tych XIX w. zostało przebudowane.

Powierzchnia: Dawniej ok. 21,0 ha, obecnie 16,0 ha

Forma przestrzenna: Park krajobrazowy, zachowujący szereg elementów regularnej, barokowej kompozycji.

Opis obiektu:

Siedzibę dworską w Hieronimowie ulokowano przy drodze z Topolan do Nowej Woli, z dala od okolicznych wsi, w terenie równinnym, otwartym, łagodnie opadającym w kierunku rzeki Zacisówki.

Siedzibę tę założył w l. 80-tych XVIII w. Hieronim Radziwiłł (1759-1786), ordynat klecki, podkomorzy Wielkiego Księstwa Litewskiego i starosta miński. Od jego imienia została ona nazwana Hieronimowem.[538]

Nadano jej regularny, barokowy układ, w którym proste drogi dzieliły teren na 6 kwater. Kwatera położona w centrum kompozycji zajęta była przez dwór i tarasowy ogród ozdobny, zakończony sadzawką. Pozostałe kwatery przeznaczono pod ogrody użytkowe i zabudowania. Do dworu prowadziły dwie skośne aleje, łączące naroża skrajnych kwater wschodnich.

Hieronimowo zakupił 28.VI.1820 r. gen. Kazimierz Dziekoński (zm. 1879 r.).[539] Za udział w Powstaniu Listopadowym majątek ulec miał konfiskacie, do której nie doszło.[540]

Za rządów K. Dziekońskiego ogród ozdobny został przekomponowany w duchu krajobrazowym. Wzniesiono klasycystyczny pałac, poprzedzony kolistym podjazdem, przy którym stała też - wybudowana w tym samym stylu - oficyna. Na zach. od pałacu położone było w centrum parku duże trawiaste wnętrze, otoczone bogatą roślinnością, z którego poprzez staw rozciągał się widok na okolicę. Nowo posadzone na obrzeżach wnętrza klomby i grupy drzew oraz krzewów sąsiadowały ze starymi drzewami alei, biegnących po granicach parku. Na płn. od części ozdobnej mieściła się prostokątna kwatera sadu, a na południe od parku część gospodarcza - obie zakończone od zachodu nowo wykopanymi stawami. Pozostałe części założenia zajęte były - podobnie jak wcześniej - przez ogrody użytkowe i zabudowania.[541]

W poł. XIX w. i na pocz. w. XX Hieronimowo należało do bratanicy nabywcy Hieronimowa Jadwigi z Dziekońskich Olizarowej, 2 v° Rammowej i jej męża Aleksandra Ramma (zm. 1916 r.), a następnie (do 1939 r.) jego synów, którzy nie wprowadzali tu większych zmian.

W czasie II wojny światowej spalono pałac i oficynę, a ogrody uległy dewastacji.[542]

W 1944 r. siedzibę, należącą wówczas do Eugeniusza Ramma, przejął PGR.[543] W latach następnych wzniesiono w Hieronimowie kompleks budynków gospodarczych i szereg nowych ogrodzeń oraz przeprowadzono kilka nowych dróg. Park i ogrody użytkowe, wskutek braku konserwacji, uległy dalszym zniszczeniom.

---

537 E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Hermanówka. Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego*, Białystok 1985 (maszynopis OW PSOZ Białystok).

538 CAH Mińsk, F. 694, op. 2, nr 2634: *Rachunki maj. Zabłudów i Hieronimowo 1771-1784, 1834*, k. 1-1008.

539 AGAD, Zb. kart., nr R. 420-24: *Plan obrębów folwarków z wsiami do przedaży zakreślonych ze wszelkiemi potrzebnemi wygodami, jako to: folwark Hieronimow, folwark topolany i Małynka oraz wsie Hoźna z zaściankiem Reypiszborem, udzielnie do wyprzedania uprojektowana. Takowy plan zmieyszeny [s] z oryginalnego w Kancelarii Geometrycznej roku 1819 niesiąca Oktobra 18-go dnia przeze mnie Karola Wesenberga komornika powiatu grodzieńskiego. Takową mapę przy układzie o wyprzedaż dóbr Hieronimowa z JW. Dziekonskim w dniu dzisiejszym zawartym, tak Opieka Nieletniej księżniczki Stefanii Radziwiłłówny, jako i JW. Dziekonski konnotują – dnia 28-go czerwca 1820 r.*

540 BU Warszawa, nr 144.807; J. Iwaszkiewicz, *Wykaz dóbr ziemskich...*, s. 34; J. Maroszek, *Konfiskaty mienia...*, s. 104.

541 E. Chłopicki, *Opowiadania z wędrówki po kraju – Podlasie Litewskie*, [w:] „Kłosy" R. 1887; N. Orda, *Album widoków historycznych Polski*, Warszawa 1873, nr 35.

542 Relacja ustna Antoniego Gacy z Hieronimowa, gm. Michałowo.

543 AP Białystok, WUZ, nr 35, k. 6.

Dziś obiekt należy do WPGR-O Ignatki Zakład Hieronimowo. Resztki pałacu zabezpieczono w formie trwałej ruiny. Park porządkowano w l. 1976-1977, usuwając podrosty i część rozrośniętych krzewów, później jednak ponownie duże przestrzenie zajęły zarośla, a nie użytkowane drogi spacerowe zanikły.

Mimo dewastacji i przekształceń kompozycja zachowała wiele dawnych walorów. Przetrwały budynki dworskie (oficyna, dom ogrodnika, kuźnia, magazyn, budynek gospodarczy), system dróg dojazdowych, część sadu, stawy, fragmenty starych alei przydrożnych, część szpalerów otaczających sad oraz zniekształcone wnętrze parkowe, otwarte na staw i łąki, otoczone różnogatunkową roślinnością. Rośnie tu wiele starych, sadzonych w różnych latach XIX w. i na pocz. w. XX, wśród których wyróżniają się 2 pomnikowe (zapewne osiemnastowieczne) modrzewie. Dominują lipy, topole, jesiony, wiązy, kasztanowce i klony. Wśród zarośli przetrwała część krzewów parkowych.

Dewastacja kompozycji - jednej z ciekawszych na terenie województw - wydatnie zmniejszyła funkcje obiektu, niemniej nadal wyróżnia się on wśród okolicznych pól i łąk masywami starych drzew parku i alei oraz malowniczością wnętrz ogrodowych i stawów.[544]

HORNOSTAJE, gm. Mońki
OGRÓD DWORSKI
Nr 44

Czas powstania: Ogród powstał w końcu XVIII w. na miejscu wcześniejszego folwarku.
Powierzchnia: Dawniej ok. 10,0 ha, obecnie 7,0 ha.
Forma przestrzenna: Szczątkowo zachowany, barokowy ogród kwaterowy o funkcjach ozdobno-użytkowych.

Opis obiektu:

Folwark w Hornostajach, założony w II poł. XVI w.[545], zlokalizowano na terenie łagodnie opadającym w kierunku wschodnim, wśród pól i lasów, w sąsiedztwie gościńca knyszyńskiego, na *„pustych włókach"* istniejącej od XVI w. ale słabo zasiedlonej wsi Hornostaje.[546]

20 VIII 1568 r. Anna Radziwiłłówna Kiszczyna wojewodzina witebska, właścicielka dóbr goniądzkivh, w których położone były Hornostaje, nadała Krzysztofowi Zembrowskiemu, za wierną służbę i za protekcją swego syna Jana Kiszki krajczego liewskiego, 3 włóki ziemi zwane Piotrowszczyzna i 1 włókę we wsi Hornostajach.[547] Zapoczątkowało to istnienie założenia dworskiego w Hornostajach.

W 1674 r. wieś chłopska należała do folwarku Potoczyzna, wydzierżawionego wówczas pani Odkińskiej. W 1676 r. funkcjonowały w Hornostajach dwa folwarki, należące do Jana i Krzysztofa Pisanków. Grunty folwarczne starostwa stanowiły awuls starostwa goniądzkiego[548], od którego zostały ostatecznie oddzielone na mocy ustawy sejmowej z 1792 r. o wyprzedaży królewszczyzn. Posesorami awulsu byli w 1784 r. Dzierżkowie.[549]

Wznieśli oni w Hornostajach dwór, który otoczyli regularnym kwaterowym ogrodem, przedzielonym pośrodku drogą, stanowiącą przedłużenie lipowej alei dojazdowej, łączącej siedlisko dworskie z traktem monieckim. Od południa ogrody zamykał rząd trzech sadzawek, ulokowanych po obu stronach alei dojazdowej, a od zachodu kanał. Zabudowania gospodarcze sąsiadowały z drogą do wsi. Jeszcze inna droga, biegnąca do łąk, podkreślała jedną z poprzecznych osi założenia.

Po III rozbiorze Polski władze pruskie przekazały w 1800 r. majątek Marcinowi Filipowiczowi. Po traktacie tylżyckim w 1807 r. zwrócono go Dzierżkom. W czasie wojen napoleońskich majętność uległa spustoszeniu i

544 *Rejestr ogrodów polskich*, z. 3, 26.E. Bończak-Kucharczyk, *Hieronimowo. Ewidencja parku*, Białystok 1978 (maszynopis OW PSOZ Białystok); M. Kwiatkowski, *Hieronimowo. Dokumentacja naukowo-historyczna*, warszawa 1957 (maszynopis OW PSOZ Białystok); ODZ Warszawa, Zespół Badań Warszawy i Mazowsza, Archiwum PKZ Warszawa, Fototeka, nr 3.431.

545 AP Białystok, Księga grodzka brańska 1640-1641, k. 23.

546 W. Pociecha, *Królowa Bona*, Poznań 1958, t. III, s. 163; A. Jabłonowski, *Podlasie*, t. I, s.178.

547 AGAD, Kapicjana, nr 42, s. 452-453, nr 43, s. 202-205; AGAD, Księga ziemska bielska, nr 2, k. 382v-383; J. Kloza, J. Maroszek, *Dzieje Goniądza. W 450 rocznicę praw miejskich*, Białystok-Goniądz 1997, s. 134-135.

548 MN Kraków, Bibl. Czart., nr 1099, k. 707.

549 CAH Wilno, F. 694, op. 1, nr 3994, k. 228-231v; AN Kijów, nr I. 6009; *Opisy parafi dekanatu augustowskiego z roku 1784*, wyd. W. Wernerowa, [w:] „Studia Podlaskie", t. 4, Białystok 1993, s. 193-293.

została obciążona długami, toteż w 1838 r. Adam Dzierżek sprzedał Hornostaje, wraz z należącą do nich wsią Oliszki i karczmą, małżeństwu Hoferom. Po 1863 r. po Józefie Hoferze przejął je jego syn Jan. Przed 1884 r. włość tę odziedziczył wnuk Jana Hofera - Józef Roszczewski. Ten znacznie przebudował siedzibę. Wzniósł nowy kompleks obszernych budynków hodowlanych i magazynowych, otaczających obszerne podwórze, położone na głównej osi kompozycji w północnej części założenia. Przy dziedzińcu stała taż nowo wzniesiona służbówka.

Nowy, murowany dwór usytuowano frontem do głównej alei, w południowej części ogrodu, w sąsiedztwie jednej z sadzawek. Założono też nowe sady na północ i zachód od dotychczasowego ogrodu, który w tym czasie miał charakter ozdobno-użytkowy i zachował część dawnych podziałów kwaterowych. W alei dojazdowej dosadzono nowych lip.

W 1902 r. została zaciągnięta pożyczka Wileńskim Banku Ziemskim na 66 lat obciążająca majątek Hornostaje.[550] Na przełomie XIX/XX w., aby zmniejszyć zadłużenie majątku, Józef Roszczewski założył w Hornostajach cegielnię, położoną w odległości ok. 1,5 km od dworu, co nie zlikwidowało jednak trudności finansowych majątku. Poniósł też znaczne straty w czasie działań wojennych 1915 r.

W 1922 r. Hornostaje zostały sprzedane Janowi Stanisławowi Wołkowskiemu, który do 1926 r. rozprzedał wszystkie grunty, pozostawiając wyłącznie cegielnię i siedlisko dworskie, które po bankructwie właściciela w 1935 r. zostało bardzo zaniedbane.[551]

W latach następnych i po II wojnie światowej nastąpiła szybka likwidacja dawnej kompozycji. Rozebrano dwór i większość budynków gospodarczych, przebudowano służbówkę i zamieniono spichlerz dworski na oborę. W dawnej części gospodarczej wzniesiono nowe zabudowania dwóch zagród chłopskich. Zlikwidowano większość sadów i usunięto z ogrodów drzewostan ozdobny.[552]

Z dawnej kompozycji pozostały do dziś: lipowa aleja dojazdowa, sadzawka i kanał oraz ślady po 2 innych sadzawkach, część granic ogrodu i kwater porastają pasy zarośli, które zajęły miejsce dawnych szpalerów. Uboga roślinność liczy 25 gatunków drzew i krzewów. Starodrzew składa się z lip alei dojazdowej i kilku pojedynczo rosnących drzew innych gatunków. Najstarsze drzewa to: 4 lipy sadzone na przełomie XVIII/XIX w., kilka lip posadzonych ok. poł. tego stulecia. Inne lipy alei oraz pozostałe stare drzewa posadzono w końcu XIX w. lub w okresie międzywojennym w. XX.

Osłonięte od zachodu lasem, a od północy zabudowaniami wsi szczątki dawnej kompozycji, nie odgrywają dziś w krajobrazie szczególnej roli. Zwraca tam tylko uwagę aleja lipowa, dobrze widoczna z szosy prowadzącej do Moniek.[553]

HORNOSTAJE CEGIELNIA, gm. Mońki
OGRÓD PRZY WILLI ZARZĄDCY CEGIELNI
Nr 45

Czas powstania: Ogród powstał w końcu XIX w.

Powierzchnia: Dawniej ok. 8,0 ha, obecnie 7,0 ha.

Forma przestrzenna: Eklektyczny ogród ozdobno-użytkowy o swobodnej kompozycji głównego wnętrza.

Opis obiektu:

Ogród powstał w bezpośrednim sąsiedztwie cegielni, na zachód od wsi, wśród łąk i pól majątku Hornostaje, w odległości ok. 1,5 km od centrum tych dóbr. Założycielem cegielni był Józef Roszczewski, ówczesny właściciel majątku, który przejął go przed 1884 r. po dziadku - Janie Hoferze. Powodem budowy cegielni było stale wzrastające zadłużenie, które zamierzano spłacać dochodami z wyrobu cegieł. Cegielnia, stale modernizowana, dawała w 1904 r. 1,5 tys. rubli rocznego dochodu, a w r. 1914-3 tys. rubli, co jednak nie spowodowało likwidacji długów.[554]

550 AAN Wilno, F. 160, op. 1, nr 855; AP Białystok, SNG, nr 102, 119, 2780, 4338, 4342, 4748, 5594, 5921, 7839.
551 *Księga adresowa... 1930*, s. 117; AP Białystok, Zb. kart.: M. Sawicki, *Plan części majątku Hornostaje*. Skala 1:5.000.
552 Relacja ustna p. Januszewskiego i p. Wasilewskiego z Hornostajów, gm. Mońki.
553 E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Hornostaje. Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego*, Białystok 1983; E. Bończak-Kuchraczyk, Z. Piłaszewicz, *Hornostaje Cegielnia. Dokumentacja ewidencyjna założenia ogrodowego*, Białystok 1979 (maszynopisy OW PSOZ Białystok).
554 A. Dikov, *Spisok zemlevladenii...*; AP Białystok, SNG, NR 102, 119, 2780, 4338, 4342, 4748, 5594, 5921, 7839.

Na północ od cegielni wzniesiono dla zarządcy willę, zwaną „daczą", którą otoczono eklektycznym ogrodem, sąsiadującym z zabudową cegielni i stawami, powstałymi po wyrobiskach gliny. Główny dojazd do ogrodu prowadził między stawami przez cegielnię, którą jednak odizolowano widokowo nasadzeniami na granicach ogrodu. Drogę dojazdową obsadzono w obrębie ogrodu aleją lipową. Biegła ona najpierw na północ, a następnie na północny-wschód, prowadząc do kolistego podjazdu przed willa. Willę otaczały krzewy ozdobne i trawiaste wnętrze, ograniczone od północnego-zachodu różnogatunkową aleją przy drodze do wsi. Z podjazdu, przyozdobionego kolistym kwietnikiem, wybiegała inna droga, prowadząca do lasów dworskich. Wnętrza pomiędzy aleją, wiodącą do podjazdu a stawami zasadzono sadem. Wokół sadów posadzono nieco wierzb i krzewów ozdobnych. Na północ od willi i ogrodu, na zakończeniu alei i drogi do wsi, usytuowano zabudowania gospodarcze. Willa i jej ogród, stale użytkowane przez rządców cegielni, miały też służyć sporadycznie właścicielom majątku. Stanowiły cel przejażdżek, miejsce spotkań i zabaw towarzyskich i były okresowo wykorzystywane jako letnisko. Starannie je też pielęgnowano.

W 1915 r. w czasie działań wojennych cegielnia, a zapewne też i ogród, uległy znacznym zniszczeniom. W 1922 r. cały majątek został sprzedany Janowi Stanisławowi Wołkowskiemu, który do 1926 r. wyzbył się wszystkich jego gruntów, zostawiając sobie tylko siedlisko dworskie i cegielnię. Po bankructwie Wołkowskiego 6 IX 1932 r. cegielnię przejął jeden z jego wierzycieli - prof. Karol Walter, 15 II 1938 r. odsprzedał ją Wiktorowi Wiśniewskiemu z Warszawy. Własność obejmowała ponad 20 ha gruntów.[555] Ogród willowy, podobnie jak reszta majątku, został w tym czasie rozparcelowany.

Wkrótce potem rozebrano willę i budynki gospodarcze, a z uzyskanej cegły wzniesiono najpierw (w 1936 r.) dom mieszkalny właścicielki części terenu - Marii Szymańskiej, a później kilka budynków gospodarczych w północnej części założenia, należącej do Marii Szymańskiej i rodziny Daniłowskich. Obok tych zabudowań założono sad, a przy domu Szymańskiej, stojącym w północnym narożniku ogrodu, posadzono szpalery lilaków. W otoczeniu stawów nastąpiła wtedy szybka sukcesja naturalnej roślinności.

Po zniszczeniach dokonanych w 1944 r. teren ogrodu, pozostający własnością Władysława Daniłowskiego i Edwarda Tylowskiego (spadkobiercy Szymańskiej) uległ dalszej dewastacji. Właściciele, prowadzący gospodarstwa rolnicze, wykorzystywali go jako pastwisko, co doprowadziło do zaniku kompozycji wnętrz ozdobnych.

Do dziś przetrwały stawy, część drzew alei przy drodze do wsi, fragment lipowej alei, prowadzącej dawniej do podjazdu, część drzew owocowych, kilka samotnie rosnących starych drzew i niewielka ilość krzewów. Wnętrza i stawy częściowo zarosły olsami i zaroślami. W starodrzewie, pochodzącym z k. XIX i pocz. XX w., dominują lipy, występują też drzewa różnych gatunków, sadzone w okresie międzywojennym oraz, duże już, samosiewy olsz.[556]

Teren dawnego ogrodu otoczony jest z trzech stron lasami, których powierzchnia w okresie powojennym znacznie się powiększyła. Z czwartej strony zasłania go, usytuowany wyżej, teren zlikwidowanej już cegielni. Została ona w latach 60-tych zmodernizowana, ale po wyczerpaniu się pokładów gliny w l. 70 -tych rozebrano tam większość budynków, pozostałe przystosowując do innych funkcji. Następnie tereny pocegielniane zajęło pastwisko.[557]

HORODNIANY, gm. Juchnowiec
OGRÓD DWORSKI
Nr 46

Czas powstania: Ogród powstał w l. 70 - tych i 80 - tych XIX w.
Powierzchnia: Dawniej ok. 10,5 ha, obecnie 8 ha.
Forma przestrzenna: Początkowo zachowana, regularna kompozycja o przewadze funkcji użytkowych.

Opis obiektu:

555 AAN Wilno, F. 160, op. 1, nr 835.
556 AP Białystok, Zb. kart.: M. Sawicki, *Plan części majątku Hornostaje.* Skala 1:5.000.
557 E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Hornostaje. Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego*, Białystok 1985; E. Bończak-Kucharczyk, Z. Pilaszewicz, *Hornostaje Cegielnia. Dokumentacja ewidencyjna założenia ogrodowego*, Białystok 1979 (maszynopisy OW PSOZ Białystok).

Pierwotna siedziba dworska w Horodnianach mieściła się na niewielkim wzgórzu nad rzeką Horodnianką (w XVI-XVIII zwanej Zeremlanka, Zemerianka), w otoczeniu wsi bojarskiej, ok. 700 m na południe od zajmującej sąsiednie wzgórze późniejszej siedziby, istniejącej do dzisiaj.

Wieś powstała tu zapewne w oparciu o nadanie ks. Witolda z k. XIV w. lub pocz. XV w., na rzecz bojarów litewskich, którzy przyjęli później nazwisko Horodeńscy (lub Horodzińscy albo Horodyńscy).[558] W 1540 r. bojarzy Horodeńscy, synowie Jerzego, Stefana, Aleksego i ich stryj Grzegorz dokonali podziału własności na trzy części. W dwu działach do dnia dzisiejszego ocalały siedziby dworskie – Horodnianach (zob. nr 46) i w Ignatkach. W 1569 r. Horodeńscy złożyli przysięgę na wierność królowi i Koronie Polskiej[559], jednak tylko część pierwotnego nadania znalazła się w granicach polskich, dział z późniejszymi Ignatkami, z bliżej nieznanych powodów pozostał w granicach Litwy. Z tego faktu można wnioskować, że pierwotnie Horodniany były związane z dobrami Białystok, a tak samo jak włość białostocka w 1569 r. (podzielona pomiędzy Wiesiołowskich i Chodkiewiczów) w części znalazła się w Litwie, a w części w Koronie Polskiej. W 1784 r. pleban białostocki odnotował, że szlachecka *okolica Ignatki* w jego parafii przynależy do litewskiego powiatu grodzieńskiego, a pleban niewodnicki, że Horodniany *wieś szlachecka panów Horodeńskich* przynależy do koronnego powiatu suraskiego.[560]

Od XVI w. następował proces rozdrabniania tych niewielkich dóbr, jednak pozostał tam jeden większy folwark nie podlegający podziałom. Folwark ten pozostawał własnością Horodeńskich (wzm. m.in. w 1562[561], 1533[562], 1676[563], 1784 r.[564]) od XV do r. 1869.[565] Oprócz budynków gospodarczych należały do niego: ogród, stawy, a w XIX w. także gorzelnia. Stawy i gorzelnia uległy likwidacji na pocz. XX w., prawdopodobnie po pożarze zabudowań.[566]

W czasach króla Stanisława Augusta oba działy dóbr – Horodniany i Ignatki znalazły się w jednym ręku. Właścicielem ich byłKarol Horodeński szambelan królewski, ożeniony z Konstancją Zajączkówną (zm. po 1820 r.).[567] W I poł. XIX w. majętność przeszła do rąk Kobylińskich.

Wzmianki dotyczące czasów Powstania Styczniowego informują o konfiskacie majątku Horodniany, należącego do Tadeusza Kobylińskiego, z powodu udziału w powstaniu jego syna Adolfa.[568] W 1869 r. Józef Karol Horodeński (s. Franciszka), pewnie z tego właśnie też powodu, sprzedał dobra Horodniany Adolfowi Reingardtowi (wzm. w 1876 i 1886 r.). Ten znacznie zadłużył majątek, który w 1889 r. kupiła na publicznej licytacji Nadzieja Rajewska (wzm. 1889-1898 i 1932 r.). Sprzedażą objęto również dom, ogród i cegielnię „Kozłowszczyzna" (założoną przez Mordechaja Tiktina w 1884 r.[569]) w bezpośrednim sąsiedztwie dworu i gorzelni.

W l. 70-tych lub 80-tych XIX w. nastąpiło przeniesienie siedziby właścicieli na obecne miejsce, tj. na sąsiednie wzgórze, położone na północ od stawów cegielnianych. Wzniesiono tam murowany dwór i drewnianą oborę, rządcówkę, stodołę oraz 2 czworaki. Czworaki i rządcówkę umieszczono na zachód od dworu, a część gospodarczą na północ. W latach późniejszych została tu też wzniesiona murowana stajnia. Wokół dworu posadzono sad, zajmujący prostokątny teren po obu stronach rzeki, który otoczono szpalerami z lip i ałyczy. Przy drodze biegnącej przed dworem i wokół dworu posadzono szpalery brzóz, a dalej przy drodze łączące stare siedlisko z nowym - aleją topolową. Jedną z glinianek zaadaptowano na sadzawkę rybną. Pomiędzy stawami, a dworem założono drugi, mniejszy sad.[570]

W k. XIX w. i na pocz. XX w. Rajewska prowadziła wielką wyprzedaż gruntów majątkowych na potrzeby rozwijającego się budownictwa podmiejskiego i wojskowego (powstały na nich m.in. dzielnice Białegostoku: Horodniany, Księżyno i Nowe Miasto).[571]

Po 1932 r. dobra po N. Rajewskiej wystawiono na publiczną licytację i sprzedano niejakiemu Landsbergowi, nigdy tu nie mieszkającemu. W użytkowanej przez rządcę siedzibie nie zachodziły istotne zmiany. Dosadzono tu tylko drzew przy drogach i krzewów ozdobnych w sąsiedztwie dworu. W 1929 r. wichura zniszczyła aleją topolową.[572]

---

558 J. Tyszkiewicz, *Zarys dziejów okolic Białegostoku od starożytności do początku XVI w.*, [w:] Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku, t. 1 Białystok 1968, s. 71; T. Wasilewski, *Białystok w XVI-XVII w.*, s. 71; M. Kondratiuk, *Nazwy miejscowe...*, s. 70.
559 I. Kapica Milewski, *Herbarz*, s. 136-137. Zob. też AGAD, Arch. Roskie, nr 5; ODZ Warszawa, Teki Glinki, nr 233.
560 AN Kijów, nr 6008, k. 1 i 55; *Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z roku 1784*, s. 109, 176.
561 *Piscovaja kniga...*, t. 2, s. 429 i 494.
562 AGAD, Arch. Roskie, nr 5; ODZ Warszawa, Teki Glinki, nr 233.
563 MN Kraków, Bibl. Czart, nr 1099, s. 787.
564 AN Kijów, nr 6007, k. 69;*Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z roku 1784*, „Studia Podlaskie", t. 1, s. 176-181, 201-203
565 I. Kapica-Milewski, *Herbarz*, s. 136.
566 AGAD, Zb. kart. nr AG 125-21: Lapinski, *Karte vom Surascher Kreis...1804.* Skala 1:140.000; BN Berlin,, nr Q 17-030, sekcje 92 i 102.
567 A. Boniecki *Herbarz polski*, t. VII, s. 351.
568 H. Mościcki, *Białystok.*
569 CAH Grodno, F. 8, op. 2, nr 458.
570 Kolekcja Karoliny Kuźmińskiej z Horodnian, Plan wsi Horodniany.
571 CAH Grodno, F. 11, op. 6, nr 17; AP Białystok, SNG, nr 850, 2684, 3348, 3961, 4128, 6416, 6625, 7049- 7054, 7304, 7595- 7507, 7744, 7755, 8044, 8221.
572 CAP Wilno, F. 1207, op. 1, nr 144, s. 62.

Przed wybuchem II wojny światowej Horodniany zostały sprzedane rodzinie Maciejewskich, do których należały do 1977 r., jednak w czasie działań wojennych doznały dużych zniszczeń. Spłonął dom rządcy, obora i czworaki. Usunięto część drzew owocowych i sporo drzew ozdobnych. W l. 1941- 1944 Niemcy zaczęli tu wznosił nowe budynki, ale nadchodzący front przerwał prace.[573]

Po wojnie nastąpiły kolejne wycinki drzew - usunięto lipy ze szpalerów otaczających sad i część drzew przy dworze. W części dworu do 1975 r. mieściła się Gromadzka Rada Narodowa i poczta. W 1977 r. siedlisko zostało sprzedane rodzinie Śliwowskich, a w latach następnych budynek dworu wyremontowano i dziś w całości służy on celom mieszkalnym. Z innych zabudowań przetrwała tylko murowana stajnia w części gospodarczej.

Po ogrodach pozostały tylko zarośnięte olsem stawy i wnętrza dawnych sadów, otoczone szpalerami leszczyn, ałyczy lub zaroślami. Przy wschodniej granicy stawu rośnie kilka lip z dawnych szpalerów, sadzonych w k. XIX w. Nieliczne stare drzewa (7 lip, 3 klony srebrzyste, kasztanowiec, brzoza i kilka grochodrzewów) rosną też w sąsiedztwie dworu. Wyróżniają się wśród nich klony o przekroju pni 93, 108 i 121 cm, sadzone ok. poł. XIX w. Z dawnej alei topolowej pozostało tylko jedno drzewo (śr. pnia 112 cm). Przy drodze, biegnącej przed dworem, rosną liłaki, karagany i jaśminowce. Część terenu zajęły olsy, a od zachodu i północnego zachodu sąsiaduje z założeniem las sosnowy. Łącznie występują tu 22 gatunki drzew i krzewów.

Dwór i szczątki dawnych nasadzeń osłonięte są od północy, zachodu i południa przez las sosnowy, młode olsy i nowe zabudowania zagród chłopskich, toteż nie odgrywają w krajobrazie znaczniejszej roli. Pięknie wyglądający po remoncie budynek dworu może był jedynie oglądany z sąsiadującego z nim wnętrza dawnego ogrodu i biegnących obok niego dróg.

IGNATKI, gm. Juchnowiec Dolny
OGRÓD DWORSKI
Nr 47

Czas powstania: Kompozycja powstała w k. XIX w. na miejscu wcześniejszego folwarku.
Powierzchnia: Dawniej ok. 19,0 ha, obecnie 9,5 ha.
Forma przestrzenna: Kompleks bezstylowych ogrodów ozdobnych i użytkowych, o kompozycji stanowiącej mieszankę form regularnych i krajobrazowych.

Opis obiektu:

Folwark w Ignatkach założono na wzgórzu, położonym na północ od rzeczki Horodnianki, a na płd.-wsch. od traktu z Białegostoku do Suraża.

Ignatki stanowiły pierwotnie część dóbr bojarskich – Horodniany. Dokument będący falsyfikatem, sporządzony przed 1727 r., rzekomo wystawiony w 1533 r. (zawierający jednak niektóre autentyczne treści), w opisie granic Horodnian wspomina siedlisko Ihnata Jakubielicha, którego imię – jak możemy się domyślać – dało nazwę miejscowości. W 1540 r. bojarzy Horodeńscy, synowie Jerzego, Stefana, Aleksego i ich stryj Grzegorz dokonali podziału własności na trzy części. W dwu działach do dnia dzisiejszego ocalały siedziby dworskie – Horodnianach (zob. nr 46) i w Ignatkach. W 1569 r. Horodeńscy złożyli przysięgę na wierność królowi i Koronie Polskiej, jednak tylko część pierwotnego nadania znalazła się w granicach polskich, dział z późniejszymi Ignatkami, z bliżej nieznanych powodów pozostał w granicach Litwy. Z tego faktu można wnioskować, że pierwotnie Horodniany były związane z dobrami Białystok, a tak samo jak włość białostocka w 1569 r. (podzielona pomiędzy Wiesiołowskich i Chodkiewiczów) w części znalazła się w Litwie, a w części w Koronie Polskiej. W 1784 r. pleban białostocki odnotował, że szlachecka *okolica Ignatki* w jego parafii przynależy do litewskiego powiatu grodzieńskiego, a pleban niewodnicki, że Horodniany *wieś szlachecka panów Horodeńskich* przynależy do koronnego powiatu suraskiego.[574]

W 1654 r. źródłach wspominany był Marek, syn nieżyjącego już Iwocha Horodzińskiego, dziedzic na Horodnianach. Uczynił wówczas zapis na rzecz swego z kolei syna - Samuela Horodzińskiego, komornika ziemskiego bielskiego. W 1676 r. tenże Samuel Horodziński, syn Marka dziedzica z Horodnian, uczynił zapis pieniężny swej

573 Relacje ustne Karoliny Kuźmińskiej i Jana Szymańskiego z Horodnian, gm. Juchnowiec.
574 AN Kijów, nr 6008, k. 1 i 55; *Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z roku 1784*, s. 109, 176.

żonie Katarzynie ze Świackich. W 1704 r. dział Horodnian należał do ich Michała Horodeńskiego (ur. 29 IX 1680), komornika ziemi bielskiej i jego żony Katarzyny z Siekierskich. W dokumencie z tego roku zaznaczono, że Ignatki położone były w pow. grodzieńskim Wlk. Ks. Litewskiego, taką też przynależność administracyjną ukazuje mapa K. de Perthees'a z 1795 r.[575] W 1794 r. okolica szlachecka Ignatki zaliczana była do parafii choroskiej pow. grodzieńskiego.[576]

W czasach króla Stanisława Augusta oba działy dóbr – Horodniany i Ignatki znalazły się w jednym ręku. Właścicielem ich był Karol Horodeński szambelan królewski, ożeniony z Konstancją Zajączkówną (zm. po 1820 r.).[577] W I poł. XIX w. majętność przeszła do rąk Kobylińskich. Inne źródła informuja, że Ignatki w 1800 r. były własnością Ludwika Rabeckiego[578]

Skonfiskowane za udział właściciela Adolfa Kobylińskiego w Powstaniu Styczniowym nabył Adolf Reingard. W 1886 r. jako właścicielka występuje Luba Reingard.[579] Przed 1894 r. Ignatki stały się własnością rodziny Mieciołowskich, którzy gruntownie przebudowali tę siedzibę. Powstał tam nietypowy układ przestrzenny, w którym ustawione w czworobok budynki otaczały leżący wyżej, prostokątny zieleniec. Wynikało to zapewne z faktu, że nowe budynki zaczęto stawiał wokół istniejących wcześniej zabudowań folwarku, których z jakiś przyczyn nie można było rozebrał. Drewniany dwór stojący przy północnym boku tego prostokątnego terenu, postawiono prawdopodobnie na końcu, gdy nie było już miejsca na lepszą lokalizację. Dopiero po wzniesieniu nowych zabudowań usunięto stare, a na wzgórzu w centrum układu posadzono drzewa i krzewy ozdobne. Wzdłuż dróg obiegających zieleniec rosły tam szpalery klonowe, a we wnętrzu na trawnikach kolista altana lipowa, grupy lip, klonów, świerków, grabów i krzewów ozdobnych. Wokół wnętrza i do altany przeprowadzone zostały drogi spacerowe. Przy dworze, wyposażonym w oszkloną werandę, posadzono klony i graby.

Uporządkowano system drożny założenia. Wszystkie 4 drogi dojazdowe wychodziły z narożników dziedzińca, otaczającego zieleniec. Drogi te zostały obsadzone alejami lip, grabów, klonów, topól i kasztanowców. Na płd. i wsch. od zabudowań założono, graniczący z rzeką, kompleks sadów. Dalej wykopane zostały 3 duże stawy, ponadto usypano nad rzeką groblę i wzniesiono młyn wodny. Na płd.-zach. od stawów ulokowano na szczycie niewielkiego wzgórza cmentarz dworski, na których zasadzono sosny, a przy granicach lilaki. (Pochowane tu zostały 4 osoby z rodziny Mieciołowskich). Na zachód od dworu i prowadzącej do niego od północnego- zachodu alei założony został kolejny sad, który otoczono drogami oraz szpalerami jesionów i świerków. W oddali od siedziby dworskiej, na północny- wschód od drogi do Hryniewicz, zostały zlokalizowane czworaki.

Mieciołowscy władali Ignatkami do wybuchu II wojny światowej. W l. 30-tych ich właścicielem był Borys Mieciołowski.[580] Od 1939 r. do 1941 r. majątek był użytkowany przez „*Prisobno Chozjajstwo Wojennogo Wajentorga*", a w l. 1941-1944 przez Niemca z Giżycka.

Po II wojnie światowej przeszedł na własność Państwowego Gospodarstwa Ogrodniczego Ignatki.[581] Nastąpiły wówczas istotne zmiany układu przestrzennego obiektu. Likwidacji lub przesunięciu uległy drogi, wychodzące z południowego- wschodu i północnego-zachodu, z narożników dziedzińca. Część budynków dworskich rozebrano. Na wschód od budynków dworskich wzniesiono duży kompleks szklarni i budynków gospodarczych. Na miejscu rozebranych czworaków powstało osiedle mieszkalne dla pracowników gospodarstwa. Mieszkania pracowników umieszczona także we dworze. W oficynie do l. 70-tych mieścił się dziedziniec i świetlica zakładowa. W l. 50-tych wzniesiono spichlerz, łamiąc prostokątną dotąd formę dziedzińca.[582]

Całkowitemu zniszczeniu uległy sady dworskie. W l. 1945- 1946 posadzono natomiast świerki serbskie i pospolite (pochodzące ze szkółki założonej przez Niemców na Krywlanach) wzdłuż drogi, wiodącej do szosy białostockiej, przy samej szosie i na przedłużeniu zachodniej granicy założenia. Dewastacji uległa stara roślinność alei i szpalerów oraz zieleńca, na którym urządzono tor do jazdy konnej, wykorzystywany przez Studencki Klub Jeździecki. Zieleniec ogrodzono wtedy wysoką siatką, a wewnątrz ustawiono przyrządy hippiczne. W l. 60-tych na południe od dworu wzniesiono 2 nowe budynki. Z dawnych zabudowań przetrwały do dziś: dwór, oficyna, obora, stodoła i czworak. Z dawnych nasadzeń - część drzew zieleńca i dziedzińca, resztki szpalerów wokół zachodniego sadu i część alei prowadzącej do dworu. Poza tym zachowały się stawy, drogi dojazdowe i zarośnięty cmentarz dworski. Starodrzew pochodzi z nasadzeń dokonywanych w k. XIX w. lub w 1. poł. XX w., a składa się z lip, jesio-

575 AGAD, Zb. kart., nr AK 98.
576 Taryfa dymów...1794, s. 248.
577 A. Boniecki *Herbarz polski*, t. VII, s. 351.
578 AGAD, Zb. kart, tzw. AK 70.
579 A. Dikov, *Spisok zemlevladenii...* s. 77.
580 CAP Wilno, F. 1207, op. 1, nr 144, s. 15, nr 352, nr 422 i nr 435; AP Białystok, Akta Notariusza Stefana Bednarskiego z Białegostoku, rep. 1641/128 (1933 r.).
581 AP Białystok, WUZ Białystok, nr 34, k. 2 i 101-106.
582 PGR Ignatki, *Kronika PGR Ignatki* (maszynopis); Relacja ustna Kazimierza Korzanczuka z Ignatek, gm. Juchnowiec.

nów, klonów, świerków, topól i brzóz. Przy dworze rosną 3 drzewa starsze - świerki i 2 kasztanowce z 2. poł. XIX stulecia. Występuje tu dziś tylko 15 gatunków drzew i krzewów. Część roślinności to zarośla lub pojedynczo rosnące samosiewy.

Ignatki są dobrze widoczne z otaczających dolinę rzeki wzgórz. Wyróżniają się w krajobrazie wprowadzonymi daleko poza centrum szpalerami i aleją, jednak zdewastowana część centralna przedstawia widok mało estetyczny, a nowa zabudowa konkuruje w widoku ze starym układem.[583]

IZBISK MAJDAN, gm. Gródek
OGRÓD DWORSKI
Nr 48

Czas powstania: Kompozycja powstała w l. 1892- 1901 na miejscu wcześniejszego folwarku.
Powierzchnia: Dawna nie znana obecnie 10 ha.
Forma przestrzenna: Śladowo zachowana eklektyczna kompozycja o przewadze form krajobrazowych.

Opis obiektu:

Przed 1866 r. uroczysko puszczańskie, w dolinie rzeki Świniobródki, otoczone wzgórzami porośniętymi lasem, położone na skraju bagiennych łąk, w sąsiedztwie silnie bijącego źródliska wykorzystywane było przez *budników* potażowych.

W l. 1866- 1892 na uroczysku funkcjonował folwark należący do wpierw do Alberta, a później Ottona Jonasów. Całość zabudowy (na którą składał się dwór i budynki hodowlano- magazynowe) była drewniana, kryta gontem i dranicami. Na pamiątkę potażni pozostawiono rozłożystą sosnę rosnącą tam na dziedzińcu do dziś.

W 1892 r. Majdan Izbisk nabyła rodzina znanych dojlidzkich fabrykantów Hasbachów, którzy przebudowali folwark na swą podbiałostocką siedzibę. Pozostawiając bez zmian zabudowania znacznie rozszerzyli siedzibę dodając ogród ozdobny przy dworze, urządzając park leśny, sadząc sad i obsadzając system dróg różnogatunkowymi alejami. Kompozycję ogrodu ozdobnego tworzyły malownicze grupy drzew, kwietniki i krzewy rozrzucone na trawnikach. Zakładając park leśny wykorzystano istniejący wąwóz i naturalny drzewostan, który uzupełniono nasadzeniami drzew i krzewów.

W l. 1915 -1918, gdy w założeniu stacjonował oddział wojsk niemieckich, doszło do zniszczenia zabudowań gospodarskich i dewastacji zieleni ozdobnej. Po I wojnie światowej Hasbachowie ponownie odbudowali budynki, a ok. 1924 r., uzupełniono drzewostan ozdobny, m.in. dosadzono różnych gatunków drzew, posadzono aleję lipową przy drodze do Sofipola. W tym czasie właściciele organizowali w Majdanie polowania, głównie na słonki i dziki, z udziałem licznych myśliwych (czasem do 250 osób). Uczestnikami tych polowań bywali gen. Kazimierz Sosnkowski (w okresie II wojny światowej wódz Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie), gen. Tadeusz Zbigniew Kasprzycki - minister spraw wojskowych oraz wojewodowie białostoccy, łódzcy, warszawscy i wileńscy. W l. 30-tych XX w. Izbisk Majdan otrzymała w posagu córka Artura Hasbacha - Elżbieta Dumowa.[584]

We wrześniu 1939 r. dwór w Majdanie opustoszał i od tego czasu założenie nie jest już użytkowane, toteż wkrótce rozebrano całość zabudowy, a teren dziedzińca zalesiono.

W 1944 r. majątek Dumowej przekazano na cele reformy rolnej.[585] Teren siedliska w części przeszedł we władanie nadleśnictwa.

Kompozycja ogrodów zachowała się fragmentarycznie. Pozostały grupy drzew i krzewów wśród lasu, pojedyncze drzewa z ogrodu ozdobnego oraz aleja lipowa- dzisiaj cenniejszy element układu. Mimo zniszczenia ogrodów uroczysko w Izbisku Majdanie, dzięki urokowi naturalnego krajobrazu, pozostaje nadal miejscem pięknym i malowniczym.

583 J. Maroszek, J. Szydłowski, *Ignatki. Dokumentacja ewidencyjna parku*, Białystok 1978 (maszynopis OW PSOZ Białystok).
584 Relacja ustna Marianny Białkowskiej z Białegostoku i p. Trzeciaka z Sofipola, gm. Gródek.
585 AP Białystok, WUZ Białystok II, nr 34 i 35; AP Białystok, SNG, nr 1271 i 6644.

JAKUBIN, gm. Gródek
OGRÓD FOLWARCZNY
Nr 49

Czas powstania: Ogród powstał pomiędzy 1852 r, 1895 r.

Powierzchnia: Dawniej nieznana, obecnie 5,0 ha.

Forma przestrzenna: Śladowo zachowany bezstylowy ogród o przewadze funkcji użytkowych.

Opis obiektu:

Folwark Jakubin, należący do dóbr Annopol vel Królowy Most, zlokalizowano na polanie wśród porośniętych różnogatunkowymi lasami wzgórz, sąsiadujących z doliną rzeki Płoski. Powstał on przy skrzyżowaniu starego traktu z Białegostoku do Wołkowyska (zwanego traktem napoleońskim) z leśną drogą do Królowego Mostu.

Założycielem folwarku był Jakub Sakowicz, marszałek szlachty powiatu białostockiego (ur. ok. 1803), władający dobrami Annopol od 1852 r. do 1903 r.[586]

Ukształtowana przed 1895 r. kompozycja folwarku sadów, sadzawek i prostokątnego dziedzińca otoczonego obszernymi kamiennymi budynkami, sąsiadującego z Traktem Napoleońskim, a przeciętego drogą z Królowego Mostu. Przy zachodniej pierzei dziedzińca stał budynek rządcówki. Na zachód od niego wykopano sadzawkę ogrodową, którą podobnie jak rządcówkę otoczono nasadzeniami ozdobnymi. 2 większe sadzawki położone były na łące po przeciwnej stronie Traktu Napoleońskiego. Tereny położona na zachód i północ od rządcówki oraz na północ, wschód i południe od dziedzińca zajmowały sady i warzywniki. Krzyżujące się drogi dojazdowe obsadzono alejami.[587]

Po śmierci Jakuba Sakowicza, w 1903 r., na mocy jego testamentu, dobra Annopol przeszły w ręce Małachowskich. Później nabyła je i podzieliła rodzina Młodeckich. Ostatecznie w okresie międzywojennym właścicielem Królowego Mostu i Jakubina był Stanisław Józef Młodecki (Annopol przejął natomiast jego syn Józef).

Po zniszczeniu Królowego Mostu przez podczas I wojny światowej zarząd majątku przeniesiono do, również częściowo zrujnowanego, Jakubina. Wzniesiono wtedy na wschód od poprzedniej nową, drewnianą rządcówkę.[588]

W czasie II wojny światowej folwark został znacznie zdewastowany.

Po wojnie przejęło go nadleśnictwo w Żedni, które usunęło sady i większość nasadzeń ozdobnych, pozostawiając tylko kilka starych drzew. Część dawnych sadów przekazano SKR w Kołodnie i zamieniono na pola uprawne, a część zalesiono. Pozostawione bez opieki budynki gospodarcze uległy ruinie. Sadzawki zarosły szuwarami, a ich brzegi porastają dziś kępy młodego lasu i zarośla. Przetrwał kamienny budynek stodoły i ruiny 2 innych XIX wiecznych budynków, otaczające wnętrze dawnego dziedzińca. Stoi też drewniana opuszczona rządcówka, wzniesiona w okresie międzywojennym. Zachowały się drogi dojazdowe. Rośnie tu dziś zaledwie 9 gatunków drzew i krzewów. Z dawnych nasadzeń przetrwały tylko 4 stare drzewa sadzone na pocz. XX w. i kilka drzew sprzed 1945 r. Przy drogach posadzono po wojnie topole i brzozy. Szczątki kompozycji, ukryte na polanie, zewsząd otoczonej lasem, nie odgrywają szczególnej roli w krajobrazie, chociaż zachowany system sadzawek podnosi wydatnie atrakcyjność widokową wnętrza polany.[589]

JAŁÓWKA, gm. Sidra
Ogród folwarczny
Nr 50

Czas powstania: Ogród powstał pomiędzy 1838 r., a 1852 r. na miejscu wcześniejszego, XVIII- wiecznego folwarku.

Powierzchnia: Dawniej ok. 5, 0 ha, obecnie 2,5 ha.

Forma przestrzenna: Szczątkowo zachowany, regularny ogród użytkowy.

586 AP Białystok, SNG, nr 2317, 3369, 5616.
587 M. Orłowicz, *Województwo białostockie...*, s. 97-98.
588 Relacja ustna Mariana Grzesia z Jakubina, gm. Gródek.
589 E. Korneluk, A. Zawistowski, *Jakubin. Dokumentacja rewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego*, Białystok 1982.

Opis obiektu:

Folwark w Jałówce założono nad rzeką Bierwichą, na południe od wsi. Zajął on płaski teren, położony w sąsiedztwie skrzyżowania drogi z Majewa do Makowlan z drogą ze wsi. Trakty drożne i rzeczka wyznaczyły z trzech stron granice kompozycji.

Jałówka powstała w XVIII w. jako folwark dożywotnicki ekonomii grodzieńskiej.[590] W czasach zarządu ekonomia przez Antoniego Tyzenhauza znajdowała się w posesji niejakiego Majewskiego (jeszcze w 1784 r.).[591] Później, przed 1794 r. przyłączono ją do sąsiednich dóbr sidrzańskich, należących do Potockich. W wyniku podziału tych dóbr znalazła się w dziale makowlańskim.

Istniejący układ folwarku powstał w czasie, gdy właścicielem tej włości był Eugeniusz Rembieliński.[592] Była to kompozycja o charakterze użytkowym, zajmująca prostokątny teren w którego centrum wzniesiono ok. poł. XIX w. drewniany, kryty gontem dwór, przeznaczony dla rządcy. Wnętrza tego prostokąta, obsadzonego wzdłuż granic szpalerami drzew ozdobnych, zajmowały sady i warzywniki. Główna oś kompozycji (przecinająca dwór) podkreślona była drogą spacerową, biegnącą przez sad i wychodzącą na groblę pomiędzy 2 stawami wykopanymi na rzece. Na tej osi położony też był prostokątny dziedziniec, otoczony obszernymi budynkami gospodarczymi, sąsiadujący z drogą do wsi. Równoległe do osi głównej, na południe od zabudowań, biegła droga dojazdowa, łącząca drogę do wsi z dworem, obsadzona na pocz. XX w. szpalerem klonowym i topolowym. Oś poprzeczna ogrodu biegła wzdłuż zachodniej elewacji dworu, a podkreślała ją droga obsadzona aleją jesionową, odchodzącą od traktu wiodącego do Makowlan.

W 1852 r. od Eugeniusza Rembielińskiego dobra Makowlany zakupił Otto Baehr. Za jego rządów wzniesione zostały w Jałówce 2 czworaki, usytuowane przy osi poprzecznej, na południe od dworu. Po jego śmierci w 1879 r. dobra zostały podzielone. Od 1880 r. Jałówka stanowiła wspólną własność 2 córek: Henryki Strzeleckiej i Anieli Baehr, jednak zarządzał nią ich starszy brat Otto, rezydujący w Makowlanach. Po śmierci Anieli w 1889 r. jej część Jałówki odziedziczyły 2 inne siostry - Zofia i Melania Baehr. Wskutek śmierci Henryki Strzeleckiej w 1904 r., Melanii Baehr w 1905 r. i Zofii w 1907 r., folwark przeszedł na własność Wacława i Mariana Baehrów, synów zmarłego również w 1907 r. Ottona.[593] W okresie międzywojennym, aż do 1939 r., właścicielem Jałówki był Wacław Baehr (wzm. 1930 r.)[594], lecz administrowana była ona nadal z pobliskich Makowlan, którymi po śmierci Mariana Baehra (w 1928 r.) władał, aż do wybuchu wojny Stanisław Baehr.[595]

Folwark uległ znacznym zniszczeniom podczas I wojny światowej, toteż w 1921 r. Wacław Baehr zawiązał z Julianem Chrostowskim spółkę celem *„uruchomienia i prowadzenia gospodarstwa w majątku Jałówka"*.[596] Nie spowodowało to jednak większych zmian w istniejącej już kompozycji terenu. Uzupełniono tylko nasadzenia sadów i szpalerów, a do dworu dostawiono przybudówkę, mieszczącą kuchnię i służbówkę. Przybudówkę tę ustawiono w poprzek poprzecznej osi kompozycji.

Podczas II wojny światowej folwark przeszedł pod zarzęd niemiecki. Administrował nim wtedy niejaki Roeder.

Po wojnie grunty folwarku przejął PGR Makowlany, a siedlisko podzielono między 2 rolników i szkołę podstawową, która przejęła dwór wraz z częścią otaczającego terenu. Spowodowało to szybką dewastację kompozycji, likwidację części ogrodu, zamianę sadów na pastwisko i pola uprawne, wycinkę drzew ze starych szpalerów. Zaniedbane stawy zarosły olsami i szuwarami. Rozebrano zrujnowane budynki gospodarcze. W płd.-zach. części ogrodu powstała zagroda chłopska. Przy błotnistych drogach dojazdowych, gruzach po budynkach gospodarczych oraz na miejscu dawnych szpalerów przygranicznych wyrosły młode drzewa - samosiewy lub odrosty korzeniowe.

Z dawnego układu przetrwały: dwór, stawy, drogi dojazdowe, ślady nasadzeń szpalerowych i resztki sadu na północ od dworu. 29 starych drzew ozdobnych, pozostałych z dawnych szpalerów poch. z pocz. XX w. lub z okresu międzywojennego. Towarzyszą im młode samosiewy i odrosty oraz grupy olsów i nieliczne krzewy. Roślinność ta składa się zaledwie z 12 gatunków i nie odgrywa dziś w krajobrazie szczególnej roli, tym bardziej, że szczątki kompozycji ogrodu otoczone są od północy i południa zabudowaniami wsi. Skromny i mało widoczny budynek dworu również nie stanowi atrakcji widokowej.[597]

---

590 J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny...*, s. 40.

591 *Tabela dymów rolniczych...*; AN Kijów, nr 6007, k. 8; *Rękopismienne opisy parafii litewskich z 1784 r. Dekanat grodzieński*; opr. W. Wernerowa, Warszawa 1994, s. 31.

592 AP Białystok, KAL OB., nr 1.

593 AP Białystok, SNG, nr 1, k. 686; AP Białystok, Białostocko-Sokólska Opieka Szlachecka, nr 61.

594 *Księga adresowa... 1930*, s. 151.

595 „Monitor Polski", nr 93 z 23 IV 1938 r.; „Słowo", 10 XII i 30 XII 1938 r.; ap Białystok, Akta notariusza sokólskiego Witolda Czarnockiego nr 1924 r.: 994/295, 1249/671, 1922 r.: 217/243, 1928 r.: 4143 788.

596 W. Bujnowski, *Powiat sokólski...*, s.166-167.

597 E. Korneluk, A. Zawistowski, *Jałówka. Ewidencja założenia dworsko-ogrodowego*, Białystok 1981 (maszynopis OW PSOZ Białystok).

JANCEWICZE, gm. Czeremcha
PARK DWORSKI
Nr 51

Czas powstania: Park założono w pocz. XX w., w miejscu wcześniejszej siedziby dworskiej.
Forma przestrzenna: Zdewastowany park krajobrazowy o kompozycji typu kaligraficznego.
Powierzchnia: Dawniej ok. 14,0 ha, obecnie 6,5 ha.

Opis obiektu:

Siedzibę dworską umiejscowiono w terenie otwartym, wśród pól i łąk, w odosobnieniu od osad chłopskich, na cyplu morenowym, otoczonym z 3 stron wodami: rzeczką Studzienką, strumieniem dopływem Pulwy i Pulwą. Przez siedzibę przebiegała droga z Bobrówki i Zubek do Wyczułek i Wysokiego Litewskiego. Gościniec z Turowszczyzny dzielił założenie na 2 części: południowo-zachodnią, gospodarczą i południowo-wschodnią, ogrodową. Ten podział zachował się jako stała zasada rozplanowania siedziby.

Początki osady należy datować na XVI w., gdy trwała kolonizacja tej części ówczesnego województwa brzesko-litewskiego. Pierwotna siedziba dworska powstała w obrębie nadania króla Kazimierza Jagiellończyka dla niejakiego Tura. W 1499 r. posiadaczami tego obszaru byli Korniło i Iwaszko Andrejewicze, wnukowie Tura.[598] Nie znamy momentu usamodzielnienia się dóbr Jancewicze. Pierwsza znana wzmianka o tej miejscowości pochodzi dopiero z 1656 r. Nie jest wykluczone, że pierwotna osada dworska znajdowała się gdzie indziej w uroczysku Zamczysko, zwanym też Krepost, gdzie na łąkach nad rzeką Pulwą odnajdujemy czworoboczną przestrzeń, otoczoną wałem i fosą, w której narożu znajduje się zarosły staw, a kilka starych drzew (do 100 cm q pnia) i rozrosłe krzewy znamionują istnienie bliżej nieznanego obiektu. Może to był pozostałość dworzyska Turowego z XV w.

W 1886 r. Jancewicze należały do kilku spadkobierców Jaczynowskiego. Później całość przeszła w ręce jego syna- Romualda.[599] Romualdowi Jaczynowskiemu (zm. w Mińsku Białoruskim w 1939 r.) kompozycja zawdzięcza swój ostateczny kształt. Założył on tu park, który zajął trapezowaty teren, wcześniej będący zapewne ogrodem użytkowym. Wokół tego terenu rosły aleje i szpalery, których część pozostawiono, toteż po przebudowie zamykały one wnętrze parku. Do wnętrza parku wprowadzono sieć obwodnicowych dróg spacerowych oraz kilka klombów, przy czym elementy te skomponowano w sposób charakterystyczny dla krajobrazowych założeń typu kaligraficznego, wykorzystując zapewne wzorce przejęte z kronenbergowskich parków w pobliskiej Białowieży. Pośrodku parku został wzniesiony drewniany, obmurowany cegłą dwór, ustawiony frontem do drogi dojazdowej. W elewacji ogrodowej dwór posiadał werandę, na którą wiodły betonowe schody. Przed werandą mieściło się duże trawiasto-kwiatowe wnętrze otoczone grupami ozdobnych: tawuł, czeremch, tawlin, róż, lilaków, śnieguliczek, trzmielin i leszczyn. Poza krzewami posadzono tu - pojedynczo i w grupach - lipy, wiązy górskie, topole białe i kasztanowce. Od południa zamykały to wnętrze stare szpalery lipowe.

We wschodnim narożu wnętrza, w sąsiedztwie grupy krzewów ozdobnych, ustawiono na murowanym postumencie rzeźbę św. Jana Nepomucena. Inne wnętrza, również z nieregularnymi i ciekawymi skupiskami drzew i krzewów ozdobnych, urządzono przed główną i bocznymi elewacjami dworu. Przy drodze na granicy ogrodu, wśród kasztanowców ustawiono kubaturową drewnianą kapliczkę. Całość uzupełniała niewielka sadzawka. Główną drogę dojazdową do dworu zaznaczono szpalerem kasztanowcowym. Kontynuowała ją droga spacerowa wśród szpalerów lipowych, rosnących po granicach. Wokół szpalerów po granicach ogrodów poprowadzono rowami wodę ze strumienia i rzeczki Studzianki. Była to namiastka kanałów parkowych, skromnych lecz oryginalnych. Park graniczył z sadami i łąką. Po prawej stronie gościńca do Wysokiego Litewskiego, przy dziedzińcu, ustawione były stajnie, lodownie, spichlerz i sernik. Inne budynki- magazynowe i hodowlane nie umieszczono przy dworze jancewickim, ale w chutorze Jasieńskie. Założenie w Jancewiczach uzupełniała osada mieszkalna służby folwarcznej - czworaki ustawiono nad Studzianką.

W okresie międzywojennym majątek Romualda Janczynowskiego borykał się z dużymi trudnościami finansowymi i trwała rozprzedaż gruntów.[600]

598 *Akty Litovskoj Metriki*, wyd. F. I. Leontovič, t. II, Varšava 1897, s. 26-27 nr 479.
599 A. Dikov, *Spiok zemlevladenii...*, s. 84.
600 *Księga adresowa... 1930*, s. 1114; „Monitor Polski" z 3 X 1936 i 22 IV 1939 r.; „Słowo" z 29 IV 1935 r., s. 21.

W latach 1939-1941 założenie zdewastowano. W dworze stacjonował oddział wojsk radzieckich. Żołnierze zniszczyli rzeźbę św. Jana Nepomucena, w kaplicy urządzili wpierw stróżówkę, a później ustęp. Zabudowania gospodarcze zawaliły się. dewastacja dotyczyła też kompozycji roślinności pozbawionej opieki, trzebionej i wyniszczanej. W lipcu 1944 r. pożar zniszczył zabudowania gospodarcze.

PGR Wólka Nurzecka, który po 1964 r. objął majątek - rozebrał i przeniósł do Wólki lodownię i spichlerz. Część gospodarcza założenia przestała istnieć. W 1973 r. właściciel „resztówki", obejmującej park - indywidualny rolnik - rozebrał dwór, a w parku wzniósł nową zagrodę.

Mimo zniszczeń park w Jancewiczach zachował ślady dawnej kaligraficznej kompozycji. Jego roślinność, mimo ubytku gatunków rzadszych, tworzy jeszcze układ kompozycyjny o dość znacznej wartości estetycznej. Oprócz krzewów rosną w ogrodzie grupy starych i młodych drzew. Wśród nich wyróżniają się rosnące przy granicach ogrodu regularne nasadzenia pochodzące z 1. i 2. poł. XIX w., składające się głównie z kasztanowców, białodrzewów i lip. Najstarszym drzewem jest kasztanowiec posadzony zapewne jeszcze w osiemnastym stuleciu, będący u kresu wegetacji. Lipy w szpalerze sięgają q pnia do 90 cm.

Teren parku do dziś pełni ważną rolę w krajobrazie jako piękna grupa starych drzew i krzewów, doskonale widoczna w otwartym terenie.[601]

JANOWICZE GÓRKA, gm. Juchnowiec
PARK DWORSKI
Nr 52

Czas powstania:	Park powstał ok. poł. XIX w. na miejscu wcześniejszego folwarku.
Powierzchnia:	Dawniej ok. 8,5 ha, obecnie 2,5 ha
Forma przestrzenna:	Zniszczony park krajobrazowy, zachowujący fragmenty regularnego barokowego układu.

Opis obiektu:

Folwark w Janowiczach założono w oddali od innych siedzib, na wzgórzu sąsiadującym od południa z bagienną doliną rzeczki Turośnianki.

Nazwę swą miejscowość zawdzięcza Janowi Raczkowiczowi, właścicielowi działu dóbr białostockich i przed 1450 r. znajdowała się na terenie ziem nadanych jego ojcu - Raczce Tabutowiczowi. Przed 1498 r. Jan Raczkowicz został zamordowany przez swego brata Michnę, a jego dział dóbr ojcowskich wrócił do własności wielkoksiążęcej. 16 III 1512 r. król Zygmunt I polecił zwrócić Aleksandrowi Chodkiewiczowi jego ojcowiznę, m. in. Wierzch Turośni. W opisie przeprowadzonego rozgraniczenia, które król zatwierdził 3 IV 1525 r. wspomniano Janowicze, które zaliczono do włości chodkiewiczowskiej.[602]

Odtąd stale Janowicze, aż do 1832 r. wchodziły w skład dóbr zabłudowskich (zob. nr 162) – do 1599 r. należących do Chodkiewiczów, a w l. 15999-1832 Radziwiłłów, stanowiąc jeden z folwarków. W XVII w. wchodził w skład klucza karakulsko-sobolewskiego (zob. nr 131) i pełnił funkcje użytkowe. Nadano mu jednak klarowny barokowy układ przestrzenny, składający się z obszernego, otoczonego budynkami dziedzińca, opadającego do rzeki ogrodu, stawów wykopanych nad rzeką i alei dojazdowej, biegnącej do zabudowań od płd.-wsch. (z Sobolewa) po grobli między stawami i po granicy ogrodu. Rozpoznanie w rozplanowaniu i zabudowie folwarku umożlwia *Opsanie budynków folwarku janowickiego z 30 VII 1696 r.*[603]

W 2 poł. XVII w. i w XVIII w. folwark był stale zastawiany, w 1674 trzymał go w zastawie Aleksander Rayski[604], w 1698 r. zastawiono cały klucz karakulsko-sobolewski Stefanowi Mikołajowi Branickiemu, wojewodzie podlaskiemu.[605] Później był może wykupili Janowicze Radziwiłłowie, jednak nadal były one zastawione. W 1784 r.

601 E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Jancewicze. Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego*, Białystok 1985.
602 *Prawa i przywileje...*, nr 3-5, s. 45-58; J. Maroszek, *Rewelacyjne odkrycie...*, s. 5-30.
603 CAH Mińsk, F. 694, op. 2, nr 2639, k. 6.
604 AGAD, Arch. Radziwiłłów, dz. XXV, nr 2104, s. 60; T. Wasilewski, *Białystok w XVI-XVII w.*, s. 115.
605 AGAD, Arch. Roskie, nr 82.

znajdowały się w *posesji zastawnej IMci Pana Paszkowskiego*.[606] W 1794 r. jako właścicieli odnotowano ponownie Radziwiłłów.[607]

W 1820 r. Prokuratoria Dóbr Masy Radziwiłłowskiej sprzedała Janowicze Traczewskim,[608] po których przejął ten folwark gen. Aleksander Daneyko (ur. 1786, wzm. 1828-1846 r.) i jego żna Aniela ze Smoleńskich.[609] Potem Janowicze przeszły na własność Wincentego Łowickiego (ur. 1802, wzm. 1853-1856)[610], a później Bolesława Rusieckiego, ożenionego 3 VIII 1854 r. ze Stefanią Karpowiczówną (1832-przed 1869) z Białegostoczku (zob. nr 6). W latach 1876-1886 r. majątek Janowicze wraz z folwarkami Widziki i Zatopolany liczył ok. 385 ha i był własnością Michała Karpowicza (1828-1893).[611]

Po usamodzielnieniu się dóbr siedzibę przekomponowano, dając jej bardziej reprezentacyjny i ozdobny charakter. Wzniesiono murowany dwór w południowo-zachodniej części dziedzińca, równolegle do starej alei dojazdowej. Na dziedzińcu urządzono kolisty podjazd, otoczony ozdobnymi nasadzeniami. Na zachód od dworu, alei i starego ogrodu założono park krajobrazowy z kolistym lub eliptycznym gazonem. w sąsiedztwie dworu, z grupami drzew i krzewów, otaczającymi wnętrze, zamknięte od północy szpalerami. Niewielką powierzchnię parku rekompensowały widoki, jakie biegły z dworu przez park na pola i dolinę rzeki. Od południa kompozycję parku zamykał jeden z 2 starych stawów oraz staw nowy, wykopany w jednej linii ze starymi. Za stawami płynęła rzeka, otoczona kępami olsz i wierzb.[612]

Znaczenia nabrała komunikacja Janowicz z Białymstokiem. Wytknięto więc nową drogę dojazdową, wiodącą z dziedzińca z płn.-wsch., do drogi pocztowej z Białegostoku do Bielska Podl. Później jednak zamknięto ten dojazd nową (ulokowaną ok. 100 m od starego dziedzińca) częścią gospodarczą. Pomiędzy nią, a dziedzińcem założono sad. Funkcje reprezentacyjnej alei dojazdowej przejęła teraz droga prowadząca od północnego-zachodu i obsadzona lipami, a odchodząca od drogi łączącej trakt pocztowy z wsią Janowicze i Juchnowcem. Lipami obsadzono też drogę do Juchnowca, ale tylko od strony północnej, by nie zasłaniał widoku na dwór i park. Zabudowania, skupione wokół dziedzińca i nowej części gospodarczej, ogrodzono parkanem o murowanych fundamentach i słupach. Na przełomie XIX i XX w., dodano do układu wykopany za rzeką duży staw rybny, dobrze widoczny z dworu i parku.

Po śmierci Michała Karpowicza majątek odziedziczyły jego 2 córki – Jadwiga-Felicja i Stefania (11 I 1878-7 I 1974). 2 IX 1900 r. podzieły ojcowiznę. Jadwiga-Felicja, która w 1901 r. po wyjściu za mąż za Władysława Romualda Czarkowskiego (ur. 1873) osiadła w Janowiczach na stałe. Czarkowscy dosadzili tu tylko drzew i krzewów, nie zmieniając zasadniczo ukształtowanej już kompozycji.

W 1910 r. wdowa po Michale Karpowiczu – Bronisława z Jasiewiczów (zm. I 1912) i jej córka Stefania Karpowiczówna sprzedały swoją część Janowicz (ponad połowę majątku), nabywając inny ok. 400 ha majątek Krzyżewo koło Sokół, gdzie założyły słynną Szkołę Rolniczą. Część Jadwigi-Felicji z Karpowiczów Czarkowskiej (ok. 200 ha) nabył 8 XI 1911 r. Andrzej Szyszkowski (po nim przejął tę część Bogdan Szyszkowski, wzm. w 1928 r.). W 1928 r. jego własność obejmowała 184 ha ziemi[613]

Po I wojnie światowej Janowicze odziedziczyła córka Czarkowskich - Michałowska, a po niej majętność tę przejął dr Dobrowolski. Nikt z nich tu nie mieszkał, a zarządem dóbr zajmował się Maurycy Kucewicz, który z rozporządzenia właścicieli przygotował Janowicze do parcelacji usuwając drzewa parkowe i rozbierając większość budynków.

Parcelacji dokonano w l. 1937-1938. Rozsprzedano wtedy grunty i siedlisko dworskie chłopom. Dwór, wraz z terenem o pow. o 1 ha, zatrzymał Maurycy Kucewicz do 1946 r., kiedy to odsprzedał je Franciszkowi Żyłce. Budynek dworu, zrujnowany podczas działań wojennych, został do tego czasu częściowo rozebrany.[614]

Po parcelacji uległy też zniszczeniu resztki kompozycji parku i ogrodów użytkowych. Dziś teren ten zajmują liczne budynki 2 zagród chłopskich, pole, łąki i pastwiska. O minionej świetności świadczą tylko: przebudowana część dworu[615], zdewastowana aleja lipowa, pojedyncze stare drzewa w otoczeniu zabudowań, resztki krzewów w północnej części dawnego parku, fragmenty skarp i przekopane na nowo stawy.

---

606 *Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego...*, [w:] „Studia Podlaskie", t. 1, s. 194, 204.,

607 AP Białystok, Kamera, nr 2410; *Tabela dymów rolniczych w powiecie grodzieńskim... 1794...*, opr. J. Urwanowicz, A. Woltanowski, [w:] „Studia Podlaskie", t. 1, Białystok 1990, s. 246.

608 AGAD, Zb. kart., nr R. 422-26: *Plan rewersalny Folwarku i wsi Janowicz oraz lasu w udzielnym obrębie Widziki zowiący się w obwodzie białostockim sytuowanych... w roku 1820 sporządzony...*

609 APar. Zabłudów, Śluby 1785-1824, k. 122.

610 APar Juchnowiec Kościelny, Spisy parafian i księgi metrykalne.

611 A. Dikov, *Spisok zemlevladenii...*; *Słownik geograficzny...*, t. XV, cz. 1, s. 637; S. Dworakowski, *Dziedziczka*, „Kurier Poranny" 11-14 XI 1993, s.8.

612 *Topografičeskaja karta Grodnenskoj gubernii*, b. m. 1856. Ispravl. po rekognoscirovke 1865 i 1866 gg. Skala 1:126 000.

613 AP Białystok, SNG, nr 5422, 8862; *Księga adresowa... 1930*, s. 128.

614 Relacje ustne Czesławy Korytkowskiej i Franciszka Żyłko z Janowicz, gm Juchnowiec.

615 OW PSOZ Białystok, Fototeka, nr M/60?5313?1-2.

Starodrzew, pochodzący z nasadzeń dokonanych w 2. poł. XIX w. i na pocz. XX w. składa się z lip, klonów, kasztanowców, wierzb, brzóz i grochodrzewów. Spośród krzewów przetrwała część lilaków, śniegulicze, jaśminowców i leszczyn. Występują tu 23 gatunki drzew i krzewów, lecz większość roślinności to młode nasadzenia lub samosiewy.

Skupiona na szczycie wzgórza stara i młoda roślinność oraz wiodąca na wzgórze aleja powodują, że wyróżnia się ono w krajobrazie, jednak dewastacja siedliska i drzewostanu oraz nowe zabudowania sprawiają, że funkcje estetyczne obiektu są niewielkie.[616]

JARYŁÓWKA, gm. Gródek
OGRÓD DWORSKI
Nr 53

Czas powstania: Ogród powstał w XVII lub XVIII w. na miejscu wcześniejszej siedziby dworskiej.

Powierzchnia: Dawniej ok. 8,5 ha, obecnie 4,0 ha.

Forma przestrzenna: Tarasowy ogród kwaterowy ze śladami późniejszych przekształceń.

Opis obiektu:

Omawiany obiekt to jedna z dwóch dawnych siedzib dworskich Jaryłówki.[617] Siedziby te usytuowano w ciekawym widokowo terenie, na dwóch sąsiadujących ze sobą wzgórzach przedzielonych doliną strumienia. Zachowana do dziś kompozycja położona jest na tarasie wzgórza piętrzącego się nad ogrodem, opadającym w kierunku zachodnim, południowym i wschodnim. poprzez dość głęboki jar widać stąd było sąsiednie wzgórze dworskie, dziś zajęte przez zabudowania wsi.

Jaryłówka prawdopodobnie powstała w k. XV lub na pocz. XVI w. W toku nadań tych ziem dla bojarów, a jej nazwa wywodzi się od pierwszego właściciela - Jaryły. Wzmiankowana była w 1558[618] i 1686 r.[619] W 1690 r. istniały tam już 2 dwory: pierwszy Józefa Wybranowskiego, a drugi Samuela Wrońskiego i Jana Dmiszewicza.[620] Wzmianka z 1753 r. wymienia pannę Ludwikę Wrońską z Jaryłówki, która wyszła za mąż za Stanisława Poczobuta, landwójta kryńskiego. W 1755 r. odnotowano też śmierć Konstancji Linkiewiczówny z Jaryłówki.[621] Brak podstaw do stwierdzenia, czy byli oni właścicielami, czy też tylko rządcami lub dzierżawcami tego majątku. W 1775, 1782 i 1784 r. w Jaryłówce nadal notowane są 2 dwory: Antoniego Dmisiewicza (1730-1779) i Kazimierza Wojtkiewicza, przy czym ten pierwszy był prawdopodobnie właścicielem zachowanej do dziś siedziby.[622] W 1780 r. zmarła jego żona Zofia, a dobra zapewne odziedziczyła ich córka, po mężu Kamieńska, bowiem w 1794 r. notowany jest jedynie dwór Kamieńskich w Jaryłówce.[623] Druga własność uległa widać do tego czasu rozdrobnieniu i nabrała charakteru *„okolicy szlacheckiej"*.

Kompozycja ogrodu, ukształtowana w bliżej nieznanym czasie, w XVII lub XVIII w. zajmowała prostokątny teren, zbliżony do kwadratu, którego południową nieregularną granicę wyznaczał strumień - dopływ Świsłoczy. Granicą północą biegła droga z Łużan do Chomentowców, a zachodnią - droga do sąsiedniego dworu (później wsi). Ogród został pierwotnie skomponowany w układzie kwaterowym, przy czym kwaterę środkową, wydzieloną 2 tarasami, zajmowała część mieszkalna, a kwaterę wschodnią - część gospodarcza. Główne dojazdy do dziedzińca biegły od północy wzdłuż 2 podziałów kwater. Granice ogrodu były wysadzone drzewami ozdobnymi. Początkowo rosły tam prawdopodobnie lipy, które w XIX w. wymieniono na topole białe i czarne oraz wierzby. Wnętrza kwater zapewne były przeznaczone pod uprawy użytkowe.

W XIX w. Jaryłówka nadal była własnością Kamieńskich. W 1809 r. jej właścicielem był Józef Kamieński, mostowniczy pow. grodzieńskiego. Kamińscy wzmiankowani są też w 1846 r. W 1848 r. Marianna Kamińska z

616 E. Bończak-Kucharczyk, Z. Pilaszewicz, *Janowicze Górka. Dokumentacja ewidencyjna parku*, Białystok 1978.
617 M. Kondratiuk, *Nazwy miejscowe...*, s. 76.
618 *Piscovaja kniga...*, t. 1.
619 AAB Zb. dok. kościoła w Klimówce: *Regestr spraw i różnych dokumentów na majętności funduszowe nazwane: Klimowka, Ciecierowka, Jaryłowka... 1771*; J. M. Giżycki (Wołyniak), *Wiadomości o dominikanach prowincji litewskiej*, cz. 1, Kraków 1917, s. 111; Barącz Sadok, *Rys dziejów zakonu Kaznodziejskiego w zaborze rosyjskim*, t. 2, Kraków 1898, s. 299.
620 AGAD, Bib. Załuskich, nr 205, k. 38v-40.; *Metryka Litewska. Rejestry podymnego... Województwo trockie 1690 r.*, s. 108.
621 T. Bielski, *Krynki i okolice*, s. 245, 274, 284, 303, 403-404; W. Skrouba, *Dzieje parafii Krynki*, Białystok 1977 (maszynopis AA Białystok).
622 AN Kijów, nr 6007, k. 68; *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 r. Dekanat grodzieński*, s. 75.
623 *Tabela dymów rolniczych... 1794*, s. 242.

Jaryłówki zawarła związek małżeński z medykiem Józefem Kirnowskim (córka Zygmunta Kamińskiego, właściciela Jaryłówki w 1856 r. ?)

W l. 80-tych majątek ten należał do Józefa Kamińskiego[624], a na pocz. XX w. do Antoniego Kamińskiego (zm. 1933 r.). W 1928 r. stanowił już własność Tymoteusza Trofimiaka,[625] w którego posiadaniu pozostawał do 1939 r.[626]

W wieku XIX w Jaryłówce, stanowiącej centrum średniozamożnych dóbr szlacheckich generalnych przekształceń kompozycji. Utrzymywał się tam istniejący układ kwater, których granice podkreślano nowymi nasadzeniami: topól, wierzb, kasztanowców, czeremch i leszczyn. We wnętrzach nadal przeważały uprawy użytkowe. Nie uległa też zmianie lokalizacja zabudowań, chociaż same budynki musiały był wymieniane.

Po I wojnie światowej wzniesiono na tarasie, położonym w centrum założenia (tj. w rejonie dawnego dworu) nowe murowane budynki: dwór, oficynę, budynek gospodarczy i piwnicę. Pomiędzy nimi urządzono podjazd, wokół zaś posadzono grupy krzewów ozdobnych. Podjęto też nieśmiałe próby wprowadzenia swobodnych nasadzeń ozdobnych do wnętrz ogrodów, w których posadzono jednocześnie drzewa owocowe. Został też wtedy założony nowy sad, na wschód od zabudowań gospodarczych. Na szczycie wzgórza górującego nad ogrodami urządzono punkt widokowy. Prowadziła do niego od podjazdu droga obsadzona lilakami.

W 1939 r. właściciel majątku i jego żona wraz z synami zostali zamordowani przez dwóch mieszkańców pobliskiej wsi - Chomentowice. Dwór w Jaryłówce opustoszał na pewien czas, a później został zajęty przez władze radzieckie. W 1941 r. przejęli go Niemcy, a w 1944 r. ponownie Rosjanie. Od 1944 r. do 1947 r. pozostawał w granicach Związku Radzieckiego i funkcjonowała w nim strażnica wojsk ochrony pogranicza. W okresie tym obiekt uległ wielkiej dewastacji, m.in. w obrębie założenia wzniesiono bunkier, urządzono strzelnicę, przeprowadzono ogrodzenie z drutu kolczastego na betonowych słupach, rozebrano budynki gospodarcze i wycięto wiele drzew. Po wytyczeniu nowej granicy państwa wzdłuż Świsłoczy Jaryłówka znalazła się w 1947 r. w granicach PRL. Grunty wraz z siedzibą dworską przejął wtedy Państwowy Fundusz Ziemi, po nim zaś Rolnicza Spółdzielnia Produkcyjna „Łużany" z siedzibą w Bobrownikach. Spółdzielnia umieściła we dworze 2 rodziny rolników, którzy do dziś użytkują teren założenia. W l. 50- tych został zlikwidowany sad założony w okresie międzywojennym. Zaniedbane i nie remontowane budynki dworu i oficyny zostały w l. 80- tych opuszczone przez mieszkańców, którzy w obrębie założenia wznieśli nowe zabudowania. Dwór rozebrano w 1985 r.

Zdewastowany ogród wykorzystywany jest dziś jako pastewnik lub warzywnik. Zachował ślady podziałów kwaterowych i tarasowej kompozycji terenu. W centrum widnieją pozostałości dworu i budynki otaczające podjazd. Starodrzew skupia się przy granicach ogrodu i w jego części centralnej. Przeważają XIX-wieczne nasadzenia topól białych i czarnych o q pni 100-210 cm oraz wierzby, lipy, klony i jesiony z I i II poł. XIX w. Wśród lip wyróżnia się jedna o q pnia 100 cm.

Przetrwała część drzew różnych gatunków pochodzących z nasadzeń I poł. XX w. i części krzewów (lilaków i leszczyn), posadzonych w okresie międzywojennym. Zachował się fragment sadu otaczającego dwór. Młoda roślinność to samosiewy tworzące zagajniki lub zarośla urozmaicające ubogi skład gatunkowy starego drzewostanu.

Teren ogrodu, umiejętnie osadzono w krajobrazie, nadal jest dobrze widoczny. Zwraca uwagę malowniczość wzgórza i starego drzewostanu z wyróżniającymi się okazałymi topolami. Z wnętrz ogrodu rozciągają się dalekie widoki na okoliczne pola, dolinę Świsłoczy i wieś, jednak położenie w mało uczęszczanym, przygranicznym terenie skazuje obiekt na zapomnienie i nie stwarza perspektyw renowacji kompozycji.[627]

JASIONÓWKA, gm. Jasionówka
OGRÓD PAŁACOWY
Nr 54

Czas powstania:	Kompozycja obiektu powstała w 1549 r., uległa rozbudowie w 1642 i 1730 r.
Powierzchnia:	Dawniej 17,5 ha, obecnie 9,2 ha.
Forma przestrzenna:	Fragmentarycznie zachowany barokowy, tarasowy, dwuosiowy ogród ozdobny, wydatnie przekształcony w XX w.

624 A. Dikov, *Spisok zemlevladenii...*, s. 20.
625 *Księga adresowa... 1930*, s. 112.
626 CAP Wilno, F. 1182, op. 1, nr 4, k. 29v.
627 E Bończak-Kucharczy, J. Maroszek, *Jaryłówka. Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego*, Białystok 1985.

Opis obiektu:

Siedzibę dworska usytuowano na wzgórzu, pomiędzy dwoma strumieniami, dopływami Brzozówki.

13 X 1549 r. w Krakowie król Zygmunt August dał Łukaszowi i jego braciom, synom zmarłego ok. 1544 r. Iwana z Kurzeńca[628] *przywilej na Jasionówkę, którą to Jasionówkę zwano nova radicae Brzozowa i na Słomiankę.* Miejscowość pierwotnie zwano Jasienówka, a swą nazwę zawdzięczała Wojciechowi Jasieńskiemu, właścicielowi pobliskiej Krzywej (zob. nr 78), wójtowi bobrowskiemu, który pewnie wcześniej ją skolonizował.

Nadanie Jasionówki powiększyło obszar gruntów od dawna należących do ich ojca. Już w 1510 r. Mikołaj Radziwiłł przekazał swemu podskarbiemu Iwanowi z Kurzeńca wieś Przytulankę, którą poprzednio kniaź Michał Gliński nadał Mateuszowi Potockiemu. [629]Iwachno z Kurzeńca nabył też od szlachciców ziemi bielskich dobra Sikory (zob. nr 129), o które później 18 VI 1550 r. jego synowie toczyli przed sądem królewskim spór z Wojciechem Jasieńskim kuchmistrzem JKM.[630] Dokument funduszowy kościoła farnego w Knyszynie z 5 VII 1520 r. wystawiony przez właściciela dóbr goniądzkich nazywa Iwana Michajłowicza Chorzewicza wójtem knyszyńskim.[631] Jako wójt knyszyński w 1522 r. dysponował 10 włókami.[632] Były one zlokalizowane w Kalinówce. Dwór wójtowski Iwana z Kurzeńca mieścił się w dzisiejszej wsi Ogrodniki k. Kalinówki. Iwan dzięki zasługom dla Bony, na służbę do której przeszedł od Radziwiłłów (po 1526 r.) i wielce zasłużył się w procesie przeciwko niedawnym chlebodawcom.[633] 22 IV 1552 r. dokumentem wystawionym w Wilnie Zygmunt August dał synom Iwachny Kurzenieckiego obszar dawnego wójtostwa knyszyńskiego w Kalinówce - *ostrów puszczy między rzekami Rzepną i Jaskrą.*[634] Córka Piotra Chwalczewski ego, starosty knyszyńskiego (1553-1564) wyszła za mąż za Kurzenieckiego, najpewniej Łukasza. W styczniu 1562 r. doszło do porozumienia pomiędzy Chwalczewski m, a Kurzenieckim odnośnie posagu.[635] Powinowactwo miało doniosłe znaczenie dla wzrostu fortuny rodu Kurzenieckich. Lustratorzy starostwa knyszyńskiego w 1602 r. pisali: *Kalinówka, Stara Wola, Jasionówka, Słomianka i Choboty - wsi na gruncie starostwa knyszyńskiego zasadzone, lecz je teraz trzymają panowie Kurzenieccy, mając je sobie za dziedziczne i podzielili się jemi po ojcu swem i takową nam sprawę dawano o tych wsiach, iż Kalinówka, którą przedtym zwano i teraz jeszcze zowią Wojtowcami (bo są inne dwie - jedna Królewska, a druga Wójtowska - Kalinówki) była na wójtostwo i 100 kop lit. sumy na niej miało być zapisanych, do której Kalinówki pan Chwalczewski, starosta naonczas knyszyński panu Kurzenieckiemu, gdy jego córkę pojmował, Starą Wolę przyłączył. A Jasionówka, Słomianka i Choboty przedtym jeszcze były rozkopane. I tak to ludzie przed nami twierdzili, iż to wszystko królewszczyzna, o czym wziąwszy wiadomość posyłalichmy do panów Kurzenieckich, jeśliby chcieli dopuścić lustracjej na te dobra, albo nie? Na co żadnego responsu nie było.*[636] Pewnie nadużycia spowodowane forowaniem zięcia Kurzenieckiego stało się przyczyną pozbawienia Piotra Chwalczewskiego, wielkiego reformatora gospodarczego stanowiska dzierżawcy knyszyńskiego. Najwidoczniej nadanie Zygmunta Augusta było jedynie dożywotnie, a nie dziedziczne. To też spowodowało, że nie Kalinówka, która od dawna była w ręku Kurzenieckich, a Jasionówka stała się centrum własności i tam umieszczono główną rezydencję właścicieli.

3 IX 1553 r. Łukasz, Kasper i Jerzy, synowie Iwan z Kurzeńca uposażyli plebana kościoła w Jasionówce pw. św. Trójcy, Niepokalanego Poczęcia NMP, św. Jana Chrzciciela i Wszystkich Świętych, m. in. w 3 łany ziemi w jednym kawałku położone pomiędzy kościołem, a folwarkiem Jasionówką. Nadali tez dziesięcinę od swych poddanych z Jasionówki, Jasionóweczki, Słomianki i Kamionki.[637]

W 1574 r., w czasie walk o starostwo knyszyńskie wydatnie wspomógł Jana Zamoyskiego Jerzy Kurzeniecki *człowiek, jak go poleca ten, zacny, uczciwy i na wszem rządny,* który wspomógł Zamoyskiego pieniędzmi i zbożem na zasiew. Urzędnik Zamoyskiego informował starostę: *jako na nowem gospodarstwie, którzyśmy w piwnicy niezamożni byli, karmi, poi, obsyła wołmi tłustymi, zwierzynami, starymi i prostymi miody, piwem dobrem, a na koniec choca to we dworze jest, tedy owsami, sianami i co potrzeba...*[638] W 1580 r. własność Jurgiego (Jerzego) Kurzeniec-

628 J. Wiśniewski, *Kurzeniecki Iwan Michałowicz*, PSB, t. 16, s. 295-296.
629 J. Antoniuk, *Knyszyn*, s. 10-11.
630 MN Kraków, Bibl. Czart., nr 77, dok. 82, s. 487-488.
631 AGAD Warszawa,, nr 54, s. 608-619; MN Kraków, Bibl. Czart., nr IV. 1775, s. 1021-1026; CAADR Moskwa, F. 389, op. 1, nr 18.
632 J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony...*, s. 80.
633 *Odgraniczenie sądowe dóbr grodzieńskich i bielskich, w r. 1536*, „Athenaeum", oddział II, z. 1, Wilno 1842, s. 65-91.
634 AP Kraków, ZZG, nr 459.
635 CAADR Moskwa, F. 389, op. 1, nr 85, k. 195; AGAD Warszawa, APP, nr 19, s. 250.
636 AGAD Warszawa, ASK, dz. XLVI, nr 146 A, k. 26v.
637 APar. Jasionówka,
638 A. Jabłonowski Aleksander, *Jan Zamoyski na Podlasiu. Spór o starostwo knyszyńskie*, „Z wieku Mikołaja Reja. Księga jubileuszowa (1505-1905)", Warszawa 1905, s. 137.

kiego obejmowała: Jasionówkę, Kalinówkę, Słomiankę, Starowolę i Chobotki (157 wł. chłopskich = 2591 ha), 20 gospodarstw zagrodniczych, 3 koła młyńskie).[639]

W 1611 r. Jan syn Jerzego sporządził testament, mocą którego m. in. przeniósł kolację klasztoru w Jasionówce na biskupa wileńskiego.[640] Jasionówkę odziedziczył Olbracht Kurzeniecki, który posiadał ją od 1611 r., aż po po 1644 r. On to uczynił Jasionówkę miasteczkiem, osądzając w niej Żydów. 5 X 1642 r. decyzją króla nastąpiła *Odmiana targu w Korycinie, niedzielnego, na środę, w leśnictwie kuźnickim, aby przez to nie była przeszkoda w miasteczku Jasionówce ur. Albrychta Kurzenieckiego stolnika ziemie bielskiej.*[641] O zatwierdzenie tego uprawnienia starali się kolejno właściciele Jasionówki 5 IV 1644, 30 VII 1647, 20 IV 1671 i 22 XI 1742 r. W 1635 r. Albrycht Kurzeniecki dysponował 77 poddanymi.[642]

Jego córka Aleksandra Kurzeniecka poślubiła Jakuba Grajewskiego, podkomorzego wiskiego (wzm. 1622). Synem ich był Jakub Marcin Grajewski, także podkomorzy wiski, żonaty z Justyną Opacką.[643] W 1676 r. zamieszkiwali oni w dworze w Jasionówce.[644] 27 I 1687 r. Jakub Marcin Grajewski uposażył przytułek dla ubogich w Jasionówce.[645] Córka ich Izabella wyszła za mąż za Antoniego Skarbka Kiełczewskiego, (wzm. 1699).[646] 20 IX 1715 r. Antoni Kiełczewski, podstarości lubelski otrzymał od króla prawo odbywania 2 dorocznych zjazdów handlowych w Jasionówce.[647] Jednak jego teść Jakub Grajewski w VIII 1728 r. sprzedał Wiktorynowi Kuczyńskiemu (28 II 1668-21 VII 1737), kasztelanowi podlaskiemu dobra Jasionówka, z folw. Słomianka i Starowola *wielce pustych* i wsiami, m.in. Chobotki. Dobra były niezwykle zadłużone, toteż Kuczyński spłacić musiał licznych wierzycieli. Dążył też do podniesienia rentowności majętności, m. in. poprzez zwiększenie dochodów z miasteczka. 20 X 1730 r. wystarał się u króla Augusta II o prawo odbywania w Jasionówce dodatkowych 2 jarmarków.[648] W 1732 r. wspominał on w swym pamiętniku: *Tegoż roku w poście zjachawszy do Jesionówki uczyniłem kontrakt zamianę ogrodu przy gościńcu będącego, z ks. plebanem jesionowskim, któremu w polu w dwójnasób wymierzać kazałem i więcej.* W 1733 r. odnotował: *A jam będąc w Jesionówce... chłopom woły podawałem.*[649]

22 XI 1744 r. syn Wiktoryna - Kazimierz Kuczyński, dziedzic Jasionówki wystarał się u króla o potwierdzenie prawa odbywania targów niedzielnych w Jasionówce. Później 28 V 1783 r. Stanisław August na prośbę Anny z Narzymskich Zaleskiej, podkomorzyny nurskiej, wdowy, dziedziczki Jasionówki zezwolił na przeniesienie terminu niedzielnego targu nadanego w przenieść z niedzieli na poniedziałek.[650] Stale też zwiększano liczbę odbywających się w Jasionówce jarmarków.

Wraz ze staraniami o podniesienie rangi miasteczka, właściciele podejmowali prace nad przebudową siedziby. Wzniesiono nowy pałac, na dawnej wsch. osi wzdłużnej. Przeprowadzono regulacje tarasów. W połowie długości ogrodu, w poprzek układu wykopano rząd niedużych sadzawek, tworząc parter wodny. Poza granicami ogrodów, na strumieniach, od płn. i płd. założono 2 kompleksy stawów. Kwatery zyskały bardziej ozdobny charakter, a usunięte z nich warzywniki usytuowano na wsch. i płn. od ogrodów ozdobnych.

Po śmierci Anny z Narzymskich 1-o v. Kuczyńskiej, 2-o v. Zaleskiej, Jasionówka stała się w 1784 r. własnością Józefa Kuczyńskiego,[651] który 29 IX 1805 r. popełnił w Jasionówce samobójstwo. Wywołało to komplikacje własnościowe.[652] Majątek spadł na siostrzeńców samobójcy - dzieci Michała Starzeńskiego (1757-1823) i jego żony Anny Barbary Kuczyńskiej. Córka ich wyszła na mąż za Joachima Wołłowicza (1783- 2 I 1842), od 1814 r. marszałka szlachty i gubernatora obwodu białostockiego, senatora.[653]

Nastąpiła wówczas kolejna przebudowa układu założenia. W 1818 r. wybudował on murowany, istniejący kościół. Jednak w sam dzień Wniebowstąpienia Pańskiego 1819 r., wielki pożar zniszczył całą zabudowę miasta i plebańską, a zapewne też i budynki dworskie.[654] Otoczono wówczas, (chyba ze względów ochrony przeciwpożarowej) siedzibę i ogrody murem, pozostawiając poza nim (od płd.) rząd stawów. Wzniesiono nowy kompleks zabudowań rezydencji i przebudowano część gospodarczą, lokując stajnie, które słynęły z hodowli koni rasy polskiej.

---

639 A. Jabłonowski, *Podlaskie*, t. I, s. 120, t. II, s. 141.
640 Przyjalgowski, t. I, s. 158-159.
641 AP Kraków, nr 459.
642 AP Białystok, *Ks. grodzka brańska 1640-1641*, k. 21.
643 A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 7, s. 38.
644 MN Kraków, Bibl. Czart, nr 1099, k. 707v.
645 W. Laszuk, *Historia patafii i kościoła w Jasionówce*, [w:] „Wiadomości Kościelne Archidiecezji w Białymstoku", r. V(VII), 1979, nr 3 (33), s. 123.
646 A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 7, Warszawa 1904, s. 38.
647 AGAD, Sigillata, nr 18, s. 183.
648 AGAD, Sigillata, nr 20, k. 149.
649 W. Kuczyński, *Pamiętnik 1668-1737*, Białystok 1999, s. 57-65.
650 AGAD, Sigillata, nr 25, k. 181v, nr 35, k. 120; AGAD, Ks. Kanclerskie, nr 76, cz. II, s. 113-115.
651 *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 r. Dekanat knyszyński i augustowski*, wyd. W. Wernerowa, Warszawa 1996, s. 188; AGAD, Zb. kart., nr AK 70.
652 CPAH Grodno, Biblioteka, sygn. 902.2, C-77. 3, t. III i IV.
653 T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, r. XI, Poznań 1889; *Spravočnyj kalendar po gorode Beloskoke na 1913 god.*, Białystok 1913, s. 72.
654 AA Białystok, *Inwentarze kościołów w Archidiakonacie Białystockim roku 1820*, s. 44.

W 1842 r., po śmierci ojca, Jasionówkę odziedziczył Michał hr. Wołłowicz (27 VIII 1812-1879), ożeniony z Teresą hr. Ronikerówną.[655] W l. 1879-1881 dobrami zarządzała wdowa Teresa Wołłowiczowa, która w 1881 r. przekazała je jedynej żyjącej córce – Jadwidze ż. Józefa Miączyńskiego. Do kompleksu dóbr w 1890 r. należały: maj. Jasionówka, folw. Starowola, folw. Kąty, folw. Krzywa, ur. Lipnik, ur. Podlesiany, ur. Grabówka, przysiółek Koziniec, przysiółek Nowe Domy, ur. Sosnówka, ur. Maryland, w sumie 2 681 dz.=2950 ha).[656]

W k. XIX stulecia nastąpiła degradacja założenia. Coraz bardziej zatracało ono rezydencjonalny, a przyjmowało gospodarczy charakter. Zniszczeniu uległa część płn. kompozycji, gdzie w miejscu kwater ogrodów zlokalizowano budynki gospodarcze.

W 1905 r. dobra jasionowskie zlicytowano. Założenie i część gruntów nabył Wiktor Dandre. W 1908 r. zakupiła je Maria Liders, w 1913 r. Iwan Gułow. Do 1939 r. właścicielem (88,47 ha) pozostawał Marcin Abramowicz (inną cześć – 93,57 ha, posiadał wówczas Motel Zapasner).[657] W obrębie założenia urządził Abramowicz duże gospodarstwo sadownicze, wzniósł nowe budynki i czworaki. W 1936 r. wydzierżawił on pałac (wielokrotnie po 1819 r. przebudowywany) na pomieszczenia szkoły powszechnej. Marcin Abramowicz miał poważne kłopoty finansowe, toteż 14 VI 1939 r. maj. Jasionówka został wystawiony na licytację, co wobec wybuchu wojny nie doszło do skutku.[658]

W 1939 r. spłonęła część zabudowań gospodarczych, a władze radzieckie umieściły w założeniu sowchoz. Dokonano wówczas rozbiórki niektórych zabudowań. W 1941 r., w trakcie walk spalił się pałac, który okupanci niemieccy zmodernizowali, usuwajac klasycystyczny wystrój. W ogrodzie wzniesiono budynek aresztu dworskiego, a drogi spacerowe wyłożono płytami nagrobnymi, zwiezionymi z miejscowego cmentarza żydowskiego. Przed dawnym pałacem złożono w charakterze ozdoby fragmenty skalne z macew żydowskich. Niemcy wycięli sady i zasypali partery wodne na terenie ogrodu ozdobnego.

Po II wojnie światowej majątek rozparcelowano. W dawnym pałacu urządzono ponownie szkołę podstawową, a tereny parku od 1947 r. stały się własnością PGR. Ten użytkownik ostatecznie zdewastował pozostałości kompozycji ozdobnej. Szkoła w swoim sąsiedztwie założyła boisko i inne urządzenia sportowe. Nasadziła też nowe drzewa i krzewy oraz wprowadziła kilka nowych zabudowań.

W efekcie z dawnej, ciekawej i estetycznie urządzonej rezydencji pozostały resztki murów ogrodzeń, południowe stawy, sadzawka, zamykająca ogród od płd., szpalery drzew rosnących przy murach wokół ogrodu (z przełomu XIX/XX w.), nieliczne drzewa w sąsiedztwie d. pałacu (w tym 5 lip z 1 poł. XIX w.) i aleja lipowa, prowadząca do pałacu od wsch. W alei tej rośnie 5 majestatycznych drzew obiektu – lip z przełomu XVIII/XIX w. Z dawnych budynkow zachowały się cztery: stajnia wzniesiona po 1819 r. (dziś magazyn), budynek mieszkalny wzniesiony w 1933 r. na miejscu dawnej stajni oraz niemiecki areszt z czasów ostatniej wojny. Pałac po kolejnych przebudowach stracił całkowicie swój dawny charakter, podobnie jak wnętrza położone na tarasach, zajęte głównie przez uprawy użytkowe lub nieużytki, oraz – na najwyższym tarasie – przez boiska, urządzenia sportowe i trawniki, z nowymi nasadzeniami. Zachowały się powiązania widokowe miasteczka z ogrodami, nadal górującymi nad okolica i zewsząd dobrze widocznym. Z budynków i najwyższego tarasu rozciągają się też interesujące widoki na całą miejscowość i okoliczne pola.[659]

JASIONÓWKA - MARYLAND, gm. Jasionówka
OGRÓD FOLWARCZNY
Nr 55

Czas powstania:	Ogród powstał po 1819 r.
Powierzchnia:	Dawniej 10,3 ha, obecnie 9,0 ha.
Forma przestrzenna:	Szczątkowo zachowany ogród użytkowy ze skromną oprawą roślinności ozdobnej.

655 Inskrypcja na pomniku ku czci Michała hr. Wołłowicza wzniesionym na cmentarzu przykościelnym w Jasionówce przez żonę Teresę hr. Wołłowiczową.
656 A. Dikov, *Spisok zemlevladenii...*, s. 75.
657 *Księga adresowa Polski wraz z Wolnym Miastem Gdańskiem dla handlu, rzemiosła i rolnictwa*, Bydgoszcz 1930, s. 127.
658 CAP Wilno, F. 1207, op. 1, nr 435, s. 15; „Monitor Polski" nr 93 z 22 IV 1939.
659 E. Bończak-Kucharczyk, T. Wierzbicka-Maroszek, *Jasionówka. Założenie dworsko-ogrodowe. Maryland. Dawny folwark. Dokumentacja ewidencyjna.*, Białystok 1983.

Opis obiektu:

Dawny folwark dóbr jasionowskich, oddalony o ok. 5 km od rezydencji właścicieli, ulokowano po przeciwnej stronie miasta Jasionówki (zob. nr 54), przy gościńcu do Korycina, w bliskim sąsiedztwie rzeki Brzozówki. Maryland powstał w centrum dóbr, wśród pól dworskich. Bezpośrednim powodem założenia w tym miejscu folwarku był fakt zniszczenia zabudowań założenia pałacowo- ogrodowego przez pożar i chęć ochrony przeciwpożarowej gospodarstwa folwarcznego. W miejscu dawnego folwarku w Jasionówce wzniesiono kompleks budynków stajennych stadniny wołłowiczowskiej.[660]

Dwór w Marylandzie ulokowano przy drodze ze Słomianki, która biegła południową granicą dużego sadu (założonego na planie kwadratu). Od zachodu granice sadu stanowił gościniec koryciński, przy którym wzniesiono murowane z kamieni ogrodzenie. Droga dojazdowa od gościńca do dworu obsadzona została aleją lipową. Dalej droga okrążała podjazd przed zachodnią elewacją drewnianego dworu. Z dworem sąsiadowało podwórze, przy którym stały budynki hodowlano - magazynowe.

Ok. 1905 r., gdy zlicytowano dobra jasionowskie, Maryland oddzielony został od Jasionówki i stał się samodzielnym centrum gospodarczym. We dworze zamieszkał wówczas Żyd, który ok. 1914 r. sprzedał Maryland Janowi Chylickiemu.

W XX w. założenie uległo licznym przekształceniom. Wycięto starodrzew alei dojazdowej oraz drzewa na granicy sadu i gościńca, a także część sadu. Wewnątrz dawnego sadu urządzono nowe gospodarstwo. Teren zajęły częściowo pola orne. Część dworu rozebrano. Rozbiórce uległy też dawne budynki gospodarcze, a na ich miejscu zbudowano nowe.[661]

Z dawnych nasadzeń zachowały się 2 lipy w alei dojazdowej (o q pni 70 i 77 cm), posadzone ok. poł. XIX w. W sadzie pozostała część starych jabłoni, grusz i śliw. Znakomita większość roślinności to nowe nasadzenia topól i grochodrzewów - przy gościńcu i drodze dojazdowej - oraz odrosty z pni wyciętych drzew alei. Na miejscu starego rośnie dziś nowy sad, o zbliżonych do starego granicach. Na południe od zabudowań zwraca uwagę kępa wierzb i olsz, otaczająca starą sadzawkę. Cały obiekt jest dobrze widoczny z szosy, łączącej Korycin z Jasionówką, biegnącej wzdłuż zachodniej granicy układu.[662]

JEŻEWO, gm. Tykocin
OGRÓD DWORSKI
Nr 56

Czas powstania:	Ogród powstał w l. 30- tych i 40- tych XVIII w. na miejscu wcześniejszego folwarku, a w XIX w. był dwukrotnie przekształcany.
Powierzchnia:	Dawniej nieznana, obecnie 12,5 ha.
Forma przestrzenna:	Zniszczony ogród barokowy, uzupełniany elementami krajobrazowymi.

Opis obiektu:

Folwark Jeżewo - należący do dóbr tykocińskich - założono przed 1701 r., w terenie otwartym, nad bezimiennym strumieniem, w bezpośrednim sąsiedztwie wsi.[663]

Przed 1713 r. Jeżewo zastawiono Janowi Piegłowskiemu, który w 1713 r. zrzekł się swych praw na rzecz Hiacynta Gąssowskiego. Później należało ono do Jakuba i Krzysztofa Gąssowskich. Poprzez małżeństwo Konstancji Gąssowskiej z Marcinem Kuczyńskim ten ostatni został przed 1734 r. zastawnym posesorem. Po jego bezpotomnej śmierci folwark zastawny Jeżewo przeszedł w ręce bratanicy Marcina Kuczyńskiego (c. Wiktoryna), która wyszła za mąż za Michała hr. Starzeńskiego, starostę brańskiego. Ich syn, Maciej Starzeński wykupił od Jana Klemensa Branickiego dobra Jeżewo na własność.

W l. 30-tych XVIII stulecia, gdy majątek przejął Marcin Kuczyński, łowczy bielski, w Jeżewie został wzniesiony murowany pałac (funkcjonujący do 1863 r.) oraz urządzono barokowy ogród składający się z części ozdob-

660 AA Białystok, Inwentarze kościołów... *w archidiakonacie białostockim...*, s. 47; A. Dikov, *Spisok zemlevladenii...*, s. 75.
661 Relacja ustna Władysława Grodzika z Jasionówki-Marylandu, gm. Jasionówka.
662 E. Bończak-Kucharczyk, T. Wierzbicka-Maroszek, *Jasionówka. Założenie dworsko-ogrodowe. Maryland. Dawny folwark*, Białystok 1983.
663 MN Kraków, Bibl. Czart., nr 1099, s. 717, BU Kraków, nr 6247, k. 38, nr 6754, t. I, s. 11.

nej, sąsiadującej ze stojącym nad stawem pałacem i terenem obszernych sadów. Ważnym elementem ówczesnej kompozycji był promienisty układ dróg, krzyżujących się na wschód od pałacu i ogrodów.[664]

Od 1831 r. jako właściciel Jeżewa występował Kajetan Sosnowski[665], który w 1859 r. sprzedał je Janowi Nepomucenowi Stanisławowi Glogerowi (8 IV 1811-8 VIII 1884) i jego żonie Michalinie z Wojnów Glogerową (1820-27 VII 1905).[666] Już w 1860 r. przystąpili oni do przebudowy założenia od budowy nowego, zachowanego do dziś lamusa. Ich syn Zygmunt Gloger wspominał, ze wówczas nastąpiła rozbiórka *„zgrzybiałego ze starości śpichlerza dworskiego"*.[667]

Jan Gloger (1811-1884) uczestnik powstań 1830 i 1863 r. był jednym z najświatlejszych i najbardziej patriotycznych ziemian łomżyńskich, bibliofilem, miłośnikiem sztuki, sadownikiem, twórcą popularnej odmiany jabłoni zwanej glogerówką. Jego żona Michalina z Wojnów Glogerowa (1820-1905) pełniła w l. 1863- 64 funkcję przewodniczącej łomżyńskiego Komitetu Opieki Narodowej.

Formą represji za udział Jana i Michaliny Glogerów w Powstaniu Styczniowym było zniszczenie siedziby dworskiej. Spowodowało to konieczność budowy nowego dworu, który wzniesiono wśród sadów, zajmujących południową część starszej, barokowej kompozycji, położonych w pewnej odległości od zrujnowanego pałacu. Do dworu poprowadzono nową drogę, przecinającą sad z północy na południe.

Do zachowanej części starej kompozycji dodano nowe elementy: osadę przemysłowo-browarnianą, szkółki sadownicze - sąsiadujące z nowymi sadami, bielnik nad stawem, nowe budynki mieszkalne służby folwarcznej, nowe budynki gospodarcze, otaczające obszerny majdan oraz spichlerz i oborę, stojące przy drodze ze wsi, stanowiącej główną oś podziału założenia na części funkcjonalne. W sąsiedztwie browaru po 1883 r. wykopano nad strumieniem 2 stawy. Już wcześniej (od 1841 r.) przebudowano barokowy, promienisty układ dróg, tworząc w sąsiedztwie siedziby jeden z najważniejszych do dziś węzłów komunikacyjnych północno- wschodniej Polski.

Od 1872 r. w Jeżewie gospodarzył Zygmunt Gloger (3 XI 1845-15 VIII 1910), znany badacz przeszłości, etnograf, folklorysta, kolekcjoner i archeolog. Zgromadził on bogate zbiory historyczne, archeologiczne, sztuki ludowej oraz bibliotekę. Na zbiory Glogerowie zaadoptowali dawny budynek rządcy browarnego, gdzie umieszczono księgozbiór. Zabytki kultury materialnej i dział archeologiczny umieszczono w murowanym lamusie, którego ściany przyozdobiono medalionami z rozebranego pałacu Kuczyńskich. Część materiałów archeologicznych - prehistoryczne żarna i kule armatnie z XVI w arsenału tykocińskiego ułożono w pryzmach w sadzie oraz w ozdobnej części ogrodu urządzonej na zachód od kolistego podjazdu, założonego przed dworem po 1883 r. Lapidarium to było najbardziej charakterystyczną cechą ogrodu.[668] Dwór jeżewski odwiedzili w tych czasach: H. Sienkiewicz, N. Żmichowska, J. Bartoszewicz, Z. Noskowski, O. Kolberg, M. Federowski i inni. Mimo ożywionej działalności Glogerowie, nie dysponujący wielkimi środkami finansowymi, prowadzili prace skromne, polegające głównie na adaptacji już istniejących budynków i elementów kompozycji ogrodu.[669]

W 1883 r. ożenił się z Aleksandrą Jelska (zm. 11 IV 1899 r.). 9 II 1885 r. w liście do J. I. Kraszewskiego Zygmunt Gloger pisał: *„Ja zawsze mieszkam w Jeżewie na Podlasiu, pod Tykocinem, skąd pocztę odbieram. Gospodaruję, czytam, kopię, szukam, zbieram i piszę pomniejsze artykuly, a do wiekszych prac naukowych gromadze materiały. Doszedłem praca własna do jednej z piękniejszych w kraju biblioteki i zbioru wykopalisk. Na poczatku 1883 r. ożeniłem się na Litwie z córką literata i ziemianina A. Jelskiego* [1834-1916]. *Ponieważ ziarno daje dziś lichy dochód, założyłem więc duży browar, w którym przy pomocy samych krajowców, produkuje się piwo w najlepszych gatunkach, co daje mi środki do wydatków na cele naukowe i humanitarne."*[670] W 1892 r. Z. Gloger wydzierżawił browar, a w 1893 r. grunty majątku, wyłączając dwór, ogród i sad.[671]

W 1905 r. Gloger przeniósł się do Warszawy. W 1907 r. ożenił się powtórnie – z Kazimierą z Weissenbornów Wilczyńską (ur. 1857), wdową po adwokacie. Przed 1916 r. jego jedyny syn- Stanisław- sprzedał Jeżewo Juliuszowi Piętce (1865-14 IV 1941) i jego żonie Władysławie z Neryngów. Cenne zbiory już wcześniej przeniesiono do muzeów oraz bibliotek Warszawy i Krakowa.

---

664 M. Starzeński, *Na schyłku dni Rzeczypospolitej. Kartki z pamiętnika... (1757-1795)*, Warszawa 1914., s. 3; Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, t. I, Warszawa 1958, s. 269; nr 212, s. 118, nr 280, s. 81 i 86, nr 316, s. 23.

665 APar. Tykocin, *Opis kościoła... 1838*; APar. Tykocin, *Księga zgonów 1826-1831*; Inskrypcje na tablicy epitafijnej w kościele par. św. Trócy w Tykocinie.

666 AGAD, Zb. kart., nr TKZ 618-18: .F. Dmochovskij, *Plan zemel folvarka Ježevo Lomžynskoj Gubernii Mazoveckago Uezda Gminy Stelmachovo... 1853* r. Kopia z 1883 r. wyk. Aleksander Wilcz z naniesionymi późniejszymi poprawkami z 1884, 1896, 1906 i 1943 r. Skala 1: 5.000.

667 Z. Gloger, *Dawne świrny i śpichlerze*, „Wisła" 1889, t. 3, s. 787.

668 Fotografie dworu nowego i starego oraz lamusa w Jeżewie, „Ziemia", R. 1911, nr 44.

669 *Gloger Zygmunt badacz przeszłości ziemi ojczystej*, Warszawa 1978.

670 R. Żurkowa, *Listy Zygmunta Glogera do Józefa Ignacego Kraszewskiego*, „Rocznik Białostocki" 1967, t. VII; W. Świątkowski, *W dorzeczu Narwi. Łomżyńskie i sąsiednie powiaty na południu i zachodzie. Druga wycieczka po kraju*, Warszawa 1927 s. 41-42; M. Orłowicz, *Przewodnik ilustrowany...*, s. 124.

671 M. S., *Z tego browaru już piwa nie będzie*, [W:] „Gazeta Białostocka" R. 1974, nr 347.

W latach I wojny światowej założenie uległo zniszczeniu. W okresie międzywojennym stał jeszcze dworek Glogerów i inne zabudowania, ale z ogrodów pozostały stawy i pojedyncze drzewa. Do 1957 r. funkcjonował jeszcze browar jeżewski, od 1980 r. zrujnowany.

W okresie międzywojennym majątek i założenie zostały podzielone pomiędzy 2 rodziny: Piętków i Krzyczkowskich.[672] Ich spadkobiercy i inni rolnicy zabudowali teren nowymi domami i budynkami gospodarczymi. Obok nich powstały także zabudowania GS. Z dawnej kompozycji ogrodów zachowało się zaledwie kilka drzew, staw, lamus i ruiny kilku budynków oraz charakterystyczny kompleks budynków browarniczych, także zrujnowanych, zwracających uwagę podróżnych przejeżdżających okolicznymi drogami.[673]

JODŁÓWKA, gm. Dubicze Cerkiewne
OGRÓD DWORSKI
Nr 57

Czas powstania:	Ogród powstał po 1886 r. i został powiększony na przełomie XIX/XX w.
Powierzchnia:	Dawniej 7,0 ha, obecnie 7,0 ha.
Forma przestrzenna:	Szczątkowo zachowany ogród eklektyczny, łączący kompozycje regularne i swobodne.

Opis obiektu:

Dwór i otaczające go ogrody zajmują płaski teren, położony na śródleśnej polanie, przeciętej drogą z Wojnówki do Starzyny.

Pierwotnie był to teren należący do majątku Wojnówka (zob. nr 159). Przed 1886 r. stała tu leśniczówka należąca do rodziny Wołoncewiczów.[674] W r. 1886 ówcześni właściciele majątku: Samuel (1867-1948) i Antonina z Podgórskich (1872-1936) Wołoncewiczowie wznieśli w Jodłówce drewniany (zachowany do dziś) dwór, przeznaczony do letniego wypoczynku. Przed frontem dworu, od wschodu, urządzono kolisty podjazd, a na zachód od dworu założono prostokątny sad, którego północną granicą biegła droga dojazdowa, obsadzona aleją, składającą się z dębów i świerków. Sad przecinało kilka prostych dróg spacerowych, a od dworu w kierunku południowym wyprowadzono aleję lipową, prowadzącą do lasu.

Na przełomie XIX i XX w. w Jodłówce osiadła córka Samuela Wołoncewicza - Kazimiera Mroczkowska, która przeniosła się tu na stałe po wyjściu za mąż. Wprowadziła ona szereg istotnych zmian. Wokół podjazdu wzniesione zostały budynki gospodarcze i (przy drodze dojazdowej) 2 domy dla fornali. Nowe drewniane zabudowania zajmowały prostokątne wnętrze, którego granice wysadzono szpalerami brzóz i lip. Na zachód od alei lipowej, prowadzącej do lasu i na południe do sadu skomponowano park, zajmujący prostokątny teren, ograniczony od południa drogą przez las. Park ten posiadał swobodną kompozycję dróg i nasadzeń składających się głównie z lip, grabów, świerków, brzóz, klonów, grochodrzewów, czeremch i różnych gatunków drzew ozdobnych (w tym licznych lilaków). W parku stały altany i piwnica lodownia, a w jednym z wnętrz urządzono kort tenisowy. Poza parkiem zostały posadzone krzewy ozdobne przy drogach spacerowych w sadzie oraz brzozy, lipy i świerki przy drodze dojazdowej (obok starych drzew alei), a także brzozy i świerki wokół podjazdu. Otoczenie dworu i podjazdu przyozdobiono też kilkoma kwietnikami.

W okresie międzywojennym Jodłówka stanowiła własność bywającego tu często Samuela Wołoncewicza (wzm. 1928 r.)[675], a po śmierci Kazimiery Mroczkowskiej zamieszkiwana była stale przez jej córkę - Marię. Mąż tej ostatniej - Zenon Krogulec - władał tym majątkiem do czasów II wojny światowej. Kompozycja nie uległa w okresie międzywojennym istotnym zmianom. Dosadzono tu tylko trochę drzew i krzewów ozdobnych (w tym lipy przy południowej granicy parku).[676]

672 CAP Wilno, F. 1207, op. 1, nr 144, nr 35, k. 6, nr 350; *Księga adresowa... 1930*, s. 158.

673 E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Jeżewo. Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego*, Białystok 1983; M. Dolistowska, *Jeżewo. Browar. Studium historyczno-architektoniczne*, Białystok 1982.

674 A. Dikov, *Spisok zemlevladenii...*, s. 247-248.

675 *Księga adresowa... 1930*.

676 Relacja ustna Małgorzaty Krogulec z Warszawy.

W l. 1939 -1941 wycięto większość drzew ozdobnych parku i wiele innych drzew w pozostałych częściach założenia.

Po wojnie majątek rozparcelowano, przy czym lasy i park przejęło Nadleśnictwo Bielsk Podlaski, a zabudowania i sad przekazano Wojskom Ochrony Pogranicza. Z parku usunięto następnie resztki drzew, a jego teren zalesiono. Zdewastowane przez WOP budynki gospodarcze rozebrano przed 1954 r.

Po opuszczeniu Jodłówki przez wojsko dwór użytkowała w l. 1954 - 1968 szkoła podstawowa, która przeniesiono następnie do Starzyny. Wówczas północną część założenia przejął ponownie Zenon Krogulec, który przed śmiercią (w 1976 r.) rozpoczął trwający do dziś remont dworu. Budynek ten i część ogrodu użytkowany jest teraz w sezonie letnim przez jego córkę - Małgorzatę Krogulec, zamieszkałą stale w Warszawie.

Prócz dworu przetrwały do dziś tylko fragmenty dawnej kompozycji: jeden z dwóch domów dla fornali, podjazd obsadzony świerkami, część drzew alei przy drodze dojazdowej, aleja lipowa wiodąca do lasu, część drzew rosnących w sąsiedztwie nieistniejących już budynków gospodarczych, kilka drzew obok dworu oraz nieliczne drzewa owocowe w sadzie.

Oprócz drzew pochodzących z przełomu XIX i XX w. przetrwała grupa drzew sadzonych tuż po 1886 r.: 3 dęby przy drodze dojazdowej, 11 lip dąb na południowy- wschód od dworu oraz blisko 40 lip z alei prowadzącej do lasu. Drzewostan ten uzupełniają drzewa liczące 40-50 lat, których część pochodzi z nasadzeń dokonanych przed 1939 r. i uniknęła - ze względu na młody wiek - wycinek dokonywanych po 1944 r. (w tym aleja lipowa przy południowej granicy parku).

Obecnie rośnie w Jodłówce 17 gatunków drzew i krzewów, wliczając naturalną roślinność lasu, porastającego teren dawnego parku. Obiekt ten jest nadal ukryty wśród lasów i nie odgrywa szczególnej roli w krajobrazie.[677]

JÓZEFOWO, gm. Zabłudów
OGRÓD DWORSKI
Nr 58

Czas powstania:	Ogród powstał prawdopodobnie w I poł. XIX w. a na pocz. w. XX został przebudowany i powiększony.
Powierzchnia:	Dawniej ok. 5,5 ha, obecnie 3,0 ha.
Forma przestrzenna:	Zniszczona eklektyczna kompozycja, zachowująca regularny układ wcześniejszego folwarku.

Opis obiektu:

Józefowo powstało na płaskim terenie, wśród pól i lasów, przy drodze biegnącej ze Skrybicz do Pasynek i Zabłudowa. Był to początkowo niewielki folwark, powstały w 1832 r.[678] wraz z zakupem części dóbr zabłudowskich (zob. nr 162) przez Karpowicza i jego żonę Karolinę z Sidorowiczów (7 XI 1804 -16 X 1860).[679] Później znajdowały się w rękach ich syna *porucznika. od inżynierów* Wacława Aleksego Karpowicza (1821-28 IV 1880) ożenionego z Aliną Sakowiczówną (1834-11 I 1895). Właściciele mieszkali w Białymstoczku (zob. nr 6), a do dóbr należał jeszcze folwark w Skrybiczach, czyli Bogdańcu (zob. nr 21).

Folwark otrzymał prostą, bardzo tradycyjną kompozycję, składającą się z zabudowań, otaczających prostokątny dziedziniec, z prostokątnego sadu, podzielonego na 4 kwatery, otoczone szpalerami drzew i krzewów oraz kwaterowego ogrodu warzywnego, położonego na północ od zabudowań, a na zachód od sadu. Od zachodu, południa i wschodu granicami tej kompozycji biegły drogi jezdne, a od północy sąsiadował z nią las. Na wschód od sadu (za drogą) wykopano wśród pól kolistą sadzawkę.

Po rodzicach, przed 1886 r.[680], odziedzczył własność Józef Karol Marian Karpowicz (11 XI 1858-6 V 1923), ożeniony z Zofią Smorczewską.[681] (To na jego cześć nazwano folwark Józefowem.) Po 1887, a przed 1893 r. prze-

677 E. Bończak-Kucharczyk, *Jodłówka. Ewidencja parku zabytkowego*, Białystok 1979.
678 AP Białystok, KAL OB., nr 1, k. 746.
679 Inskrypcje na cmentarzu św. Rocha w Zabłudowie.
680 A. Dikov, *Spisok zemlevladenii...*, s. 64.
681 AP Białystok, SNG, nr 6934.

nieśli się oni z Białegostoczku do Józefowa. W 1894 r. wdowa po Wacławie Karpowiczu Alina z Sakowiczów (c. Dionizego) zrzekła się swych wdowich praw do majatku Białegostoczku, który stał się wyłączną własnością drugiego syna – Jana Karpowicza.[682]

W tym czasie Józefowo zostało przebudowane. Zachowano regularny układ istniejącego ogrodu, ale dodano kolisty podjazd, położony na wschód od dworu, stojącego przy dziedzińcu, na zamknięciu jednej z osi sadu. Podjazd i dwór otoczono drzewami i krzewami ozdobnymi, a pomiędzy warzywnikiem, sadem i lasem posadzono aleję świerkową. Inną aleję posadzono wzdłuż drogi z Bogdańca. Las przekształcono w park leśny, budując drogi spacerowe i dosadzając drzew i krzewów różnych gatunków. W parku ustawiono kapliczkę i w 1910 r. kamień upamiętniający bitwę pod Grunwaldem. Eklektyczna kompozycja parku stanowiła połączenie elementów regularnych i swobodnych. Po przekątnej biegła prosta aleja świerkowa, od której odchodziły inne drogi spacerowe - proste lub kręte, wiodące do kapliczki, kamienia pamiątkowego i miejsc służących do wypoczynku.

Józef Karol Marian Karpowicz podzielił w 1921 r. majątek pomiędzy swych dwóch synów: Bogdana (1900-po 1937), który wziął Bogdaniec, a folwark Józefowo dał swemu synowi Wacławowi (ur. 28 III 1893).[683]

Po 1935 r. Józefowo zostało rozparcelowane. Przy centrum dóbr pozostały tylko 42 ha gruntów, toteż dawna siedziba dworska stała się jednym z większych gospodarstw chłopskich.[684] Park i ogrody użytkowe zostały już przed 1939 r. zaniedbane, a w czasie wojny uległy dalszej dewastacji. Zrujnowane zostały zabudowania dworskie, usunięto wiele drzew oraz kamień pamiątkowy z parku (do zagrody chłopskiej w Łubnikach, gdzie posłużył za stopień wejścia do chałupy), a park, pozostawiony bez opieki, zdziczał i ponownie zamienił się w las. Wreszcie część lasu wycięto, zamieniając fragmenty dawnego parku na pola uprawne.

Po wojnie rozebrane budynki dworskie zastąpiono nowymi, a większość starych drzew i część sadu usunięto. Do dziś przetrwał tylko budynek dawnej mleczarni, część sadu, zarośnięta sadzawka, nieliczne stare drzewa, rosnące przy dziedzińcu i wokół warzywnika, resztki krzewów przed dworem i ślady dróg ogrodowych. Regularny układ pierwotnej kompozycji pozostaje czytelny dzięki funkcjonującym nadal drogom dojazdowym i szpalerom młodych drzew, wyrosłych na miejscu części starych szpalerów.

Rośnie tu 12 gatunków drzew i krzewów i tylko 18 starych drzew (lip, klonów, jesionów i świerków). Większość z nich posadzona została ok. poł. XIX w. lub w 2 poł. tego stulecia. Świerki pochodzą z pocz. XX w. Szczątki ogrodu nie odgrywają dziś w krajobrazie szczególnej roli. Trudno je nawet odnaleźć wśród okolicznych lasów i kolonijnej zabudowy wiejskiej.

JUCHNOWIEC DOLNY, gm. Juchnowiec

PARK DWORSKI

Nr 59

Czas powstania:	Ogród powstał w latach 40-tych i 50-tych XVI w., w wiekach XVII-XVIII uległ barokizacji, a po 1856 r. został przebudowany w duchu krajobrazowym.
Powierzchnia:	Dawniej ok. 15,0 ha, obecnie 8,5 ha.
Forma przestrzenna:	Szczątkowo zachowana regularna kompozycja ozdobno-użytkowa nosząca ślady krajobrazowych przekształceń.

Opis obiektu:

Kompozycja założona przez Stanisława Włoszka w Juchnowcu Dolnym na płaskim, otoczonym lasem i polami terenie, przeciętym przez niewielki strumień, stanowiła pierwotnie folwarczno-ogrodową część renesansowej rezydencji, oddaloną ok. 1 km od części reprezentacyjnej, usytuowanej na górze i zwanej Juchnowskim Dworem (później PGR Juchnowiec Góra).[685]

Dworzec ten należał wcześniej do rodziny Gasztołdów z Tykocina, a jeszcze wcześniej zapewne do Juchny Michnowicza i jego syna Stanisława, którzy w 1525 r. sprzedali dobra zwane wówczas Migowszczyzna (Mih-

682 AP Białystok, SNG, nr 2376.
683 *Księga adresowa... 1930.*
684 CAP Wilno, F. 1207, op. 1, nr 144, s. 15.
685 Kolekcja Czesławy Kożuchowskiej z Białegostoku: *Plan części gruntów folwarku Góra w gminie Juchnowiec powiatu Województwa Białostockiego, położonych, własność Józefa, Polikarpa, Zofii Czesława Kożuchowskich (lata 30-te XX w.).*Destrukt, bez skali.

nowszczyzną?) Olbrachtowi Marcinowi Gasztołdowi.[686] Później Juchnowiec przeszedł w ręce królewskie i ok. 1542 r. zarządzał nim Stanisław Zachariaszowicz Włoszek, chociaż żyła jeszcze wdowa po Olbrachcie Gasztołdzie - Zofia Wasilówna (zm. w 1549 r.), której mąż w 1536 r. zapisał oprawę na wielu dobrach litewskich (w tym na Dworze Juchnowskim). W 1549 r. Zygmunt August nadał na własność Stanisławowi Włoszkowi dobra Juchnowiec. Włoszek - jeden z najbardziej zaufanych dworzan królewskich, podskarbi nadworny litewski, łożniczy królewski, dzierżawca rozległych dóbr królewskich, od 1565 r. starosta knyszyński, człowiek światły i obeznany z nowymi prądami w filozofii i sztuce - urządzając swoją rezydencję posłużył się renesansowymi wzorami komponowania przestrzeni.[687]

Trzy odrębne pod względem funkcji części założenia zlokalizowane były w odległości 1-2 km od siebie i powiązane widokowo. Dwie z nich - część mieszkalno-reprezentacyjna i osada kościelna (z kościołem ufundowanym przez Włoszka w 1547 r.) zajmowały dwa pobliskie wzgórza. W zasięgu wzroku pozostawała również wieś (Stare Sioło - dziś Juchnowiec Dolny). Tego typu „krajobrazowe" kompozycje, wzorujące się na ogół na królewskim Knyszynie, powstawały w tym czasie również w innych rezydencjach dworzan Zygmunta Augusta - w należącym do Piotra Wiesiołowskiego Białymstoku, Strabli, Buzunach oraz w Niewodnicy Koryckiej, Kożanach, Sidrze, Gródku i innych.

Zniszczenie układu rezydencjonalnej części Juchnowca uniemożliwia poznanie kompozycji ozdobnej. Część folwarczno-ogrodowa składała się z dużego kwadratowego ogrodu podzielonego na cztery równej wielkości kwatery alejami krzyżującymi się pośrodku układu. Z dwóch stron ogród otaczały stawy, za którymi rozlokowane były dziedzińce otoczone budynkami magazynowymi, hodowlanymi i mieszkalnymi.

Po śmierci St. Włoszka dobrami zarządzała jego żona. Później otrzymał je syn - Mikołaj (wzm. 1577 i 1581 r.), zm. ok. 1590 r., podstoli podlaski.[688] Przed 1611 r. nabył Juchnowiec Jan Kurzeniecki (zm. 1611), którego synowie - Stefan (zm. 1655) i Marcin współwładali majątkiem.[689] Po 1635 r. doszło do podziału włości, przy czym część rezydencjonalną przejął Olbrycht Kurzeniecki (w spadku po stryjecznym, pewnie bezpotomnym bracie Marcinie), a część gospodarczą otrzymały małoletnie dzieci Stefana Kurzenieckiego. W latach następnych Juchnowiec Górę dziedziczył Wakuły Karwowski (wzm. 1635, 1638).

Po podziale Juchnowiec Dolny zyskał funkcje rezydencjonalne. Na osi drogi ze wsi i jednocześnie na jednej z osi ogrodu wzniesiono wówczas nowy dwór, uporządkowano część gospodarczą, którą otoczono alejami i szpalerami, a ogród otrzymał bardziej ozdobny wystrój.

Także w 2. poł. XVII w. Juchnowiec Dolny należał do Kurzenieckich, m.in. do Gabriela Kurzenieckiego (wzm. w 1663 i 1676[690] r.), później do syna Gabrieli i Zofii Kurzenieckich - Zygmunta Alberta (ur. 1668), który jako właściciel dworu był wskazywany jeszcze w 1717 r. Góra należała w tym czasie do Stanisława Stawogórskiego (wzm. 1663), a w 1675 r. do Jana Hieronima Brzozowskiego - podczaszego podlaskiego oraz Zofii Stawogórskiej - podstoliny podlaskiej i Jakuba Stawogórskiego - skarbnika podlaskiego. Aż do końca XVIII w. kompozycja Juchnowca Dolnego, mimo pewnej barokizacji, zachowała układ z I poł. XVI w. Przekształcenia barokowe dotyczyły głównie sąsiedztwa dworu, lokalizacji reprezentacyjnego dziedzińca, podkreślenia osi głównej i wystroju wnętrz ogrodowych.

Na przełomie XVIII i XIX w. doszło do ponownego połączenia Juchnowca Dolnego z Górą w jedną całość. W 1784 r. dobra były jeszcze podzielone i jako dziedzicami właściciele Góry Juchnowieckiej oraz Ogrodnik i wsi Wólka odnotowani zostali Bartochowscy, przy czym aktualnym posesorem był wpierw Stanisław Bartochowski - podstoli bielski (od 1770 r.), późniejszy (od 1788 r.) stolnik bielski, a później Wojciech Bartochowski (wzm.1802) a także położona w pobliżu siedziba dworska w Juchnowcu Dolnym należały w 1784 r. do Orsettich.[691] W 1786 r. w wyniku działu całość dóbr, tak Juchnowiec Dolny, jak i Juchnowiec Górę oraz Lewickie posiadał Franciszek Orsetti (zm.1821).[692] Nastąpiło wtedy odwrócenie ról poszczególnych części kompozycji. Pierwotna rezydencja Włoszka stała się folwarkiem, a dawny folwark przejął funkcję głównej siedziby zarządu majątkiem. Kolejno posiadali Juchnowiec Dolny: Kazimierz Michałowski (zm. 14 VII 1865), ożeniony z Anielą z Daszkiewiczów, a po nim jego syn Franciszek (wzm. w 1877 r.). Ten z kolei ożeniony był z Franciszką Rogland.

---

686 M. Kuźmińska, *Olbracht Marcinowicz Gasztołd*, s. 90; M. Kondratiuk, *Nazwy miejscowe...*, s.78; M. Kondratiuk, *Zapomniane bałtyjskie nazwy osad na obszarze między Biebrzą a Narwią*, [w:] Acta Baltico-Slavica, Wrocław 1984, t. 16, s. 167.

687 AGAD, Metryka Litewska, nr 31/62, k. 234; AWAK, t. XIV, s. 46-58; A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI w.*, Warszawa 1883, s. s. 180 i 378; T. Wasilewski, *Białystok w XVI-XVIII w.*, s. 115-116; J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony...*, s. 508.

688 A. Jabłonowski, *Podlasie*, t. I, s. 153 i 175, t. II, s. 219, t. III, s. 255; F. Piekosiński, *Rekognicjarz poborowy...*, s. 21.

689 AGAD, Kapicjana, nr 27, s. 502-504; AGAD, Księgi ziemskie suraskie, t. II, k. 15-16v; AGAD, Księgi ziemskie bielskie, t. I, s. 53v-54.

690 AGAD, ASK, dz. I, nr 70, s. 574 i 591, dz. LVI, k. 11, k. 6; MN Kraków, Bibl. Czart., nr 1099, s. 788.

691 AN Kijów, nr 6008, k. 31-34; *Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z r. 1784*, s. 148-150.

692 AGAD, Zb. kart., nr AK 70; J. Maroszek, *Konfiskaty mienia...*, s. 104.

Do końca lat 20-tych XIX w. właścicielem dóbr juchnowieckich pozostawała rodzina Orsettich. Ostatnim posesorem z tej rodziny był Tomasz Orsetti (wzm. 1828).[693] Później majętność ta przeszła w ręce Michałowskich (wzm.1831, 1832).

W l. 30-tych XIX w. właścicielem Juchnowca był Seweryn Michałowski (wzm. 1838[694]), posiadający także osadę fabryczną Michałowo k. Zabłudowa. Tak on, jak i jego spadkobiercy stale zamieszkiwali w Juchnowcu Dolnym, toteż dążyli do nadania mu bardziej ozdobnego charakteru. Wyrazem tych dążeń było przeniesienie po 1856 r. zabudowań gospodarczych kilkaset m na płd.-zach. od dworu, poza sady, które zajęły teraz południowo-wschodnią część założenia. Nową część gospodarczą, składającą się z budynków kamiennych i drewnianych, ulokowano na osi drogi ze wsi Ciekuny biegnącej przed dworem w alei kasztanowców po granicy starego ogrodu (dawniej drogi dojazdowej). Nową drogę dojazdową poprowadzono na wschód od starej - biegła ona granicą sadów łącząc Juchnowiec Górę, wieś Juchnowiec i wieś Hołówki. Wzniesiony przez Michałowskich dwór stanął na granicy starego ogrodu oraz na zamknięciu jednej z jego osi, przy starej drodze z Ciekun, frontem do niej. Stary ogród przekomponowano w duchu krajobrazowym likwidując część geometrycznych podziałów i wprowadzając swobodne różnogatunkowe nasadzenia otaczające trawiaste wnętrza. Jednocześnie powiększono kompozycję ozdobną włączając do niej teren po dawnych budynkach gospodarczych położony na płn.-wsch. od stawów, które – przebudowane - stały się stawami parkowymi. Przekopano także dawny rów nawadniający tworząc kanał we wschodniej części parku. Przed dworem urządzono podjazd wśród sadów. Teren pomiędzy parkiem a nową częścią gospodarczą zasadzono sadem, a wokół części gospodarczej posadzono szpalery drzew ozdobnych.

W 1881 r. nowym właścicielem dóbr został Aleksander Żywotowski, s. Józefa, który w tym samym roku sprzedał je Ignacemu Lachnickiemu (zm.1889 r.).[695] W 1890 r. Juchnowiec przeszedł na własność córki Lachnickiego - Leopoldyny Chrapowickiej, która w wyniku wielkiego zadłużenia majątku, zmuszona była w 1901 r. sprzedał go Kasprowi Blumerowi, który z kolei podarował majątek żonie - Zofii. W r. 1906 Blumerowie wyzbyli się posiadłości juchnowieckiej na rzecz rodziny Markgrafów, przy czym dobra ponownie podzielono na dwie części. Juchnowiec Górę otrzymał Hugo Markgraf, a Juchnowiec Dolny jego brat Eugeniusz Reinhold Markgraf.[696]

Pomiędzy 1912 a 1920 r. założenie przeszło na własność niejakiego Paszkiewicza.[697] W czasie I wojny światowej zostało kompletnie zrujnowane, a w 1920 r. Paszkiewicz rozparcelował je, podobnie jak całość gruntów majątkowych. Teren siedziby dworskiej nabyło wówczas trzech rolników, którzy podzielili między siebie budynki i ogrody. Wkrótce powstały tam nowe zabudowania trzech odrębnych zagród chłopskich. Część z nich wzniesiono z materiałów pozyskanych z rozbiórki budynków dworskich. Po podziale nastąpiła też szybka likwidacja kompozycji ogrodowej. Usunięto większość starych drzew ozdobnych i drzewa owocowe. Pozbawione konserwacji stawy zarosły olsami i szuwarami, a wnętrza parkowe zamieniono na pola uprawne lub pastwiska.

Z dawnego układu parku przetrwało do dziś jedno tylko wnętrze, otoczone resztkami dziewiętnastowiecznych nasadzeń, przylegające do dwóch zachowanych stawów oraz ślady trzeciego stawu i kanału parkowego. Poza parkiem przetrwała część dróg dojazdowych, fragment alei kasztanowców przy drodze do części gospodarczej, sad położony na północny-zachód od budynków gospodarczych oraz murowana obora, murowana piwnica, ruiny kamiennego magazynu, ruiny części obory i wielka studnia dworska kilkumetrowej średnicy. Przebieg granic poszczególnych części funkcjonalnych dawnego układu sygnalizują częściowo drogi oraz pasy zarośli i szpalery młodych drzew wyrosłe na miejscu starych.

Wydatnie zniszczona roślinność założenia składa się dziś z 24 gatunków drzew i krzewów. Większość zachowanych drzew starych to olsze, lipy, jesiony, wierzby, klony i wiązy pochodzące z 2. poł. XIX w. i 1. poł. w. XX. Starsze są tylko kasztanowce (4 pozostałe z alei przy drodze do części gospodarczej i 1 we wschodnim narożniku założenia), sadzone na początku XIX w. lub w końcu w. XVIII. Przetrwała też wśród zarośli niewielka ilość krzewów parkowych - karagan, leszczyn, tawlin, śnieguliczek i lilaków. Starej roślinności towarzyszą olsy nad stawami i kanałem oraz młode nasadzenia przy zagrodach i wokół sadu.

Parcelacja i zniszczenie większej części kompozycji sprawiły, że teren dawnej siedziby dworskiej utracił wcześniejsze walory krajobrazowe. Upodobnił się do typowych zagród chłopskich i dziś trudno go nawet wyodrębnił wśród okolicznych wsi, lasów i zagajników. Budowa biegnącej po nasypie linii kolejowej w sąsiedztwie obiektu spowodowała zatarcie związków widokowych z całkowicie przekształconą przez PGR Górą.[698]

693 APar. Juchnowiec Kościelny, *Wizyta... 1828*, k. 7-14.
694 AP Białystok, KAL OB., nr 1, k. 746.
695 A. Dikov, *Spisok zemlevladenii...*, s. 77.
696 AP Białystok, SNG, nr 2933, 4869, 5501, 5288, 6968, 8466; ap Białystok, Białostocko-Sokólski Pośrednik Polubowny, nr 62 i 63.
697 *Księga adresowa... 1930*, s. 128.
698 E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Juchnowiec Dolny. Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego*, Białystok 1984.

JUCHNOWSZCZYZNA, gm. Juchnowiec
OGRÓD DWORSKI
Nr 60

Czas powstania: Ogród powstał przed 1638 r., a w w. XIX został rozbudowany i przekomponowany.
Powierzchnia: Dawniej i obecnie 16,0 ha.
Forma przestrzenna: Szczątkowo zachowana barokowa, kwaterowa kompozycja nosząca ślady krajobrazowych przekształceń.

Opis obiektu:

Siedzibę dworską w Juchnowszczyźnie zlokalizowano na niewysokim wzniesieniu, w otoczeniu pól i lasów, ok. 3 km od Juchnowca, przy trakcie z Juchnowca do Hermanówki (dziś nieistniejącym).

Siedziba ta powstała przed 1638 r.[699] po wyodrębnieniu się Juchnowszczyzny z dóbr juchnowieckich i posiadała pierwotnie regularny, kwaterowy układ. Jedną z kwater zajmował sąsiadujący z dworem ogród ozdobny, w którym na osi dworu umieszczono dwie sadzawki. Pozostałe kwatery zajęte były przez ogrody użytkowe lub zabudowania.

W I poł. XVIII w. właścicielem Juchnowszczyzny był Felicjan Lewicki (zm. 19 VII 1772). Później dobra przejął Mikołaj Lewicki (wzm. 1756). W 1784 r. należały one do „panów Lewickich cześnikowiczów ziemi bielskiej", synów Michała Lewickiego (zm. 19 VII 1772) cześnika ziemi bielskiej i Zofii z Niewiadomskich (ok 1709-5 II 1797).[700] Do 24 VII 1821 r. (kiedy zmarł) właścicielem był Dionizy Lewicki marszałek powiatu białostockiego ożeniony z Brygidą z Zółtowskich.[701] Juchnowszczyzna przeszła na własność adwokata sądu gł. obwodu białostockiego Ludwika Sawickiego oraz Wincentego, Leona (ur. 1802) i Jana Lewickich (wzm. 1824-1829). synów Dionizego. Następnie całość włości objął Jan (wzm. 1831 i 1832).[702]

W końcu XVIII w. wzniesiono istniejący do dziś drewniany dwór, rozpoczęto też przebudowę siedziby przebiegającą etapami, podczas których włączono w skład kompozycji coraz to nowe tereny i stopniowo przekształcano regularny układ w duchu krajobrazowym. Ostatnim etapem było założenie kompleksu stawów krajobrazowych o pow. ok. 9 ha i urządzenie podjazdu przed dworem, co nastąpiło w II poł. XIX w.

Przed 1848 r. Juchnowszczyzna stała się własnością Pawła i Teresy Zapolskich Kasperewiczów. W dworze stale mieszkała Teresa Kasperewiczowa. W 1865 r. za udział w Powstaniu Styczniowym Pawła Kasperewicza dobra Juchnowszczyzna znalazły się na liście majątków podlegających przymusowej sprzedaży. Nowym właścicielami zostali Lebiedziewowie. We dworze stale zamieszkała Maria Lebiedziew licząca w 1873 r. 24 lata. Majętność obejmowała wówczas ok. 350 ha gruntów.[703]

W końcu XIX w., za rządów kolejnego właściciela dóbr Wiktora Lebiedziewa, który dzierżył Juchnowszczyznę do 1944 r., kompozycja była już ostatecznie ukształtowana i składała się - oprócz dworu, podjazdu i stawów rybnych - z prostokątnego ogrodu ozdobnego, sadów, warzywnika, łąki oraz rozczłonkowanej części gospodarczej. Ogród ozdobny, zachowując regularne drogi i starą sadzawkę, posiadał swobodną kompozycję roślinności i wzgórek widokowy z altaną usypany przy sadzawce. Nad sadzawką posadzono m.in. sosny wejmutki, przy dworze lilaki, jaśminowce i róże, a na podjeździe topole włoskie. Do założenia wiodły trzy drogi: z Juchnowca przez Wólkę, z Juchnowca przez Romejki oraz z Hermanówki i Lewickich. Tę ostatnią obsadzono aleją z kasztanowców w I poł. XIX w. Dwór i ogrody powiązane były widokowo z otoczeniem, a daleka oś widokowa łączyła je z kościołem w Juchnowcu. Przy drogach i rowach oddzielających poszczególne części funkcjonalne terenu rosły aleje lub szpalery drzew (lip, jesionów, wierzb, topól i klonów). Była to typowa kompozycja dworsko-ogrodowa dóbr średnio-zamożnej szlachty. Stały proces rozwoju przejawiający się w zwiększaniu powierzchni zajętej pod kompozycję jest wyrazem dążeń tej grupy właścicieli ziemskich do „doścignięcia" poprzez oprawę dworu założeń magnackich. Jed-

699 AP Białystok, Księga grodzka brańska 1640-1641, k. 36.
700 AN Kijów, nr 6008, k. 31; *Opisy parafii dekanatu knyszyńskiego z r. 1784*, s. 148 i 152.
701 AGAD, Zb. kart., nr R.422-26.
702 APar. Juchnowiec Kościelny, Wizyta... 1828.
703 Sł. geogr., t. XV, cz.1, s. 28.

nak ani możliwości planistyczno-koncepcyjne, ani inwestycyjne nie pozwoliły na to i tak w okresach wcześniejszych, jak i w XIX w. układ siedziby zostawał podporządkowany funkcjom utylitarnym.

Parcelacja Juchnowszczyzny rozpoczęta przez Lebiediewów w 1913 r. zapoczątkowała regres majątku i stopniową likwidację starej kompozycji trwającą do chwili obecnej, toteż mamy dziś do czynienia z układem znacznie uboższym, bez większości stawów, części drzew i sadów, których miejsce zajęły łąki i pola uprawne.[704] Układ części gospodarczych zniekształciły nowe zabudowania chłopskie.[705]

Przed dworem widoczne są ślady podjazdu, a na terenie ogrodu ozdobnego zachowała się część starych drzew i krzewów ozdobnych, podobnie jak w innych częściach założenia, przy czym do najcenniejszych należą kasztanowce w wieku ok. 130 lat rosnące w alei prowadzącej do podjazdu oraz jesiony i lipy w wieku ok. 100-130 l., a także dziewiętnastowieczna sosna wejmutka nad sadzawką parkową. Skład gatunkowy roślinności opiera się głównie na gatunkach krajowych, a obejmuje 26 gatunków i odmian drzew i krzewów. Rośnie też spora ilość drzew młodych i występują grupy leśne, z których jedna, otaczająca teren dawnych stawów, przesłania widok na barokowy kościół w Juchnowcu. Lasy i zarośla rosnące w sąsiedztwie założenia zasłaniają z trzech stron teren ogrodu, toteż funkcje obiektu w krajobrazie są dziś nieznaczne.[706]

KALEJCZYCE, gm. Boćki
OGRÓD DWORSKI
Nr 61

Czas powstania:	Ogród powstał przed 1579 r., w II połowie XVII i ponownie w II poł. XVIII w. został przekształcony w duchu barokowym, a około poł. XIX wieku uległ przebudowie.
Powierzchnia:	Dawniej ok. 8,0 ha, obecnie 7,5 ha.
Forma przestrzenna:	Szczątkowo zachowana kwaterowa kompozycja ozdobno-użytkowa ze śladami XIX-wiecznych przekształceń.

Opis obiektu:

Folwark kalejczycki założono w poł. XVI w. w oddali od innych siedzib, wśród pól, nad niewielkim strumieniem, na terenie łagodnie opadającym w kierunku wschodnim. Był to wówczas jeden z folwarków dóbr boćkowskich, należących do Pawła Sapiehy (zm. 1579 r.).

Przed 1579 r. mierniczy Stanisław Rodowicz dokonał w tych dobrach pomiary włócznej, w czasie której rozmierzony został również folwark Kalejczyce, usytuowany w centrum pól folwarcznych. Powstała wtedy renesansowa kompozycja składająca się z kwadratowego ogrodu, zabudowań położonych na zachód od ogrodu i stawów zamykających cały układ od południa, a być może także od zachodu. Ogród służący głównie uprawom użytkowym musiał być, wzorem innych ogrodów tego okresu, otoczony alejami oraz szpalerami i przecięty krzyżującymi pośrodku drogami. Do folwarku prowadziły drogi: od zachodu z pobliskiego Bystrego i od wschodu (wzdłuż północnej granicy ogrodu) dóbr - Dubna.

Po śmierci Pawła Sapiehy w 1579 r. dobra boćkowskie odziedziczył jego syn Bohdan Sapieha (zm. 1599). Następnie uległy one podziałowi, przy czym Dubno łącznie z folwarkiem kalejczyckim przypadło Mikołajowi Sapieże (ok. 1558-1638), żonatemu z Zofią z Bukowna. Po jego śmierci przeszły one na własność syna Tomasza Sapiehy (1598-1646).

Przed 1646 r. Kalejczyce zostały zastawione Maksymilianowi Orłowi, u którego pozostawały podczas przejmowania dóbr przez wdowę po T. Sapieże, Zuzannę Chreptowiczówną. Ta ostatnia zezwoliła na wykup Kalejczyc z rąk Orła Jerzemu i Mariannie Irzykowiczom, którym już wcześniej wydzierżawiła Dubno. Ponieważ Zuzanna Sapieha zmarła bezpotomnie przed wygaśnięciem terminu dzierżawy mającej trwać do 1649 r. - Irzykowicze przekazali Dubno Annie Sapieżance - bratanicy Tomasza, żonie najpierw Franciszka Jana Leśniowolskiego, starosty brańskiego, a następnie Feliksa Zygmunta Parysa. F. Z. Parys władał tymi dobrami od śmierci Anny Sapieżanki w

704 AP Białystok, WUZ II, nr 35, s. 5 i 6.
705 Relacje ustne Leonarda Janowicza i Marianny Herman z Juchnowszczyzny gm. Juchnowiec.
706 E. Bończak-Kucharczyk, Z. Piłaszewicz, *Juchnowszczyzna. Dokumentacja ewidencyjna parku*, Białystok 1979.

1681r. do swojej śmierci w 1695 r. W 1700 r. dokonany został dział dóbr między Parysami – Janem i Józefem. Właścicielem został Jan Parys, podczaszy ziemi bielskiej, który dzierżył Kalejczyce do 1752 r.

W II pol. XVII w. kompozycja folwarku została przekształcona w duchu barokowym. Wzniesiono nowy dwór (na granicy dziedzińca gospodarczego i ogrodu), na osi jednej z dróg ogrodowych. Przekształcono stawy i doprowadzono nową - główną odtąd - drogę dojazdową od południa. Biegła ona z pobliskich Sasin i pomiędzy stawami wkraczała na teren folwarku, prowadząc przez dwór. Z dziedzińca wyprowadzono też aleję w kierunku północnym. Ogród podzielony był na kwatery drogami, szpalerami lub alejami. Pośrodku dziedzińca, przy drodze z Bystrego, znajdowała się sadzawka, a na zachód od zabudowań położony był obsadzony dokoła topolami staw. Być może sąsiadował sąsiadował z nim wtedy drugi - położony po przeciwnej stronie drogi z majątku Bystre.

W II po XVIII stulecia folwark Kalejczyce stał się centrum samodzielnego majątku należącego do rodziny Bobrownickich (podczas gdy Dubno przyłączone zostało w 1743 r. ponownie do dóbr boćkowskich). Władali nim kolejno: od 1752 r. Augustyn Bobrownicki, łowczy mielnicki (od 1775 r. podstoli mielnicki, od 1781 r. podczaszy mielnicki, od 1781 r. stolnik mielnicki). Następnie władała zapewne dobrami Bobrownicka - wdowa po Ignacym (wzm. 1812 r.).[707]

Wiek XVIII przynieść musiał kolejne przeobrażenia siedziby dokonywane w duchu barokowym, przy czym dawny ogród nabrał zapewne bardziej ozdobnego charakteru.

Przed 1835 r. majątek uległ znacznemu rozdrobnieniu (należał on wówczas do 10 właścicieli), w l. 1835- 1847 skupiony został ponownie przez Dominikę Sykstę z d. Kurowicką i Wawrzyńca Dobrogowskich. Od Dominiki S. Dobrogowskiej zakupił Kalejczyce w 1847 r. Teofil Zaleski (s. Michała), który mieszkał tu do śmierci w 1879 r. i dokonał odbudowy mocno zniszczonej kompozycji.[708]

Został wtedy wzniesiony nowy dwór w ogrodzie na północ od dawnej osi. Przed frontem dworu wydzielono żywopłotami prostokątne wnętrze, w którym umieszczono podjazd. Z pozostałych stron posadzono przy dworze grupy krzewów i drzew ozdobnych. Zlikwidowano podziały ogrodu, a jego wnętrza wypełniono sadem. Pozostawiono szpalery drzew rosnące przy granicach oraz drogi spacerowe biegnące w alejach lip i jesionów wokół stawów ogrodowych. Od dworu na południe biegła przez sad i między stawami prosta droga spacerowa wiodąca do stojącego za stawami budynku (z którego do dziś pozostały tylko piwnice). Nowe budynki gospodarcze zajęły północną część dawnego dziedzińca, przylegającą do stawu otoczonego starymi wówczas topolami. Pomiędzy stawem, a częścią gospodarczą przeprowadzona została aleja topolowa.

Południową część dawnego dziedzińca zajęły czworaki usytuowane nieopodal sadzawki i alei dojazdowej oraz sad ciągnący się do stawów, zamykający kompozycję od południa. Uzupełniono ponadto nasadzenia alei dojazdowej nowymi topolami.

Po śmierci Teofila Zalewskiego Kalejczyce przejęła jego córka Kazimiera Bobrownicka posiadająca je jeszcze w 1911 r.[709] W 1912 r. należały one już do Kamili Bosiackiej, która zapożyczyła się w tym roku pod zastaw majątku u Konstantego Łowickiego z Niewodnicy Nargilewskiej. Dług widocznie nie został spłacony, bowiem w okresie międzywojennym Kalejczyce stanowiły już własność Łowickich. Przyposzczalnie Bosiacka ewakuowała się w 1915 r. do Rosji, a opuszczona siedziba uległa dewastacji w czasie I wojny światowej.

Łowiccy podjęli próby jej odbudowy, jednak na skutek trudności finansowych prace te nie nabrały rozmachu. Przed 1939 r. przeprowadzono m. in. remont stawów i wzniesiono przy północnej granicy założenia murowany spichlerz.[710]

Do 1930 roku właścicielem majątku był Michał Łowicki.[711] Później przejęła go wdowa po Michale – Maria oraz dzieci, w wśród nich Elżbieta Łowicka.

W 1939 r. Łowiccy zostali zmuszeni do opuszczenia dóbr, a w 1940 r. zostały one rozparcelowane. W 1944 r. ponownie dokonano parcelacji dzieląc siedlisko dworskie pomiędzy chłopów, którzy rozebrali wszystkie zabudowania z wyjątkiem spichlerza. Wkrótce wytrzebiono stary drzewostan pozostawiając tylko pojedyńcze stare drzewa, a większość terenu założenia zmieniono na pastwiska.

Do dziś przetrwały szczątki kompozycji dawnego ogrodu: nieliczne stare drzewa ozdobne i owocowe, szpaler lilaków przy dworze, rozrośnięte i zdziczałe grupy krzewów, samosiewy młodych drzew skupione przy dawnych

---

707 AP Białystok, Kamera, nr 2674.

708 CAH Grodno, F. 1, op. 12, nr 741, k. 116-117v.

709 A. Dikov, *Spisok zemlevladenii..*, S. 94.

710 AP Białystok, WUZ Białystok I, nr 10001, 12756,12906.

711 *Księga adresowa Polski... 1930*, s.116.

granicach ogrodu, trzy zarośnięte szuwarami stawy, ślady dróg spacerowych wokół stawów ogrodowych, porośnięte zaroślami wgłębienie po czwartym stawie i trzy drogi dojazdowe.

Obecnie rośnie tu 27 gatunków drzew i krzewów, jednak stare drzewa są bardzo nieliczne, a większość z nich pochodzi sprzed 1939 r. Wyróżnia się tylko 9 starych topol czarnych i lipa o Ø pnia 90 cm sadzona w I poł. XIX w. Spośród topól dziewiętnastowiecznych pozostało 7 z dawnej alei biegnącej po granicy części gospodarczej, natomiast dwie pochodzą z nasadzeń osiemnastowiecznych: jedna – o Ø pnia 155 cm rośnie w sąsiedztwie południowych stawów, druga – o Ø pnia 188 cm przy wgłębieniu po stawie zachodnim.

Pozostałości ogrodów są doskonale widoczne z daleka ze wszystkich stron. Kilka starych drzew i skupiona w dawnym ogrodzie roślinność młoda wyodrębniająca się w krajobrazie jako dość zwarta grupa, jednak dewastacja znacznie zmniejszyła krajobrazowe walory tego obiektu.[712]

KALNICA, gm. Brańsk
OGRÓD DWORSKI
Nr 62

Czas powstania: Ogród powstał zapewne w II poł. XVIII w., na miejscu wcześniejszej siedziby dworskiej, a po 1870 r. został przebudowany i poszerzony.

Powierzchnia: Dawniej ok. 8,5 ha, obecnie 5,0 ha.

Forma przestrzenna: Szczątkowo zachowany barokowy, tarasowy ogród z wyraźnie podkreśloną osią główną i znacznym udziałem komozycji wodnych.

Opis obiektu:

Siedziba dworska w Kalnicy zajęła teren górujący nad bagienną doliną strumienia - dopływu rzeki Bronki, położony na zachód od wsi, a na północ od gościńca z Bielska, do Brańska.

Pierwszy dwór powstał tu w XIV lub XV w. W w. XVI i na pocz. XVII dobra te należały do drobnoszlacheckiego rodu Malinowskich, noszących przydomek Kalnickich, przy czym następował proces rozdrabniania włości. W źródłach odnotowani zostali jako właściciele: Jurij Kalnicki, Malinowski z braćmi (1528 r.), Jan, Mikołaj i Jerzy Malinowscy (1580 r.)[713], Jan, Jerzy, Seweryn, Tomasz i Marcin Malinowski (1638 r.) oraz Jefrem, Balcer i pięciu innych Malinowskich (1635 i 1638 r.).[714] W 1676 r. funkcjonowały w Kalnicy trzy dwory: pierwszy, należący do Stefana Malinowskiego, drugi - Aleksandra Malinowskiego, trzeci- Aleksandra Chrząstowskiego.[715] Malinowscy musieli posiadać te dobra jeszcze w I poł. XVIII w., po czym przeszły one na własność Cybulskich, a nastepnie Węgierskich, przy czym część majątku Malinowo-Kalnica posiadał w II poł. XVIII w. Jan Walenty Węgierski, podkomorzy nadworny, starosta korytnicki (wzm. W 1785 i 1786 r.).[716]

W XVIII w., prawdopodobnie za rządów Węgierskich, siedziba dworska w Kalnicy zyskała ozdobną, barokową kompozycję składającą się z trójkątnego dziedzińca do którego wiodła od południa aleja odchodząca od gościńca bielskiego z dworu stojącego przy północnej pierzei dziedzińca, z prostokątnego tarasu ogrodowego (położonego na północ od dworu) oraz z parterów wodnych położonych na tarasie górnym i dolnym, poprzez które rozciągał się widok z dworu na dolinę strumienia i rosnące za strumieniem lasy. Budynki gospodarcze i oficyny ulokowano po obu stronach dziedzińca i po obu stronach drogi do wsi.

W I poł. XIX w. Kalnica nadal należała do Węgierskich. W l. 1864-1866 uległa znacznym zniszczeniom. Za aktywny udział Węgierskich w powstaniu styczniowym została skonfiskowana i w 1878 r. sprzedana chłopom z Kiersnowa. Chłopi ci, jako Polacy i katolicy nie mieli prawa zakupu majątków ziemskich, nabyte grunty zostały więc zapisane na prawosławnego Stefana Żarskiego. Po wykryciu tego faktu Kalnicę ponownie skonfiskowano, po czym sprzedano Iwanowi Jefremowskiemu (wzm. 1885, 1890 r.).[717]

712 E. Bończak-Kucharczyk, *Kalejczyce. Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego*, Białystok 1980.
713 A. Jabłonowski, *Podlasie*, t. I, s. 123, 221, t. III, s. 166, 168.
714 AP Białystok, Księga grodzka brańska, k. 12v, 32-32v.
715 MN Kraków, Bibl. Czart., nr 1099, s. 828.
716 W. Konopczyński, *Branicki Jan Klemens*, PSB, t. II, s. 404-407.
717 AP Białystok, SNG nr 9534,10440,12386.

Nowy właściciel przebudował założenie rozpoczynając od budowy w 1870 r. - na miejscu starego - nowego, dużego drewnianego dworu. Na terenie dawnego dziedzińca ulokowano podjazd, który otoczono grupami drzew i krzewów ozdobnych. Przekomponowano baseny tarasu dolnego likwidując tam drogę na osi dworu. Na wschód od tarasu górnego wzniesiono kompleks budynków gospodarczych, a na północ od nich założono ogród użytkowy. Na północ od ogrodów wykopano w dolinie strumienia obszerne stawy rybne. Po grobli między nimi biegła ze wschodu na zachód droga spacerowa, obsadzona aleją zamykająca kompozycję wnętrz ogrodowych od północy. Dwie drogi obsadzone szpalerami lipowymi biegły wzdłuż granic założenia od wschodu i zachodu, a prowadziły na groble między stawami i dalej do łąk. Na południowym wschodzie od dawnego dziedzińca, którego granicę wyznaczała teraz droga jezdna (łącząca aleję dojazdową z drogą wiejską), założono sad.

Po rozbudowie siedziba dworska graniczyła od wschodu z zabudowaniami wsi.

Przed 1893 r. Kalnicę odziedziczyli Maria Pieżrowna oraz Piotr i Olga Jefremowscy (wzm. też w 1909 r.)[718] Część gruntów majątku należała w tym czasie do Stefana Zarembskiego (wzm. w 1890 r.). Przed 1914 r. majątek przejęła jako jedyna właścicielka Olga Jefremowska (wzm. 1928, 1935 i 1939 r.). Po I wojnie światowej wydzierżawiła ona Kalnicę Janowi Monsiolowi (wzm. w 1928 r.), który użytkował ja do wybuch II wojny światowej nie wprowadzając istotnych zmian w istniejącym układzie przestrzennym.[719]

W latach 1939-1944 kompozycja została bardzo zniszczona: wycięto większość drzew ozdobnych i prawie wszystkie drzewa owocowe oraz zniszczono wszystkie budynki gospodarcze.

Po wojnie majątek rozparcelowano. W ocalałym dworze umieszczono szkołę podstawową, użytkującą dziś dawny ogród ozdobny. Ogrody użytkowe i teren dawnej części gospodarczej podzielono między dwóch rolników, którzy ulokowali tam swoje zagrody.

Dwór został wyremontowany ok. 1965 r. przy czym dobudowano mu od wschodu murowaną część. Pozbawiony opieki ogród nadal ulega dewastacji. Z dawnych nasadzeń pozostały tu tylko pojedyncze drzewa. Stawy w większości wyschły. Osuszono część sadzawek dawnych parterów wodnych. W otoczeniu sadzawki na górnym tarasie wyrosły zarośla, a przy drogach założono ogródek szkolny, a równolegle z remontem dworu przekomponowano teren przed jego frontem, układając betonowe chodniki, budując betonowy basen z fontanną oraz sadząc żywopłoty, drzewa i krzewy ozdobne. Na północ od dworu wzniesiono murowane budynki.[720]

Dziś w obrębie założenia rośnie 27 gatunków drzew i krzewów, jednak z dawnej kompozycji przetrwało tu zaledwie 20 starych drzew sadzonych w końcu XIX i w I poł. XX w. (przed 1939). Wyjątkiem jest lipa o q pnia ok. 100 cm, rosnąca na południowy-zachód od dworu, pochodząca zapewne z I poł. XIX w. Oprócz tego rosną tu lipy wyrosłe z odrostów korzeniowych po wyciętym w czasie II wojny szpalerze lipowym przy wschodniej granicy założenia oraz duże już topole sadzone po wojnie przy drogach jezdnych. Część terenu zajmują naturalne grupy olsz i wierzb lub zarośla. Młode, różnogatunkowe nasadzenia, skupione w otoczeniu dworu i dawnego dziedzińca, zasłaniają widok na dwór z biegnących obok dróg dojazdowych. Zarośla i młode drzewa przesłaniają też widoki z dworu w kierunku strumienia, a olsy zasłaniają założenie od północy. Usunięcie większości starych drzew sprawia, że trudno dziś wyodrębnić obiekt z otoczenia, toteż jego funkcje w krajobrazie wsi są niewielkie.[721]

KAMIENNA STARA, gm. Dąbrowa Białostocka

OGRÓD DWORSKI

Nr 64

Czas powstania:	Kompozycja ogrodu powstała w I poł. XVI w., a w okresach późniejszych była przebudowywana.
Powierzchnia:	Przed 1914 r. ok. 4,5 ha, obecnie 3,0 ha.
Forma przestrzenna:	Kwaterowy ogród włoski zachowany śladowo.

718 A. Dikov, *Spisok zemlevladenii...*, s. 96; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...* t. XV, cz. 2, s.44.
719 AAN Warszawa, MriRR I, nr 2215; AAN Wilno, F. nr 1207, op. 1, nr 403; *Księga adresowa Polski...1930*, s.137.
720 Relacje ustne Stanisława Bajkowskiego, Stanisława Brzozowskiego z Kalnicy gm. Brańsk i Zbigniewa Popławskiego z Białegostoku.
721 E. Bończak Kucharczyk, A. Oleksicki, *Kalnica. Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego*. Białystok 1980.

Opis obiektu:

Dwór i ogród usytuowano na wzgórzu, u podnóża którego przepływa rzeka Kamienna. Tradycyjnie datę powstania dworu w Kamiennej Starej określa się na czas przed 1522 r., choć jest to data błędna. W rzeczywistości powstał on współcześnie z założonym w poł. XVI w. ciągiem osadniczym zwanym Długą Wsią. Osada dworska rozpoczynała ten łańcuch od północy i stanowiła siedzibę leśnictwa nowodworskiego. Odtąd, aż do 1865 r. Kamienna Stara była własnością królewską, a później państwową.

W poł. XVI w. olbrzymi kompleks leśny Puszczy Nowodworskiej poddawany był reorganizacji i przebudowie. W Kamiennej urządzono siedzibę dworską według wzorca obowiązującego w domenie monarszej.[722]

Dwór i folwark umieszczono z dala od wsi chłopskiej, w miejscu dobrze nawodnionym, wśród pól i łąk dworskich. Wykopano sadzawki i stawy otaczające założenie od wschodu i północy. Główny wjazd do siedziby poprowadzono od strony wschodniej, po grobli biegnącej przez dolinę rzeczki Kamiennej. Przy grobli usytuowany był młyn.

Po śmierci Zygmunta Augusta (1572 r.), który królewszczyzny podlaskie i grodzieńskie traktował jako swe prywatne majętności, leśnictwo nowodworskie dostało się w 1574 r. w dożywotnią dzierżawę Piotra Wiesiołowskiego z Białegostoku, który odtąd stale zamieszkiwał z rodziną w Kamiennej. Tam też zmarła jego żona (1591 r.).[723] Później Kamienna byłą główną siedzibą ich syna, marszałka nadwornego, Krzysztofa Wiesiołowskiego. We dworze koncentrowało się wówczas życie polityczne i kulturalne. Bywał w nim również Łukasz Górnicki, autor „Dworzanina polskiego". W Kamiennej zmarła również w 1645 r. Aleksandra Wiesiołowska, wdowa po Krzysztofie. Zatem w l. 1574-1645 dwór ten był główną rezydencją Wiesiołowskich, toteż postarano się o danie mu odpowiednio reprezentacyjnej oprawy.

Istniejący jeszcze w XIX w. siedemnastowieczny dwór posiadał inskrypcje „1619" i „1646" odnoszące się do dat prac budowlanych, ale pewnie dotyczyły one również przekształceń kompozycji terenu. W 1650 r. w Kamiennej funkcjonował „dom wielki" z alkierzem wysuniętym w stronę stawu, usytuowany przy wschodniej pierzei dziedzińca. Dalej w stronę stawu stały: lamus, łaźnia i browar. Na zachód od „domu wielkiego" ustawiony był „dom nowy", a za nim, na zachód „prosty dom stary" i kuźnia. Po lewej stronie drogi z Grodna stały: budynek kuchenny, „dom urzędniczy", swireń z sernikiem, stajnia, psiarnia, stajnia myśliwska, obora i stodoła, a dalej wozownia. Oprócz tego dziedzińca z licznymi zabudowaniami znajdowały się tu zabudowania folwarczne (dom gumiennego, świronek, stodoła wielka, stajnie i piwnica). Ogród przy dworze zajmował 2 morgi 15 prętów (prawie 1,5 ha), a za nim położony był sad o powierzchni 1 morgi 15 prętów (ok. 1 ha.). Wnętrza ogrodów były zajęte w dużej części przez uprawy użytkowe („w których różne jarzyny, mianowicie mak i cebula rodzą się").[724]

Ok. 1610 r. nieopodal siedziby dworskiej, w sąsiedztwie traktu z Grodna, zbudowano na skarpie drewniany kościół dworski pw. Św. Anny. Budowla ta powiązana była widokowo z dworem. Niedaleko kościoła usytuowana była wieś Kamienna - osada ogrodników dworskich. Między kościołem a osadą ustawiony był „dom gościnny". Nadal funkcjonował młyn na rzece przed dworem. Kompozycja miała więc charakter ozdobno-użytkowy.[725]

Nie znamy dalszych przekształceń układu tego założenia. W II poł. XVII i XVIII w. zatraciło swój rezydencjonalny, magnacki charakter. Utrzymać się musiało rozplanowanie wprowadzone wcześniej. Do 1868 r. funkcjonował w Kamiennej folwark ekonomii grodzieńskiej, lecz skolonizowanie w XVIII w. dawnego leśnictwa nowodworskiego sprawiło, że gospodarstwo tamtejsze stale traciło znaczenie.

Ostatecznie w 1869 r. Kamienną Starą, jako „majątek instrukcyjny" sprzedano w ręce prywatne Mikołajowi Strzelnickiemu. Nie spowodowało to jednak większych zmian w układzie założenia. W II poł. XIX w. przechodziło ono z rąk do rąk. W 1886 r. właścicielem był Antoni Malarczyk, w l. 1895-1916 jako dziedzic Kamiennej wzmiankowany był Józef Drożdżewski.[726] Na przełomie XIX i XX w. zbudowano nowy, istniejący do dziś dwór. Ustawiono go nad skarpą, niedaleko jednej z sadzawek dworskich. Znacznemu uszczupleniu uległa zabudowa gospodarcza, skupiona wokół dziedzińca przed dworem. Jeszcze przed 1914 r. zlikwidowano młyn na Kamiennej i duży staw.[727] Ogrody dworskie nadal otaczały sadzawki pełniące funkcje parterów. Parcelacja gruntów należących do majątku spowodowała utratę dawnego ozdobnego charakteru siedziby dworskiej, jej wygląd zbliżył się do zagrody chłopskiej.

---

722 *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. 1, Warszawa 1980, s.35-36.

723 [P. Wiesiołowski], *Zapiski Litwina, sługi i wychowańca Zygmunta Augusta*, [w:] Biblioteka Ossolińskich. Poczet nowy, Lwów 1868, t. 11, s.278-280.

724 CAH Grodno, F. 1143, op. 1, nr 17, s. 178; Tamże, F. 1461, op. 1, nr 1, s. 341; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII w.*, [w:] Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego, Warszawa 1967, s. 73.

725 AN Kijów, nr 6007, k. 68; *Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 r. Dekanat grodzieński...*

726 AP Białystok, SNG, nr tymcz. 1, k.13; Tamże, Inspektor Podatkowy Powiatu Sokólskiego, nr 97, k. 40v; A. Dikov, *Spisok zemlevladenii...*, s.54.

727 W. Bujnowski, *Powiat sokólski...*1, s. 13.

W okresie międzywojennym Kamienna Stara była własnością Maślanowskich. W 1944 r. 55 ha gospodarstwa Maślanowskich zostały przeznaczone do parcelacji.[728]

Po II wojnie światowej właścicielem założenia dworsko-ogrodowego w Kamiennej został Antoni Krzysztkfik. Przekształcenie dawnej siedziby dworskiej w zagrodę chłopską oraz trwający wiele lat proces usuwania elementów dawnej kompozycji doprowadziły do prawie całkowitego zaniku dawnego układu. Do dziś przetrwały tylko jego ślady w postaci dużej sadzawki za dworem, obniżenia po drugiej sadzawce, dwóch dróg dojazdowych, skarp od strony dawnego stawu na rzece i trzech budynków: części drewnianego dworu (z przełomu XIX/XX w.), murowanej stodoły i drewnianego spichlerza (dawnej serowarni. Nie znane są nawet granice założenia sprzed 1914 r. Nie zachowała się też stara roślinność. Przetrwało tylko kilka drzew sprzed 1939 r. : kasztanowiec przy dworze sadzony na początku XX w. oraz trzy topole z pocz. XIX w. lub starsze nad sadzawką. Część terenu dawnych ogrodów zajmują dziś sady, a część pola uprawne, łąki i olsy, toteż obiekt nie odgrywa dziś w krajobrazie istotnej roli.[729]

KLUKOWICZE, gm Nurzec Stacja
OGRÓD DWORSKI
Nr 67

Czas powstania: Ogród powstał w I poł. XVII w., na miejscu wcześniejszej siedziby dworskiej, został znacznie rozbudowany w w. XVIII i II poł. XIX. Częściowo przekształcony w okresie międzywojennym XX w.

Powierzchnia: Dawniej: 41,6 ha, obecnie 18,3 ha.

Forma przestrzenna: Obszerna, barokowa kompozycja ozdobno-użytkowa, z udziałem elementów nieregularnych (dominujących w części parkowej), wprowadzonych w okresie międzywojennym.

Opis obiektu:

Siedzibę dworską w Klukowiczach zlokalizowano od położonej bardziej na południe wsi, na terenie łagodnie opadającym w kierunku północnym od rzeczki stanowiącej naturalną granicę układu.

Klukowicze powstały w II poł. XV w. Jako jeden z folwarków wchodzących w skład rozległych dóbr ziemskich, które Kazimierz Jagiellończyk nadał bojarowi Turowi. W 1499 r. wnukowie Tura (po jego córce) Korniło i Iwaszko Andrzejkowicze uzyskali potwierdzenie prawa własności.[730] W XVI stuleciu doszło do podziału włości i Klukowicze stał się centrum odrębnych dóbr ziemskich. W 1567 r. ich właścicielem był Awram Bukraba. Od nazw posiadanych siedzib Bukrabowie przyjęli nazwiska Klukowieckich i Nurzeckich.

Zapewne w l. dwudziestych XVII w. Klukowicze przeszły w ręce Kochlewskich. Posiadał je Piotr Kochlewski, sędzia ziemski brzeski, aktywny działacz polityczny i kalwiński (zm. 1646 r.). Pierwotna skromna siedziba została przez zamożny ród Kochlewskich rozbudowana i nadano jej regularny, barokowy układ. Ogrody sąsiadujące z dworem zajmowały północno-wschodnią część założenia i ograniczone były od zachodu drogą wiodącą do wsi, a od północy rzeką. Przy drodze do wsi, na południe od dworu, mieściły się zabudowania gospodarcze. Główne, związane z dworem prostokątne wnętrze ogrodowe otoczone zostało z trzech stron drogami i alejami lipowymi. Oś dworu podkreślała osobna aleja przecfinająca ogród.

Po śmierci Piotra Kochlewskiego w 1647 r. doszło do podziału dóbr klukowiecko-nurzeckich. Klukowicze stały się centrum samodzielnego majątku. Po 1647 r. posiadała je któraś z córek Piotra Kochlewskiego.[731] W 1690 r. wzmiankowana jest „pani Narraienska".[732] Brak bliższych danych o posiadaczach majętności. 23 I 1737 r. wzmiankowana była jako właścicielka Klukowicz Teofila Kowalewska podstolina bracławska.[733] Nie wykluczone, że w II poł. XVII w. dobra klukowieckie przez pewien czas należały do Sapiehów i Minkowic.

728 AP Białystok, WUZ Białystok II, nr 35, k. 6.
729 M. Szamreto, *Kamienna Stara. Dokumentacja ewidencyjna parku*, Białystok 1978.
730 AWAK, t. XIII, s. 50; *Russkaja istoričeskaja biblioteka*, t. 33, s. 446, 1190, 1197, 1202; A. Wawrzyńczyk, *Rozwój...*, s. 92-94; A. Jabłonowski, *Podlasie*, t. II, s. 10-11; J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny...*, s. 14-15.
731 K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. V, Lipsk 1840, s.143.
732 AGAD, Arch. Radz., dz. XXIII, t. 6.p.1, s. 73.
733 CAH Mińsk, F. 1705, op. 1, nr 53, k. 29.

Na kanwie regularnego układu siedziby klukowieckiej rozwinęła się w II poł. XVII w. i w w. XVIII kompozycja dużo obszerniejsza, która objęła znaczne tereny położone na zachód od drogi do wsi. Rozwój założenie przerywały częste wojny i zmiany przynależności terytorialnej, przynoszące okresy dewastacji kompozycji, co jednak ułatwiało wprowadzenie przekształceń i przystosowanie siedziby do nowych potrzeb. Końcowym efektem kolejnych przekształceń było powstanie zwartego, regularnego układu ogrodów z częścią ozdobną położoną na wschód od drogi ze wsi, rozległą częścią gospodarczą zlokalizowaną po zachodniej stronie tej drogi, obszernymi sadami sąsiadującymi z częścią gospodarczą i stawami zamykającymi kompozycję od zachodu. Część ozdobną zamykała od wschodu aleja grabowa, a od południa inna aleja i droga równoległa do rzeki, biegnąca dalej na zachód po granicy części gospodarczej. Główna oś kompozycji, przebiegające ze wschodu na zachód, podkreślona była wybiegającą na dwór drogą, przecinającą teren stawów i sady oraz aleję, najpierw lipową, a później grabową przecinającą teren ogrodu ozdobnego.

W okresie rozbiorów Polski Klukowicze znalazły się na terenie zaboru carskiego. Po powstaniu 1863 r. zostały prawdopodobnie skonfiskowane, a następnie nadane majorowi Edwardowi Minkelde (wzm. 1876 r.). Dokonał on renowacji podupadłej wówczas siedziby. Prace rozpoczął od wzniesienia nowego, drewnianego dworu w zachodniej części założenia, na południe od osi głównej. Nowa lokalizacja dworu stała się przyczyną stopniowej utylizacji wschodniej, ozdobnej dotąd części ogrodów, zamiany wnętrz ozdobnych na sady i lokalizacji czworaków przy drodze do wsi. Na osi nowego dworu, równolegle do osi głównej, posadzony został szpaler świerkowy. Dokonano też nowych nasadzeń ozdobnych oraz uzupełniono drzewostan istniejących alei i szpalerów. Na początku XX w. powstał także na zachód od dworu kompleks nowych, kamiennych zabudowań gospodarczych.[734]

Wzniesiony po 1876 r. dwór spalił się już przed r. 1910. Budowniczym kolejnego dworu był nowy właściciel- dotychczasowy zarządca majątku – Krzysztof Jakimowicz Atup, który odkupił Klukowicze od Edwarda Minkelde w r. 1910.[735]

Drewniany dwór Atupa wzniesiony został przed 1914 r., na północ od części gospodarczej i osi głównej. Ustawiono go frontem na południe, a teren dawnych sadów położony na północ od dworu przekomponowano urządzając tam niewielki park, ograniczony od północy rzeką. Trawiaste wnętrza parkowe, otoczone swobodnymi grupami drzew i krzewów ozdobnych, przecinało kilka dróg spacerowych. Od wschodu zamykała park różnogatunkowa aleja rosnąca przy drodze do wsi, a od zachodu szpaler zasadzony na granicy sadu. W tym samym czasie powiększono obszar założenia o nowe sady położone na południe od dotychczasowych ogrodów, po obu stronach drogi do wsi. Po 1925 r. wykopano w sąsiedztwie rzeki nowe stawy położone na północ od starych.

Podstawowy układ dróg i alei, podkreślający regularny układ założonej wcześniej kompozycji nie uległ zmianie.

Po wywiezieniu Krzysztofa Atupa wraz z żoną i dziećmi w głąb Rosji w 1939 r. siedziba dworska w Klukowiczach uległa znacznej dewastacji. Do 1941 r. majątkiem zarządzał Komitet Fornalski. W l. 1941-1944 Klukowicze podlegały zarządowi niemieckiemu. Po wojnie część gruntów rozparcelowano, a pozostałą część i siedlisko dworskie przekazano GS w Klukowiczach, która gospodarowała tam do 1968 r.[736] Następnie przejęła założenie Rolnicza Spółdzielnia „Przyjaźń" w Klukowiczach„ do dziś pozostająca właścicielem tego terenu.[737]

Kompozycja, mocno zniszczona już w l. 1939-1941, została później bardzo przekształcona przez kolejnych użytkowników, którzy wznieśli tu wiele nowych budynków, ogrodzeń i silosów, a także przeprowadzili kilka nowych dróg. Pozostawione bez opieki ogrody uległy dalszej dewastacji. Park zarósł samosiewami, wiele drzew z alei i szpalerów wycięto, wiele uschło na skutek złej gospodarki gnojowicą, zalewającą tereny ogrodowe. Zlikwidowane też zostały duże połacie sadów.

Mimo wielkiej dewastacji i znacznych przekształceń czytelny jest jeszcze podział założenia na podstawowe części funkcjonalne. Istnieje większość regularnych dróg biegnących po granicach tych części. Stoi dwór sprzed 1914 r. Przetrwały też cztery kamienne budynki wzniesione w części gospodarczej na pocz. XX w. (spichlerz, dwie obory i przebudowana na oborę maślarnia). Zachował się zarośnięty, lecz stosunkowo łatwy do rewaloryzacji teren parku. Przetrwała część nasadzeń szpalerowych i alejowych, część stawów i część sadów, zasadzonych po wojnie nowymi drzewami. Zwarte stare aleje zamykające z trzech stron jedno z wnętrz dawnego ogrodu ozdobnego, położonego na wschód od drogi do wsi, pozwalają na odtworzenie schematu kompozycyjnego tej części założenia. Tam też oraz w sąsiedztwie stawów i w sąsiedztwie osi głównej rosną najstarsze drzewa obiektu – stare lipy, klony, kasztanowce i białodrzewy o Ć pni 80-106 cm sadzone w I poł. XIX w. lub wcześniej, dziś w większości chore lub

734 A. Dikov, *Spisok zemlevladenii...*, s. 146; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. XV, cz. 2, s.87.

735 AP Białystok, PUZ Brześć, k. 8-11; AP Białystok, Starostwo Powiatowe Brzeskie; AP Białystok, Urząd Wojewódzki Poleski, k. 2-2v; *Księga adresowa Polski... 1930*, s.114.

736 AP Białystok, WUZ Białystok II, nr 39.

737 Relacja ustna S. Bubela z Klukowicz, gm. Nurzec Stacja.

usychające. Liczny starodrzew o różnorodnym składzie gatunkowym pochodzi z II poł. XIX w. lub z pocz. w. XIX. Uzupełniają go nasadzenia parkowe i alejowe okresu międzywojennego oraz niezbyt liczne nasadzenia młode, a także zarośla i samosiewy drzew.

Roślinność ta składająca się dziś z 29 gatunków drzew i krzewów – tworzy wraz z sadami zwarty i cenny kompleks o istotnych walorach krajobrazowych. Masyw starych zadrzewień, ze wszystkich stron doskonale widoczny pośród otaczających go pól i łąk, posiada też wyraźny wpływ na regulację stosunków wodnych i mikroklimatycznych otoczenia. Efekty widokowe obiektu umniejsza jednak postępująca dewastacja ogrodów i nowa zabudowa, szczelnie osłaniająca położony w centrum kompozycji dwór.[738]

KNIAZIÓWKA, gm. Sidra
OGRÓD DWORSKI
Nr 68

Czas powstania: Ogród powstał po 1890 r. na miejscu wcześniejszego folwarku.
Powierzchnia: Dawniej ok. 12, 5 ha, obecnie 7,0.
Forma przestrzenna: Śladowo zachowany eklektyczny ogród łączący regularne kompozycje części użytkowych ze swobodnym układem wnętrz ozdobnych.

Opis obiektu:

Folwark w Kniaziówce, noszący aż do końca XIX w. nazwę Wólka, ulokowany został przy gościńcu z Sidry do Grodna, na płaskim terenie otoczonym polami i łąkami.

Aż do końca XVIII w. folwark ten wchodził w skład dóbr sidrzańskich (zob. nr 125) i pełnił wyłącznie funkcje utylitarne.[739] Obok zabudowań istniał tam prawdopodobnie ogród użytkowy o regularnej kompozycji, której śladów dopatrywać się można w późniejszym, dziewiętnastowiecznym układzie przestrzennym.[740]

W trakcie rozpadu dóbr sidrzańskich na pocz. XIX w. wydzielono z nich Wólkę wraz z przyległymi gruntami. Ta wydzielona część włości, zwana Awulsem przeszła w 1816 r. na własność Erazma Kleczkowskiego. Po nim przejęła ją w 1854 r. c. Amelia (od 1860 r. Wańkowiczowa). Nowi właściciele osiedlili się w pobliskiej Mikielewszczyźnie. Wólka pozostała folwarkiem do 1890 r. jednak poczyniono tam szereg inwestycji.[741]

Po przebudowie folwark składał się z zabudowań otaczających duży, prostokątny dziedziniec, ogrodzonych dookoła kamiennym murem z trzema bramami (od północy, wschodu i południa) na osiach dróg dojazdowych. Jedna z dróg wiodła tu od północy – z Mikielewszczyzny - przecinała dziedziniec i prowadziła dalej na południe do Andrzejewa. Druga biegła z dziedzińca na wschód do wsi Staworowo. Równolegle do drogi z Mikielewszczyzny, przecinającej trakt sidrzański, przebiegała na wschód od folwarku droga do Kurnatowszczyzny.

W 1890 r. do Wólki przeniósł się jeden z synów Anieli Wańkowiczowej – Franciszek, który rozbudował ten obiekt i przystosował go do funkcji rezydencjonalnych.

Przy północnej pierzei dziedzińca, na zachód od drogi z Miekielewszczyzny, został wówczas wzniesiony murowany dwór z drewnianym skrzydłem kuchennym od strony wschodniej.

Usunięto większość zabudowań gospodarczych pozostawiając tylko budynki stojące przy południowym i wschodnim boku dziedzińca. Usunięto też mur od strony zachodniej, wydzielając prostokątną, sąsiadującą z dworem od południa, ozdobną część kompozycji, wychodzącą poza dawne granice założenia. To prostokątne wnętrze ozdobne oddzielono od budynków gospodarczych żywopłotami i szpalerami lipowymi. We wnętrzu posadzono swobodne grupy drzew i krzewów ozdobnych, a przed dworem urządzono kolisty podjazd. Droga z Mikielewszczyzny została obsadzona różnymi gatunkami drzew i pełniła odtąd rolę reprezentacyjnej alei dojazdowej. Zmieniono też jej przebieg w sąsiedztwie dworu, który omijała teren od wschodu szerokim łukiem. Pozwoliło to na urządzenie kolistego podjazdu, przed skrzydłem kuchennym dworu oraz na założenie gazonów, stanowiących uzu-

738 E. Bończak-Kucharczyk, K. Kucharczyk, *Klukowicze. Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego*, Białystok 1980.
739 *Tabela dymów rolniczych... 1794.*
740 H. Ch. Textor, D. F. Sotzman *Topographisch Militarische Karte...1808.*
741 A. Dikov, *Spisok zemlevladenii...*

pełnienie ozdobnej części ogrodu. Pozostawiono szpalery lipowe rosnące wzdłuż kamiennych murów i dwie bramy wjazdowe – od wsch. i poł..

Na zachód od alei dojazdowej, a na północ od dworu i części ozdobnej, założono sad sięgający do traktatu sidrzańskiego. Sad ten otoczono różnogatunkowymi szpalerami drzew i krzewów. Na wschód od niego, po przeciwnej stronie alei, pomiędzy drogami do Sidry, Kurnatowszczyzny i Staworowa, mieścił się obszerny ogród warzywny. Przy drodze do Staworowa została posadzona aleja jesionowa. W południowo-zachodnim narożniku ogrodu warzywnego, obok alei dojazdowej (na północny wschód od dworu), wzniesiono oficynę i drwalnię, które otoczono krzewami ozdobnymi. oprócz tego zostały wzniesione dwa czworaki przy skrzyżowaniu dróg do Staworowa i Kurantowszczyzny.

Na pocz. XX w. zmieniono nazwę siedziby z Wólki na Kniaziówkę. Związane to było częściowo z reprezentacyjnym teraz charakterem obiektu, a częściowo zapewne z pretensjami Wańkowiczów szczególnie Leona Wańkowicza) do tytułu książęcego.

Po śmierci Franciszka Wańkowicza w 1920 r. i samobójczej śmierci jego syna Tadeusza Kniaziówkę odziedziczyła c. Franciszka – Hanna, ż. Marka Ryszki.[742]

W okresie międzywojennym zmieniono układ zabudowań dworskich. Usunięte zostały dawne budynki gospodarcze, z wyjątkiem obory stojącej w południowo-wschodnim narożniku dziedzińca. Wzniesiono natomiast na północ od obory (równolegle do niej) dużą stajnie z pustaków oraz stodołę przy drodze do Andrzejewa, na południe od dziedzińca. Wolne od zabudowań części dziedzińca zajęły trawniki (na wschód od dworu) i sad (na południe od części ozdobnej).

Po śmierci Marka Ryszki, niedługo przed wybuchem II wojny światowej, majątek przejęli jego synowie: Marek, Franciszek i Tadeusz. administrowali oni Kaniaziówką w czasie okupacji niemieckiej, a po zniszczeniu dworu w trakcie działań wojennych, wznieśli na północ od dawnej stajni budynek mieszkalny. Łącznie z zabudowaniami (dwór, stodoła, stajnia, obora i dwa czworaki) uległy zniszczeniu także ogrody. Wycięto sady, zlikwidowano inspekty w ogrodzie warzywnym, i usunięto stare szpalery lipowe.[743]

Po 1944 r. siedlisko dworskie rozparcelowano pomiędzy trzech rolników.[744] Rozebrali oni wkrótce ruiny budynków dworskich i mury ogrodzenia, usunęli rosnące jeszcze stare drzewa i krzewy ogrodu ozdobnego oraz wznieśli szereg nowych zabudowań.

Dziś większość terenów dawnych ogrodów to pola uprawne, wśród których widnieją narośla i rzędy młodych drzew, wyrosłe w miejscu starych szpalerów i alei. Resztki krzewów (jaśminów, lilaków bzów, leszczyn, róż, tawuł, i głogów) przetrwały w sąsiedztwie alei dojazdowej i w otoczeniu dworu, którego kuchenne skrzydło przebudowano na dom jednego z właścicieli. Nieliczne stare drzewa (kilka jesionów z alei do Staworowa, kila dzrew z alei dojazdowej i pojedyncze drzewa rosnące na granicach ogrodu ozdobnego i dziedzińca oraz nieliczne drzewa owocowe) pochodzą z Końca XIX w. lub z pocz. XX w. Wyróżniają się wśród nich dwie lipy rosnące na południowy wschód od dworu, pozostałe z okresu przebudowy folwarku XIX w. Śladowo zachowana kompozycja nie odgrywa dziś w krajobrazie szczególnej roli.[745]/*

UNIWERSYTET W BIAŁYMSTOKU BIBLIOTEKA HUM.
156573

742 *Księga adresowa Polski...*, s. 166.

743 F. Ryszka, *Pamietnik inteligenta...*, t. 1; M. Wańkowicz, *Czerwień i amarant*, Kraków 1979, s.139-141; W. Bujnowski, *Powiat sokólski*; Relacje ustne Honoraty Krahel z Potrubowszczyzny i Stanisławy Raduckiej z Kniaziówki gm. Sidra.

744 AP Białystok, WUZ Białystok II, nr 35, k.4.

745 E. Bończak-Kucharczyk, *Kniaziówka. Dokumentacja ewidencyjna parku*, Białystok 1979; E. Korneluk, A. Zawistowski, *Mikielewszczyzna. Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego*, Białystok 1980; Z. Piłasiewicz, *Sidra. Studium historyczno-urbanistyczne*, Warszawa 1977 (maszynopisy OW PSOZ Białystok).

1. Altein gm. Siemiatyczn. Ogród folwarczny. Widok na ogród od zachodu - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 19875.

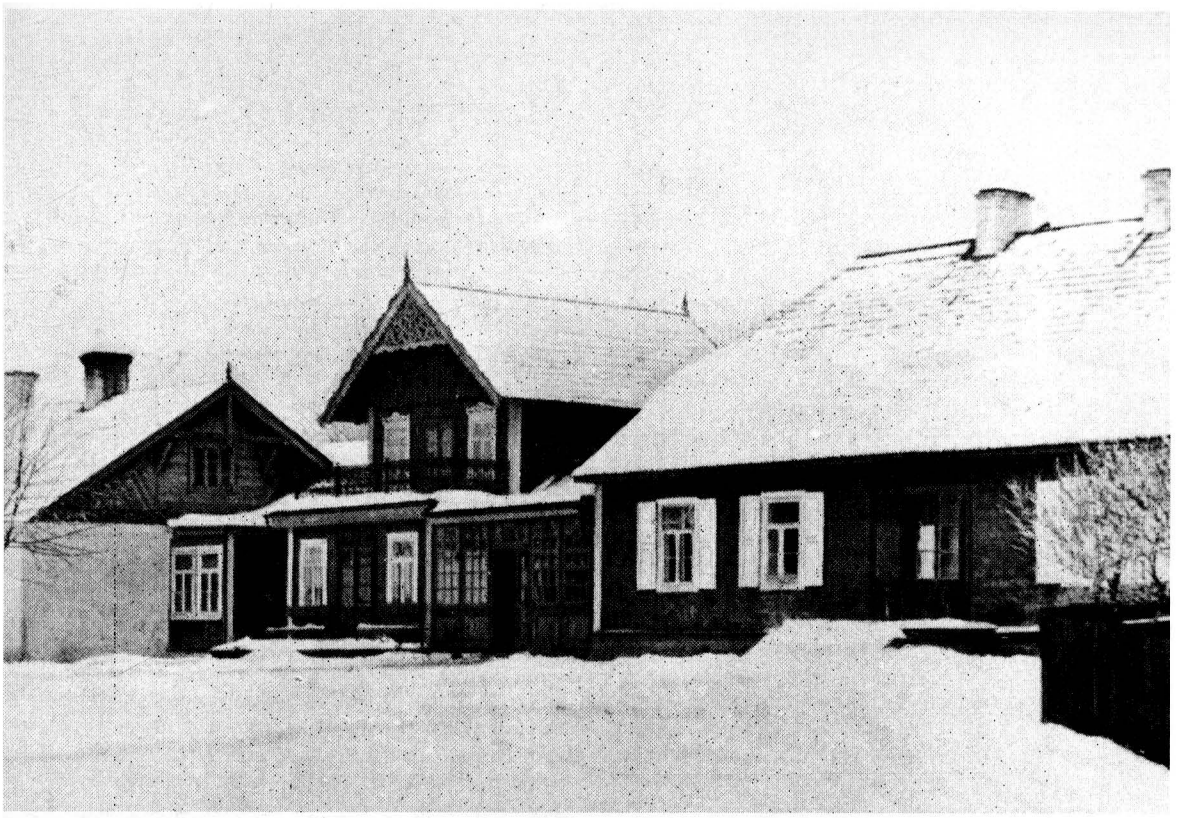

2. Andryjanki gm. Boćki. Park dworski. Stary i nowy dwór. Fotografia z 1911 r.
(w:) „Wieś Ilustrowana" 1911 r., r. II, nr 2 s. 15.
Fotokopia, neg. OW PSOZ Białystok nr D 2663.

3. Andryjanki gm. Boćki.
Park dworski. Widok od północy na dwór i teren dawnego pojazdu - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1970.

4. Andryjanki gm. Boćki. Park dworski. Widok od pd. - zach. na wnętrze parku
- stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1969.

5. Baciki Średnie gm. Siemiatycze.
Park dworski. Siedemnastowieczny dwór drewniany (dziś nieistniejący) i murowana oficyna dobudowana w pocz. XX w. widziane od strony podjazdu.
Fot. W. Paszkowski 1948 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr M/21/1847/2.

6. Baciki Średnie gm. Siemiatycze.
Park dworski. Boczna elewacja nieistniejącego siedemnastowiecznego dworu i nasyp ziemny przed dworem - widok od strony parku.
Fot. W. Paszkowski, 1948 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr M/21/1846/3.

7. Baciki Średnie gm. Siemiatycze.
Park dworski. Aleja dojazdowa.
Fot. W. Paszkowski, 1948 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr M/21/1847/6.

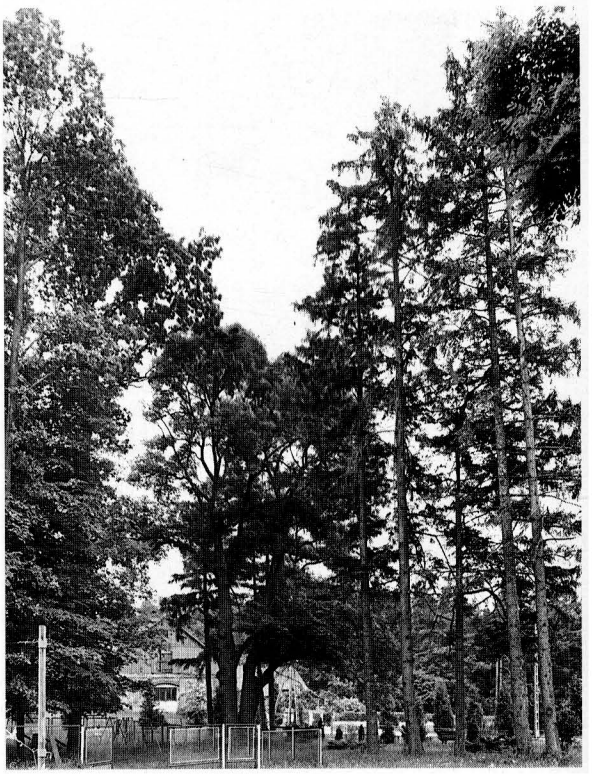

8. Baciki Średnie gm. Siemiatycze.Park dworski.
Reprezentacyjne wnętrze parkowe położone na południe od dworu - stan z 1988 r. W centrum okazały jesion - najstarsze drzewo obiektu. W głębi obora dworska.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1877.

9. Białostoczek gm. Zabłudów.
Ogród dworski. Widok na dwór od północy – stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2224.

10. Białostoczek gm. Zabłudów.
Ogród dworski. Widok z wnętrza ogrodu na aleję dojazdową - stan z 1988 r. Po lewej stronie stronie stary drzewostan rosnący wzdłuż granic ogrodu.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2225.

11. Białowieża gm. Białowieża.
Ogród przy siedzibie Nadleśnictwa. Brama wjazdowa, droga i aleja lipowa oraz dom mieszkalny w stylu wiktoriańskimz 1921 r. - stan 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1932.

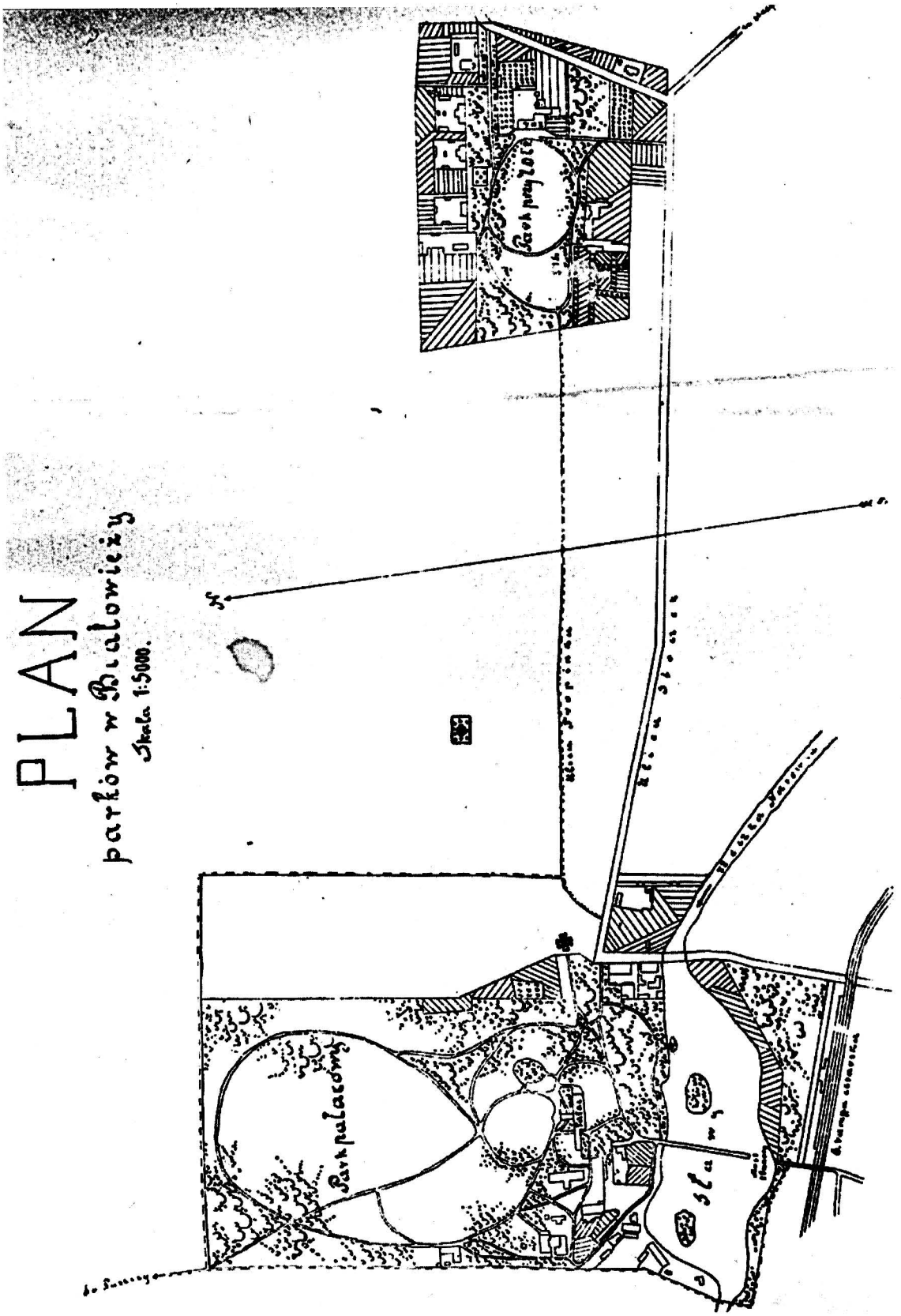

12. Białowieża gm. Białowieża.
Park Pałacowy i park Dyrekcyjny. Plan w skali 1:500 z około 1925 r. W. Szymański, Przewodnik po Puszczy Białowieskiej, Wilno 1925 r.
Fotokopia, neg. OW PSOZ Białystok nr D 2678.

13. Białowieża gm. Białowieża.
Park Dyrekcyjny. Byliniarnia i ogródek skalny w głównym wnętrzu parkowym – stan z 1988 r. W głębi budynek szkolny.
Neg. BBiDZ Biaystok nr D 1927.

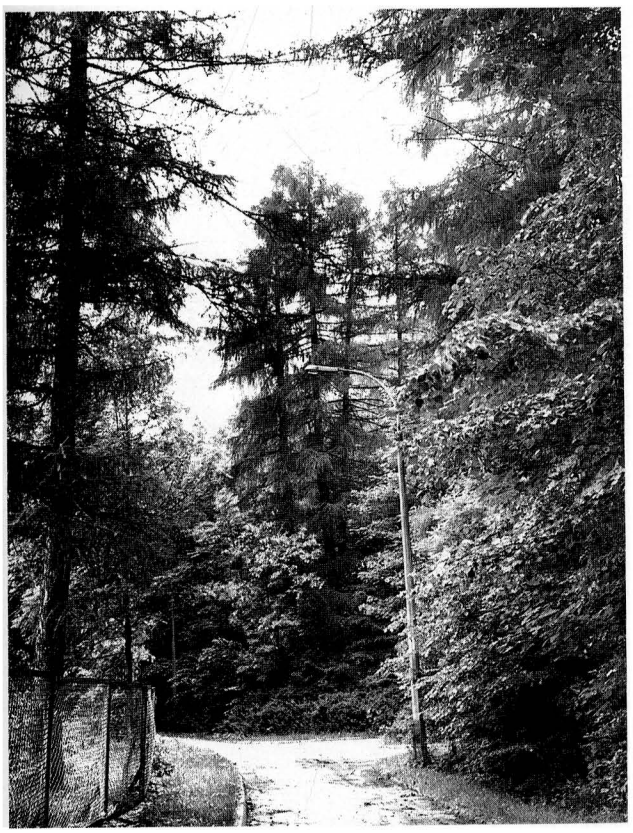

14. Białowieża gm. Białowieża.
Park Dyrekcyjny. Obwodnicowa droga i grupa starych modrzewi w północnej, leśnej dziś części parku - stan 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1929.

15. Biaowiea gm. Biaowiea.
Park Dyrekcyjny. Nasadzenia przy domach leśniczych z ok. 1890 r. - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Biaystok nr D 1931.

16. Białowieża gm. Białowieża.
Park Dyrekcyjny. Eklektyczny budynek administracyjny z ok. 1890 r. i stary szpaler lipowy przy granicy dawnego ogrodu warzywnego - stan 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1930.

17. Białowiża gm. Białowieża. Park Dyrekcyjny. Plebania w stylu dworkowym z ok. 1935 r., - proj. arch. Zinselring. Neg. OW PSOZ Biaystok nr D 1925.

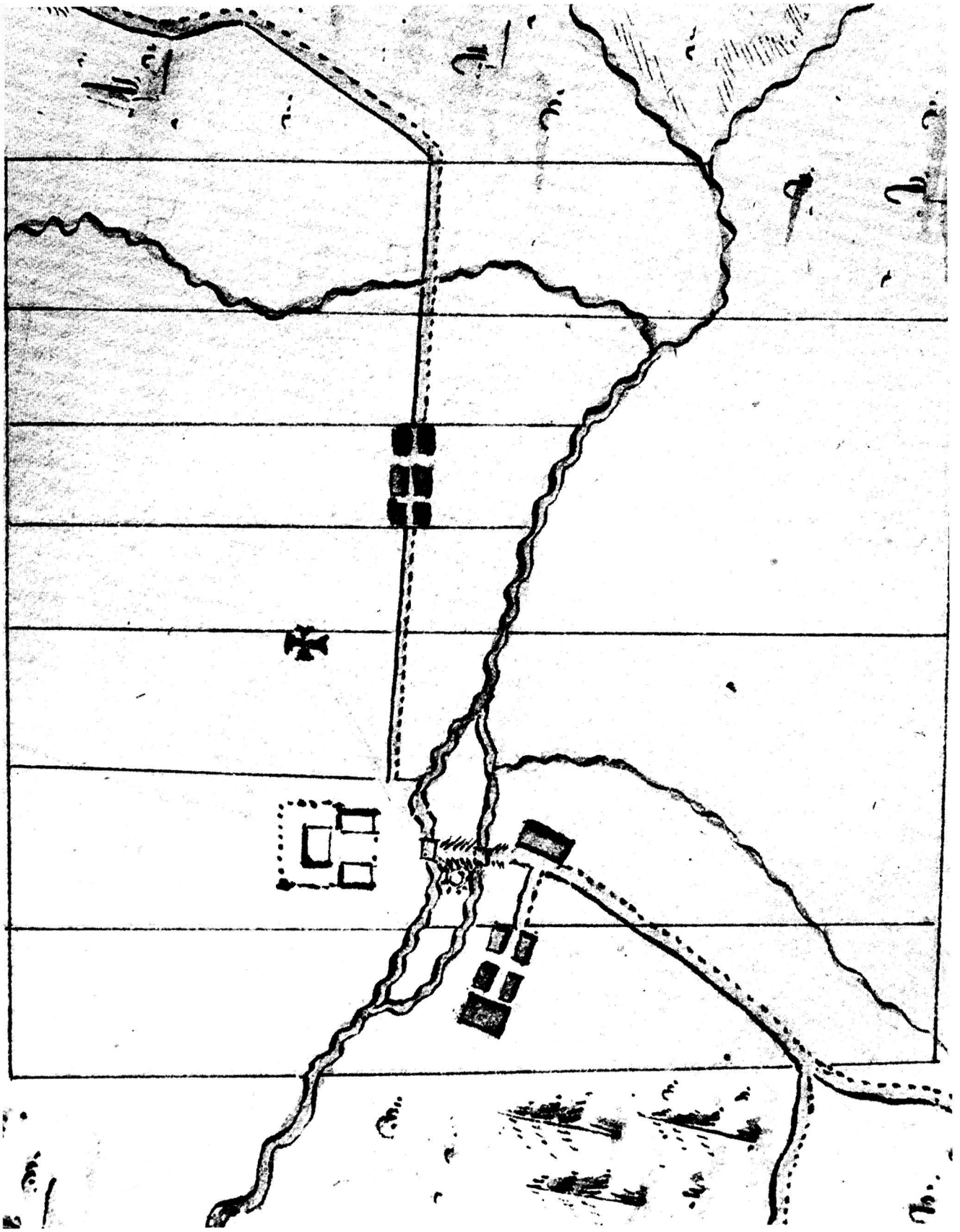

18. Białowieża gm. Białowieża.
Park Pałacowy. Zabudowania i ogród dworu myśliwskiego, młyn, folwark, cerkiew unicka i wieś Białowieża na mapie Połchowskiego z 1784 r. „Pozycya Białowieża z dwoma oznaczonemi do Polowania Ogrodami".
AGAD, Zb. Kart. AG – 147.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2627.

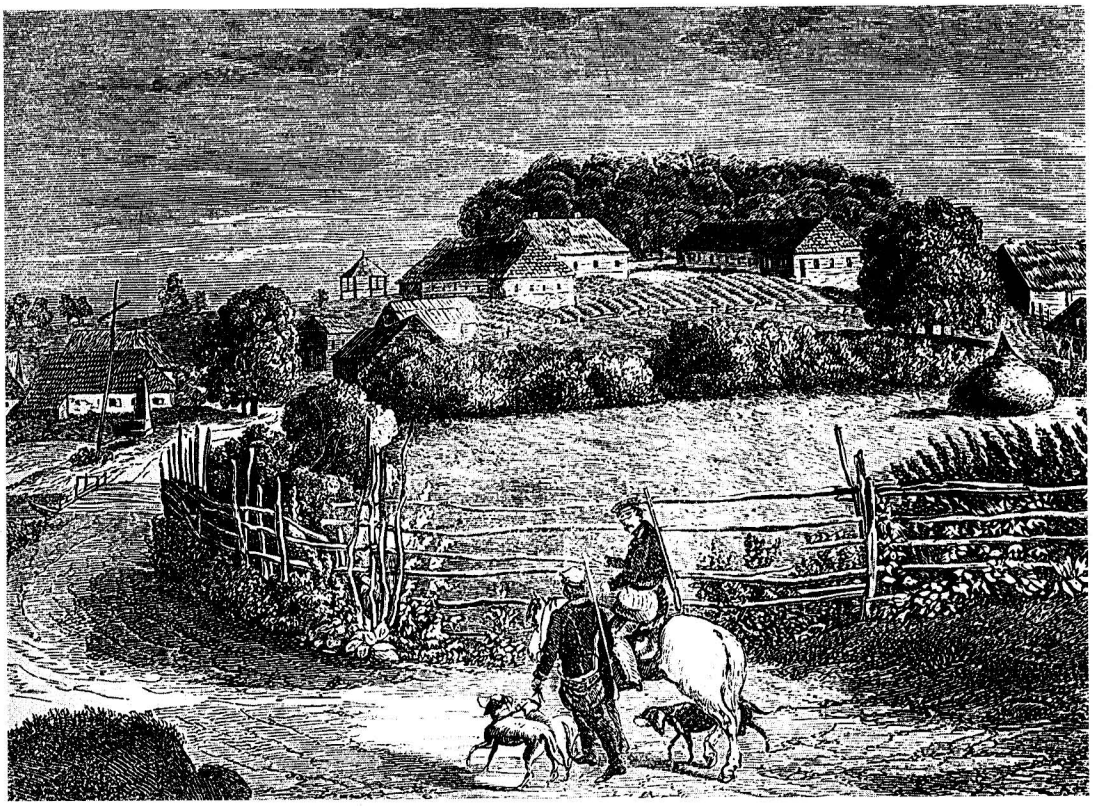

19. Białowieża gm. Białowieża.
Park Pałacowy. Myśliwski dwór Stanisława Augusta z Białowieży na rysunku z 1828 r. J. Brincken Memoire descriptif sur la foret de Białowieża en Lihuanie, Warszawa 1828 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2658.

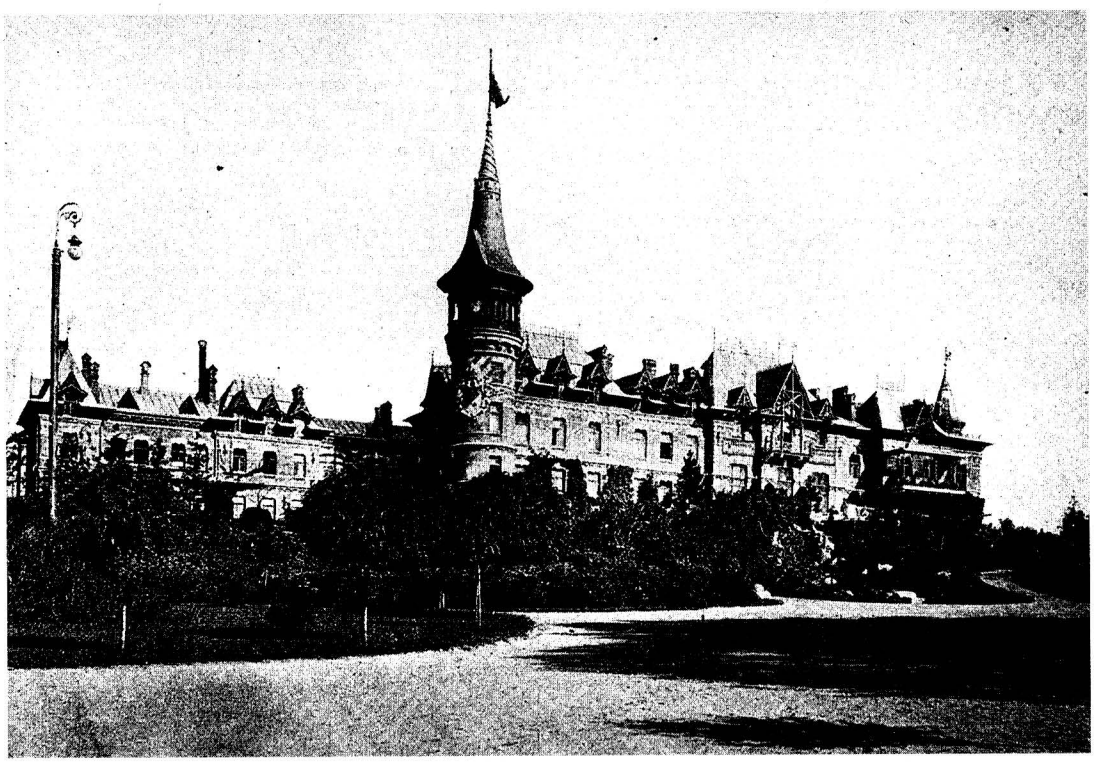

20. Białowieża gm. Białowieża.
Park Pałacowy. Pałac od frontu i fragment parku. Zdjęcie z końca XIX w. [w:] Z. Gloger, O Puszczy Białowieskiej i żubrach, „Tygodnik Polski" 1899 r., s. 999.
Fotokopia, neg. OW PSOZ Białystok nr D 2681.

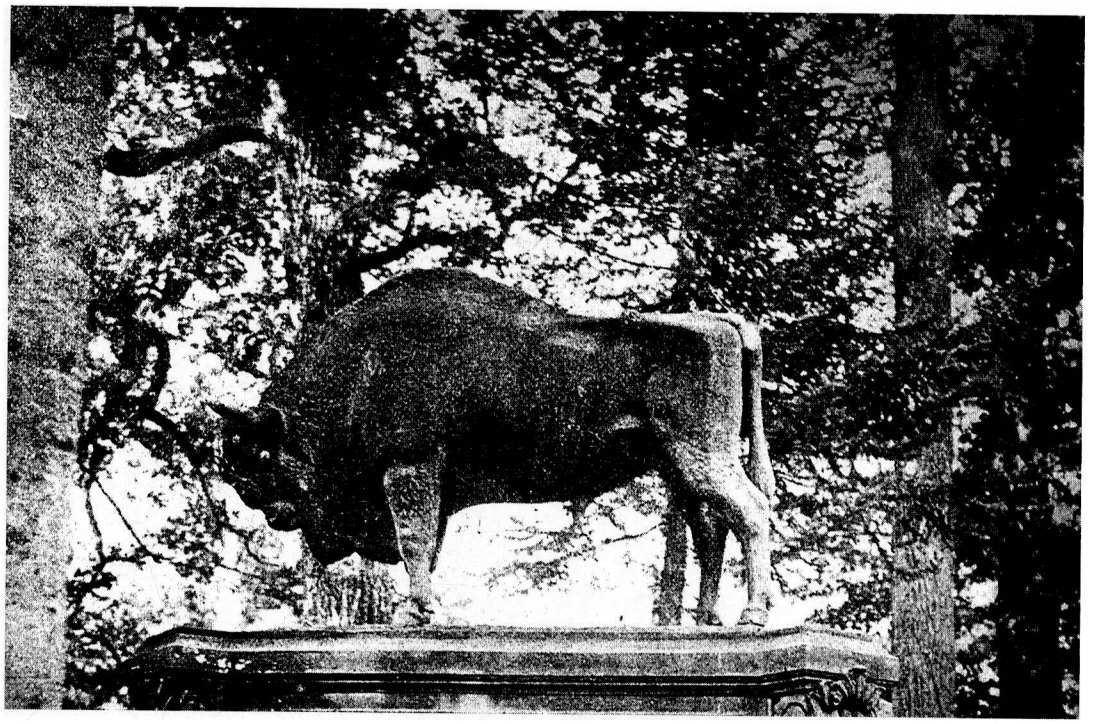

21. Białowieża gm. Białowieża.
Zwierzyniec. Żubr przy wjeździe do Zwierzyńca. Zdjęcie z końca XIX w. [w:] Z. Gloger, O Puszczy Białowieskiej i żubrach, „Tygodnik Polski" 1899 r., s. 993.
Fotokopia neg. OW PSOZ Białystok nr D 2657.

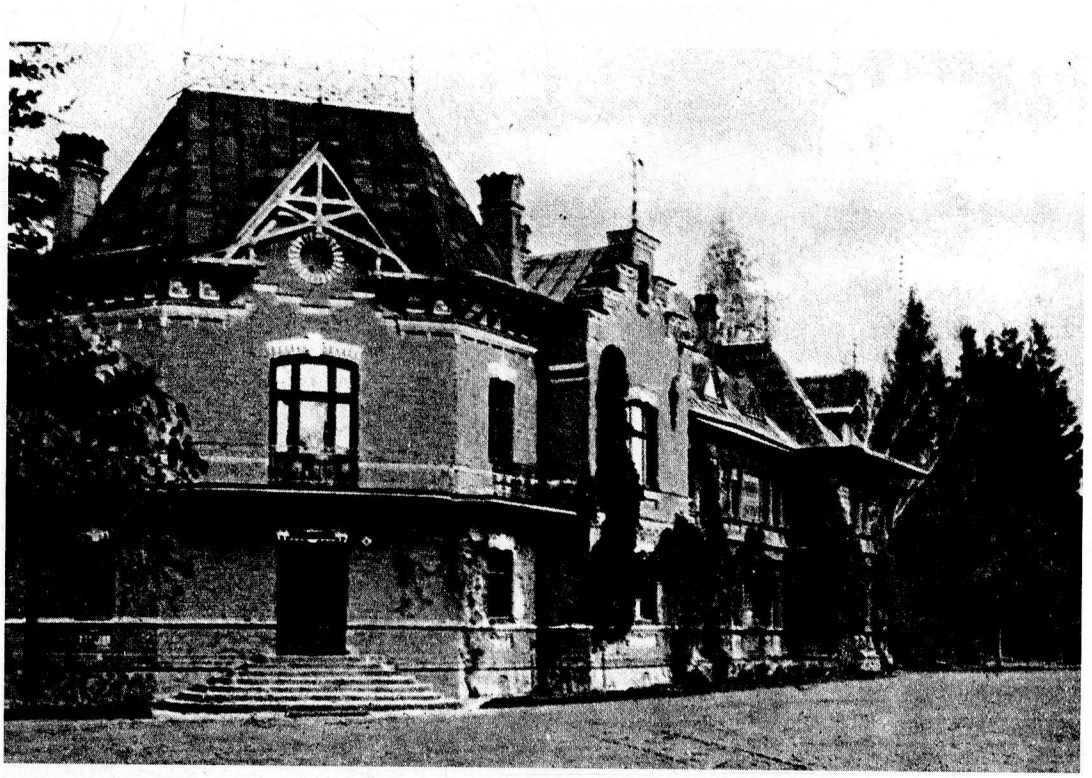

22. Białowieża gm. Białowieża.
Park Pałacowy. Pałacyk Myśliwski z końca XIX w. Widokówka z ok. 1937 r. Fot. J. J. Karpiński. Zbiory L. Postołowicza.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2432.

23. Białowieża gm. Białowieża.
Park Pałacowy. Droga spacerowa w parku i fragmenty kompozycji roślinnych ok. 1930 r. [w:] K. Wittek, Województwo białostockie jako teren zainteresowań dla turystyki i krajoznawstwa, „Województwo białostockie. Krajobraz", I, Białystok 1930, s 7.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2437.

24. Białowieża gm. Białowieża.
Park Pałacowy. Grupa szesnastowiecznych dębów rosnących niegdyś przy dworze - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1918.

25. Białowieża gm. Białowieża.
Park Pałacowy. Dawny dwór myśliwski Aleksandra II [z 1845 r.] i fragment parku - stan z 1988 r. Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1914

26. Białowieża gm. Białowieża.
Park Pałacowy. Obelisk stojący na grobli, wzniesiony w 1752 r. przez Augusta III Sasa - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1908.

27. Białowieża gm. Białowieża.
Park Pałacowy. Kompozycje roślinne we wnętrzu północnej części parku.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1919.

28. Białowieża gm. Białowieża.
Park Pałacowy. Widok z grobli na staw zachodni - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1906.

29. Białystok
Ogród Piekarskich.
Widok na aleję lipową od pn-wsch. Stan z 1988 r.
Neg OW PSOZ Białystok nr D 2070

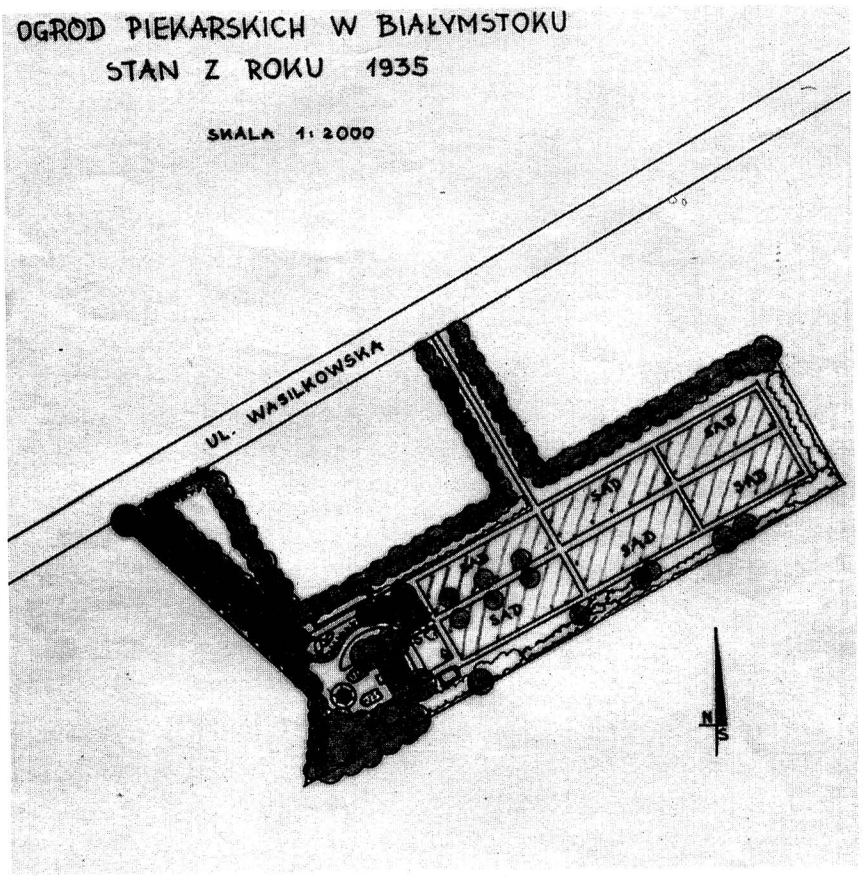

30. Białystok.
Ogród Piekarskich stan z roku 1935. Skala 1:2000.

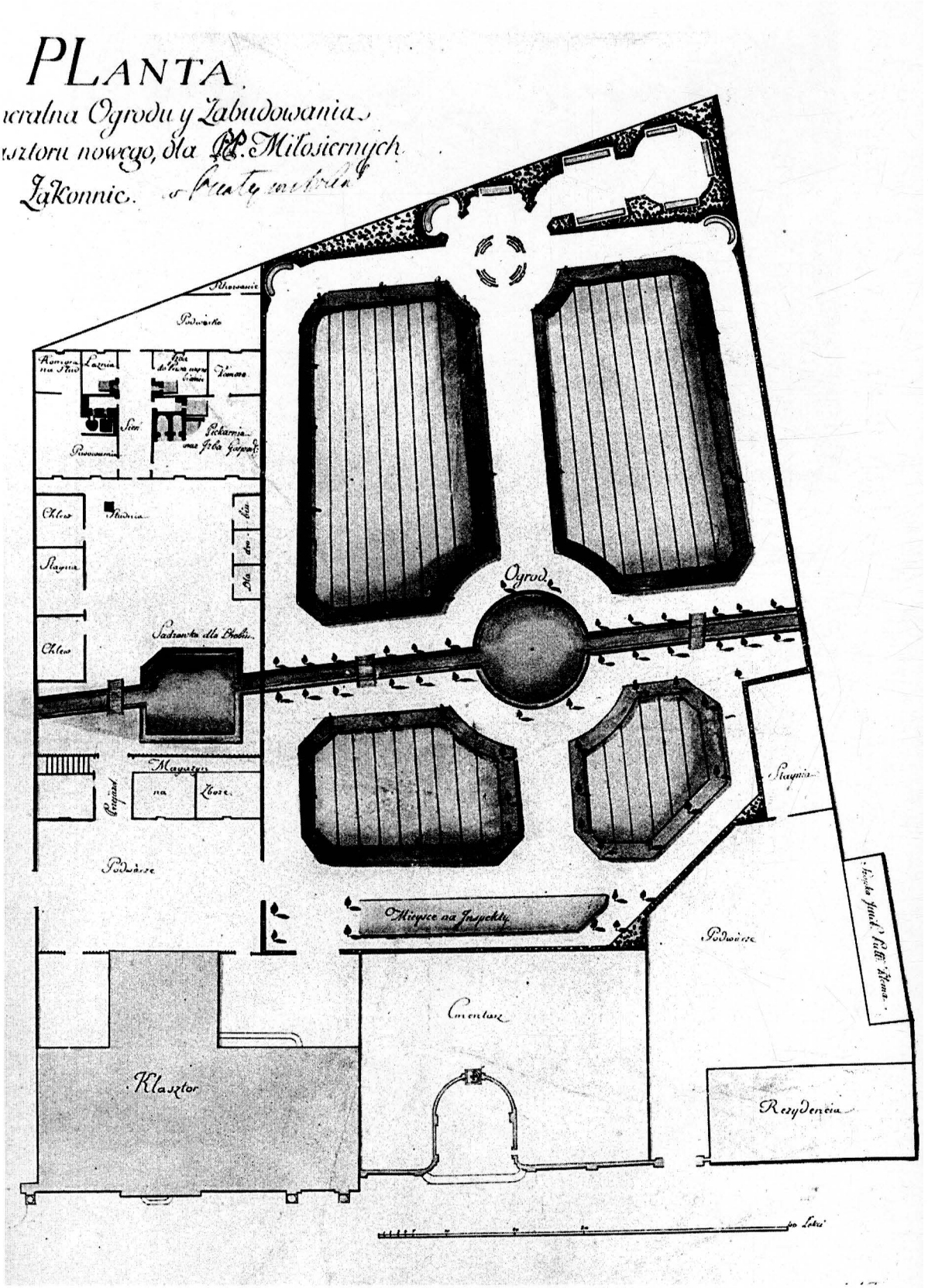

31. Białystok.
Ogród SS. Szarytek. Projekt ogrodu - „Planta Generalna Ogrodu i Zabudowania Klasztoru Nowego dla PP. Miłosiernych Zakonnich w Białymstoku. Józef Turski fecit".
BUW, Gabinet Rycin, Zbiory Króla Poniatowskiego 187 nr 145.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2718.

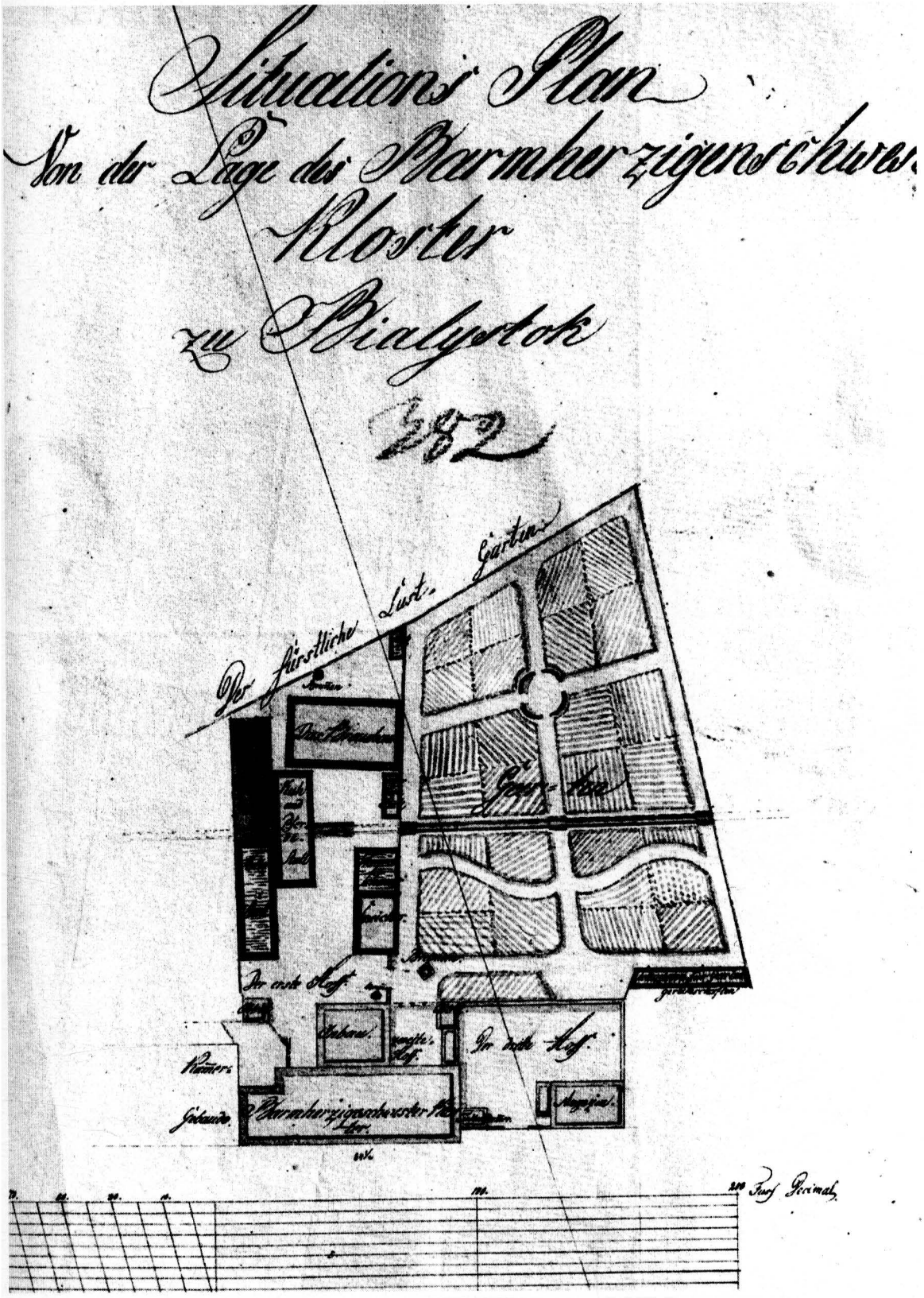

32. Białystok.
Ogród SS. Szarytek. „Situations Plan von der Lagen des Barmherzigenschester Kloster zu Bialystok" .ok. 1800 r.
AP Białystok, Kamera 3249, s. 322.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2463.

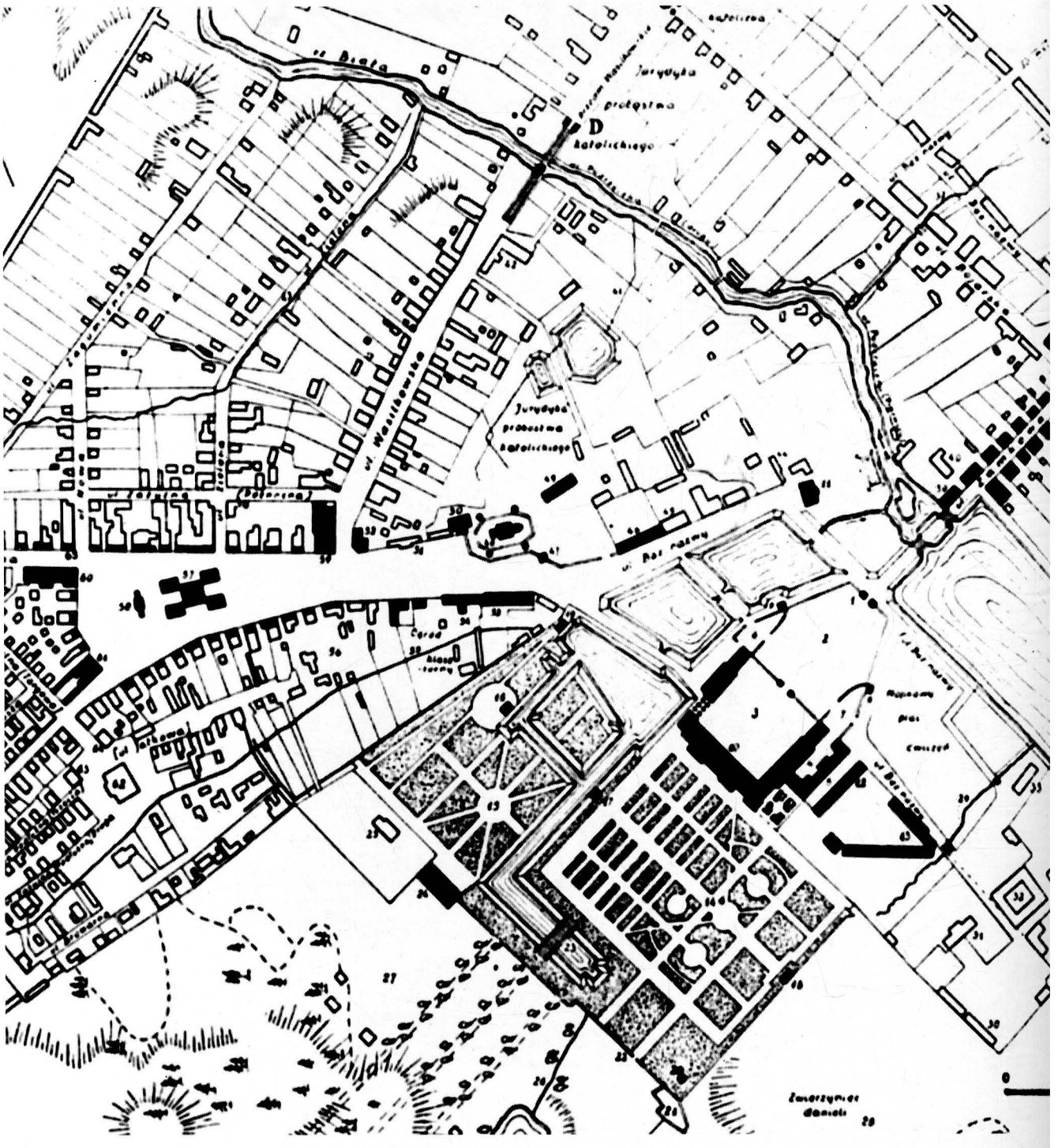

33. Plan Białegostoku w końcu XVIII stulecia - rekonstrukcja J. Glinki; Skala 1:2500; J. Glinka, Plan Białegostoku w końcu XVIII stulecia, „Studia z historii budowy miast", Warszawa 1955, s. 203.

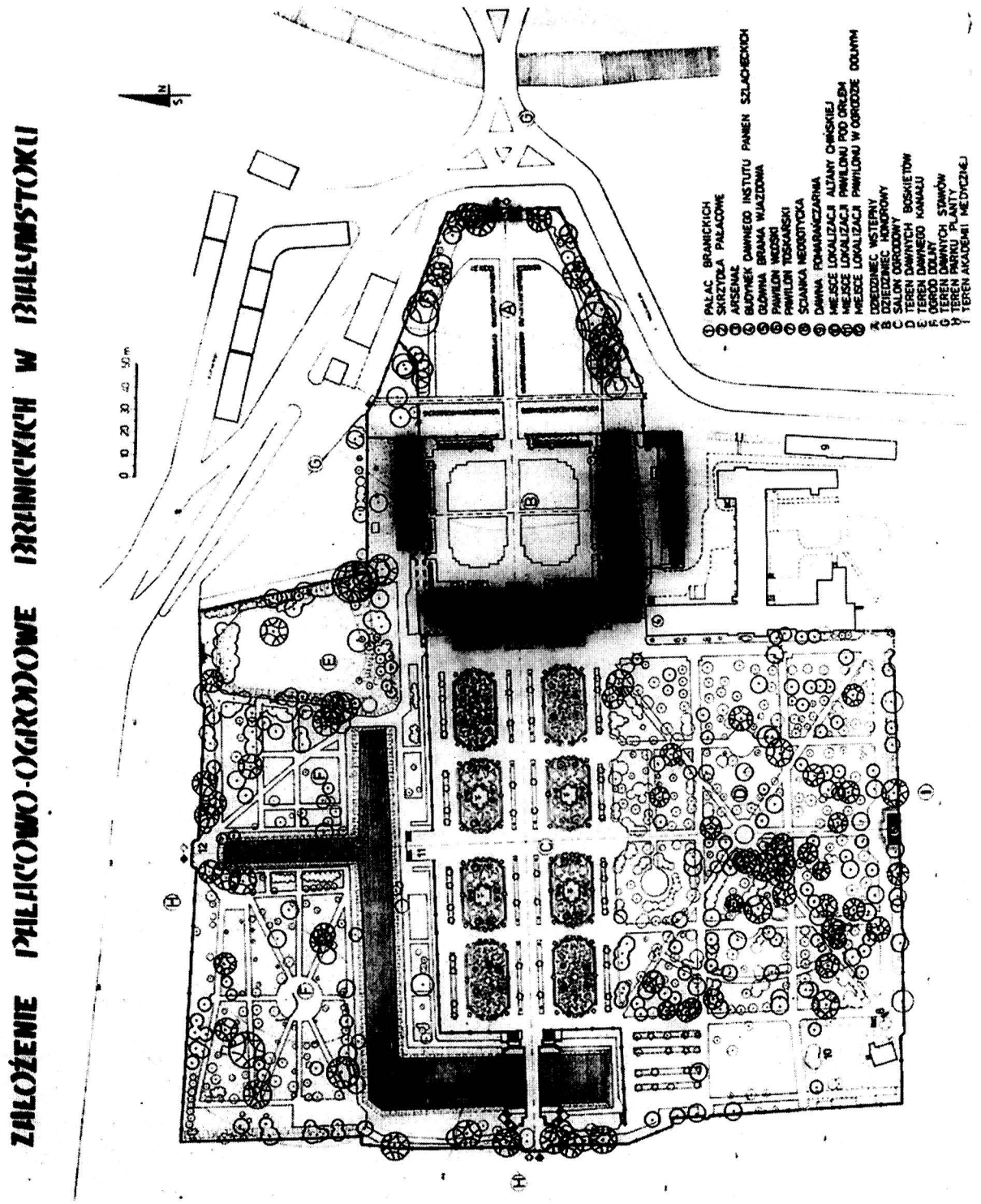

34. „Plan lesnych dač Belostokskago imenija i prinadležaščich k onomu dereven .sostavlen v 1808-om Godu. Kopirovan Zemlerom Detlofom v 1825 Godu"; Skala 1:10500; AGAD, Zb. Kart. 552/26.2. /nr K-17/. Neg. OW PSOZ Białystok nr 2632.

35. Białystok.
Park Branickich. Korpus główny pałacu - elewacja północna. Projekt Jana Zygmunta Deybla [?]-ok. 1730 r.
Według nieistniejącego dziś rysunku, do 1944 r. przechowywany w BUW, gabinet Rycin,
Zbiory Króla Poniatowskiego.
Fotokopia w ODZ Warszawa, Teki Glinki 70, tabl. IV.
Fotokopia, neg. OW PSOZ Białystok nr D 2542.

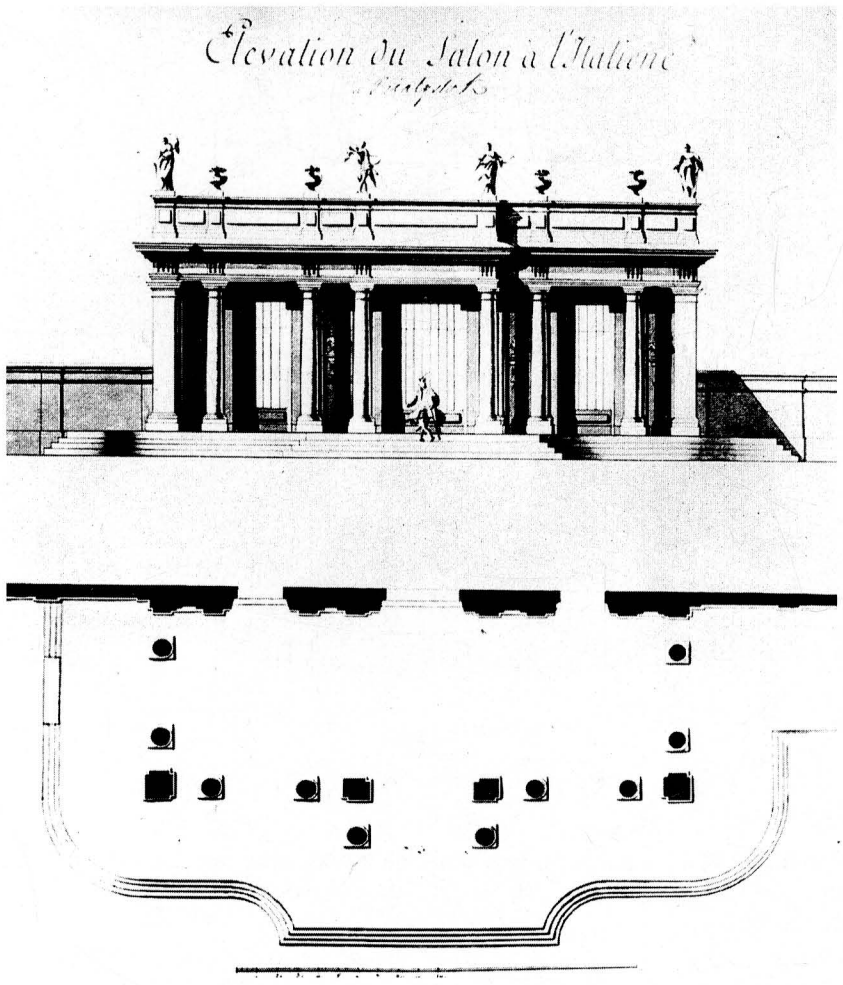

36. Białystok.
Park Branickich. Pawilon włoski, rzut i elewacja [projekt ?] - I poł. XVIII w. ODZ Warszawa, Teki Glinki 236, fot. 2.
Fotokopia, neg. OW PSOZ Białystok nr D 2541.

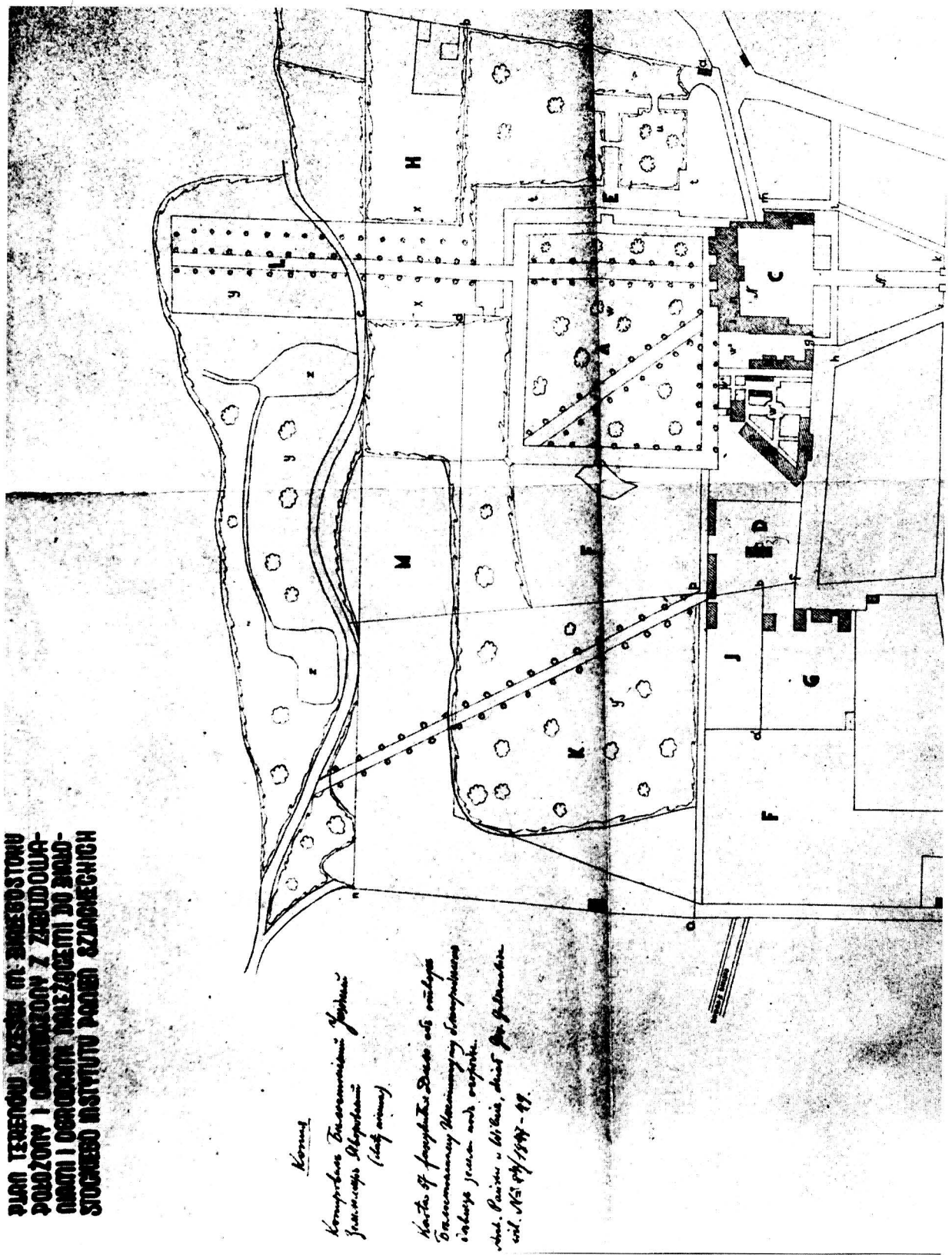

37. Białystok.
Park Branickich. Plan terenów części m. Białegostoku położony i ograniczony z zabudowaniami należącymi do Białostockiego Instytutu Panien Szlacheckich. Kopia. Javorovskij [bez daty]. Kopia planu w ODZ Warszawa, Teki Glinki 283 s. 4.
Fotokopia, neg. OW PSOZ Białystok nr D 2552.

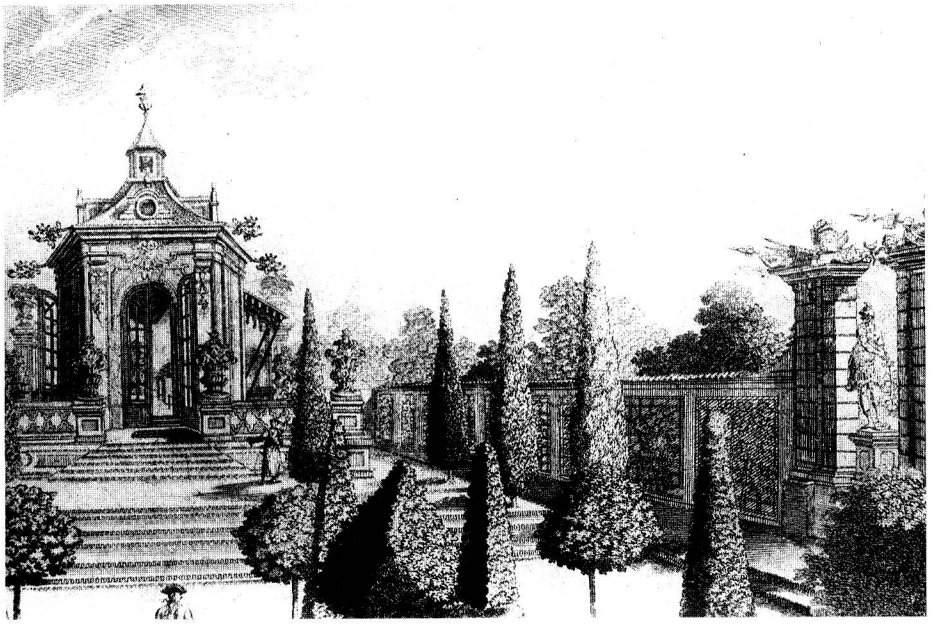

38. Białystok. Park Branickich.
Altana „chińska" w ogrodzie górnym na
miedziorycie Rentza z ok. 1750 r. Fotografia z 1934 r. ODZ Warszawa, Teki Glinki 236, fot. 59. Fotokopia, neg. OW PSOZ Białystok nr D 2539.

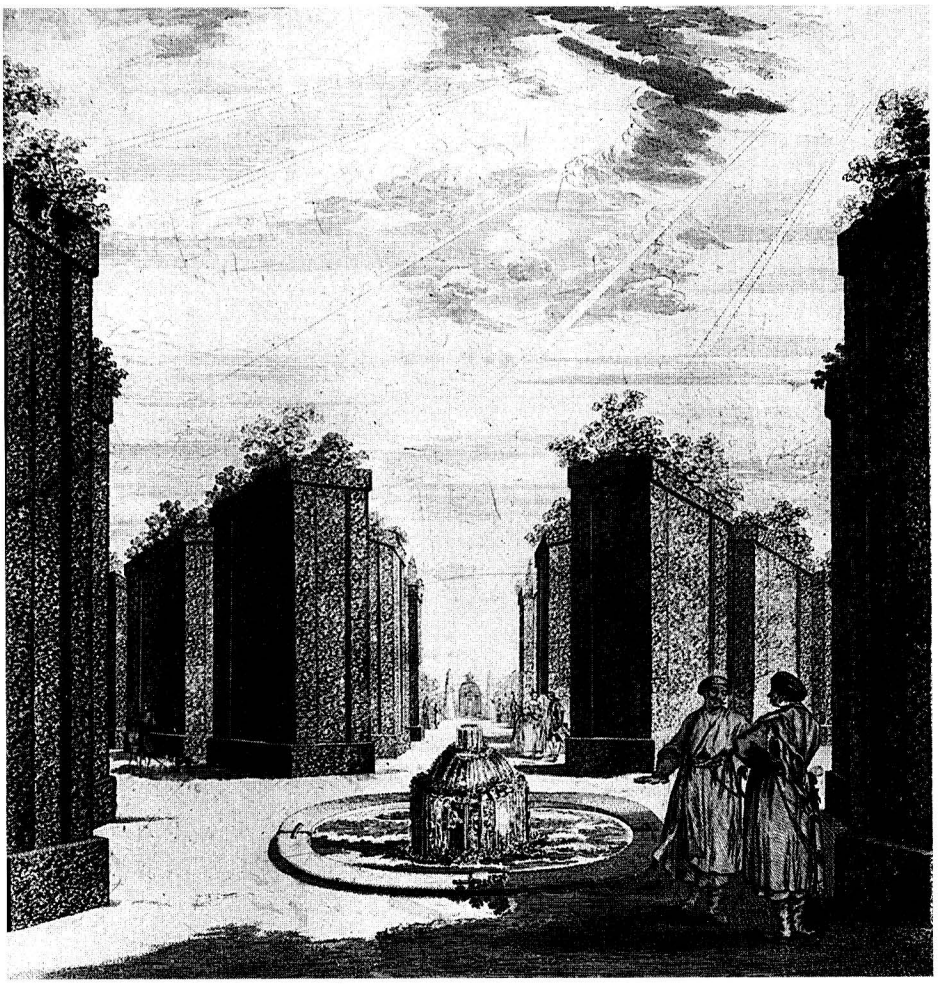

39. Białystok
Park Branickich. Fragment ogrodu górnego, w oddali Pawilon pod Orłem.
BUW, Gabinet Rycin, Zbiory z Łańcuta, Inw. G. R. 1887, odcz. F. II
Neg.OW PSOZ Białystok nr D 2537

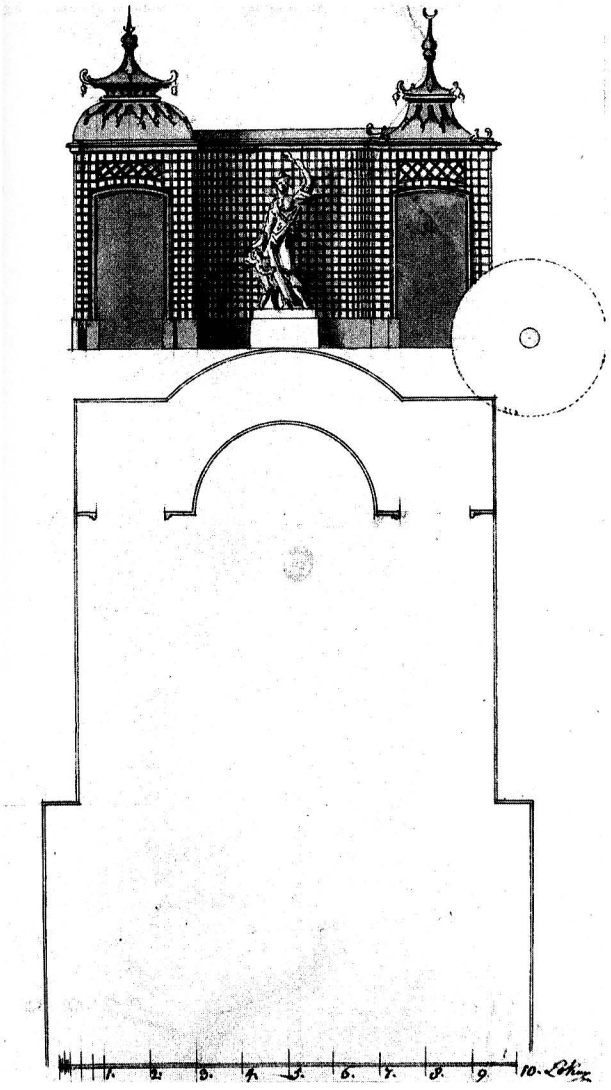

40. Białystok
Park Branickich. Pawilon włoski, rzut i elewacja (projekt ?) - I poł. XVII w.
ODZ Warszawa, Teki Glinki 236, fot.2
Fotokopia neg. OW PSOZ Białystok nr D 2541

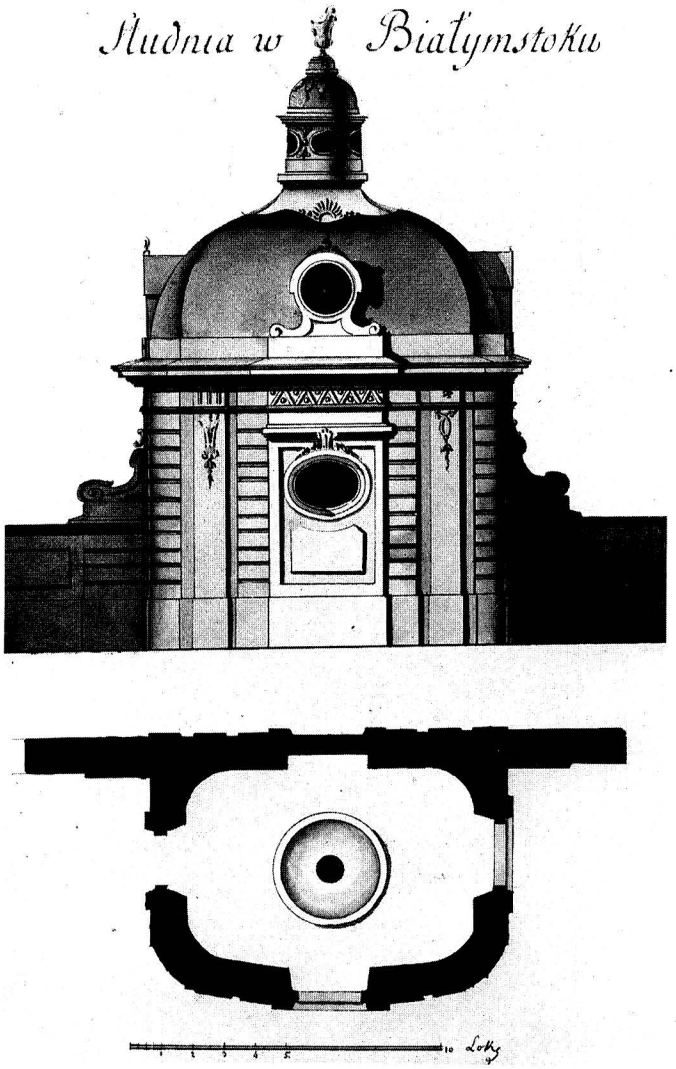

41. Białystok.
Park Branickich. Studnia przy murze wstępnego dziedzińca pałacowego - rzut i elewacja frontowa.
Projekt z ok. poł. XVIII w. BUW, gabinet Rycin, Zbiory Króla Poniatowskiego 187, nr 134.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2723.

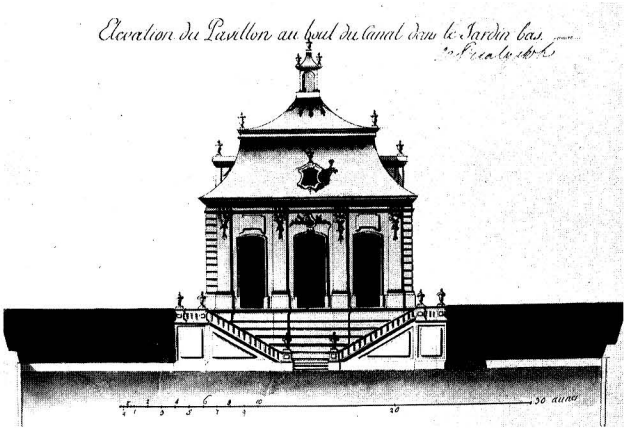

42. Białystok.
Park Branickich. Pawilon przy kanale w ogrodzie dolnym - elewacja frontowa. Zapewne przerysowane z projektu Jana Zygmunta Deybla z ok. 1730 r. BUW, Gabinet Rycin, Zbiory Króla Poniatowskiego 187 nr 131.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2726.

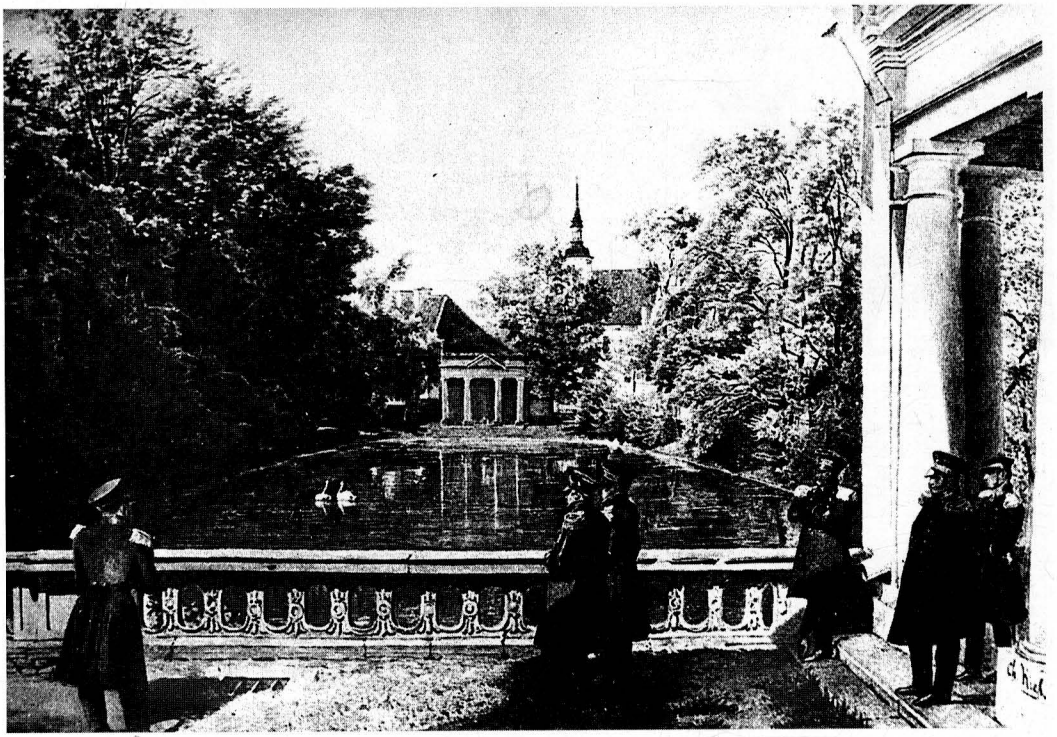

43. Białystok.
Park Branickich. Widok z tarasu ogrodu górnego na sadzawkę lustrzaną w ogrodzie dolnym, pawilon toskański, a w tle kościół katolicki i gmach klasztoru S.S. Miłosierdzia.
Akwarela zatytułowana: „Wizyta W. Ks. Konstantego w Białymstoku",
którą namalował Ch. Kiel w 1831 r. W posiadaniu Muzem Wojska Polskiego.
/IUA nr 983-a/8/.Fotokopia z ODZ Warszawa, Teki Glinki 236, fot. 60.
Fotokopia, neg. OW PSOZ Białystok nr D 2515.

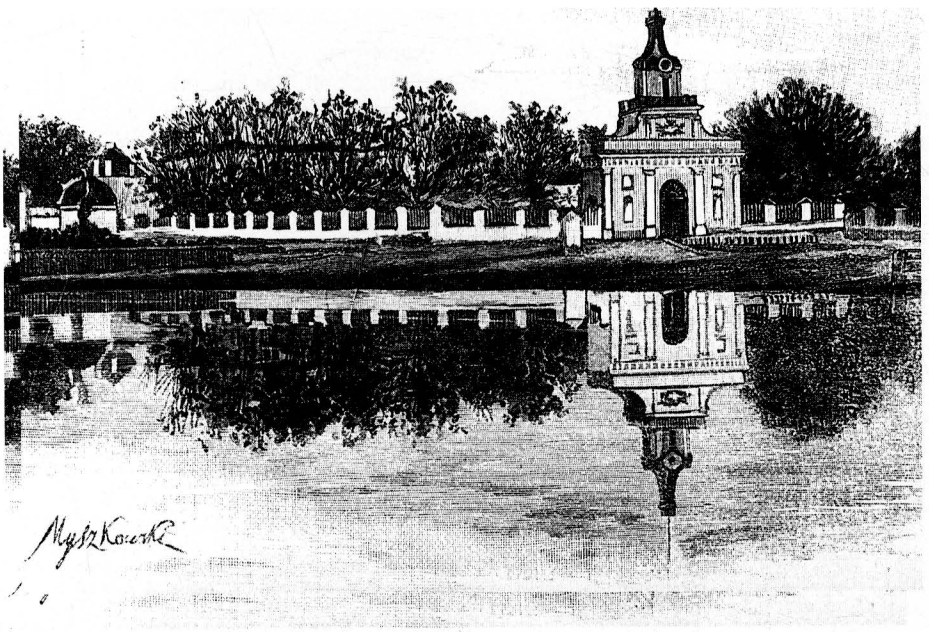

44. Białystok.
Park Branickich. Staw przed pałacem, główna brama wjazdowa i zieleń na dziedzińcu wstępnym. Rysunek Myszkowskiego z 1887 r. „Kłosy" 1887 r. s. 100. Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2660.

46. Białystok.
Park Branickich. Neogotycka kaplica w górnym ogrodzie. Widok z lat 30-tych XX w. Przedstawienie Matki Boskiej Miłosierdzia zamalowane zostało w latach 70-tych XX w.
ODZ Warszawa, Teki Glinki 235, fot. 130.
Fotokopia neg. OW PSOZ Białystok nr D 2516.

45. Białystok.
Park Branickich. Rzeźba z I poł. XVIII w. w ogrodzie górnym. ODZ Warszawa, Teki Glinki, fot. 69.
Fotokopia, neg. OW PSOZ Białystok nr D 2528.

47. Białystok.
Park Branickich. Górny ogród i pałac. Zdjęcie W. Paszkowskiego z 1946 r.
OW PSOZ Białystok neg. M/19/1635/1.

48. Białystok.
Park Branickich. Sfinks. Fot. W Paszkowski, 1946 r.
Neg. OW PSOZ Białystok M/19/1635/4 .

49. Białystok.
Park Branickich. Widok na dziedzińce i pałac z głównej bramy wjazdowej - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2031.

50. Białystok.
Park Branickich. Widok z pałacu na salon ogrodowy - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2041.

51. Białystok.
Park Branickich. Widok z dziedzińca wstępnego na bramę z Herkulesami, dziedziniec honorowy i pałac - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2033.

52. Białystok.
Park Branickich. Widok z dziedzińca wstępnego na główną bramę pałacową - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2036.

53. Białystok.
Park Branickich. Ogród dolny - widok wzdłuż kanału na północną bramę ogrodową - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2035.

54. Białystok.
Park Branickich.
Widok wzdłuż głównej osi kompozycji na bramę do ogrodu górnego, salon ogrodowy i pałac - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2049.

55. Białystok.
Park Branickich. Widok od zach. na pawilon włoski - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2044.

56. Białystok.
Park Planty. Bulwar wzdłuż ulicy Legionowej przy zbiegu z bulwarem wzdłuż ul. Sadowej (ob. Akademickiej). Widoczne są osiemnastowieczne drzewa z ogrodu pałacowego. Fotografia z lat 30-tych XX w. (po 1933 r.).
Muzeum Okręgowe w Białymstoku. Kolekcja negatywów szklanych.
Fotokopia, neg. OW PSOZ Białystok nr D 2401.

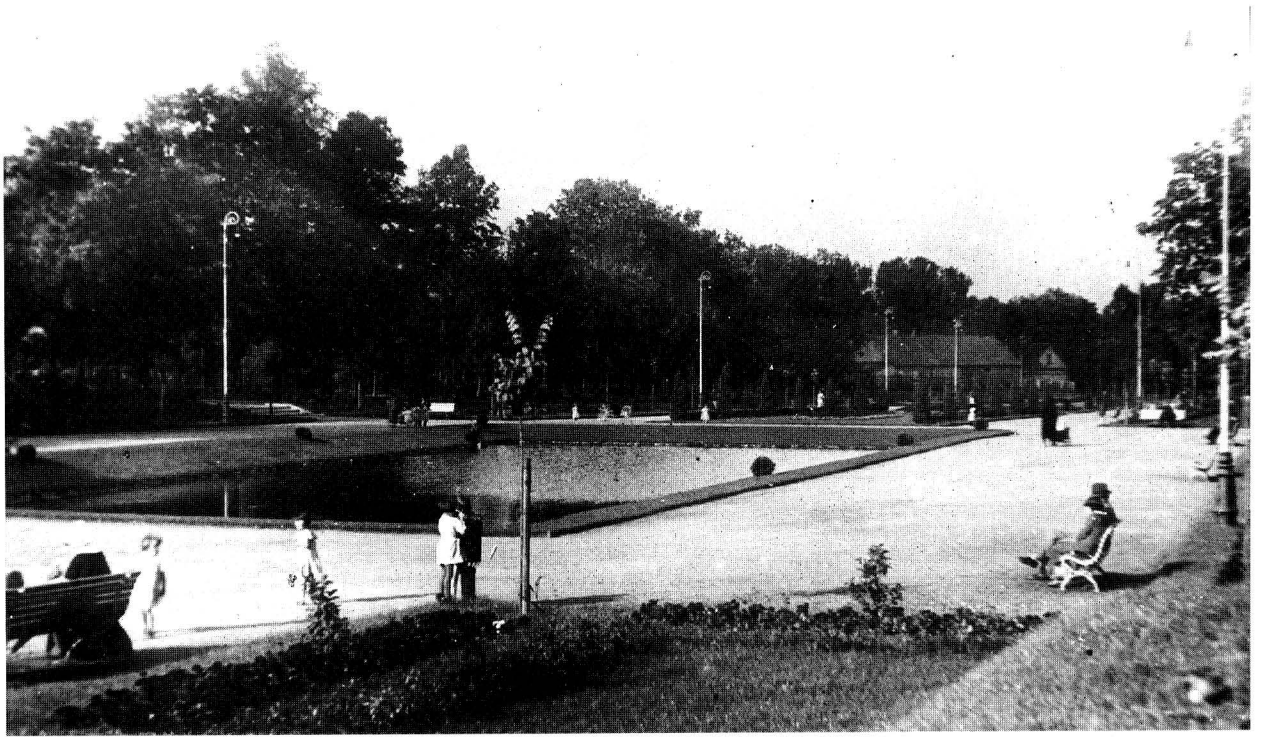

57. Białystok.
Park Planty. Główna aleja spacerowa w latach 30-tych XX w. Muzeum Okręgowe w Białymstoku. Kolekcja negatywów szklanych.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2392.

58. Białystok.
Park Planty. Główna aleja spacerowa im. Zyndrama Kościałkowskiego ok. 1933 r. Widokówka ze zbiorów L. Postołowicza.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2395.

59. Białystok.
Park Planty. Widok wzdłuż głównej osi kompozycji w kierunku Parku Starego - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2054.

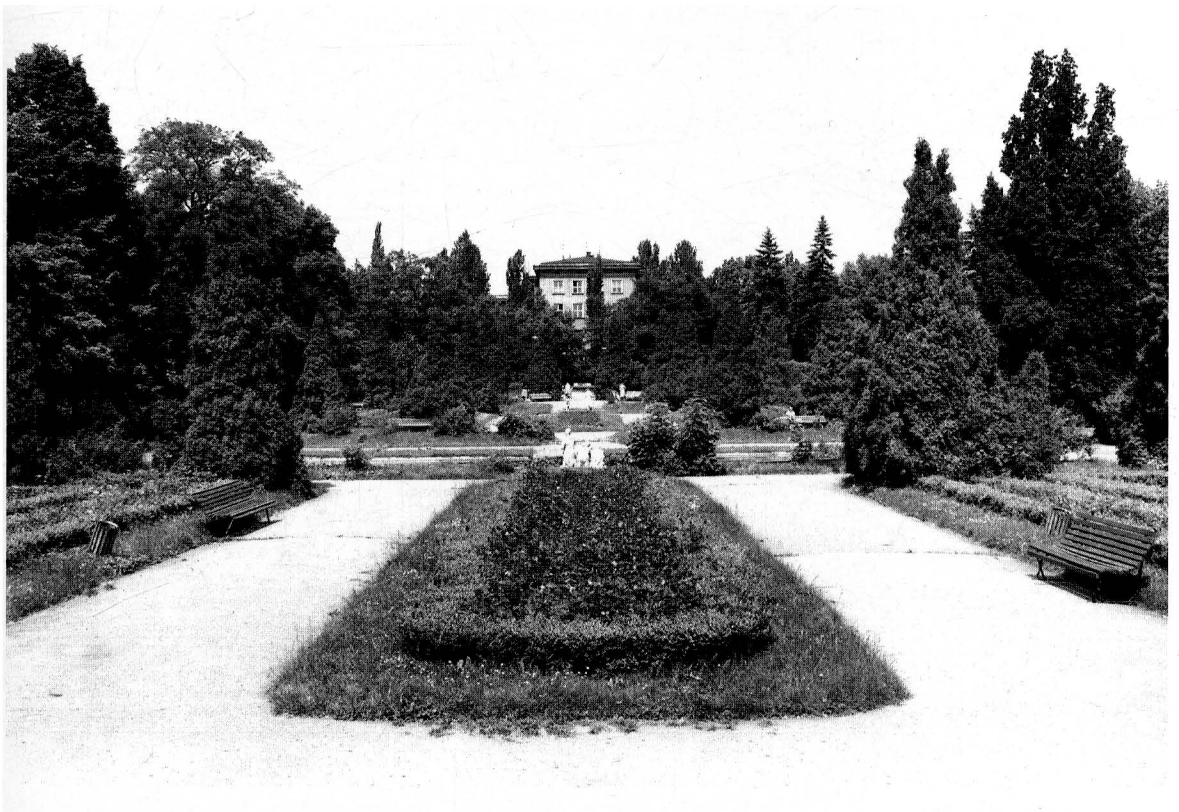

60. Białystok.
Park Planty. Widok od południa na rozarium - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2051.

61. Białystok.
Park Planty. Stara aleja klonowo-jesionowa - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2047.

62. Białystok.
Park Stary. Młode nasadzenia i obwodnica spacerowa „Ogrodu Miejskiego" ok. 1900 r.
Fotografia - AP Białystok, Fototeka I - 23.
Fotokopia neg. OW PSOZ Białystok nr D 2402.

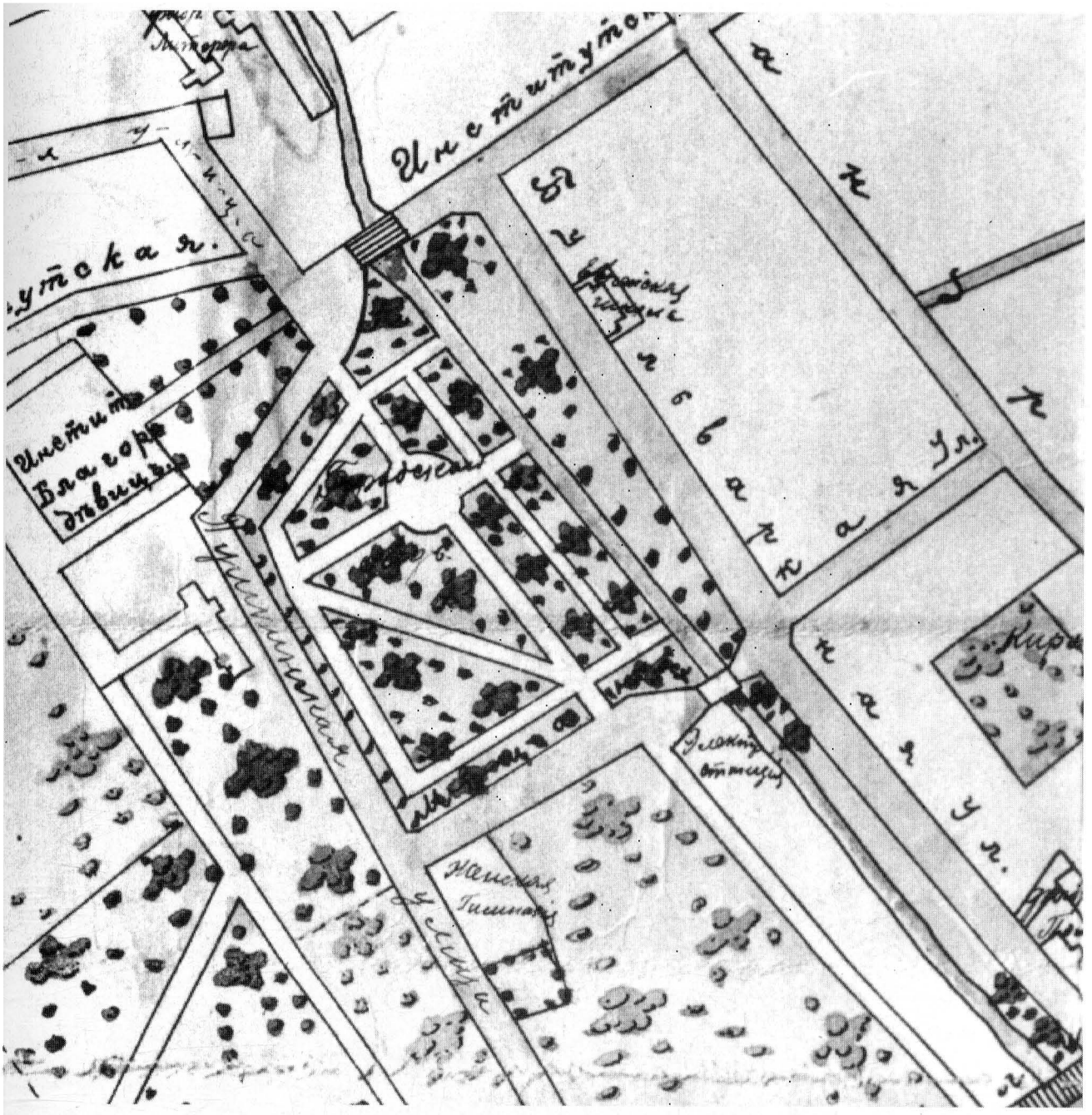

63. Białystok.
Park Stary. Schemat układu parku na planie miasta. „Plan goroda Belostoka" ok. 1900 r. - fragment. AP Białystok, Akta miasta Białegostoku, 137.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2466.

64. Białystok.
Park Stary. Fontanna i pawilon restauracyjny na pocz. lat 30-tych XX w. Muzeum Okręgowe w Białymstoku, Kolekcja negatywów szklanych.
Fotokopia, neg. OW PSOZ Białystok nr D 2398.

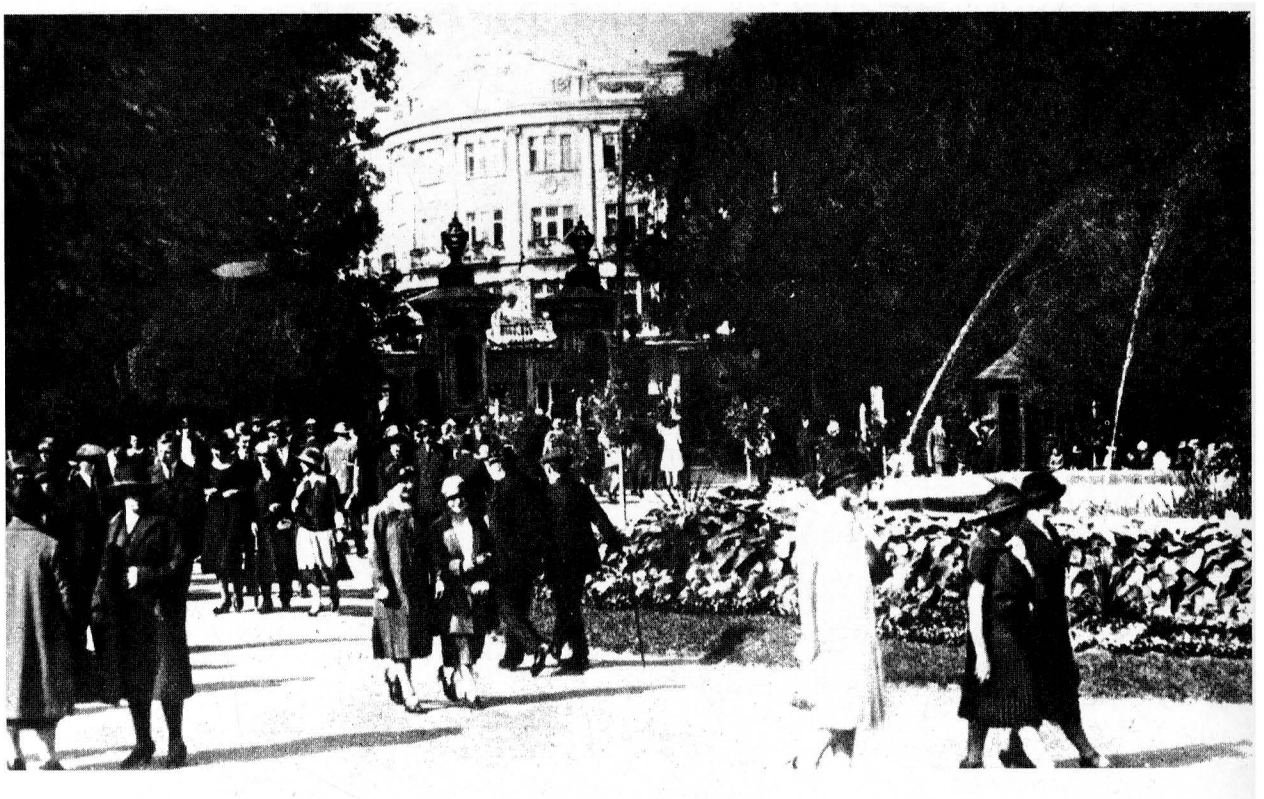

65. Białystok.
Park Stary. Świąteczny tłum białostoczan przy fontannie w głównej alei ogrodu; w tle brama główna i hotel „Ritz". Fotografia, Muzeum Okręgowe w Białymstoku MBHI/1178.
Fotokopia neg. OW PSOZ Białystok nr D 2370, D 2403.

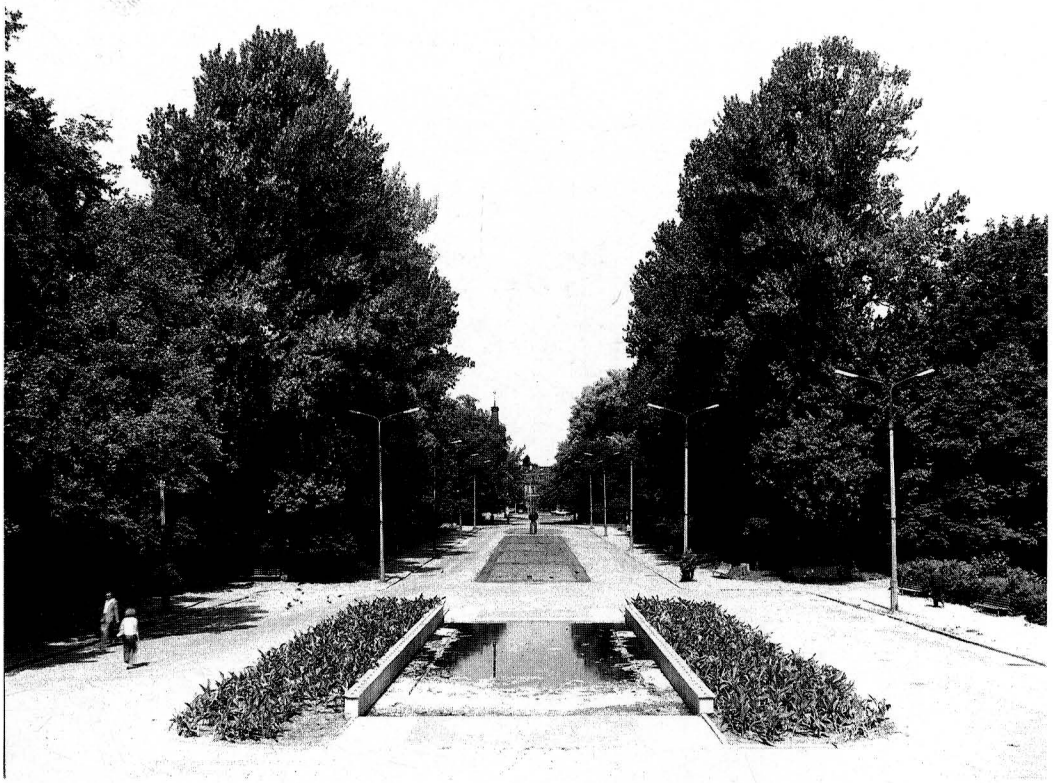

66. Białystok.
Park Stary. Widok od teatru wzdłuż głównej osi kompozycyjnej parku - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2081.

67. Białystok.
Park Stary. Widok od pd. - zach. na wnętrze pd. - zach. części parku - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2082.

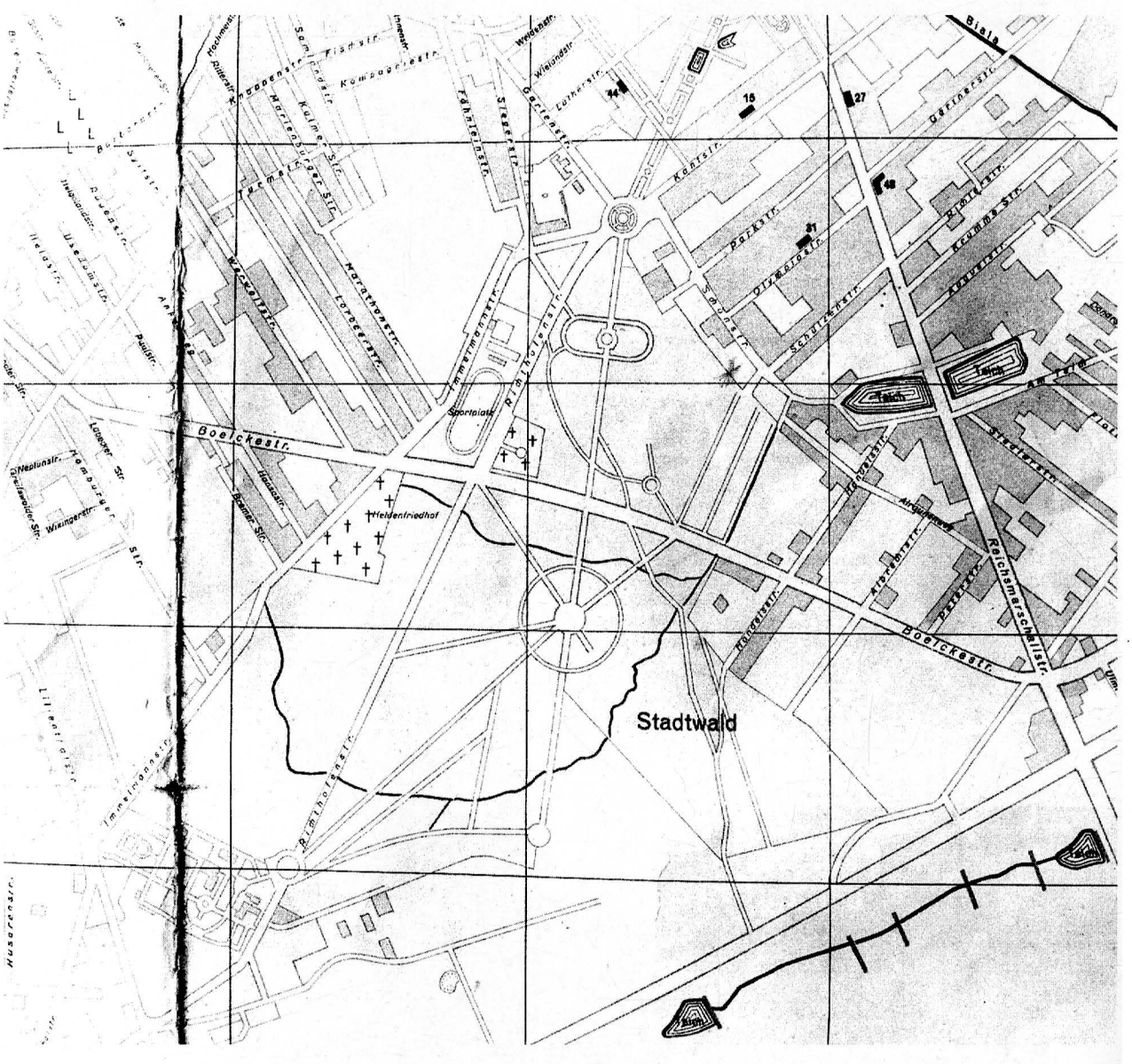

68. Białystok.
Park Zwierzyniecki. Park 3 Maja w Lesie Zwierzynieckim. „Plan der Stadt Bialystok" - fragment. AP Białystok, Akta Miasta Białegostoku 139.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2456, D 2472 [fragmenty].

69. Białystok.
Park Zwierzyniecki. Pawilon „Rozkosz" w Parku Zwierzynieckim w 1895 r. (Inteligencja polska miasta Białegostoku na majówce). Fotografia A. Sołowiejczyka. Zbiory P. Sawickiego.
Fotokopia neg. OW PSOZ Białystok nr D 2547.

70. Białystok.
Park Zwierzyniecki. Wnętrze parku z pomnikiem poległych żołnierzy 42 Białostockiego Pułku Piechoty, dłuta Jakuba Juszczuka, odsłoniętym w 1930 r. Zdjęcie z lat 30-tych XX w. Muzeum Okręgowe w Białymstoku, Kolekcja negatywów szklanych.
Fotokopia, neg. BBiDZ nr D 2381.

71. Białystok.
Park Zwierzyniecki. Jedno z wnętrz parku (widok w kierunku południowym)
- stan z 1988 r. Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2215.

72. Białystok.
Park Zwierzyniecki. Widok od pn. - wsch. na wnętrze wschodniej części parku
- stan z 1988 r. Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2219.

73. Białystok.
Park Zwierzyniecki. Widok wzdłuż głównej osi kompozycji na kamień pamiątkowy - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2222.

74. Białystok.
Park Zwierzyniecki. Widok od pd. - zach. na cmentarz wojskowy - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2223.

75. Białystok.
Dojlidy - ogród przy pałacu Hasbachów. Widok przez staw na ogród i pałac - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2073.

76. Białystok.
Dojlidy - ogród przy pałacu Hasbachów. Wnętrze starej, czterorzędowej alei lipowej - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2074.

77. „Mapa Folwarków Dojlickiego i Sobolewskiego... przez Barona Franciszka du Puget,... dnia 1 Octobris 1760 anno", Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Gabinet Rycin, Zbiory Króla Poniatowskiego 187, nr 157 /nr 5-8/.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2744.

78. Białystok.
Dojlidy - park pałacowy. Gazon na podjeździe i pałac - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2068.

79. Białystok.
Dojlidy - park pałacowy. Widok przez duży staw na park i pałac
- stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2078.

80. Białystok.
Dojlidy - park pałacowy. Aleja lipowa przy jednej z dróg spacerowych w centralnej części parku - stan z 1988 r.
Neg. BBiDZ. Białystok nr D 2063.

81. Bobra Wielka gm. Nowy Dwór.
Park dworski. Park i elewacja ogrodowa dworu. Fot. J. Bułhak 1937 r. [w:] W. Miłaszewska, Święty wiąz. Legenda Starych Kątów. Powieść, Poznań b.d.
Fotokopia, neg. OW PSOZ Białystok nr D 2345.

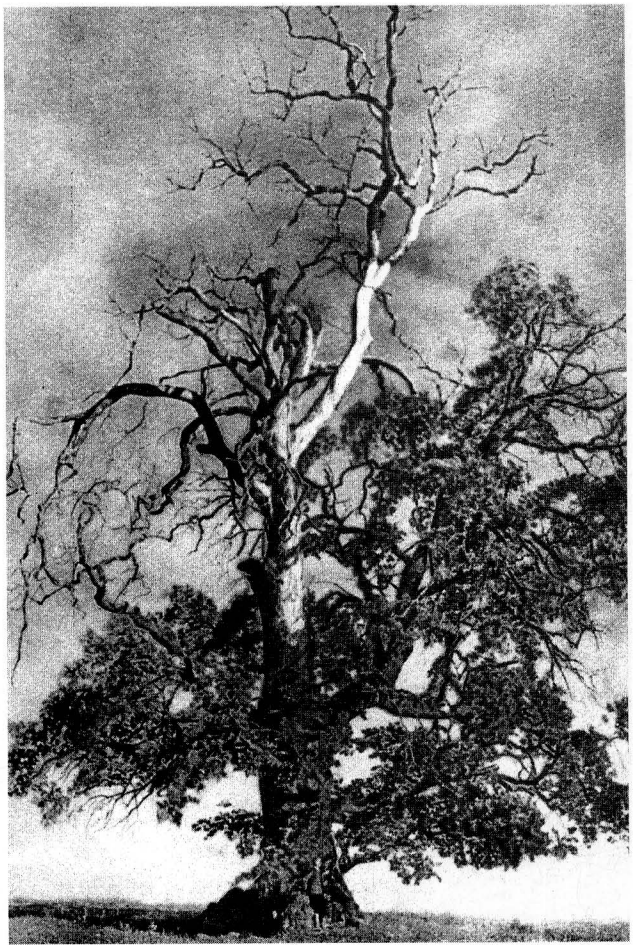

82. Bobra Wielka gm. Nowy Dwór.
Park dworski. Okaz około pięćsetletniego wiązu rosnącego w sąsiedztwie parku (za młynem). Fot. J. Bułhak, 1937 r [w:] W. Miłaszewska, Święty wiąz. Legenda Starych Kątów. Powieść. Poznań b.d. Fotokopia, neg OW PSOZ Białystok nr D 2350.

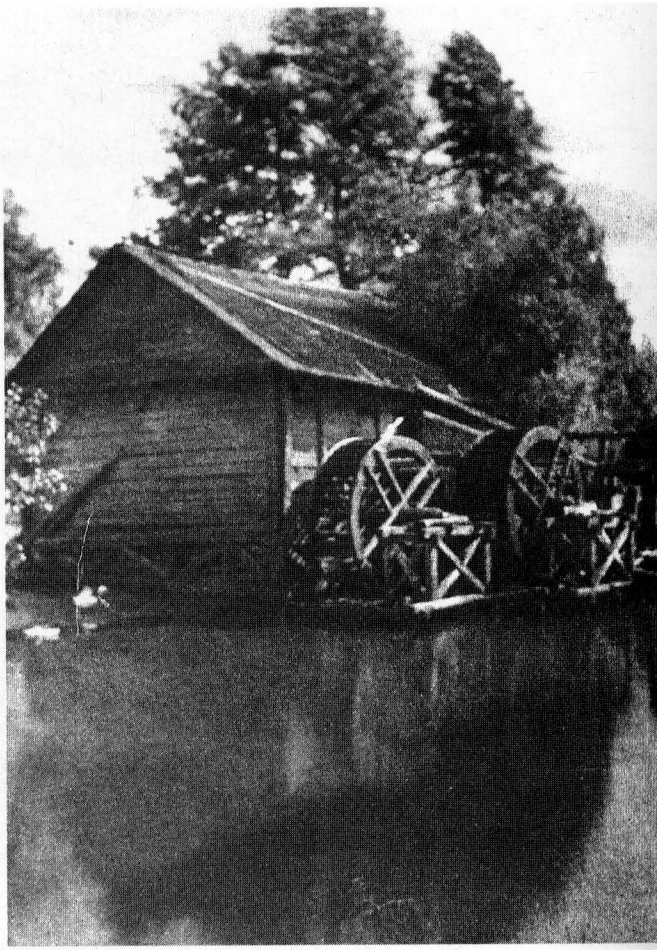

83. Bobra Wielka gm. Nowy Dwór.
Park dworski. Młyn nad Biebrzą. Fot. J. Bułhak, 1937 r. [w:] W. Miłaszewska, Święty wiąz. Legenda Starych Kątów. Powieść. Poznań b.d. Fotokopia, neg. OW PSOZ Białystok nr D 2354.

84. Bobra Wielka gm. Nowy Dwór.
Park dworski. Dwór w trakcie rozbiórki, 1984 r.
Neg. BBiDZ nr D 1803.

85. Bobra Wielka gm. Nowy Dwór.
Park dworski. Widok od strony dworu w kierunku pn. - wsch. na wnętrze parku - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1805.

86. Bobra Wielka gm. Nowy Dwór.
Park dworski. Widok na park od południowego wschodu - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1804.

87. Boćki gm. Boćki.
Ogród pałacowy. Widok przez dawny parter wodny na miejsce lokalizacji pałacu - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2159.

88. Bogdaniec gm. Zabłudów.
Park dworski. Widok od pd. - wsch. na dwór i podjazd - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2239.

89. Bogdaniec gm. Zabłudów.
Park dworski. Widok od wsch. na spichlerz stojący w parku - stan z 1988 r. W głębi staw parkowy.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2240.

90. Bogdaniec gm. Zabłudów.
Park dworski. Widok z dziedzińca gospodarczego w kierunku północnym - stan z 1988 r.
Po lewej stronie drzewostan otaczający wnętrze z podjazdem.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2241.

91. Boufałowo gm. Sokółka.
Ogród przy willi Hryckiewiczów. Widok z nasypu kolejowego na wnętrze ogrodu i willę wzniesioną przez Nikodema Hryckiewicza w 1921 r. - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2103.

92. Buzuny gm. Turośń Kościelna.
Ogród dworski. Widok przez kanał na wnętrze ogrodu i otaczającą je roślinność - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2029.

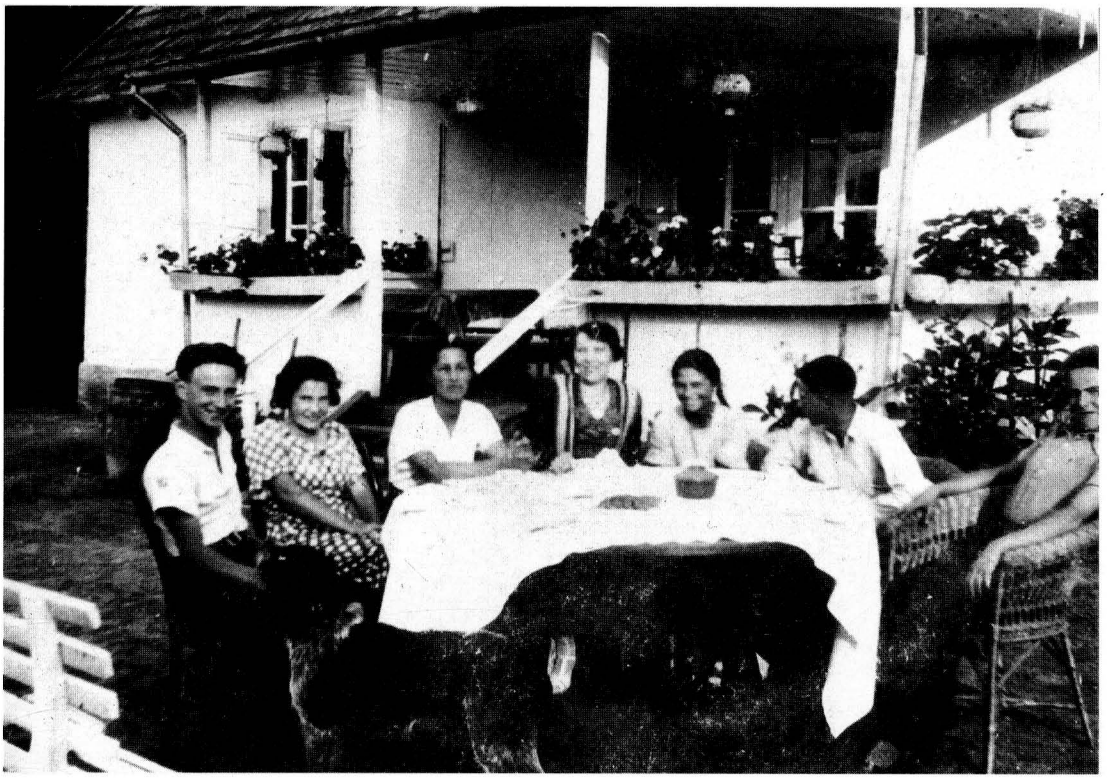

93. Bystre gm. Boćki.
Ogród dworski. Przed dworem w sierpniu 1936 r. siedzą (od lewej) Marcin i Marysia Messingowie (dzieci właścicielki majątku), oraz Leokadia Narbutt, Tatiana Messingowa (właścicielka) i inni.
Zdjęcie z kolekcji Leokadii Narbutt.
Fotokopia, neg. OW PSOZ Białystok nr D 2713.

94. Bystre gm. Boćki.
Ogród dworski. Widok od wschodu na iglicznie rosnące przy zach. granicy ogrodu - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2164.

95. Bystre gm. Boćki.
Ogród dworski. Kapliczka z figurą św. Jana Nepomucena - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2162.

96. Chojnowszczyzna gm. Nowy Dwór.
Ogród dworski. Widok na ogród od zachodu - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1806.

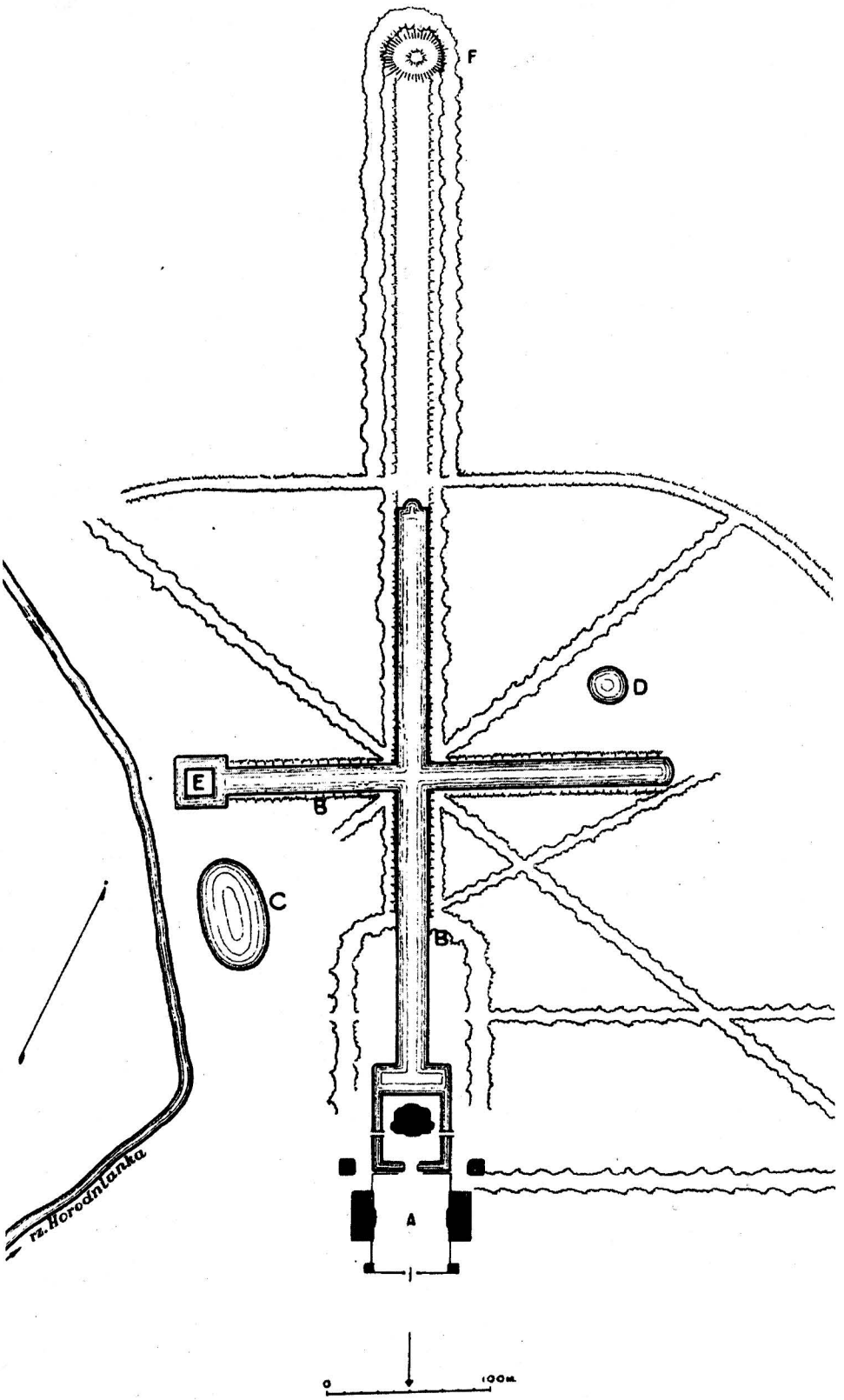

97. Choroszcz gm. Choroszcz.
Park pałacowy. Plan rezydencji letniej Jana Klemensa Branickiego według stanu z 1771 r. Rekonstrukcja J. Glinki. ODZ Warszawa, Teki Glinki 256 ryc. 101.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2584.

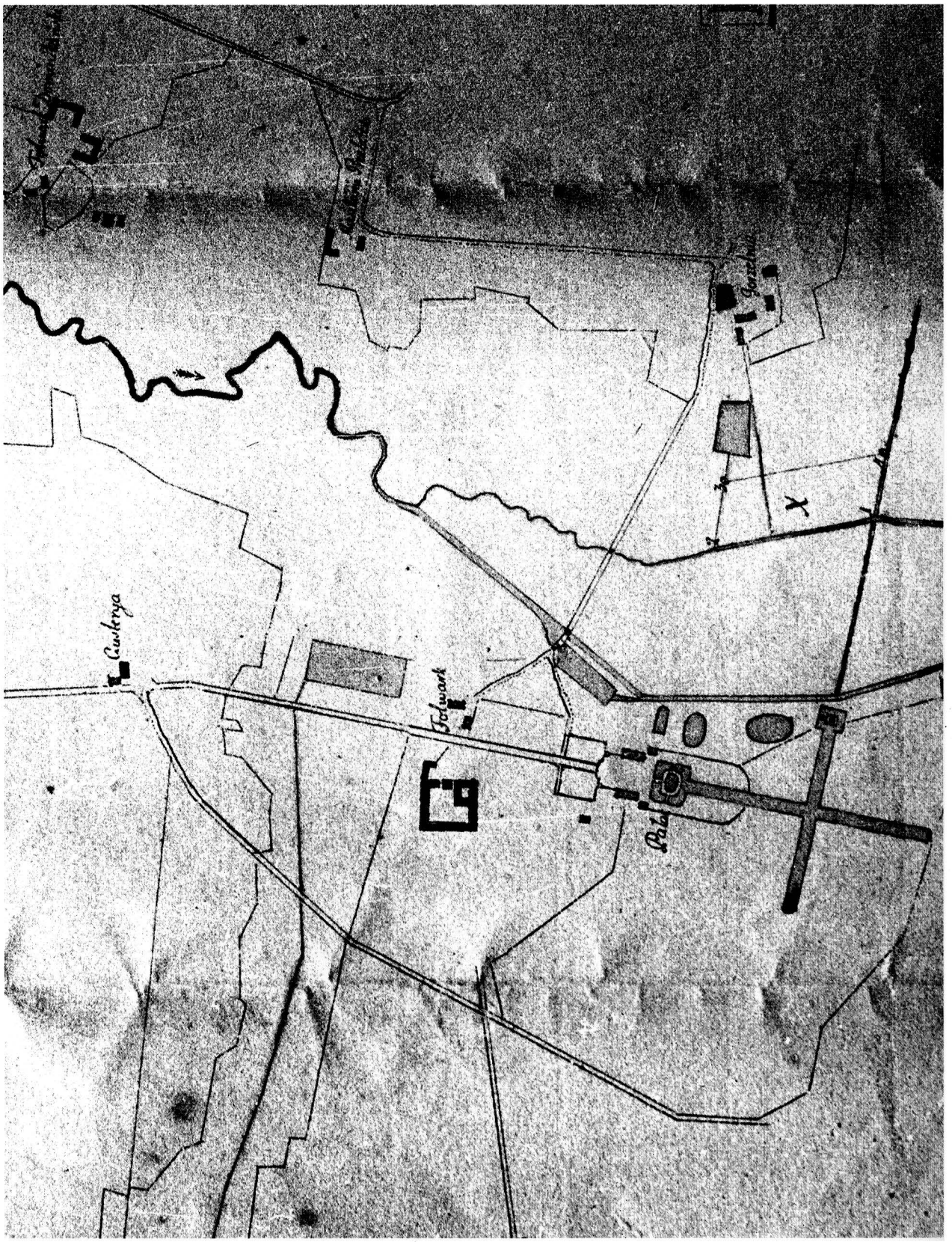

98. Choroszcz gm. Choroszcz.
Park pałacowy. Układ wodny i drożny Choroszczy wraz z sytuacją zabudowań i obiektami satelitarnymi - gorzelnią i austerią. „Eksplikacya Destynowanego Gruntu Wsi Zastawie P. Klemensowi Szaybie" z ok. 1827 r. AGAD, Archiwum Roskie 418.

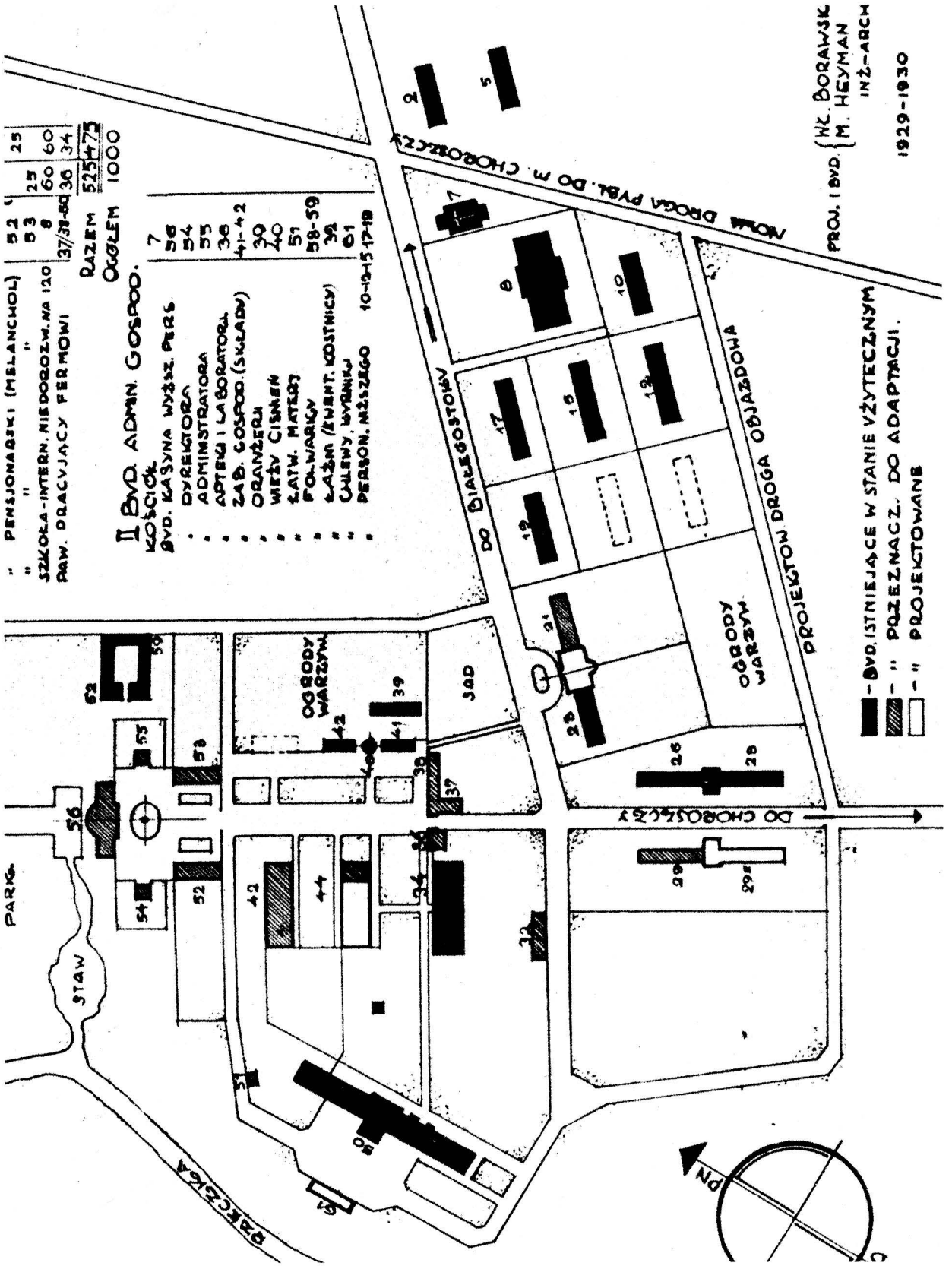

99. Choroszcz gm Choroszcz.
Park pałacowy. Część terenu ogrodów w trakcie adaptacji na potrzeby Szpitala Psychiatrycznego, na projekcie Wł. Borawskiego i M. Heymana z lat 1929-1930. Wł. Borawski, M. Heyman, Budowa Wojewódzkiego Białostockiego Zakładu Psychiatrycznego w Choroszczy, Warszawa 1930. Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2747.

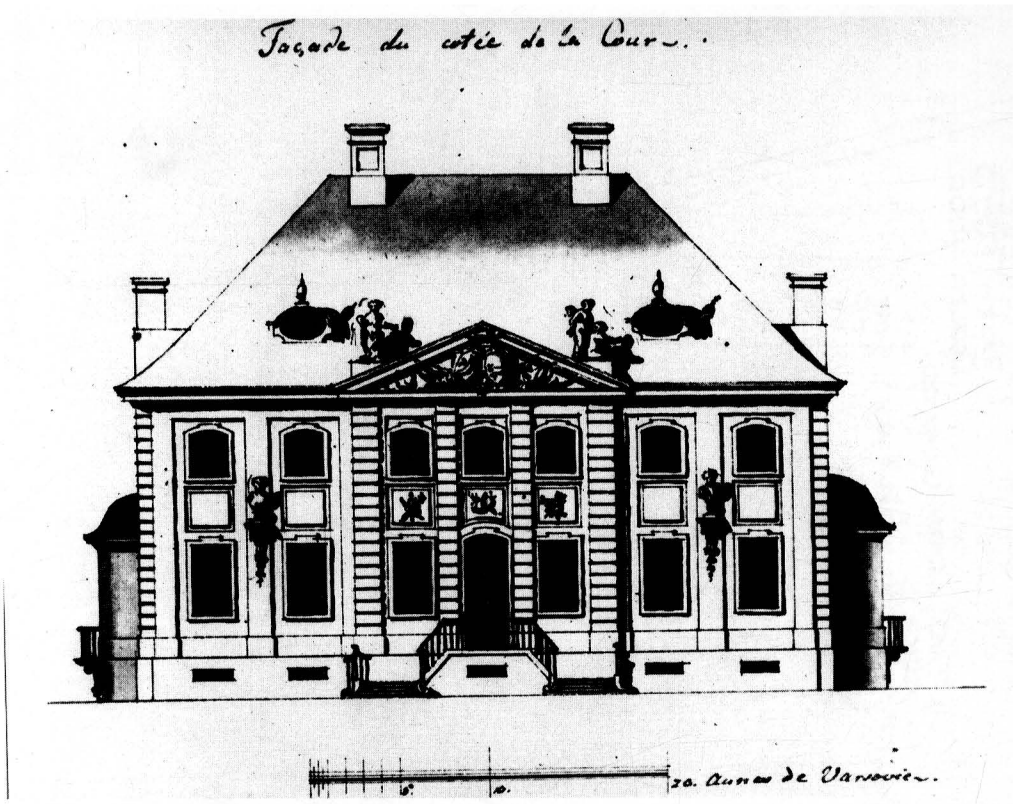

100. Choroszcz gm. Choroszcz.
Park pałacowy. Elewacja główna pałacu. Projekt Jana Zygmunta Deybla (?) z ok. 1748 r., budowli rozebranej w 1757 r. AA SSSR MUZEJ Leningrad rozdel I nr 7081/2
Fotokopia z 1958 r. ODZ Warszawa, Teki Glinki 256, fot. 10.
Fotokopia neg. OW PSOZ Białystok nr 2559.

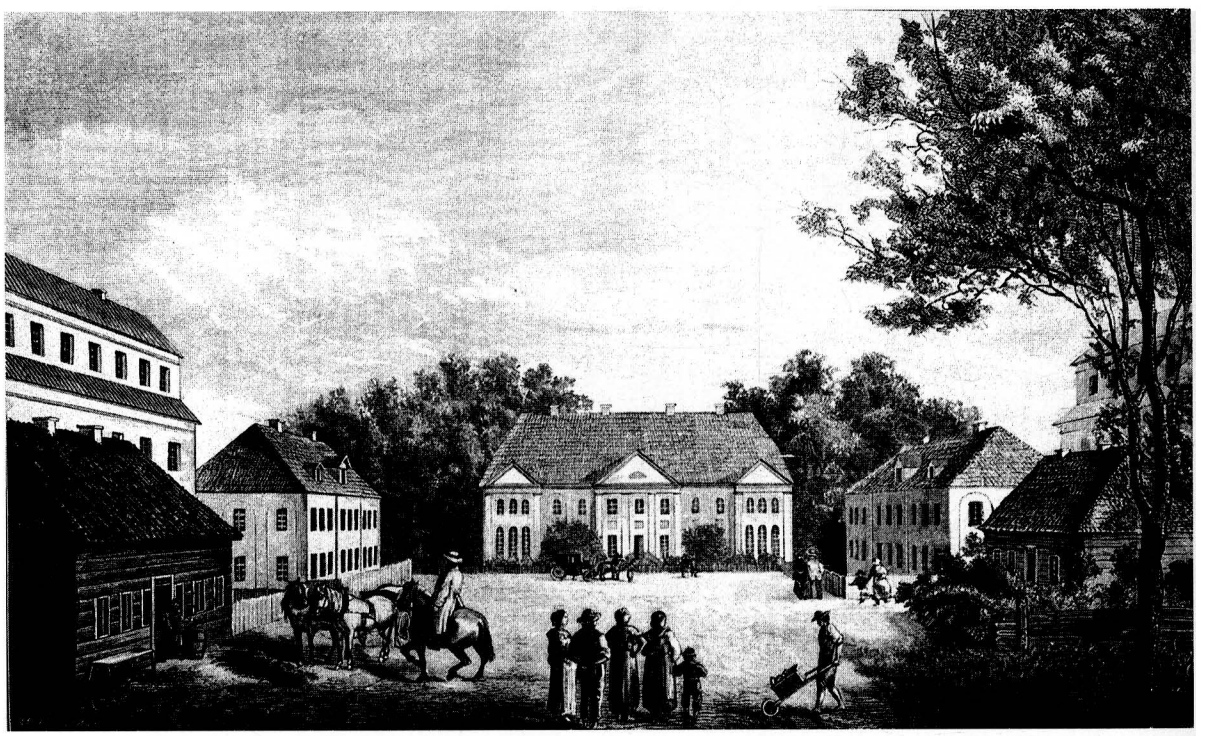

101. Choroszcz gm. Choroszcz.
Park pałacowy. Dziedziniec i pałac na rysunku M. Kluczewskiego z 1874 r.
[w:] Z. Gloger, Letni dworzec w Choroszczy, „Kłosy", 1874 r., nr 476.
Neg. OW PSOZ Białystok nr 2682.

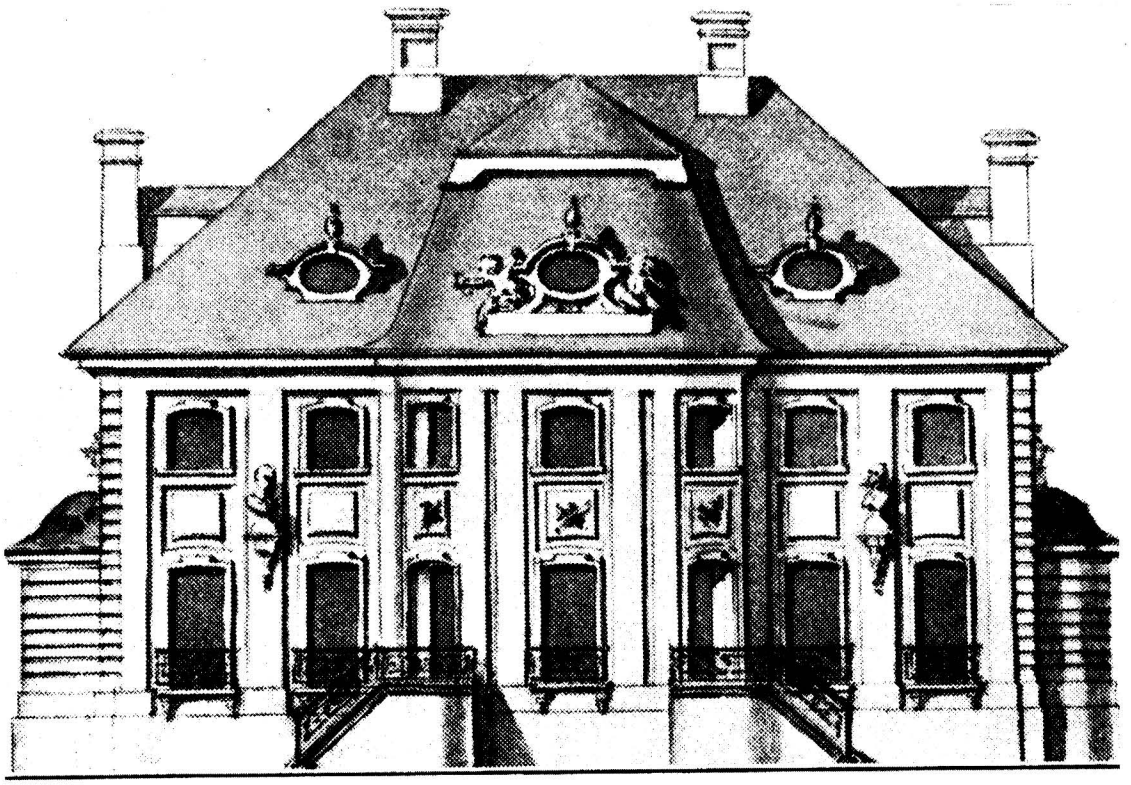

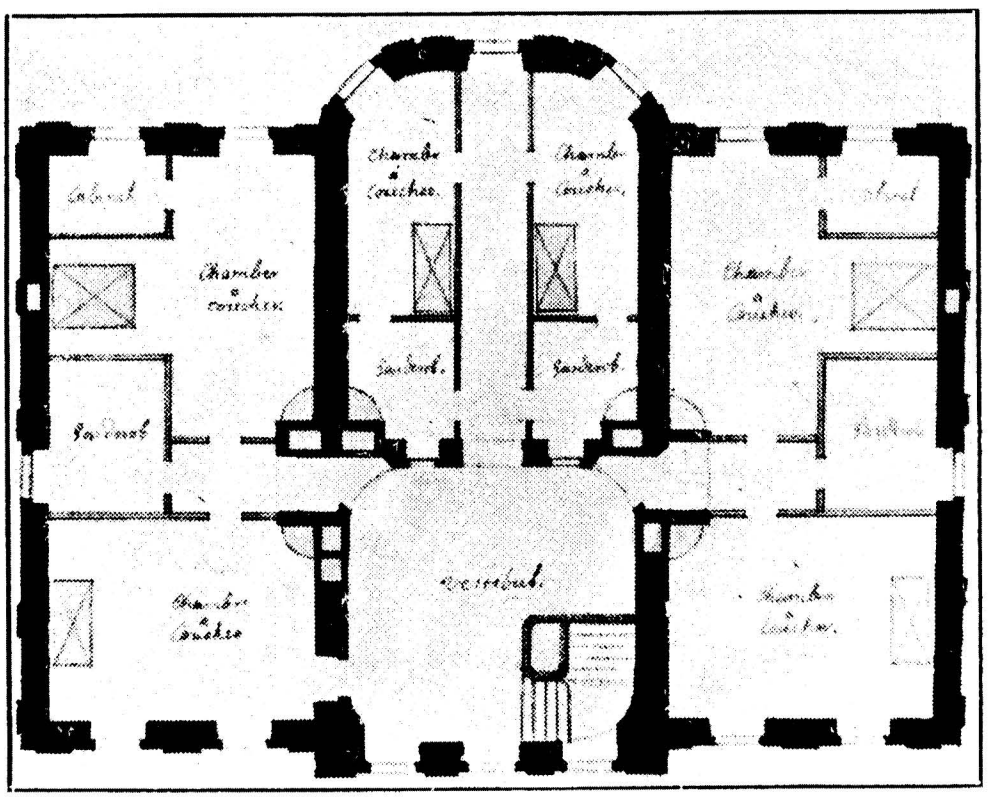

102. Choroszcz gm. Choroszcz.
Park pałacowy. Pałacyk Branickich - elewacja ogrodowa i rzut przyziemia.
Fotografia nieistniejącego. już rysunku z II połowy XVIII w. [do 1944 r. przechowywana w BUW, Gabinet Rycin, Zbiory Króla Poniatowskiego 187 nr 151 i 150].
ODZ Warszawa, Teki Glinki 256, fot. 3.
Fotokopia, neg. OW PSOZ Białystok nr D 2583.

103. Choroszcz gm. Choroszcz.
Park pałacowy. Fontanna z rzeźbą oraz podjazd
i dziedziniec przed pałacem.
Fot. sprzed 1915 r. Zbiory J. Antoniuka.
Fotokopia, neg. OW PSOZ Białystok nr D 2754.

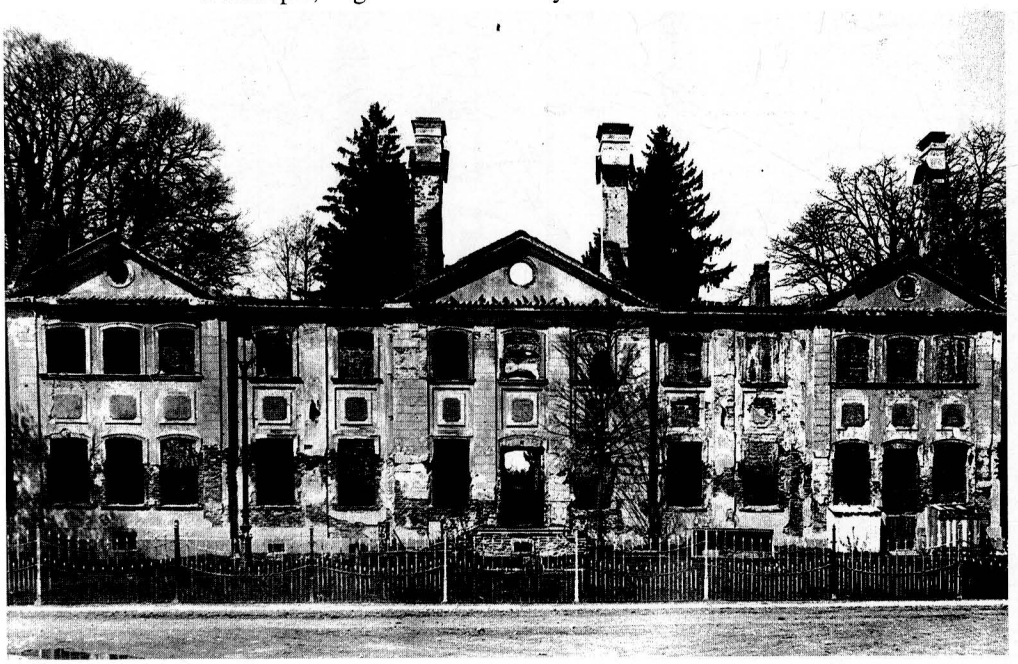

104. Choroszcz gm. Choroszcz.
Park pałacowy. Elewacja główna spalonego w 1915 r. pałacu - widok zap. z 1937 r.
ODZ Warszawa, Teki Glinki 235, fot. 17.
Fotokopia, neg. OW PSOZ Białystok nr D 2561.

105. Choroszcz gm. Choroszcz.
Park pałacowy. Aleja obiegająca salon ogrodowy.
Fot. J. Glinka 1937 r. ODZ Warszawa, Teki Glinki 256, fot. 29.
Fotokopia, neg. OW PSOZ Białystok nr D 2570.

106. Choroszcz gm. Choroszcz.
Park pałacowy. Wschodnia część „krzyżowego" kanału. Fot. J. Glinka 1937 r. ODZ Warszawa,
Teki Glinki 256, fot. 25. Fotokopia,
neg. OW PSOZ Białystok nr D 2568.

107. Choroszcz gm. Choroszcz.
Park pałacowy. Aleja biegnąca wzdłuż pn. – wsch. granicy parku.
Fot. J. Glinka, 1937 r. ODZ Warszawa, Teki Glinki 256, fot. 27.
Fotokopia, neg. OW PSOZ Białystok nr D 2562.

108. Choroszcz gm. Choroszcz.
Park pałacowy. Widok wzdłuż głównej osi kompozycyjnej parku,
od zakończenia kanału, w kierunku wzgórza widokowego.
Fot. J. Glinka, 1937 r. ODZ Warszawa, Teki Glinki 256, fot. 21.
Fotokopia, neg. OW PSOZ Białystok nr D 2564.

109. Choroszcz gm. Choroszcz.
Park pałacowy. Widok na pałac z wnętrza dawnych parterów - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2334.

110. Choroszcz gm. Choroszcz.
Park pałacowy. Widok z wyspy pałacowej w kierunku pn. - wsch. na jeden z dziewiętnastowiecznych budynków wzniesionych w sąsiedztwie pałacu stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2331.

111. Choroszcz gm. Choroszcz.
Park pałacowy. Widok w kierunku zachodnim z wnętrza wsch. części parku - stan współczesny.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2336.

112. Choroszcz gm. Choroszcz.
Park pałacowy. Widok od zachodu na sadzawkę z wyspą położoną na zach. od pałacu - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2341.

113. Czartajew gm. Siemiatycze.
Ogród dworski. Szpaler starych lip przy granicy jednej z kwater ogrodu i wierzby nad sadzawką - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1946.

114. Czartajew gm. Siemiatycze.
Ogród dworski.
Szpaler starych lip rosnących przy granicy ogrodu i fragment alei dojazdowej
stan - z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1945.

115. Czartajew Podleśny gm. Siemiatycze.
Ogród dworski. Widok na ogród i lipową aleję dojazdową - stan z 1988 r. Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1943.

116. Dębina gm. Krypno.
Ogród dworski. Widok na ogród z drogi dojazdowej - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2292.

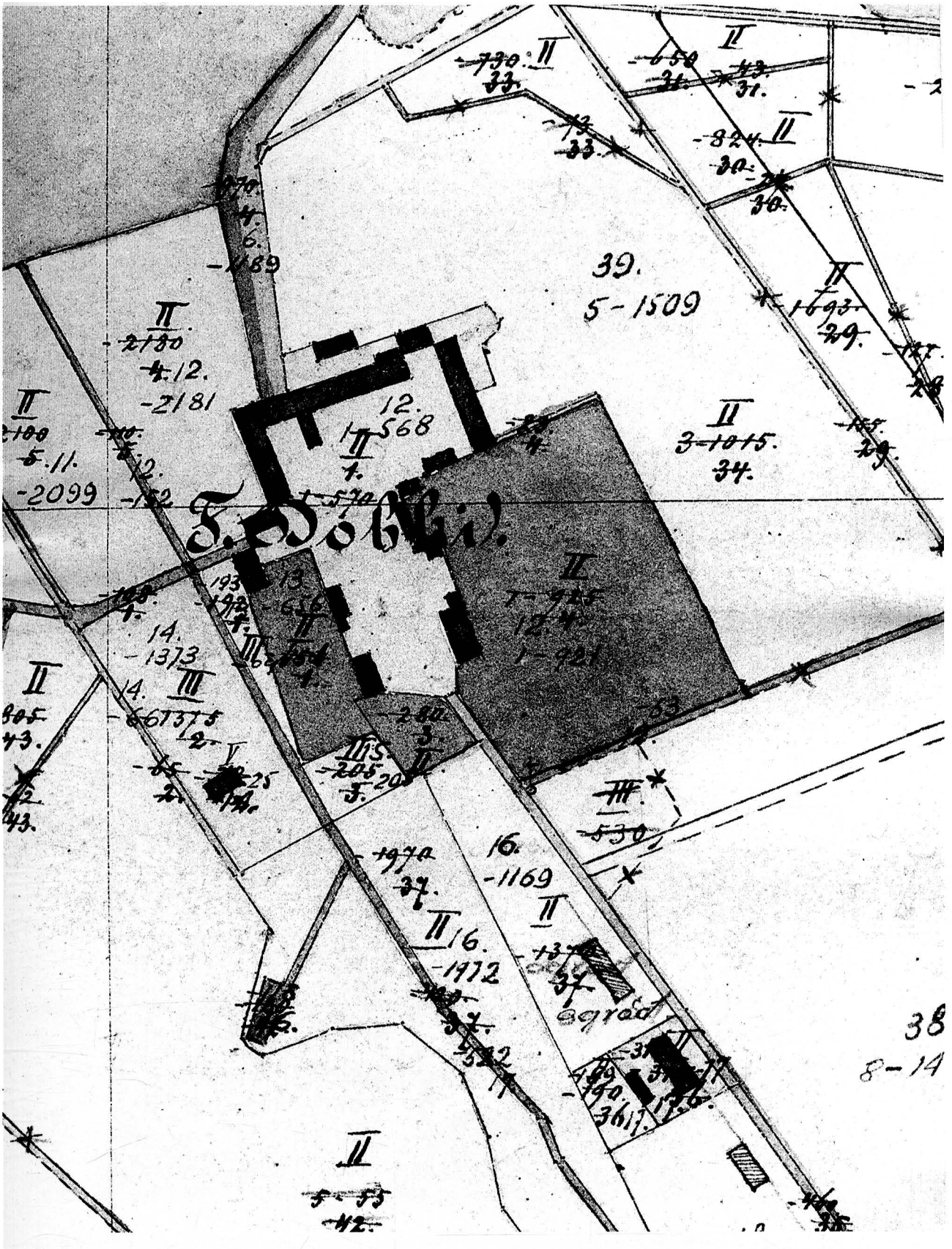

117. Dobki gm. Tykocin.
Ogród dworski. Siedziba dworska wraz z ogrodami na „Planie dóbr Dobki" z 1896 r. AGAD, Zb. Kart. TKZ 617-65. Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2605.

118. Dobki gm. Tykocin.
Ogród dworski. Wnętrze dawnego ogrodu z otaczającymi je szpalerami starych drzew - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2299.

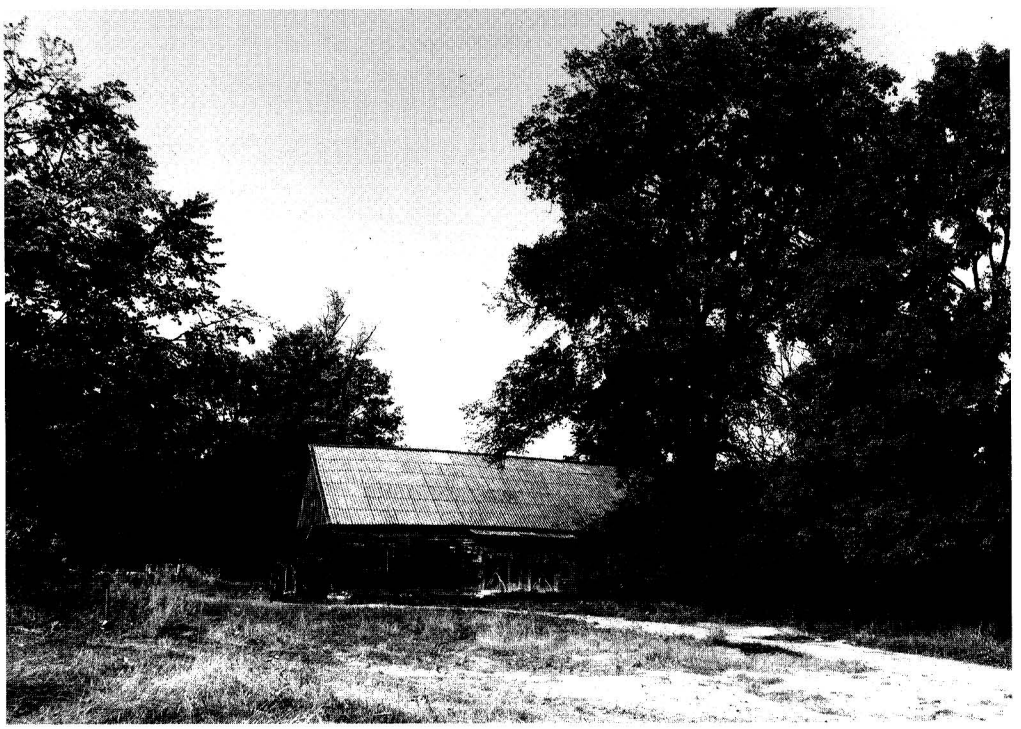

119. Dobromil gm. Bielsk Podlaski.
Ogród dworski. Widok z dawnego dziedzińca w kierunku pn. - zach. na pomnikowy wiąz i lamus dworski - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2154.

120. Dobromil gm. Bielsk Podlaski.
Ogród dworski. Widok od zachodu na szpalery w pn. części ogrodu - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2237.

121. Dobromil gm. Bielsk Podlaski.
Ogród dworski. Widok od pd. - wsch. na wnętrze centralnej części ogrodu - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2150.

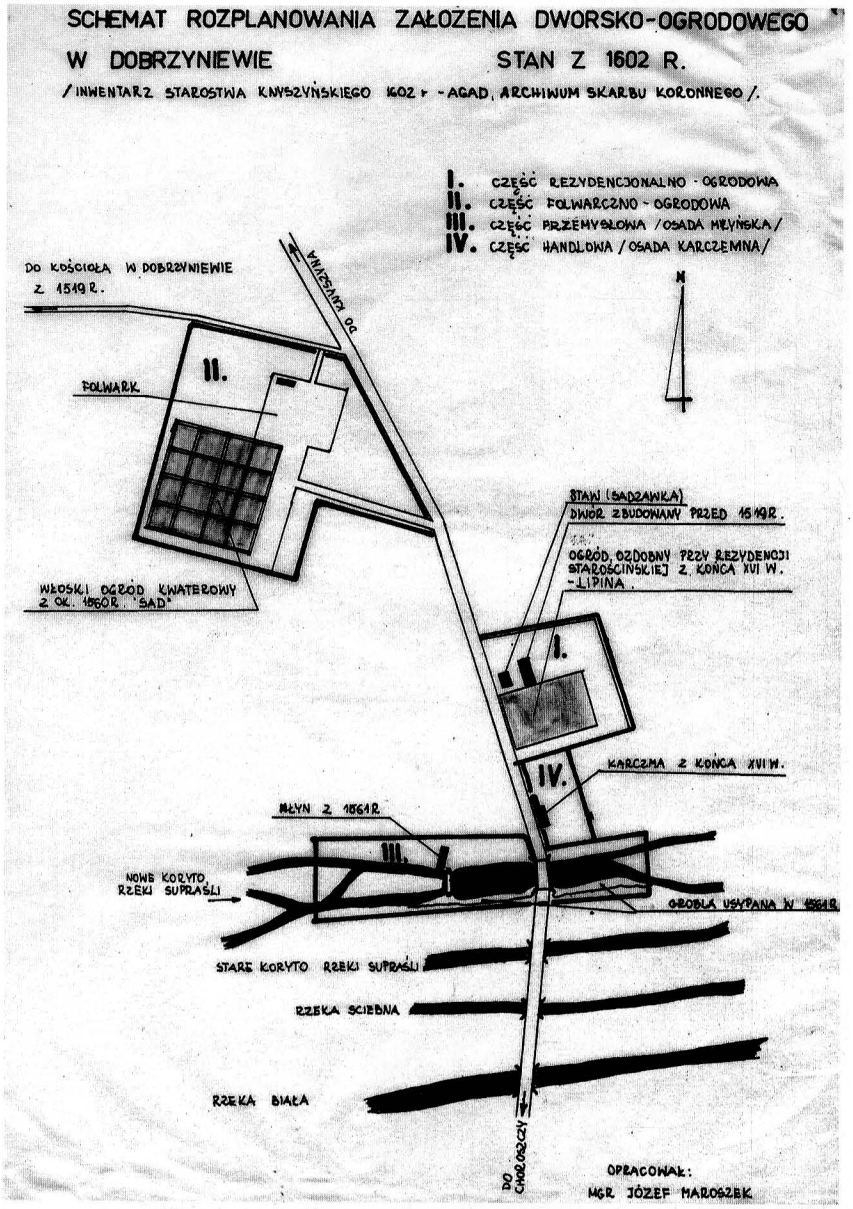

122. Dobrzyniewo Fabryczne
gm. Dobrzyniewo Kościelne.
Schemat rozplanowania założenia dworsko-ogrodowego w Dobrzyniewie – stan z 1602 r.
AGAD, ASK. Oprac. Józef Maroszek.

123. Dobrzyniewo Fabryczne
gm. Dobrzyniewo Kościelne.
Ogród dworski. Widok od strony stawu na przebudowany budynek młyński i otaczający go starodrzew
- stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2326.

124. Dobromil gm. Bielsk Podlaski.
Ogród dworski. Panorama zbiegu alei w pn. - zach. narożniku ogrodu - stan współczesny.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2151, D 2152, D 2153, D 2443.

125. Dołubowo gm. Dziadkowice.
Ogród dworski. Widok przez staw z wyspą na dwór - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1965.

126. Dołubowo gm. Dziadkowice.
Ogród dworski. Wnętrze czterorzędowej alei - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1966.

127. Gąsówka Stara gm. Łapy.
Ogród dworski. Świronek na dziedzińcu gospodarczym - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2018.

128. Górka gm. Krynki.
Ogród dworski. Widok na dwór od pn. - wsch. - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2201.

129. Górka gm. Krynki.
Ogród dworski. Widok od południa na zieleniec we wnętrzu dziedzińca - stan z 1988 r.
Po prawej stronie jedna z okazałych starych topól; w głębi magazyn z przełomu
XIX i XX wieku i stodoła z I połowy XIX w.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2202.

130. Grodzisk gm. Grodzisk.
Ogród dworski. Widok z wnętrza ogrodu na dwór i teren podjazdu - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1956.

131. Hermanówka gm. Juchnowiec Dolny.
Ogród dworski. Widok od pd. na wnętrza dawnych kwater zach. części ogrodu - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2248.

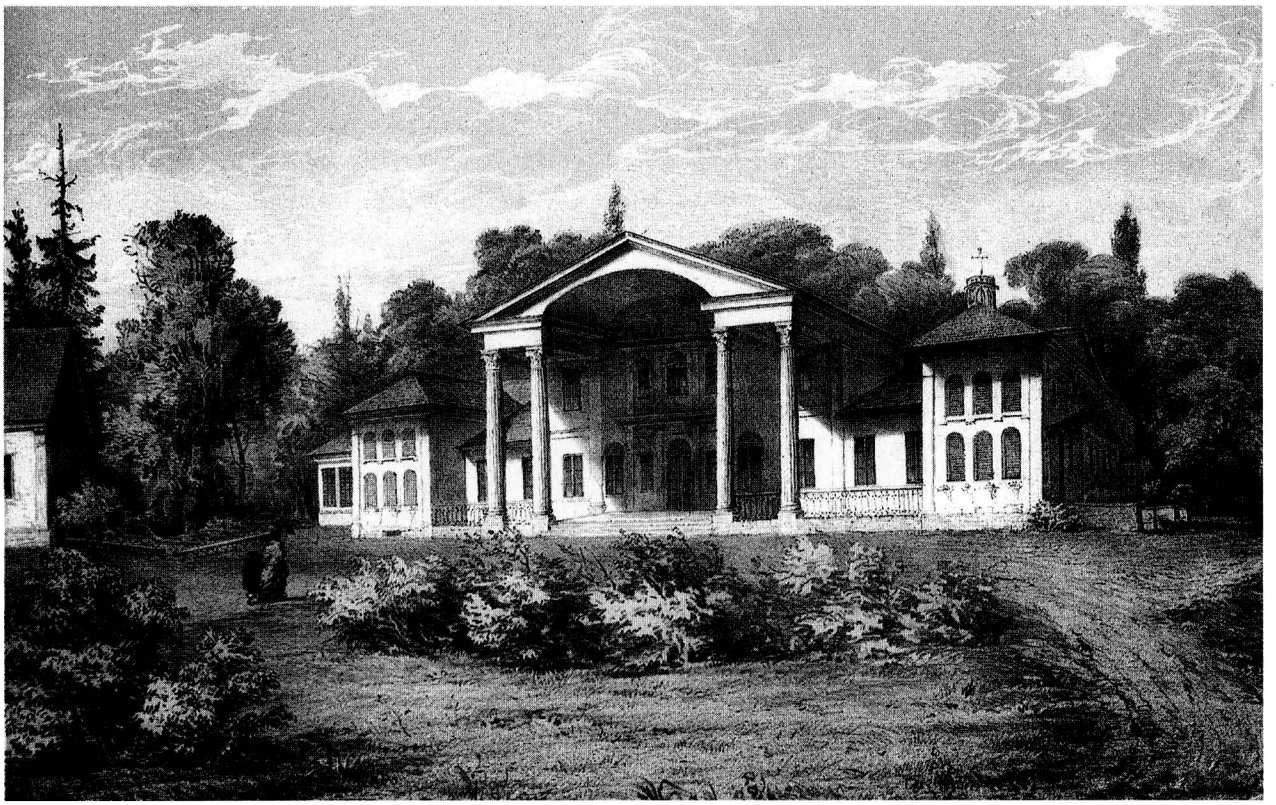

132. Hieronimowo gm. Michałowo.
Park dworski. Podjazd i elewacja główna pałacu na rysunku Napoleona Ordy z 2 lipca 1868 r.
Napoleon Orda, Album widoków historycznych Polski, Warszawa 1873 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2724.

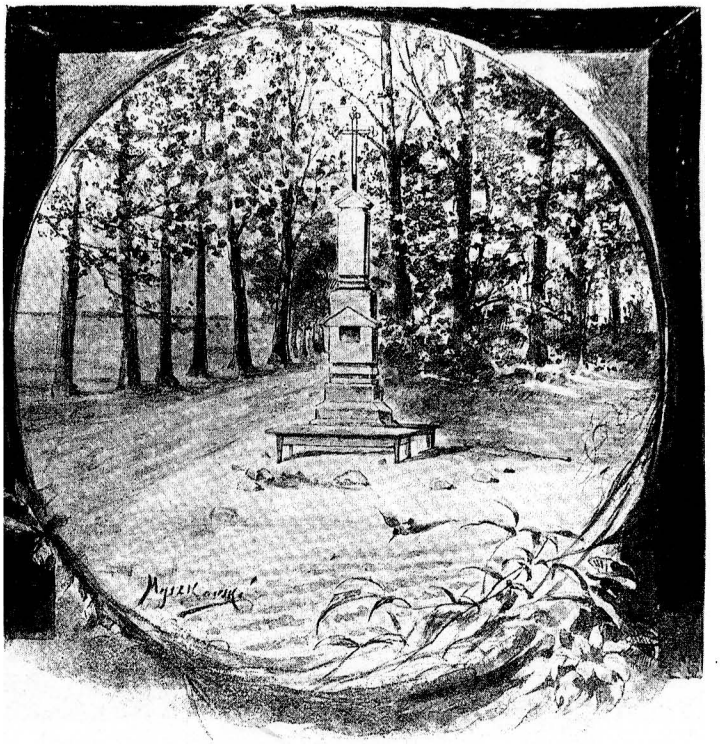

133. Hieronimowo gm. Michałowo.
Park dworski. Pomnik Kazimierza Dziekońskiego.
Rysunek Myszkowskiego z 1886 r. „Kłosy" 1887 r., s. 181.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2670.

134. Hieronimowo gm. Michałowo.
Park dworski. Podjazd i dwór. Zdjęcie z pocz. XX w.
Fotokopia, neg. OW PSOZ Białystok nr 969/5.

135. Hieronimowo gm. Michałowo.
Park dworski. Stara aleja topolowa przy jednej z dróg dojazdowych. Fot. W. Paszkowski 1955 r.
OW PSOZ Białystok, neg. M/1/4/1.

136. Hieronimowo gm. Michałowo.
Park dworski. Widok od strony dworu przez główne wnętrze parku, w kierunku stawu - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1895.

137. Hieronimowo gm. Michałowo.
Park dworski. Aleja biegnąca od dworu przez park w kierunku stawów - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1894.

138. Hieronimowo gm. Michałowo.
Park dworski. Widok z parku na oficynę i ruinę dworu
- stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1897.

139. Hieronimowo gm. Michałowo.
Park dworski. Kapliczka przy skrzyżowaniu alei dojazdowych - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1899.

140. Hornostaje gm. Mońki.
Ogród dworski. Widok z szosy na aleję dojazdową - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr 2305.

141. Hornostaje gm. Mońki.
Ogród przy willi zarządcy cegielni. Widok od pd. - zach. na wnętrze dawnego ogrodu i fragment alei lipowej wiodącej do podjazdu - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2303.

142. Horodniany gm. Juchnowiec Dolny.
Ogród dworski. Widok na dwór od strony pd. - wsch., z terenu dawnego ogrodu - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2091.

143. Ignatki gm. Juchnowiec Dolny.
Ogród dworski. Widok na dwór od strony pd. - wsch. - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2144.

144. Ignatki gm. Juchnowiec Dolny.
Ogród dworski. Widok od pd. - zach. na zieleniec położony w centrum kompozycji - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2146.

145. Ignatki gm. Juchnowiec Dolny.
Ogród dworski. Widok z ogrodów przez staw (obecnie basen przeciwpożarowy) na cmentarz dworski - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2147.

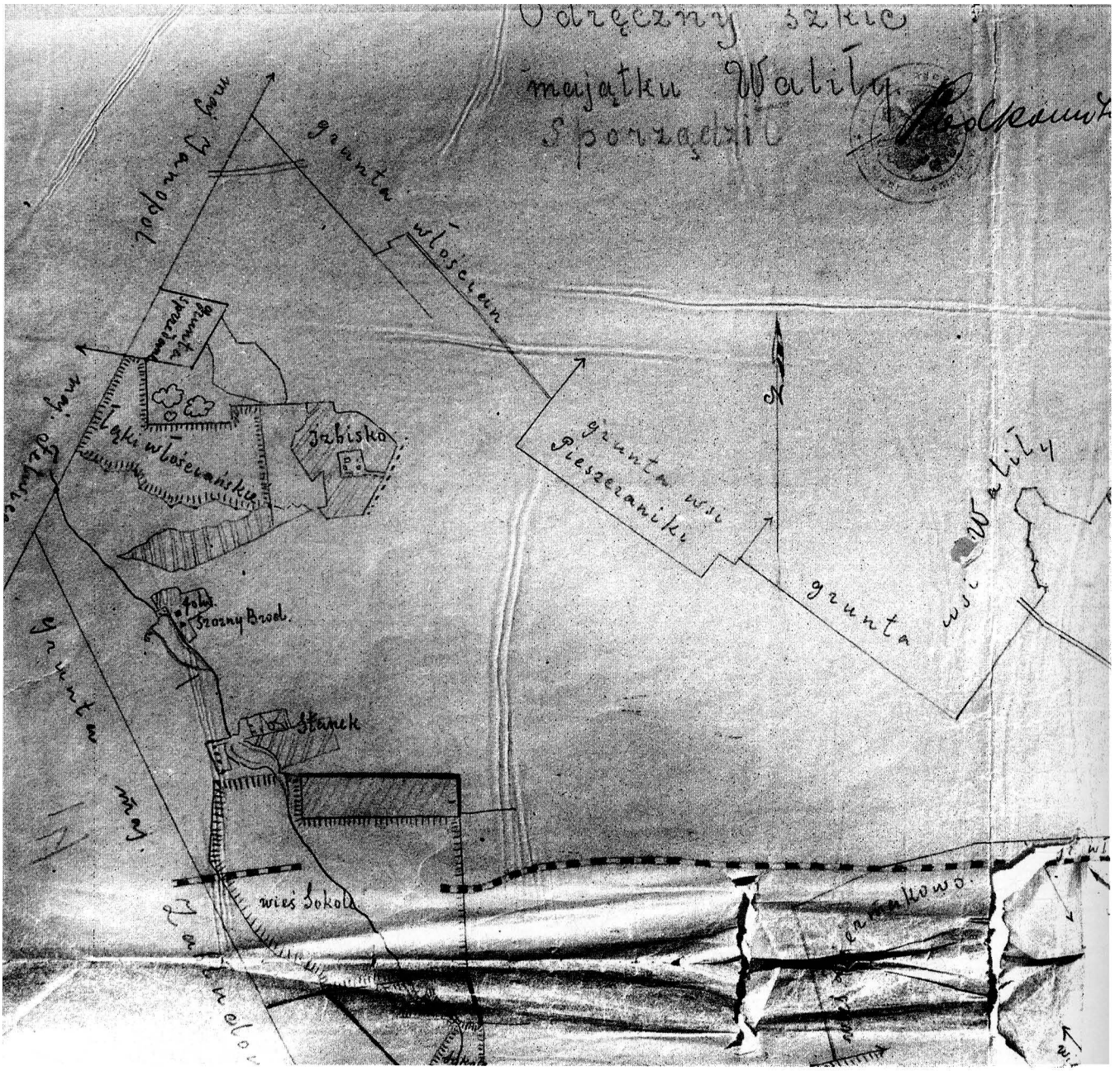

146. Izbisk Majdan gm. Gródek.
Ogród dworski. Siedziba dworska na „Odręcznym szkicu majątku Waliły"
z lat 20-tych XX w. AP Białystok, PUZB 152, k. 14.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2483.

147. Izbisk Majdan gm. Gródek.
Ogród dworski. Widok z terenu dawnego ogrodu ozdobnego w kierunku pn. - zach., na aleję dojazdową - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2177.

148. Jancewicze gm. Czeremcha.
Park dworski. Widok w kierunku pn. - wsch. na jedno z wnętrz parku - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1862.

149. Jancewicze gm. Czeremcha.
Park dworski. Widok na park od zachodu, z drogi dojazdowej - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1861.

150. Jancewicze gm. Czeremcha.
Park dworski. Widok od południa na szpalery starych drzew otaczające park - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1864.

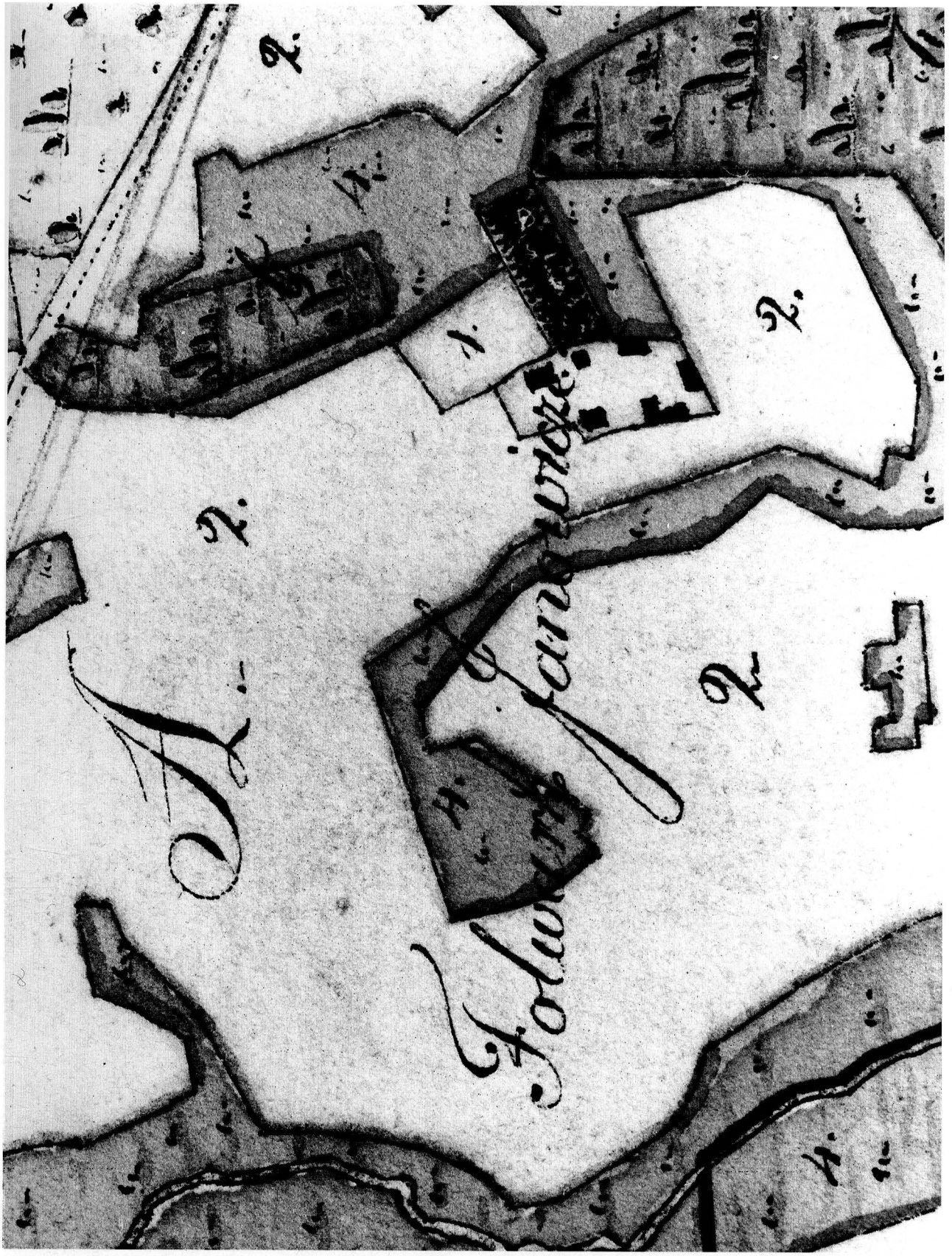

151. Janowicze Górka gm. Juchnowiec Dolny.
Park dworski. Zabudowania i ogród na „Planie Rewersalnym Folwarku i Wsi Janowicz oraz Lasu w Udzielnym Obrębie Widzki zowiący się w Obwodzie i Powiecie Białostockim sytuowanych..." z 1820 r. AGAD, Zb. Kart. R. 422-26.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2590.

152. Janowicze Górka gm. Juchnowiec Dolny.
Park dworski. Widok z terenu dawnego ogrodu na alejkę dojazdową - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2246.

153. Janowicze Górka gm. Juchnowiec Dolny.
Park dworski. Widok od strony dawnego podjazdu na zachowaną część dworu
- stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2245.

154. Jaryłówka gm. Gródek.
Park dworski. Widok ogólny na ogród od zachodu - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2182.

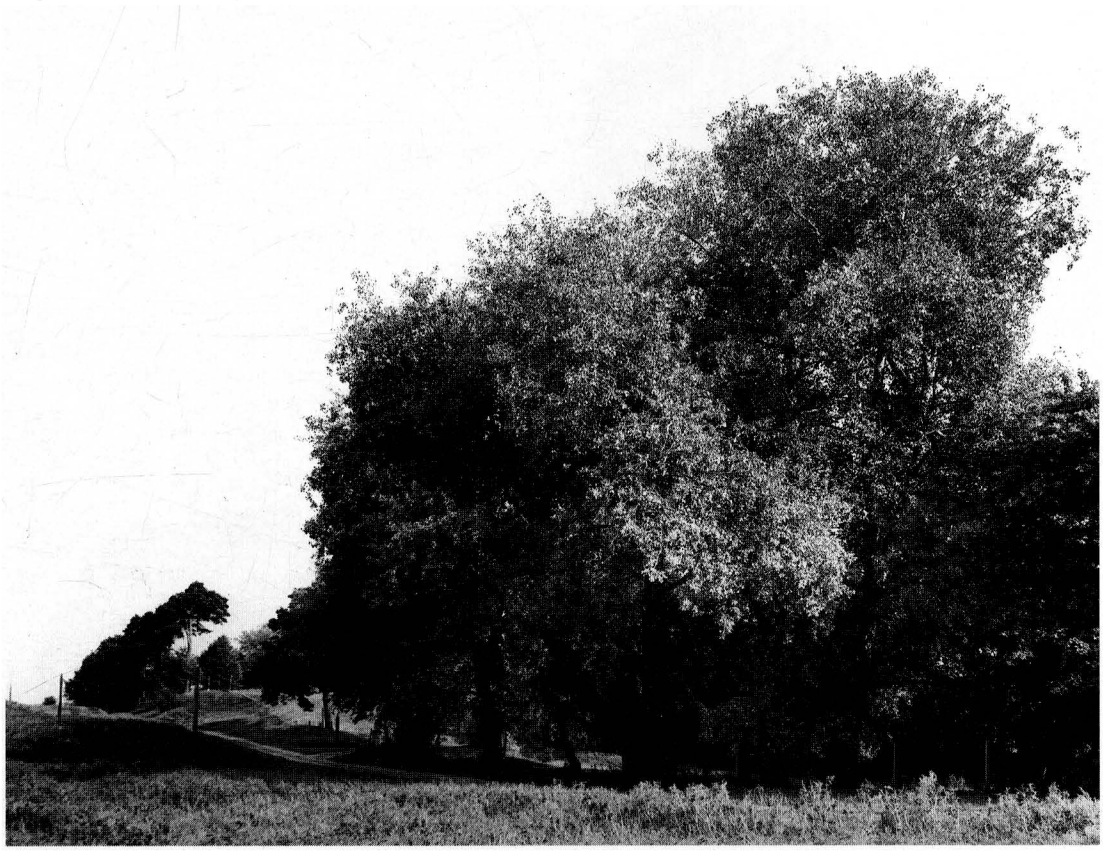

155. Jaryłówka gm. Gródek.
Park dworski. Widok od pn. - zach. na stare topole rosnące przy granicy ogrodu
- stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2184.

156. Jasionówka gm. Jasionówka.
Ogród pałacowy. Widok od pd. - zach. na wnętrze tarasowego ogrodu - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2321.

157. Jasionówka gm. Jasionówka.
Ogród pałacowy. Widok od pd. - zach. na kamienny mur i szpaler przy granicy tarasowego ogrodu - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2320.

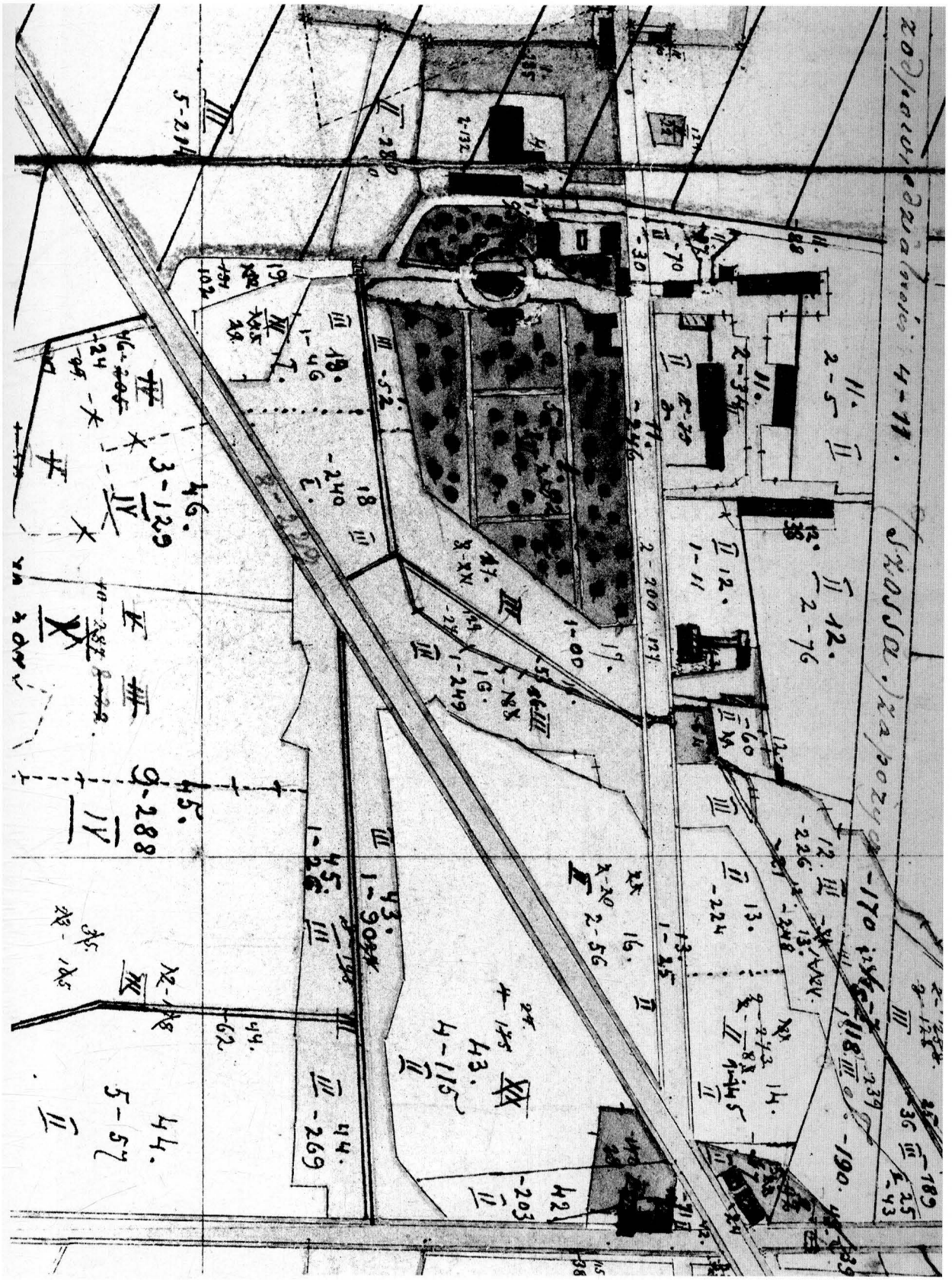

158. Jeżewo gm. Tykocin.
Ogród dworski. Założenia dworsko-ogrodowe na kopii (z 1883 r.) planu gruntów majątku z 1853 r.
- z zaznaczonymi po 1883 r. zmianami
(dorysowano podjazd, klomb i główną aleję dojazdową do dworu od południa).
AGAD, Zb. Kart. TKZ 618-18.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2604.

159. Jeżewo gm. Tykocin.
Ogród dworski. Kolekcja żaren na tle ogrodu. Zdjęcie z ok. 1900 r. Muzeum Okręgowe w Białymstoku, MBHI/75.
Fotokopia, neg. OW PSOZ Białystok nr D 2371.

160. Jeżewo gm. Tykocin.
Kule armatnie w ogrodzie. Zdjęcie z ok. 1900 r. Muzeum Okręgowe w Białymstoku MBHI/76.
Fotokopia, neg. OW PSOZ Białystok nr D 2372.

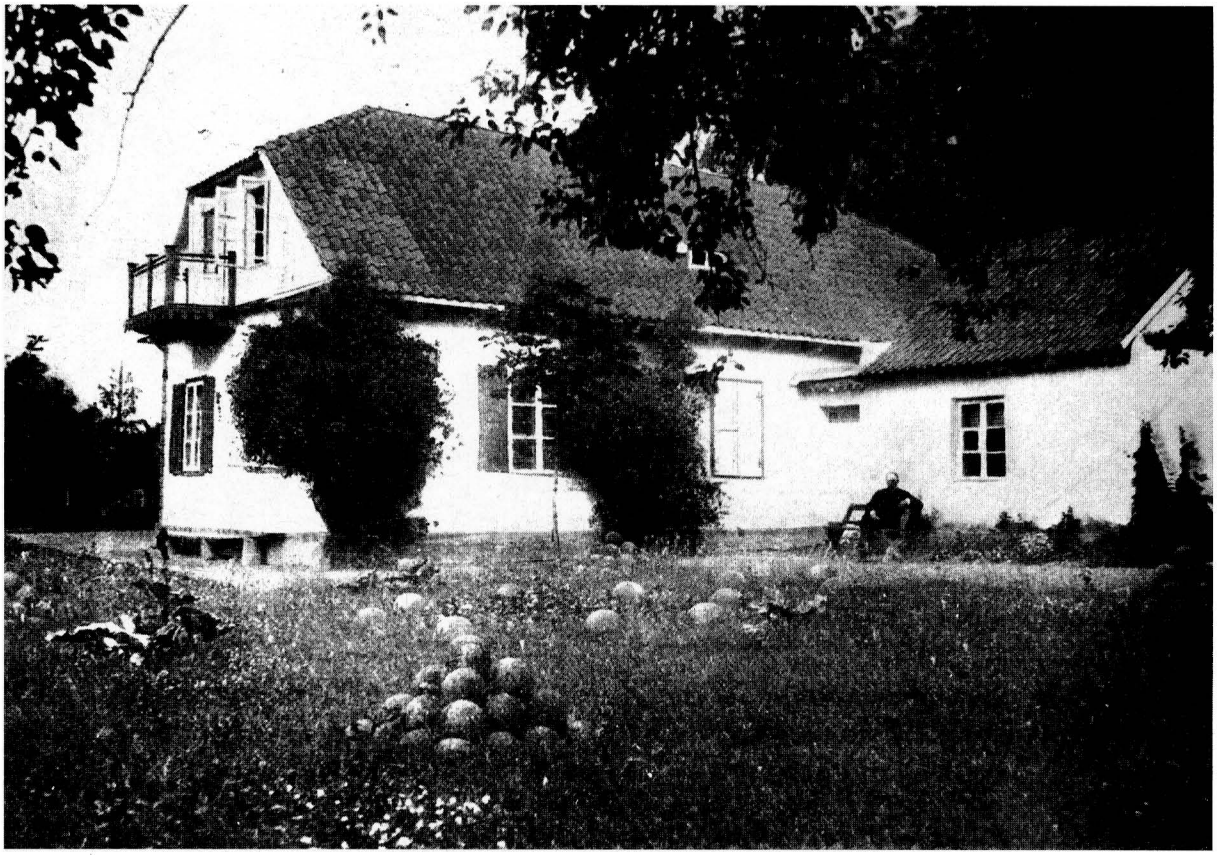

161. Jeżewo gm. Tykocin.
Ogród dworski. Zygmunt Gloger przed nowym dworem w Jeżewie. M. Federowski, Zygmunt Gloger. Garstka wspomnień osobistych w pierwszą rocznicę zgonu. „Ziemia", 1911 r. r. II nr 44 s. 714-715.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2669.

162. Jeżewo gm. Tykocin.
Ogród dworski. Widok od strony wschodniej, ruiny zabudowań browaru - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2270.

163. Jodłówka gm. Dubicze Cerkiewne.
Ogród dworski. Widok na dwór i podjazd od północy, z terenu danego dziedzińca - stan z 1988 r
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1835.

164. Jodłówka gm. Dubicze Cerkiewne.
Ogród dworski. Widok na dwór i jego otoczenie z terenu dawnego sadu - stan z 1988 r.
W głębi dom dla fornali z przełomu XIX/XX w.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1836.

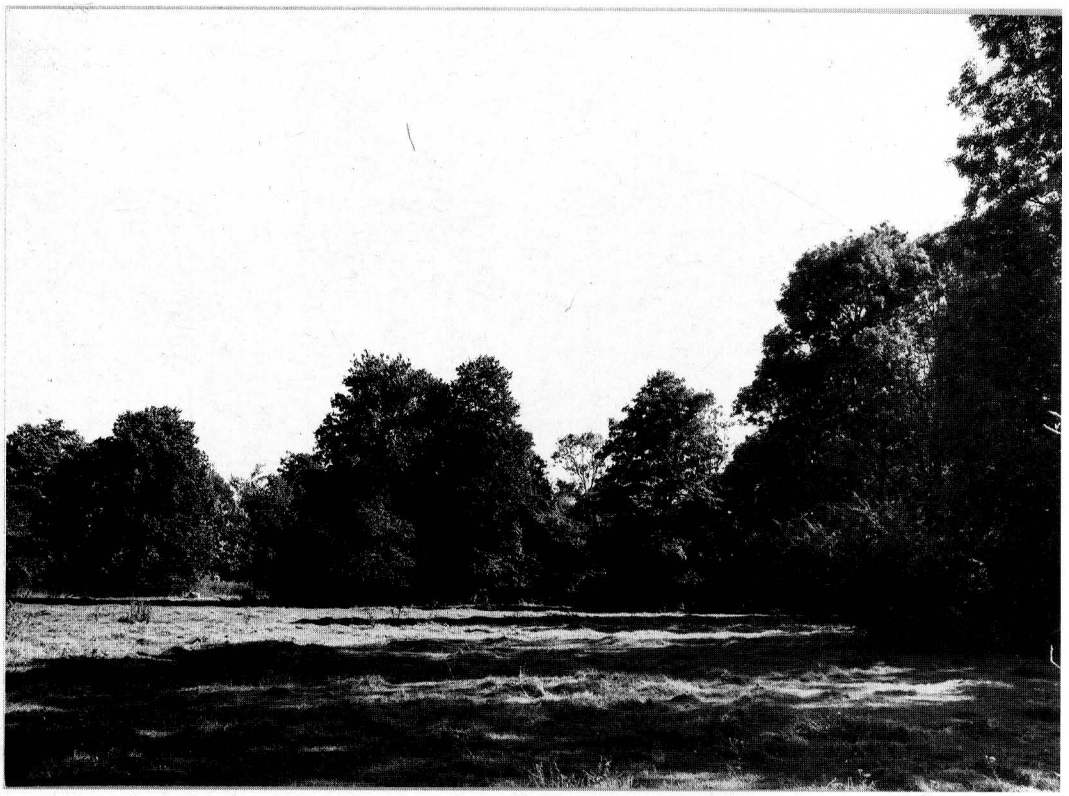

165. Jodłówka gm. Dubicze Cerkiewne.
Ogród dworski. Widok na dwór i jego otoczenie z terenu dawnego sadu - stan z 1988 r.
W głębi dom dla fornali z przełomu XIX/XX w.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1836.

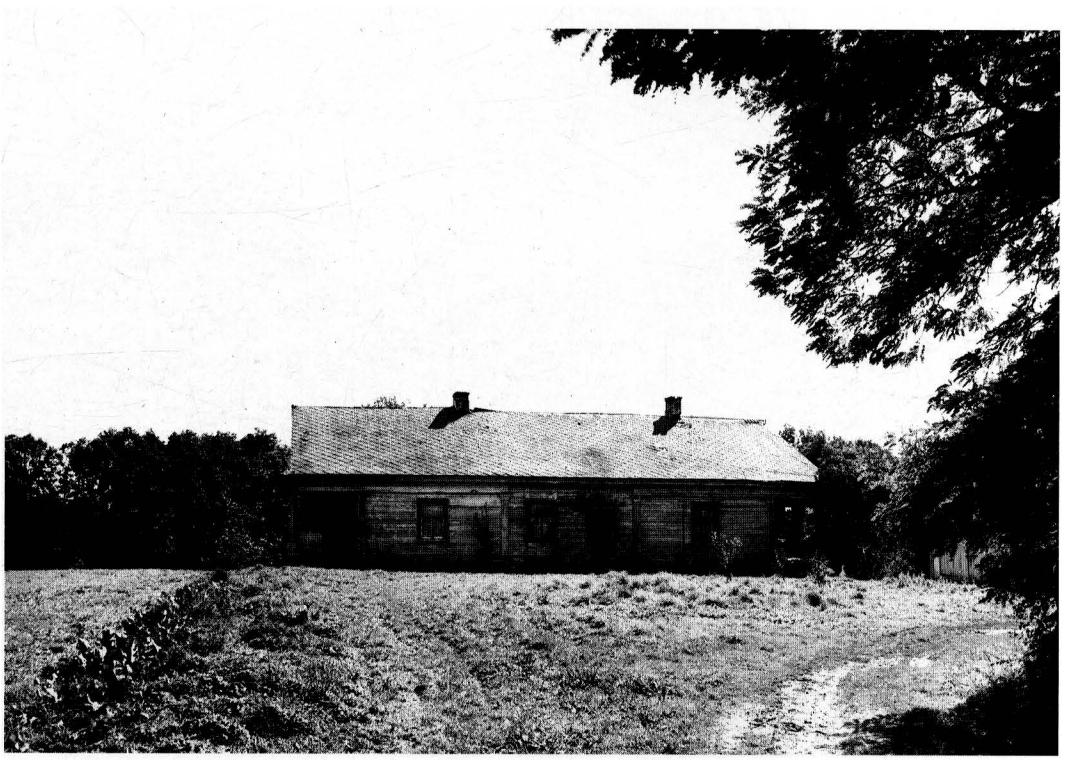

166. Juchnowszczyzna gm. Juchnowiec Dolny.
Ogród dworski. Widok na teren dawnego podjazdu i osiemnastowieczny dwór - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2250.

167. Juchnowszczyzna gm. Juchnowiec Dolny.
Ogród dworski.
Sadzawka ogrodowa położona na osi dworu i rosnąca nad nią stara sosna wejmutka - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2249.

168. Juchnowszczyzna gm. Juchnowiec Dolny.
Ogród dworski. Wnętrze starego sadu - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr 2251.

169. Kalejczyce gm. Boćki.
Ogród dworski. Widok od pd. - wsch. na spichlerz i teren dziedzińca gospodarczego - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2167.

170. Kalnica gm. Brańsk.
Ogród dworski. Widok na dwór wzdłuż głównej osi kompozycji, z terenu dawnego podjazdu - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1977.

171. Kalnica gm. Brańsk.
Ogród dworski. Widok od pn. - wsch. na sadzawkę położoną na górnym tarasie i dwór - stan z 1988 r.
Neg. BBiDZ Białys6tok nr D 1976.

172. Kalno gm. Dąbrowa Białostocka
Ogród dworski. Widok z wnętrza dawnego dziedzińca na teren ogrodu ozdobnego - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1830.

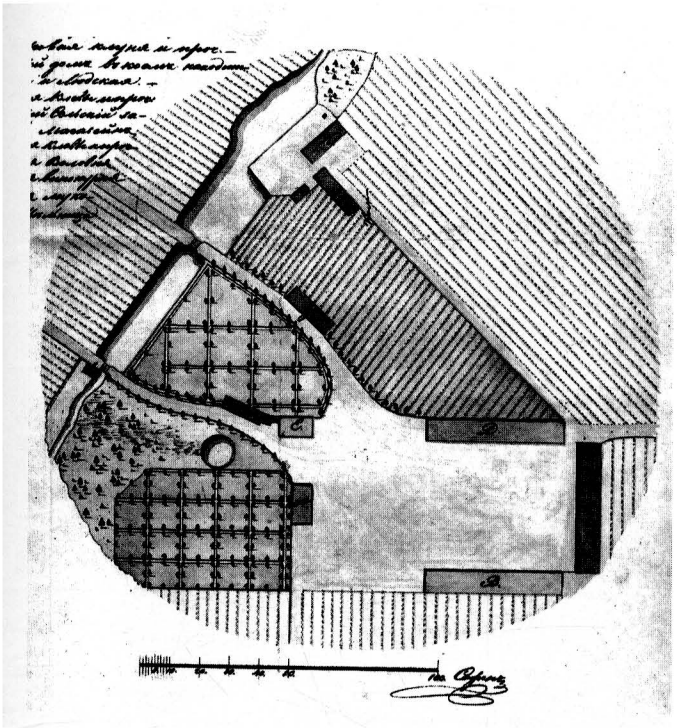

173. Kalno gm. Dąbrowa Białostocka.
Ogród dworski. „Situacjonnyj plan Kalnianskogo Amta folvarka Kalno, oblastnyj architektor D. Kulakovskij 1840 goda" AP Białystok.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2450.

174. Kalno gm. Dąbrowa Białostocka.
Ogród dworski. Widok na stawy i ogród od pd. - zach. - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1828.

175. Kamienna Stara gm. Dąbrowa Białostocka.
Ogród dworski. Widok na dwór od pd. - zach. - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2290.

176. Kamienna Stara gm. Dąbrowa Białostocka.
Ogród dworski. Widok od wschodu na sadzawkę ogrodową - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2289.

177. Kamienny Dwór gm. Wyszki.
Park dworski. Widok z parku na dwór z I poł. XIX w. Fot. W. Paszkowski, 1952 r.
OW PSOZ Białystok, neg. M/7/628/6.

178. Kamienny Dwór gm. Wyszki.
Park dworski. Podjazd przed dworem wzniesionym w latach 1936-1937 - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1998.

179. Kamienny Dwór gm. Wyszki.
Park dworski. Widok na wnętrze parku i dwór wzniesiony w latach 1936-1937
- stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1996.

180. Kamienny Dwór gm. Wyszki.
Park dworski. Widok od frontu na dwór z I poł. XIX w. i na otaczające go drzewa parkowe
- stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1995.

181. Kamionka gm. Zabłudów.
Ogród folwarczny. Widok od zachodu na taras zajęty przez budynki gospodarcze
- stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2124.

182. Kamionka gm. Zabłudów.
Ogród folwarczny. Widok ze szczytu wzgórza na dwór z lat 20-tych XX w.
i resztki nasadzeń ogrodowych - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2125.

183. Kamienny Dwór gm. Wyszki.
Park dworski. Lamus z końca XVIII wieku oraz widok przez park na dwudziestowieczny dwór
- stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1994.

184. Klukowicze gm. Nurzec Stacja.
Ogród dworski. Widok od pd. - zach. na front dworu wzniesionego przed 1914 r. - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1858.

185. Klukowicze gm. Nurzec Stacja.
Ogród dworski. Widok od zachodu na wnętrze pierwotnego ogrodu ozdobnego otoczone szpalerami i alejami starych drzew - widok z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1852.

186. Klukowicze gm. Nurzec Stacja.
Ogród dworski. Widok od zachodu na jeden ze stawów, część gospodarczą i par - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 1853.

187. Knorydy Podleśne gm. Bielsk Podlaski.
Ogród dworski. Aleja dojazdowa i widok na ogród - stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2155.

188. Knorydy Podleśne gm. Bielsk Podlaski.
Ogród dworski. Pomnikowy dąb rosnący przy granicy dawnej części gospodarczej
stan z 1988 r.
Neg. OW PSOZ Białystok nr D 2157

PLAN ZAŁOŻENIA DWORSKIEGO W ANDRZEJEWIE GMINA SIDRA

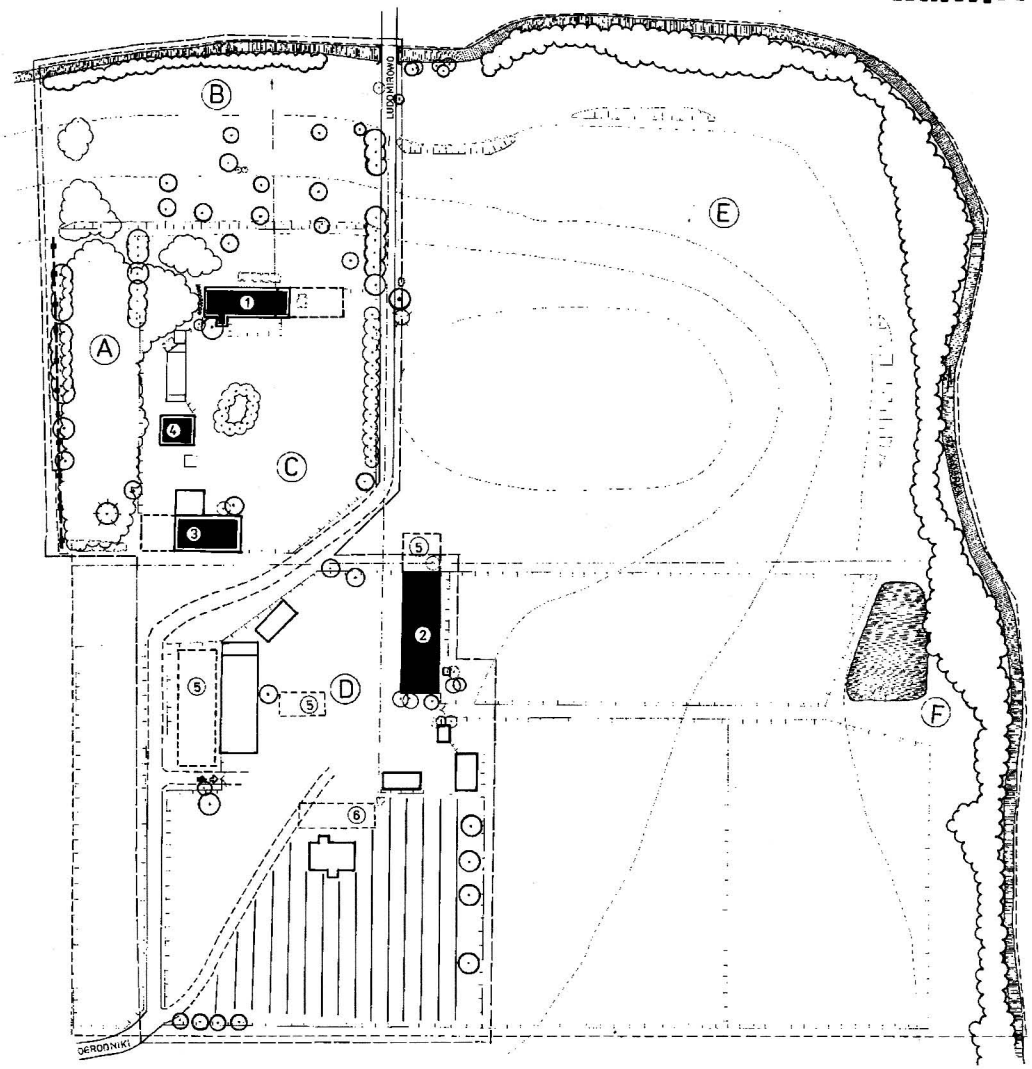

0 10 20 30 40 50 m

N S

① drewniany dwór z poł. XIX w.
② kamienna obora z II poł. XIXw.
③ stodoła z połowy XIX w.
④ magazyn z połowy XIX w.
⑤ miejsca lokalizacji kamiennych budynków gospodarczych
⑥ miejsce lokalizacji domu z końca XIX w.
Ⓐ OGRÓD OZDOBNY
Ⓑ SAD
Ⓒ DZIEDZINIEC Z PODJAZDEM
Ⓓ DAWNA CZĘŚĆ GOSPODARCZA
Ⓔ TEREN PIERWOTNEGO OGRODU TARASOWEGO I ZABUDOWAŃ ZNISZCZONYCH W II POŁOWIE XIX W.
Ⓕ DAWNE STAWY

PLAN ZAŁOŻENIA DWORSKO-OGRODOWEGO W BACIKACH ŚREDNICH GMINA SIEMIATYCZE

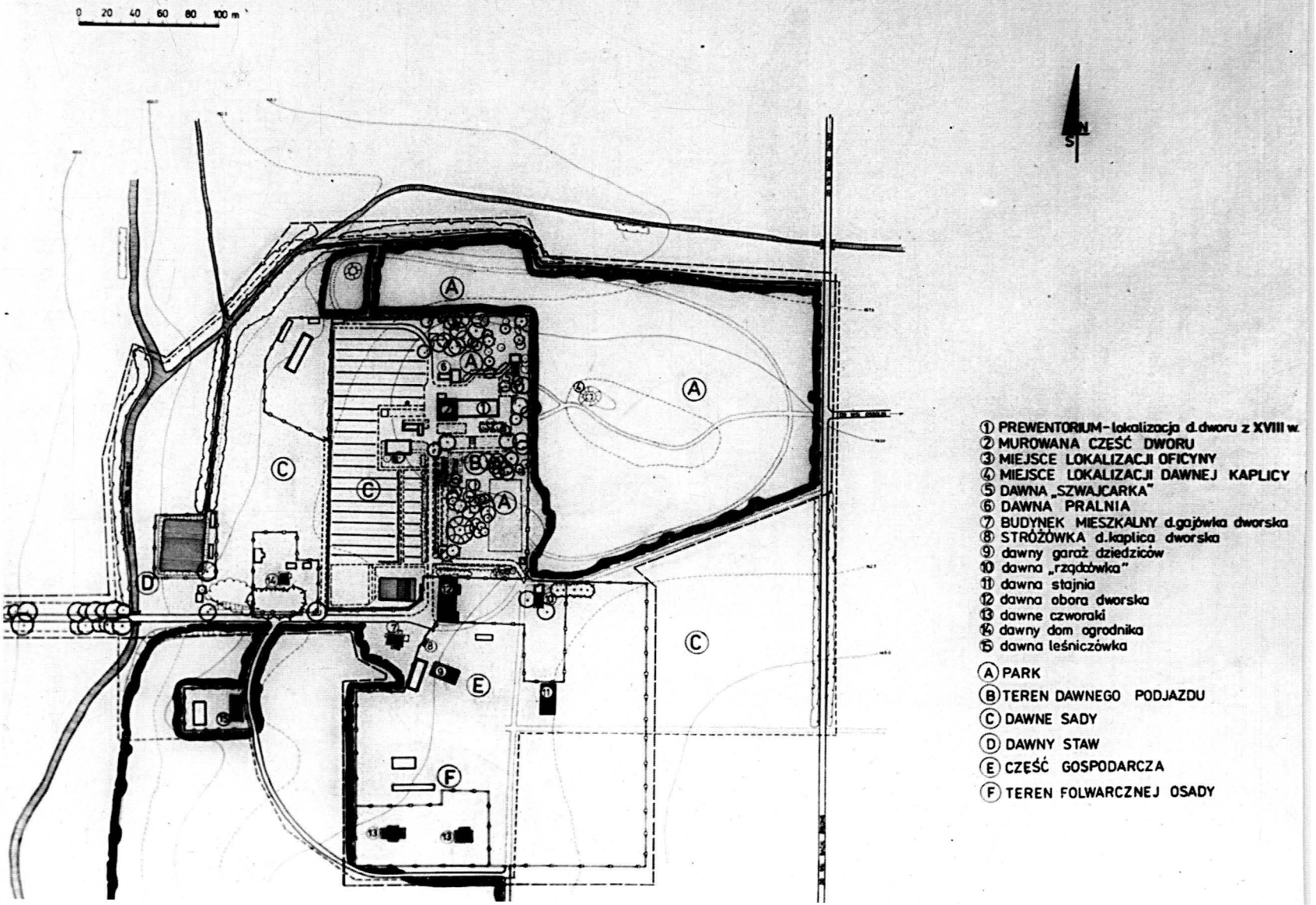

PLAN SIEDZIBY NADLEŚNICTWA BIAŁOWIEŻA W BIAŁOWIEŻY

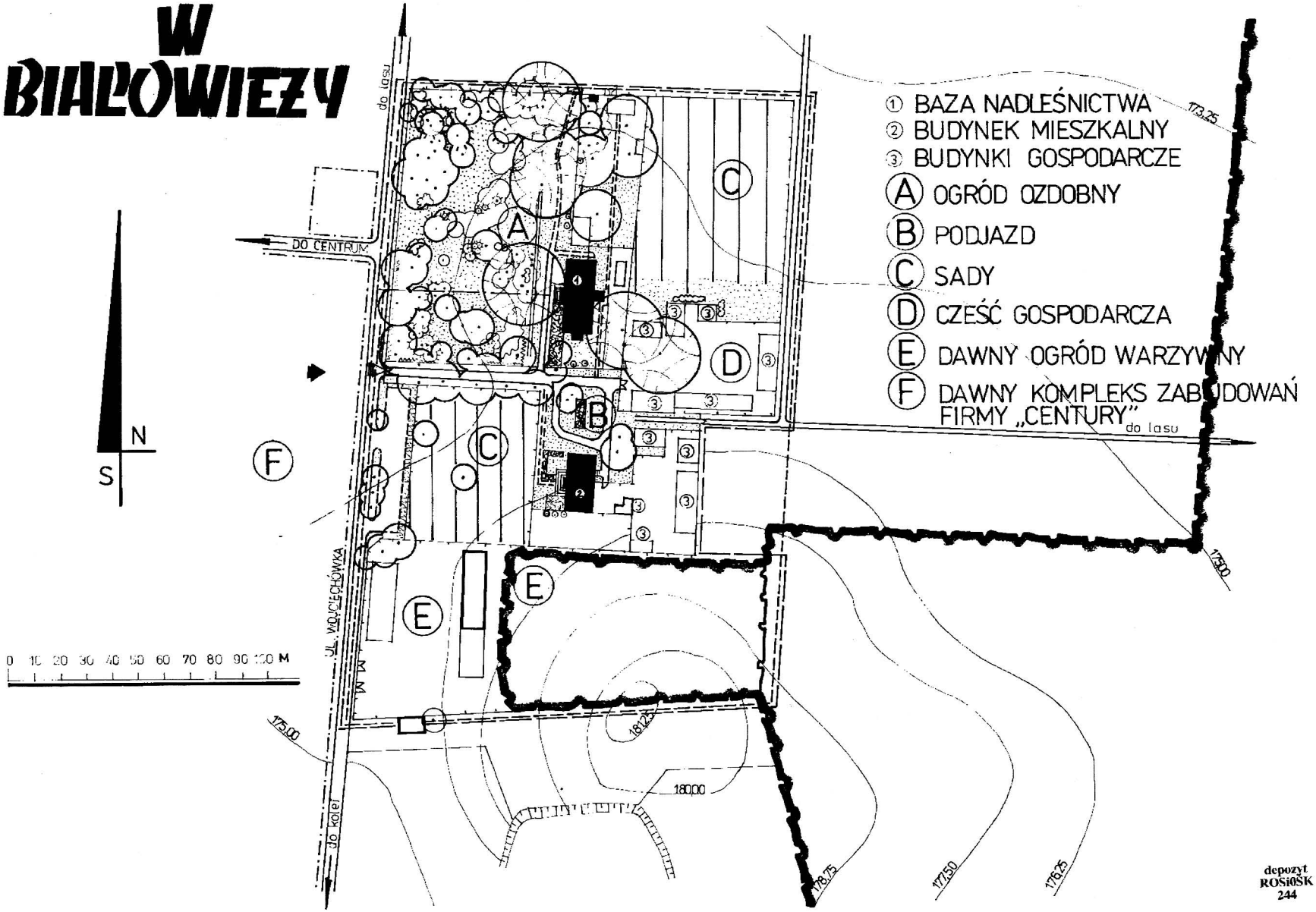

depozyt
ROŚiOŚK
244

PLAN PARKU DYREKCYJNEGO W BIAŁOWIEŻY

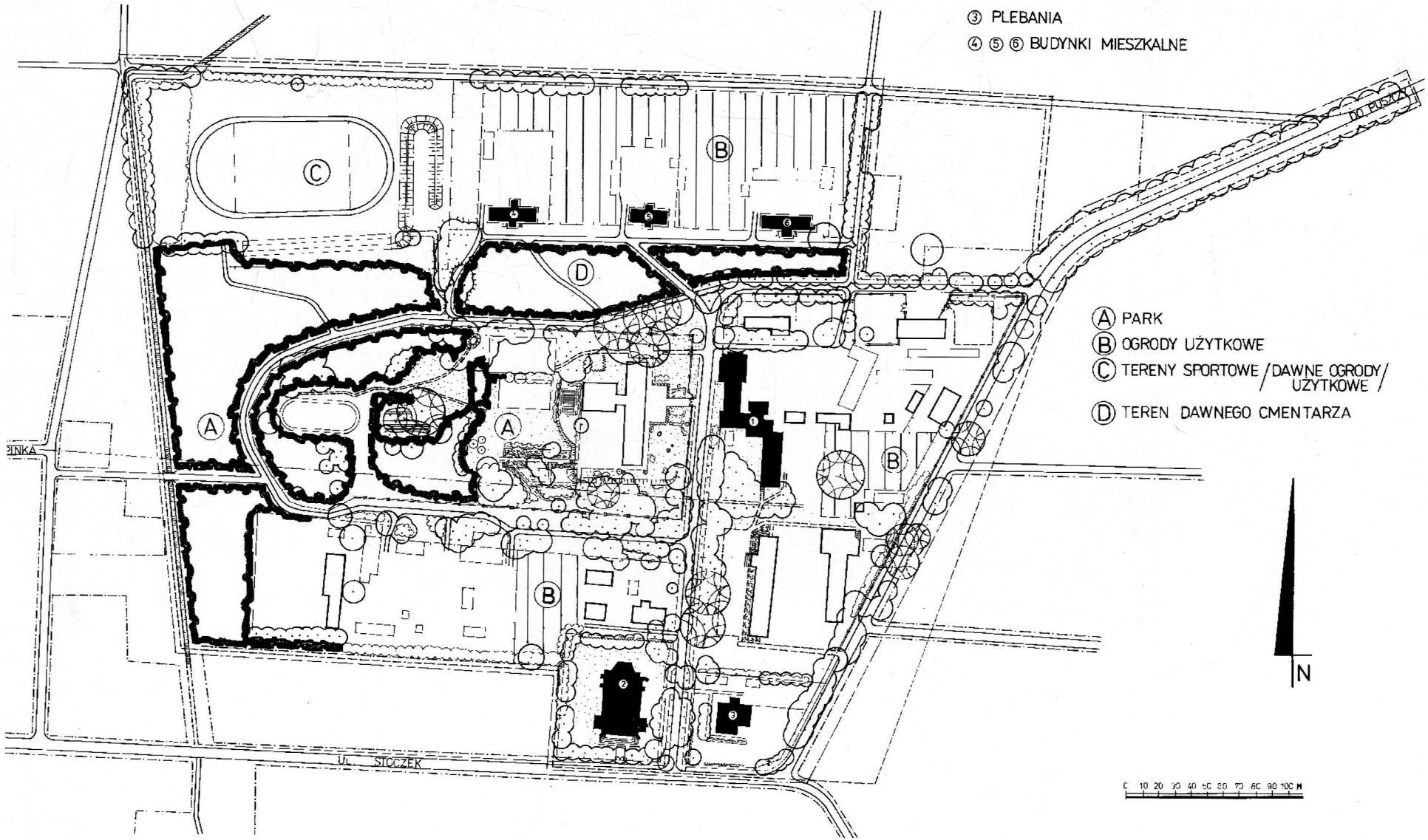

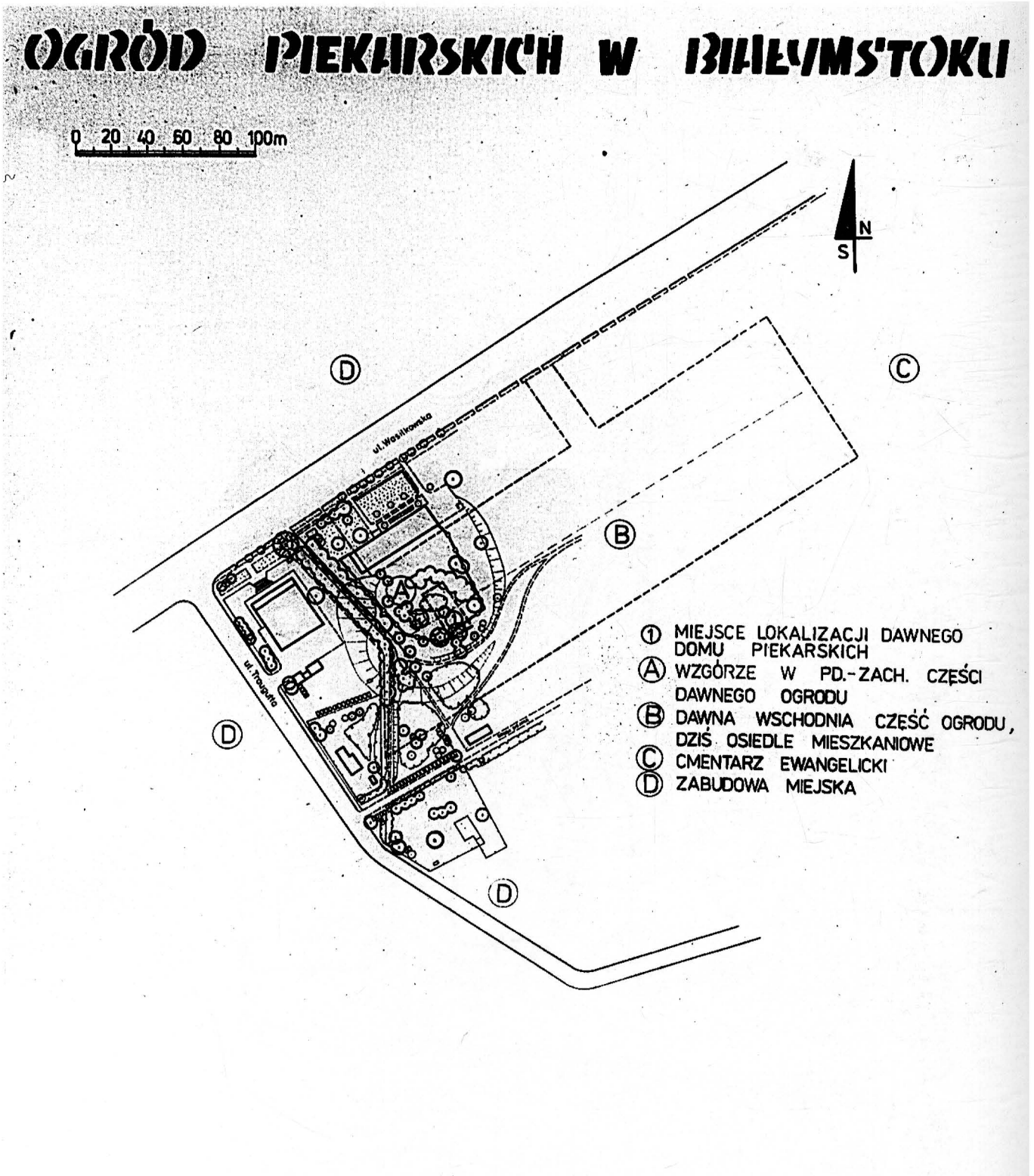
OGRÓD PIEKARSKICH W BIELSKU
0 20 40 60 80 100m
N
S
ul. Wasilkowska
ul. Traugutta
A
B
C
D
D
D
① MIEJSCE LOKALIZACJI DAWNEGO DOMU PIEKARSKICH
Ⓐ WZGÓRZE W PD.-ZACH. CZĘŚCI DAWNEGO OGRODU
Ⓑ DAWNA WSCHODNIA CZĘŚĆ OGRODU, DZIŚ OSIEDLE MIESZKANIOWE
Ⓒ CMENTARZ EWANGELICKI
Ⓓ ZABUDOWA MIEJSKA

OGRÓD PRZYKLASZTORNY S.S.SZARYTEK W BIAŁYMSTOKU

wyk. mgr inż. Ewa Bończak-Kucharczyk
mgr inż. Iwona Wildner
grudzień 1982 rok

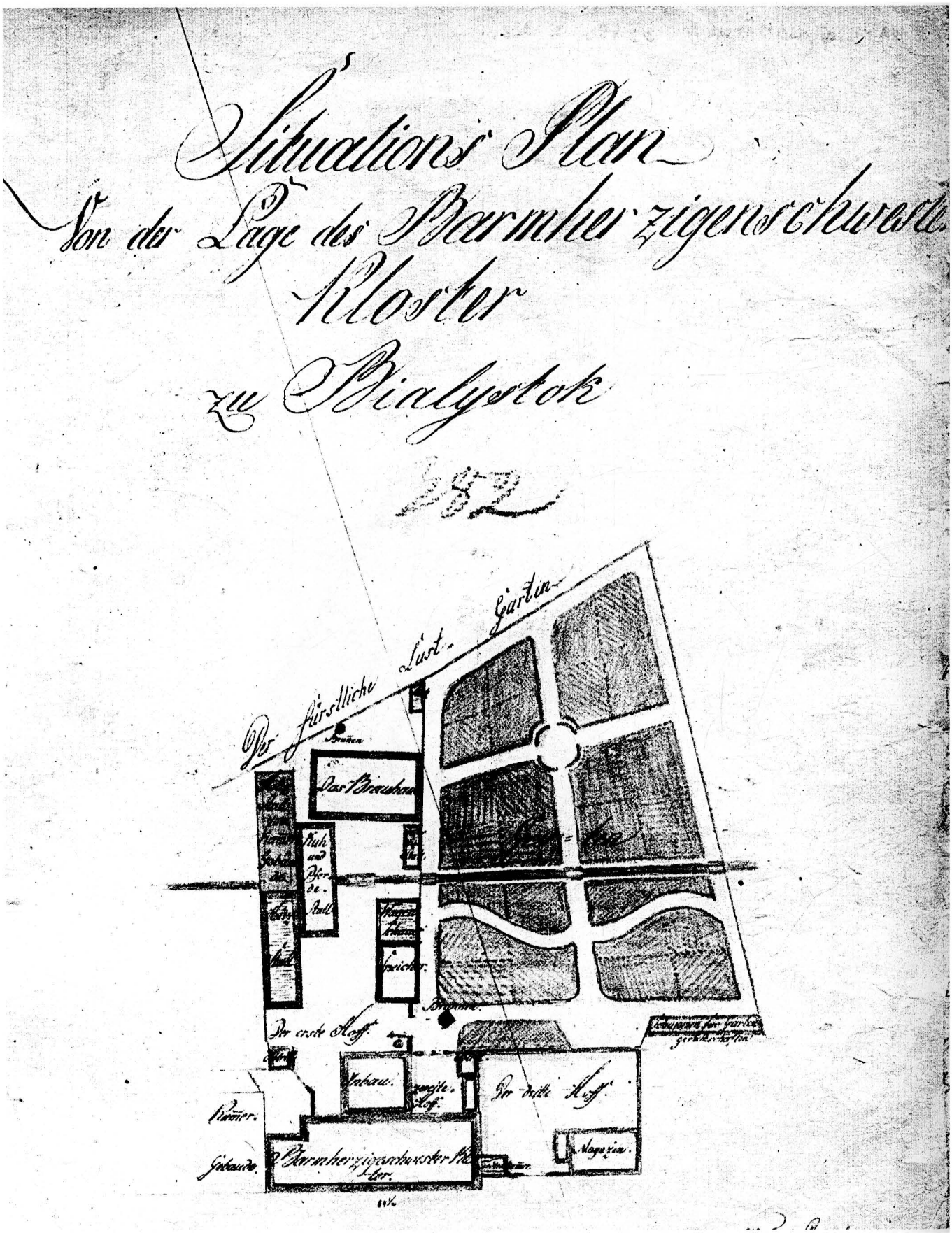
Situations Plan
Von der Lage des Barmherzigenschwester
Kloster
zu Bialystok
282
Der fürstliche Lust Garten
Das Brauhaus
Kuh und Pferde Stall
Der erste Hoff
Der dritte Hoff
Barmherzigeschwester Kloster
Magazin

PLAN PARKU PLANTY W BIAŁYMSTOKU

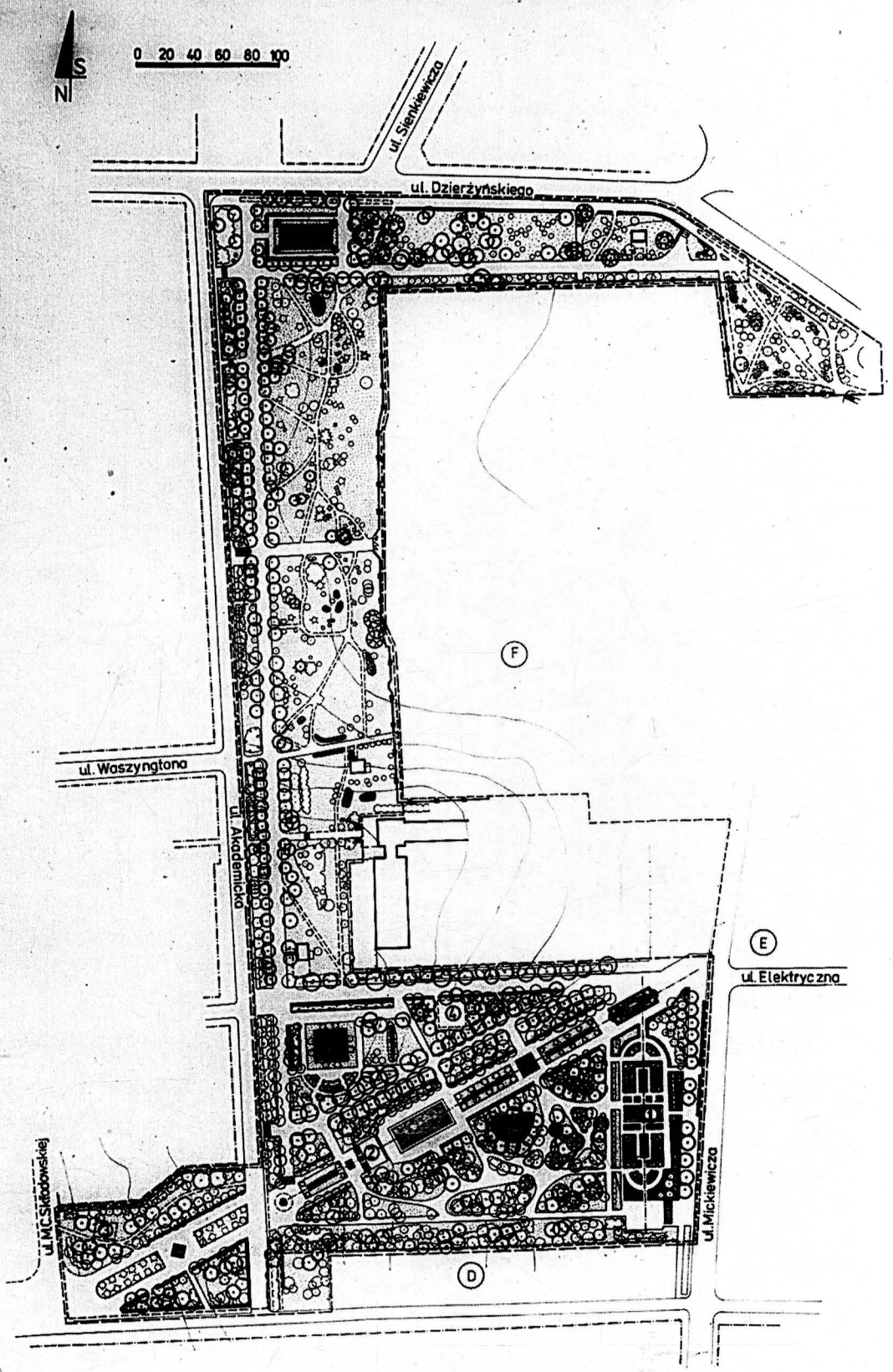

① RZEŹBA PRACZEK
② POMNIK WDZIĘCZNOŚCI ARMII RADZIECKIEJ
③ PLAC WYPOCZYNKOWY
④ PLAC ZABAW DLA DZIECI

Ⓐ RÓŻANKA
Ⓑ BULWAR ZACHODNI
Ⓒ BULWAR PÓŁNOCNY
Ⓓ OSIEDLE Z LAT 20-TYCH XX w.
Ⓔ PARK STARY
Ⓕ PARK PRZY PAŁACU BRANICKICH

PARK STARY W BIAŁYMSTOKU

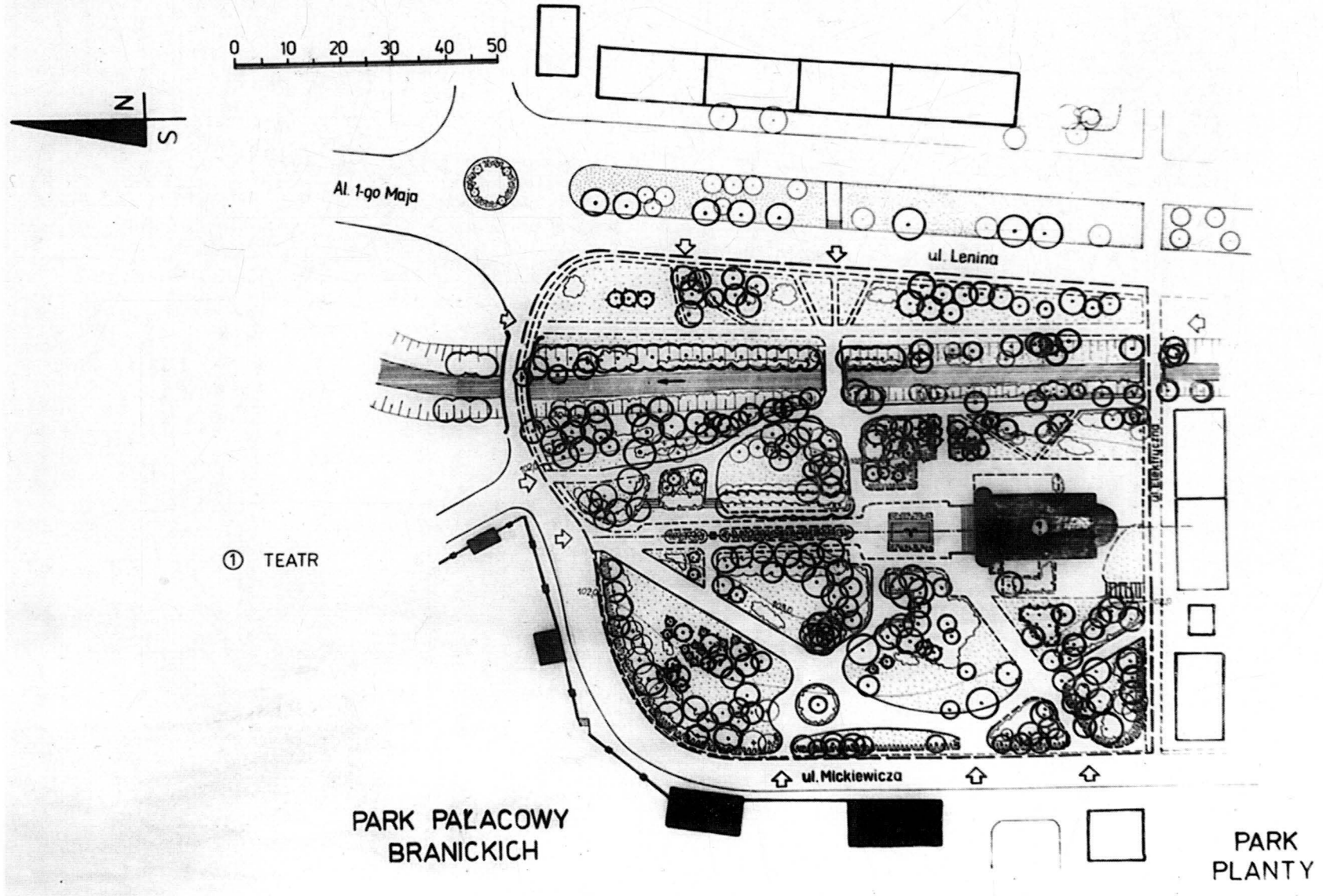

PLAN OGRODU PRZY PAŁACU HAISBACHA W BIAŁYMSTOKU

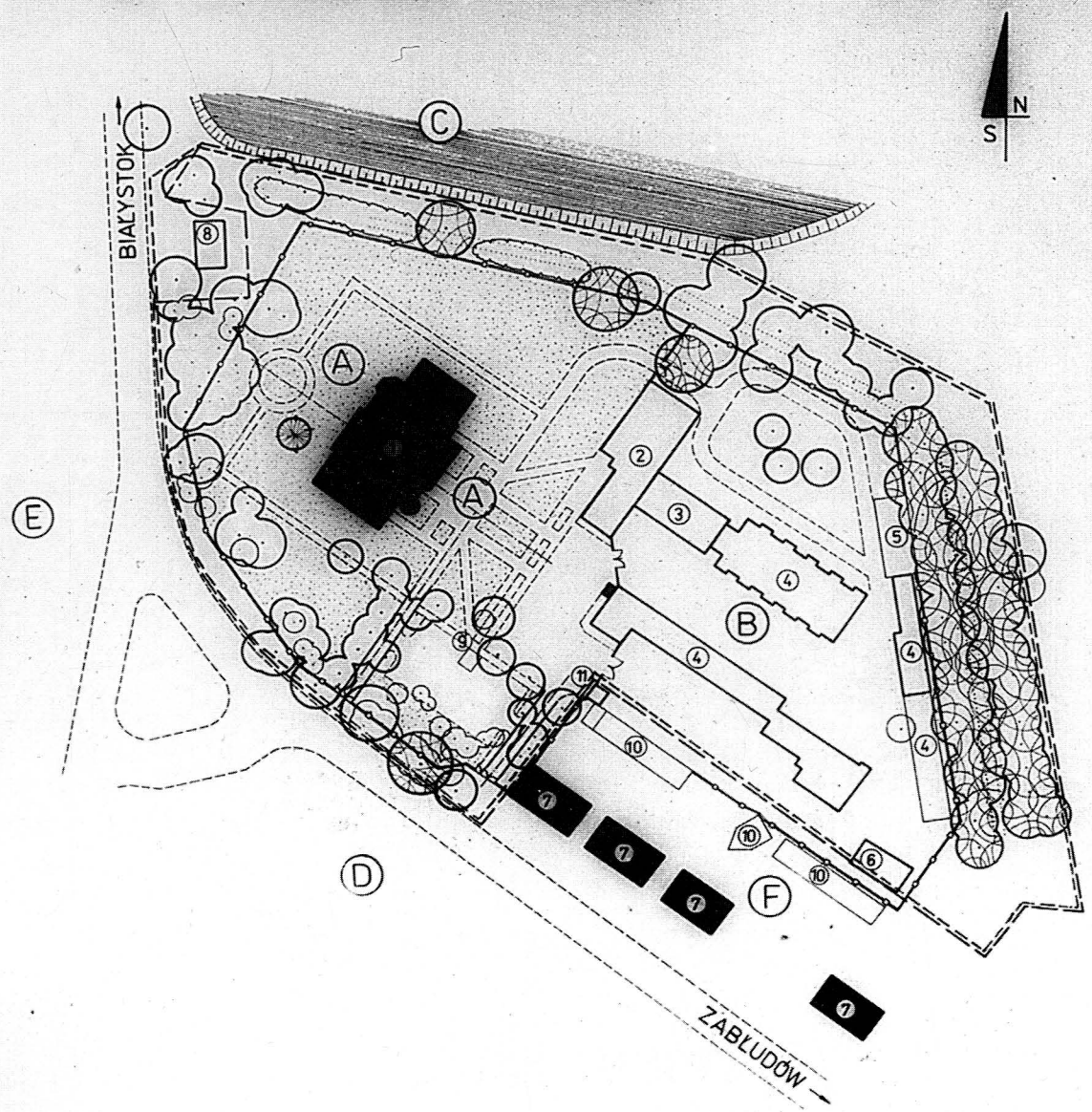

LEGENDA

① PAŁAC
② PRACOWNIE PROJEKTOWE
③ STOLARNIA
④ MAGAZYN
⑤ SKŁAD DREWNA
⑥ SKŁAD OPAŁU
⑦ BUDYNKI MIESZKALNE
⑧ ROZDZIELNIA MOCY
⑨ PIWNICA
⑩ BUDYNEK GOSPODARCZY

Ⓐ CZĘŚĆ OZDOBNA
Ⓑ SAD
Ⓒ STAW
Ⓓ PARK
Ⓔ FABRYKA DYKTY
Ⓕ OSADA PRACOWNIKÓW FABRYKI

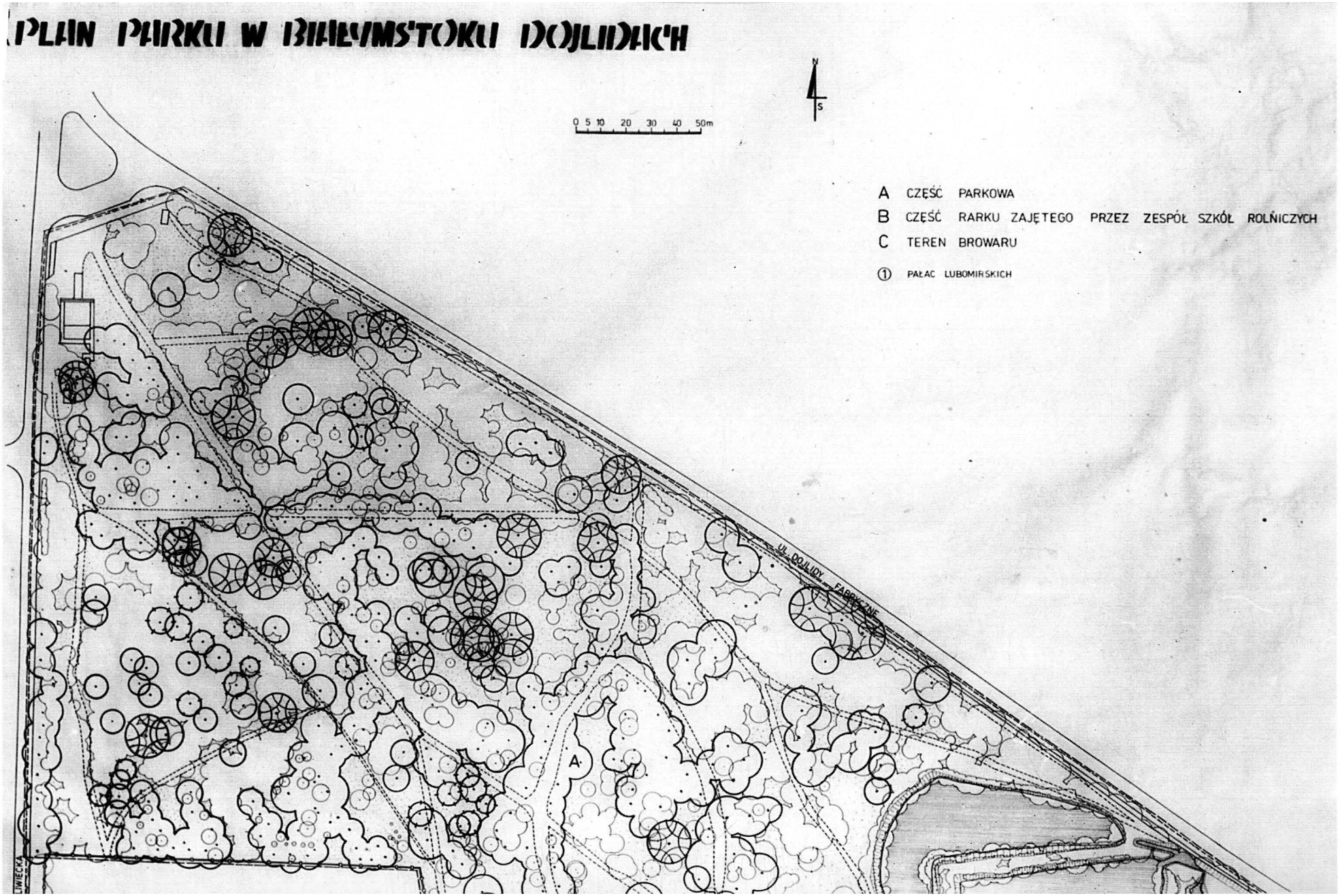
PLAN PARKU W BIAŁYMSTOKU DOJLIDACH
N
S
0 5 10 20 30 40 50m
A CZĘŚĆ PARKOWA
B CZĘŚĆ RARKU ZAJĘTEGO PRZEZ ZESPÓŁ SZKÓŁ ROLNICZYCH
C TEREN BROWARU
① PAŁAC LUBOMIRSKICH
UL. DOJLIDY FABRYCZNE
A

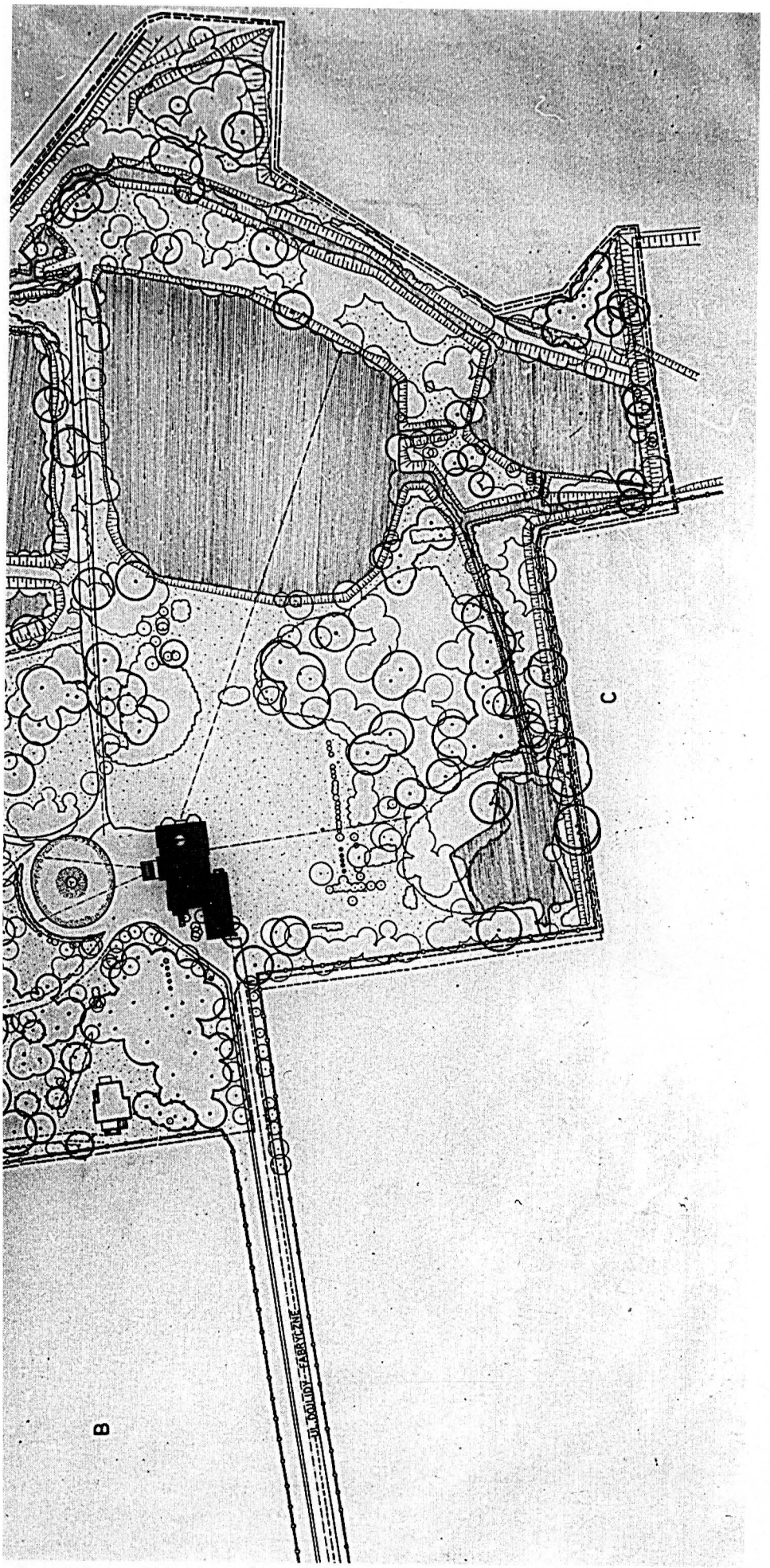
B
C
FABRYCZNA

BOCKI GM. BOCKI
TEREN ZAŁOŻENIA PAŁACOWO - OGRODOWEGO

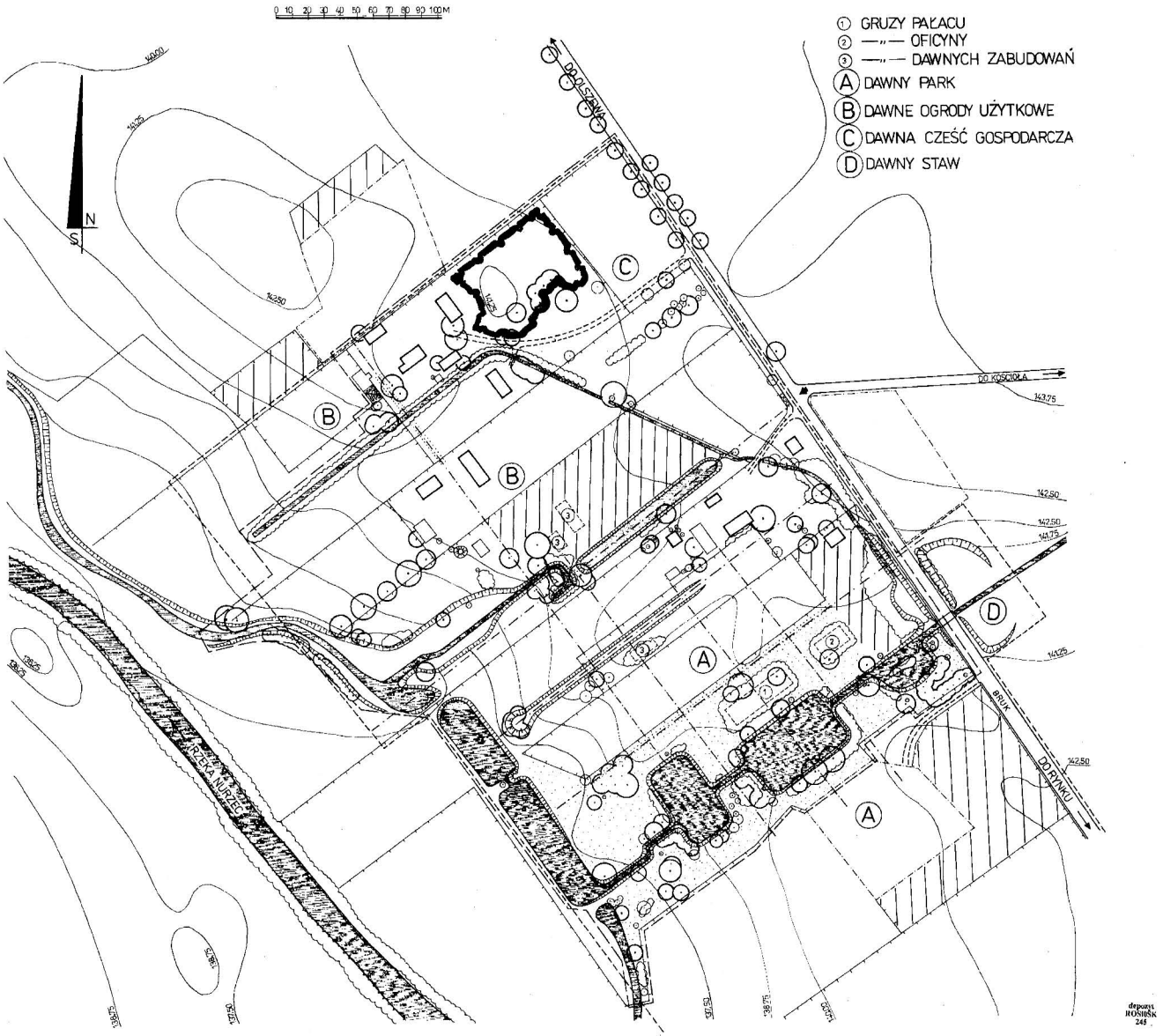

BOGDANIEC - GM. ZABŁUDÓW
PLAN ZAŁOŻENIA DWORSKO - OGRODOWEGO

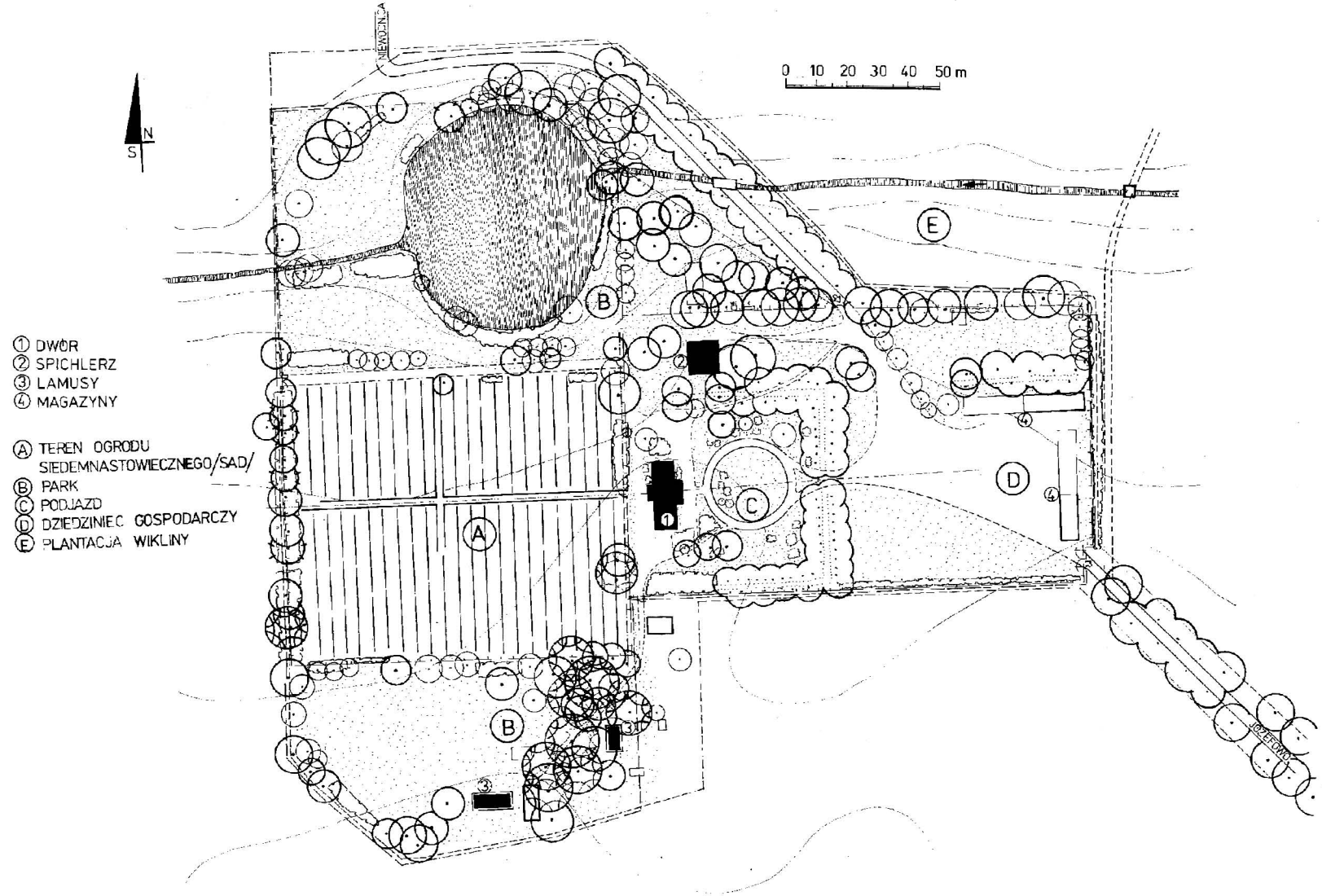

PLAN ZAŁOŻENIA DWORSKO-OGRODOWEGO W BRYKACH GMINA DROHICZYN

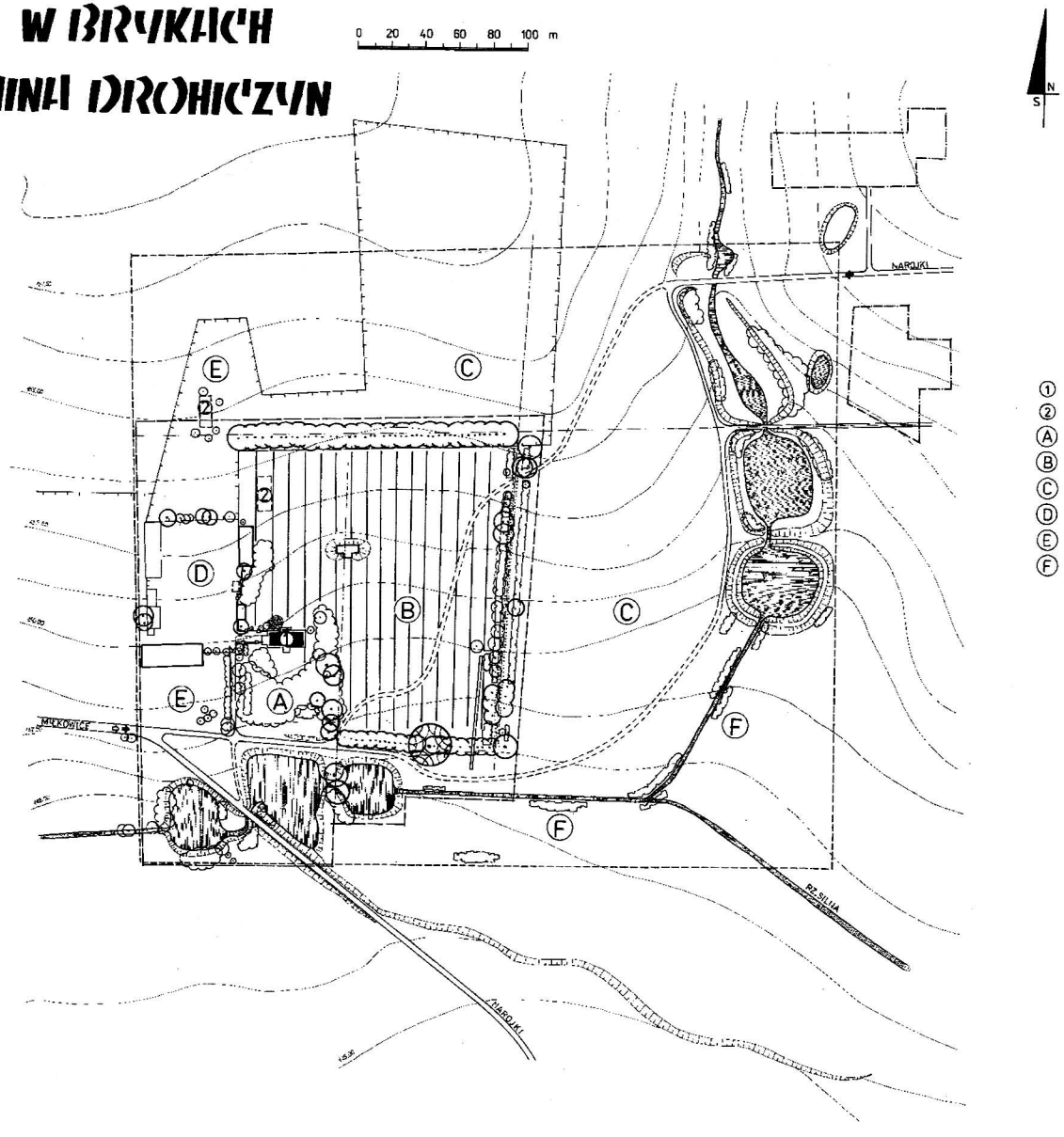

1. DWÓR PRZEBUDOWANY PO 1920 ROKU
2. GRUZY DAWNYCH BUDYNKÓW GOSPODARCZYCH

(A) DAWNA CZESC OZDOBNA
(B) SAD
(C) DAWNE KWATERY OGRODOWE
(D) PODWÓRZE GOSPODARCZE
(E) DAWNA CZĘŚĆ GOSPODARCZA
(F) DAWNE STAWY

depozyt ROSIONK 139

PLAN ZAŁOŻENIA FOLWARCZNEGO W KOLONII CHOBOTKI GM. KNYSZYN

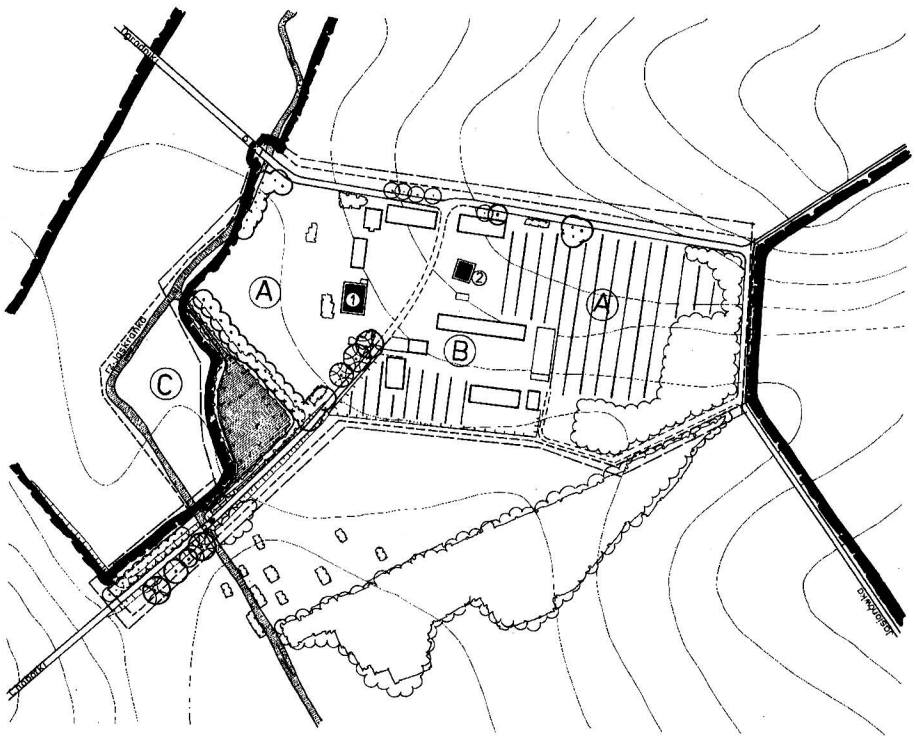

① DWÓR Z 1919 R
② DAWNA SEROWNIA
Ⓐ OGRODY
Ⓑ DZIEDZINIEC GOSPODARCZY
Ⓒ DAWNA OSADA MŁYŃSKA

CHOJNOWSZCZYZNA GM. NOWY DWÓR - OGRÓD DWORSKI

① RZADCÓWKA
② OBORA
③ MIEJSCE LOKALIZACJI CZWORAKA
Ⓐ KWATERY OGRODOWE
Ⓑ DZIEDZINIEC
Ⓒ STAWY

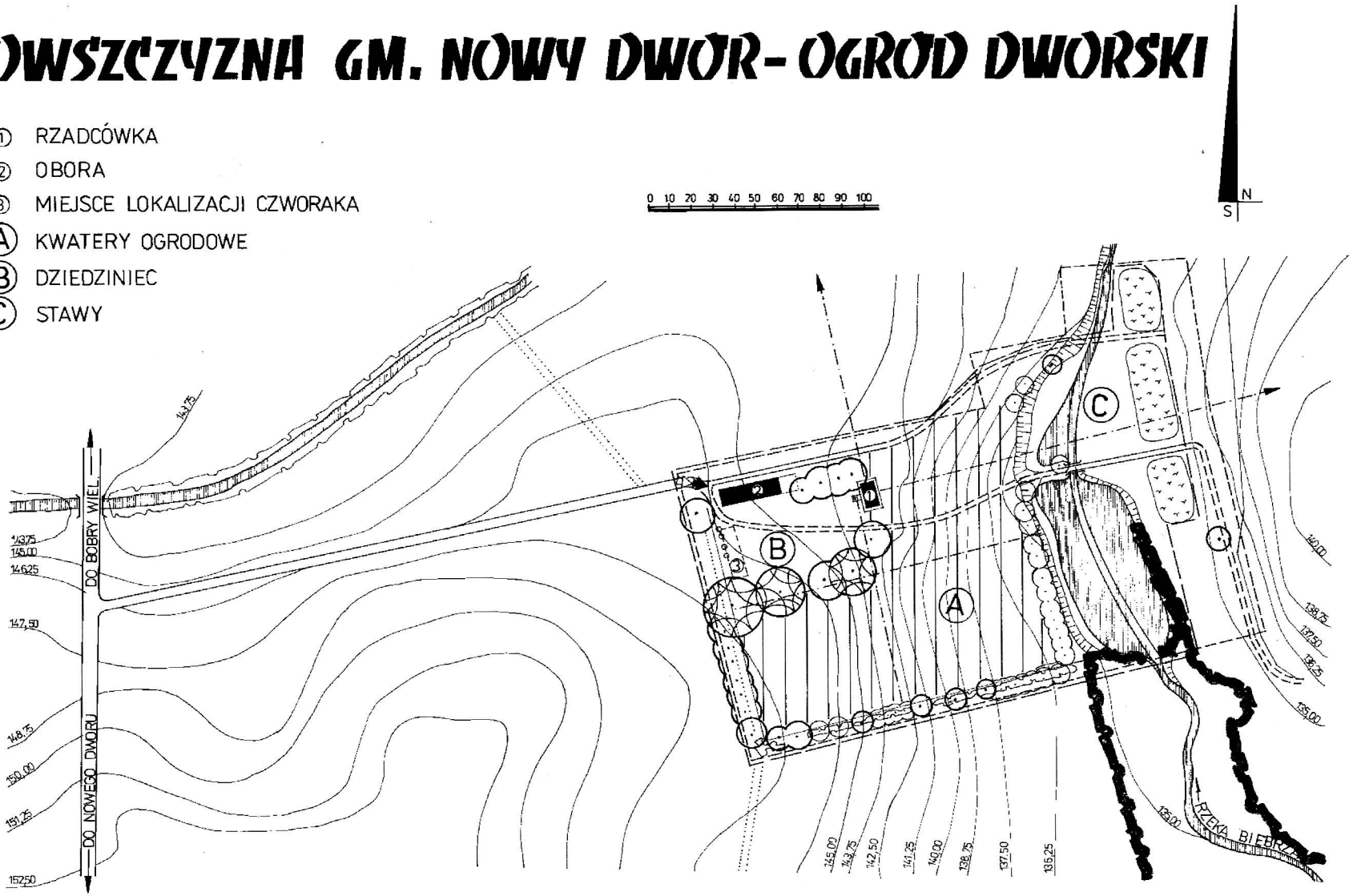

PLAN ZAŁOŻENIA DWORSKO-OGRODOWEGO W CHREPTOWICH GM. KUŹNICA BIAŁOSTOCKA

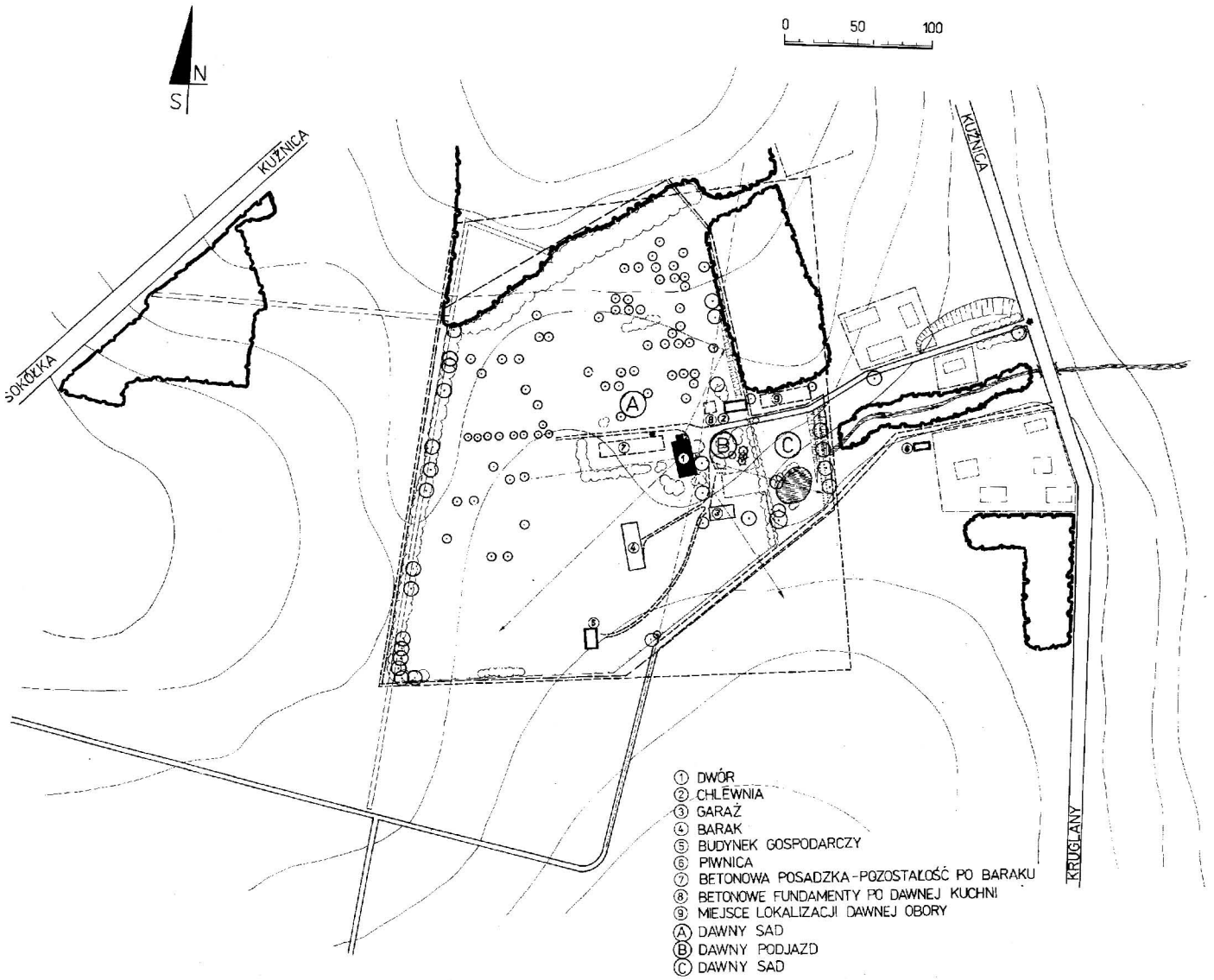

PLAN ZAŁOŻENIA DWORSKO-OGRODOWEGO W CZARTAJEWIE PODLEŚNYM GM. SIEMIATYCZE

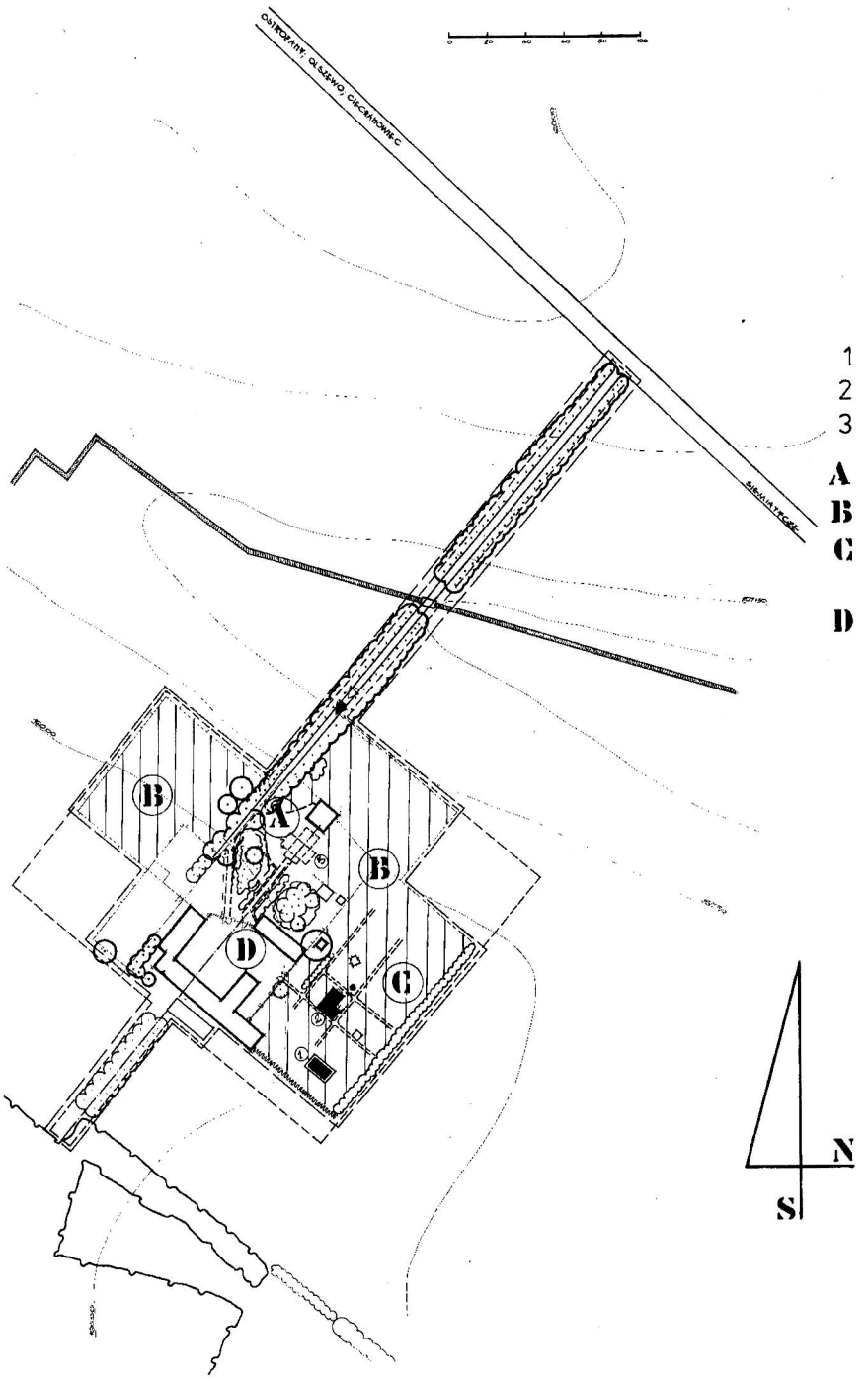

1 DWÓR
2 OFICYNA
3 DAWNE LOKALIZACJE DWORU

A CZĘŚĆ OZDOBNA
B SADY
C SAD Z KOLEKCJA BOTANICZNA, WOŁKÓW
D CZĘŚĆ GOSPODARCZA

depozyt ROSIOŚK 126

DĘBINA GM. KRYPNO
ZAŁOŻENIE DWORSKO-OGRODOWE

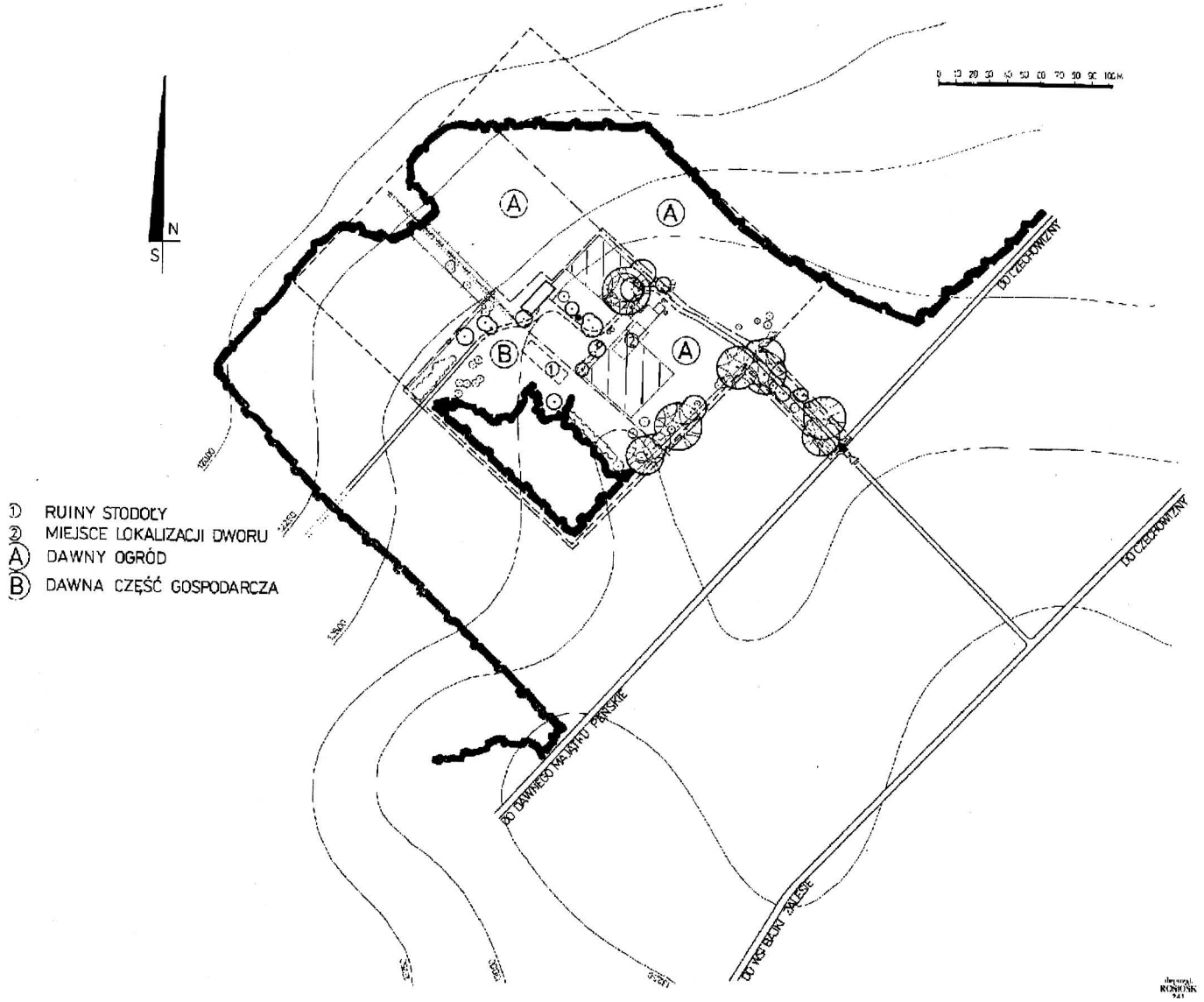

1. RUINY STODOŁY
2. MIEJSCE LOKALIZACJI DWORU
A. DAWNY OGRÓD
B. DAWNA CZĘŚĆ GOSPODARCZA

PLAN ZAŁOŻENIA DWORSKO-OGRODOWEGO W DOBRZYNIEWIE GM. DOBRZYNIEWO

CZĘŚĆ FOLWARCZNO-OGRODOWA

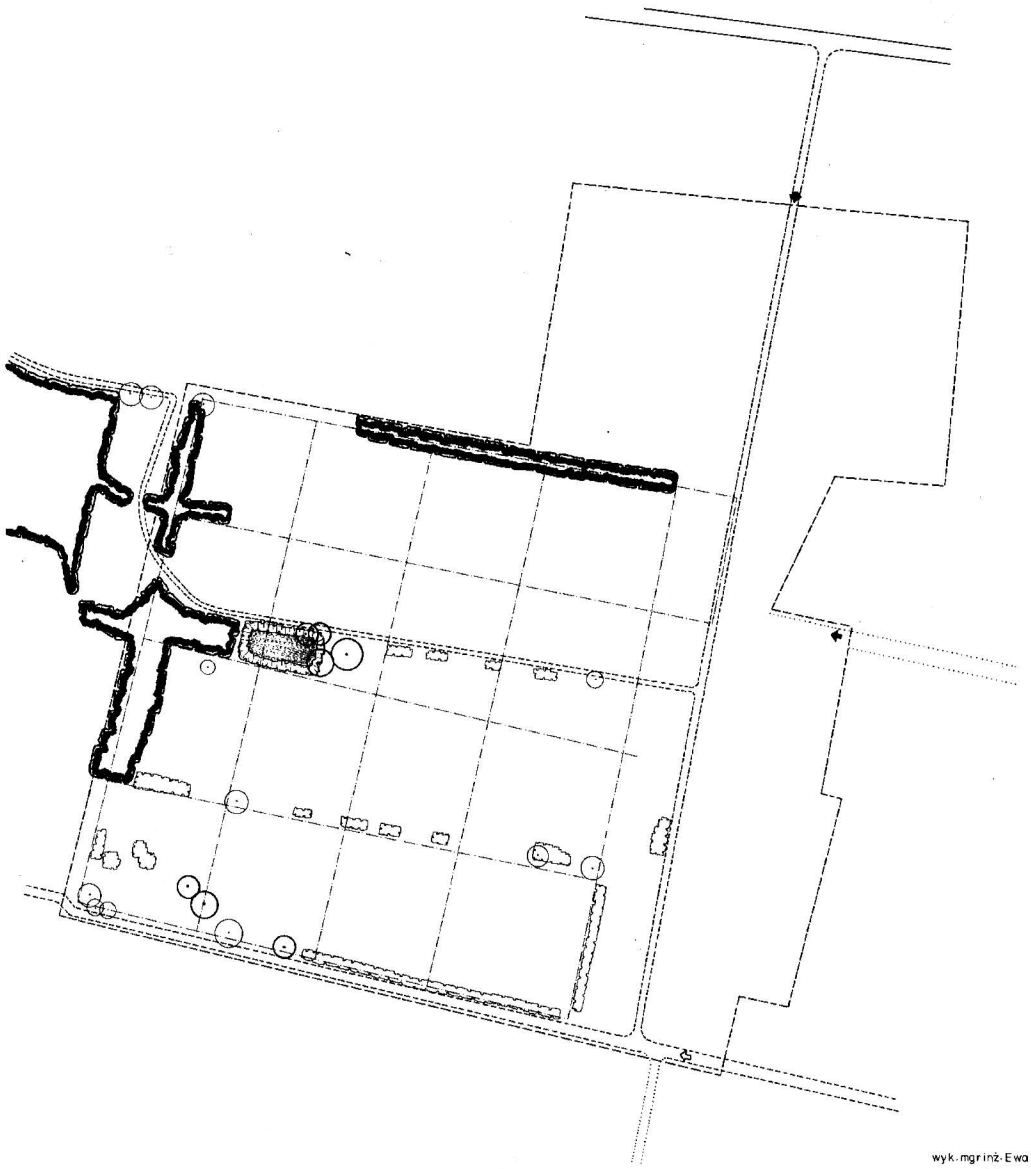

wyk. mgr inż. Ewa Bańczak-Kucharczyk
mgr inż. Iwona Wildner
listopad 1982 rok

depozyt
ROŚIOŚK
215

PLAN ZAŁOŻENIA DWORSKO-OGRODOWEGO W DOBRZENIEWIE GM. DOBRZENIEWO

CZĘŚĆ PRZEMYSŁOWA /OSADA MŁYŃSKA/

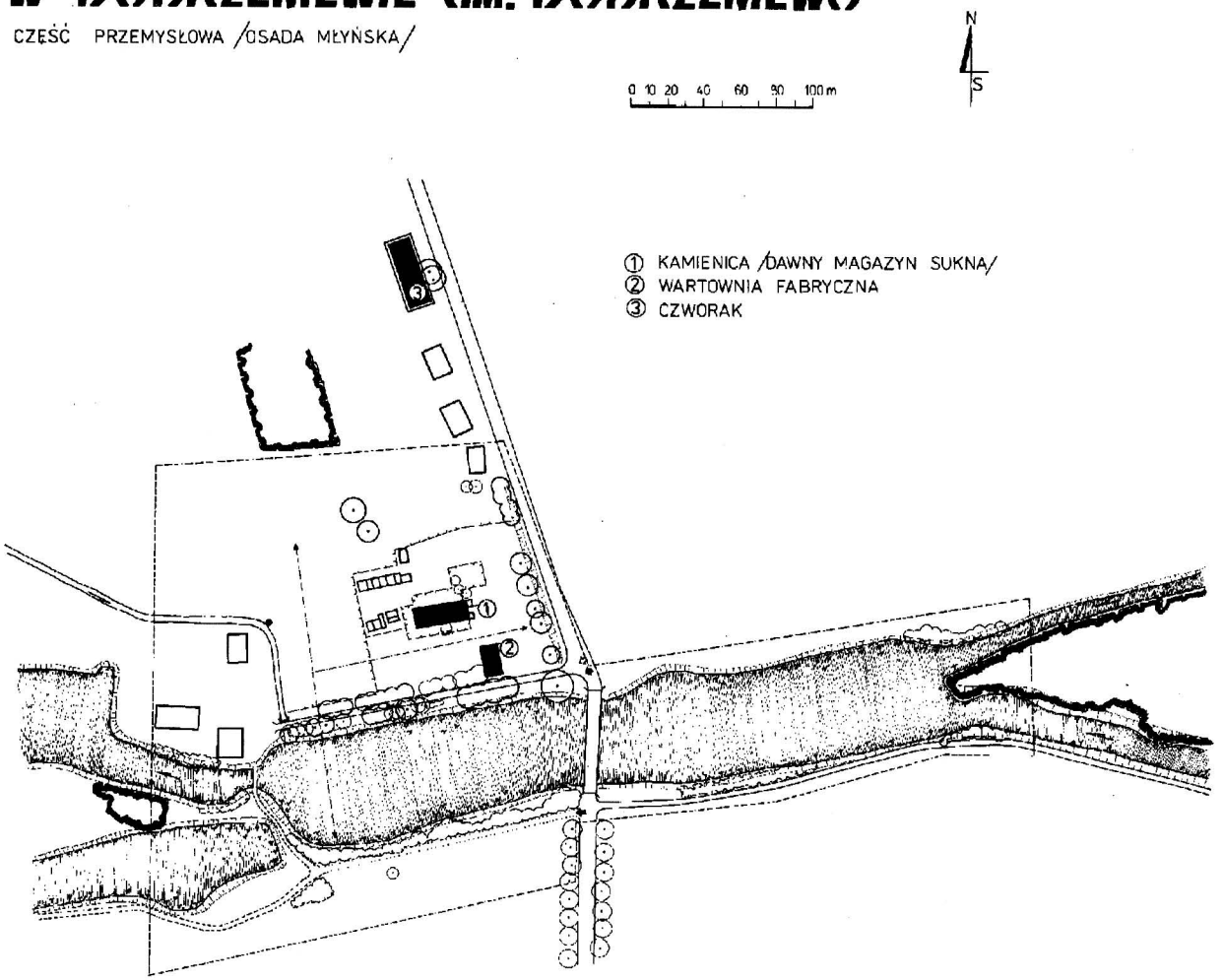

PLAN ZAŁOŻENIA DWORSKO-OGRODOWEGO W GRODZISKU GM. GRODZISK

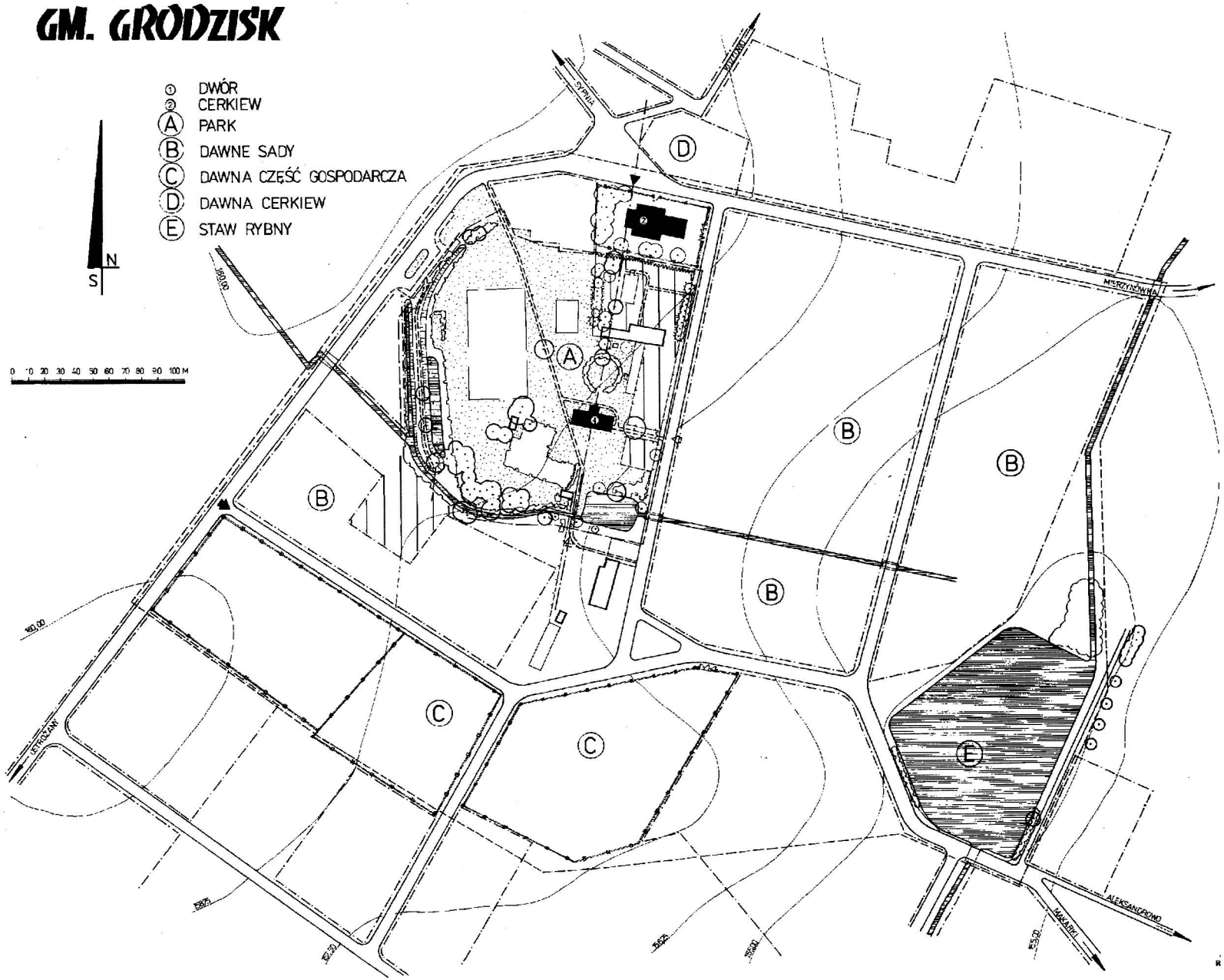

PLAN ZAŁOŻENIA DWORSKO-OGRODOWEGO W HERMANOWCE GM. JUCHNOWIEC DOLNY.

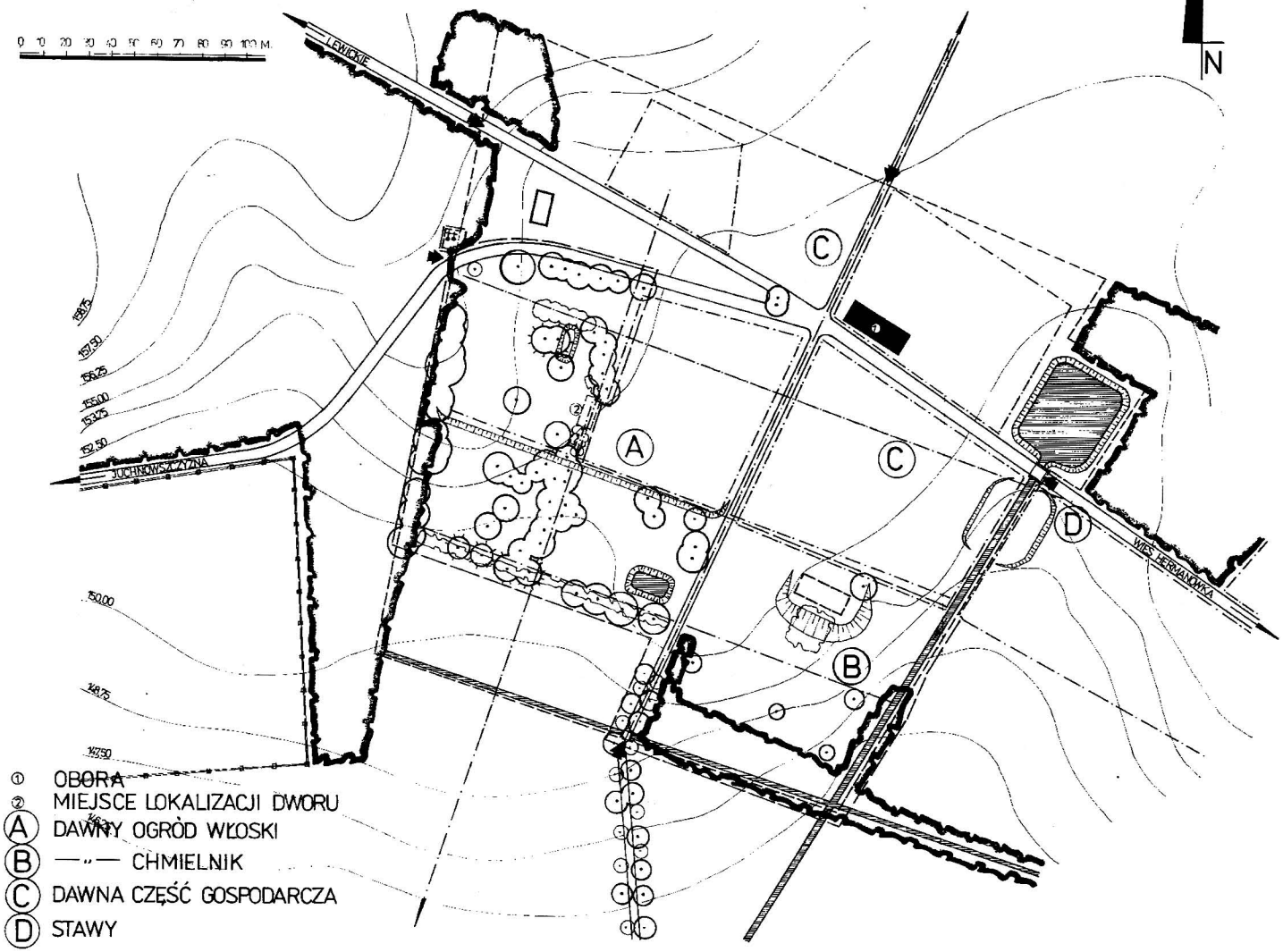

depozyt ROŚIOSK 154

PLAN ZAŁOŻENIA DWORSKO-OGRODOWEGO

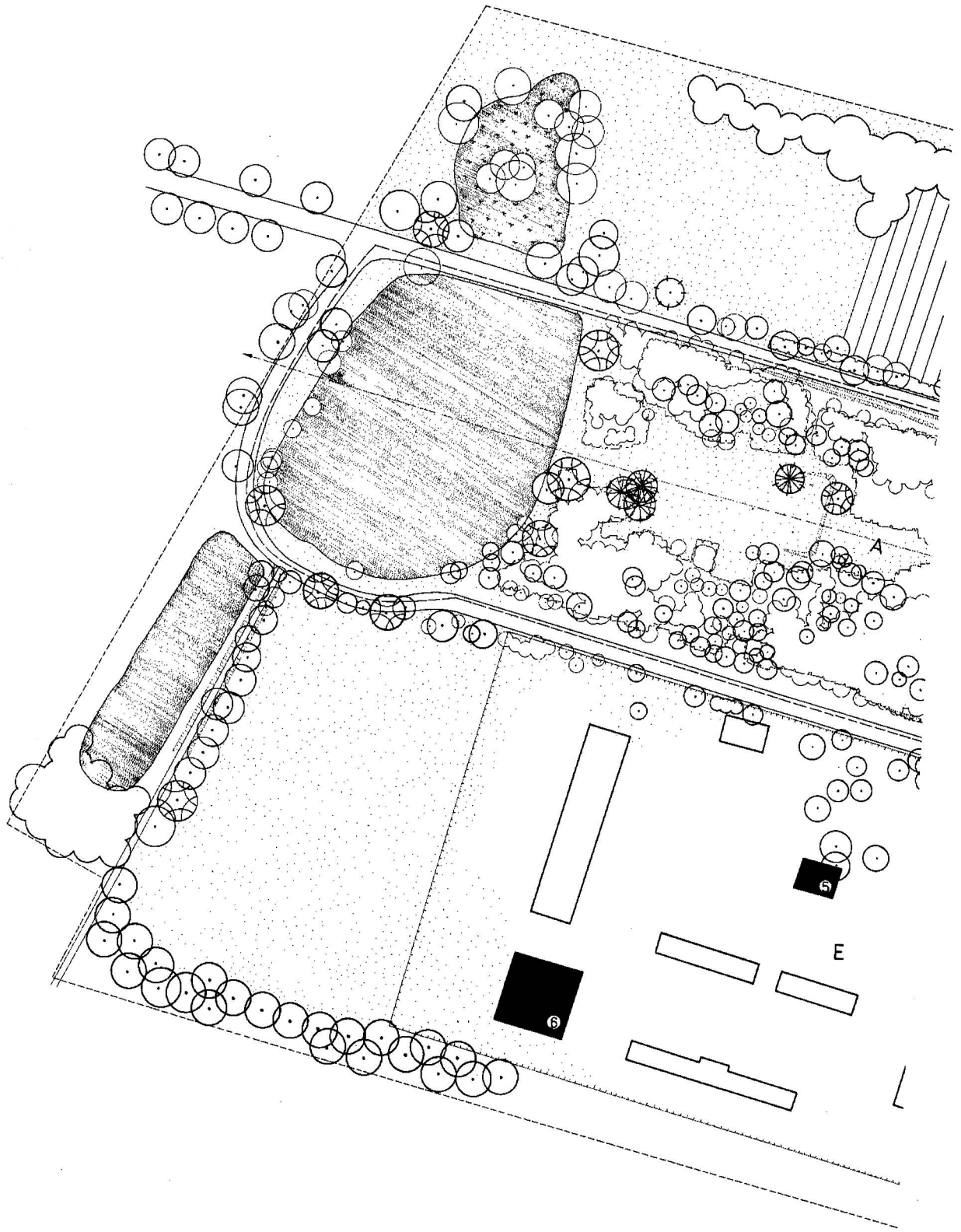

W HIERONIMOWIE (GM. MICHAŁOWO)

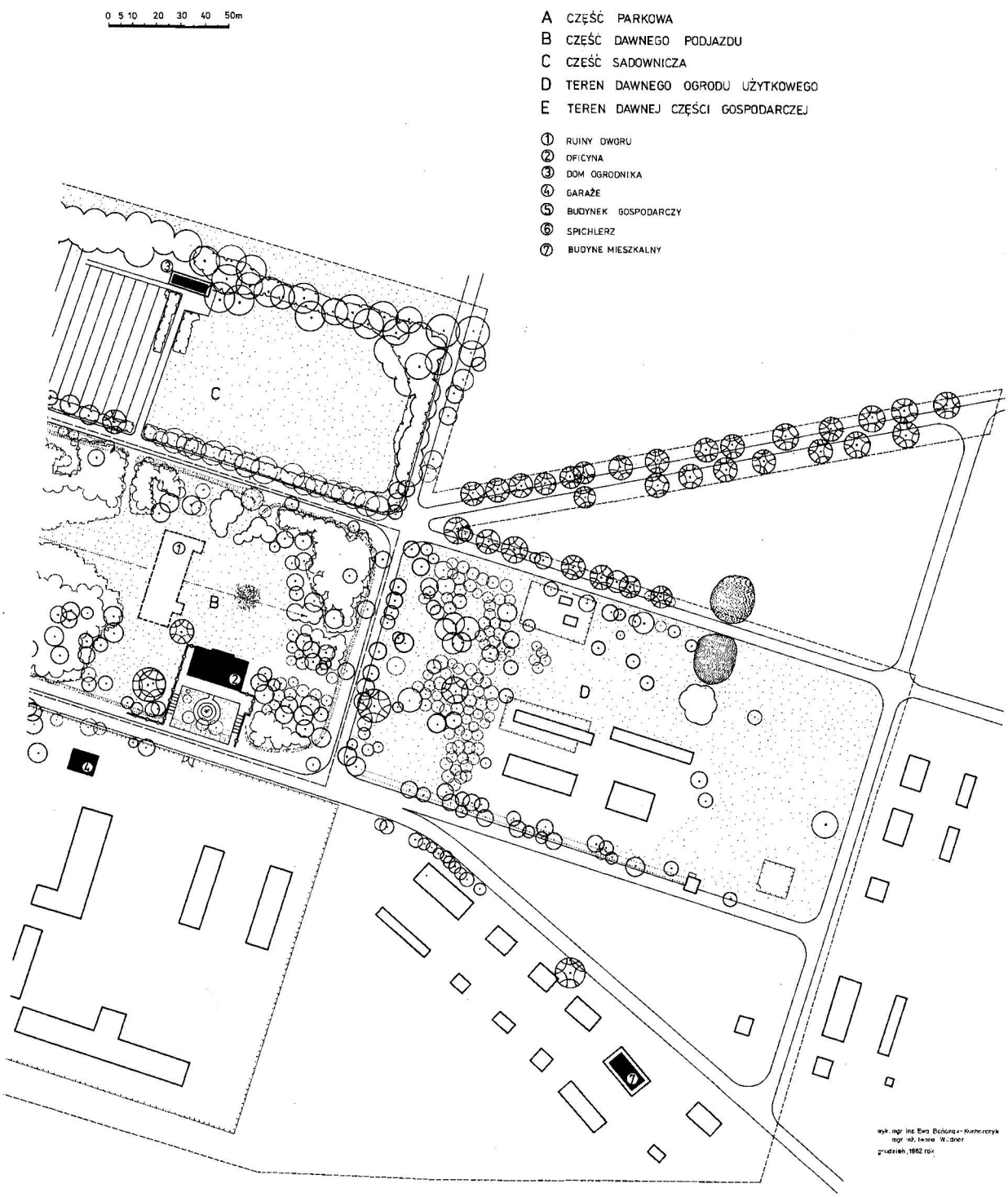

HORNOSTAJE GM. MONKI - TEREN ZAŁOŻENIA DWORSKO - OGRODOWEGO

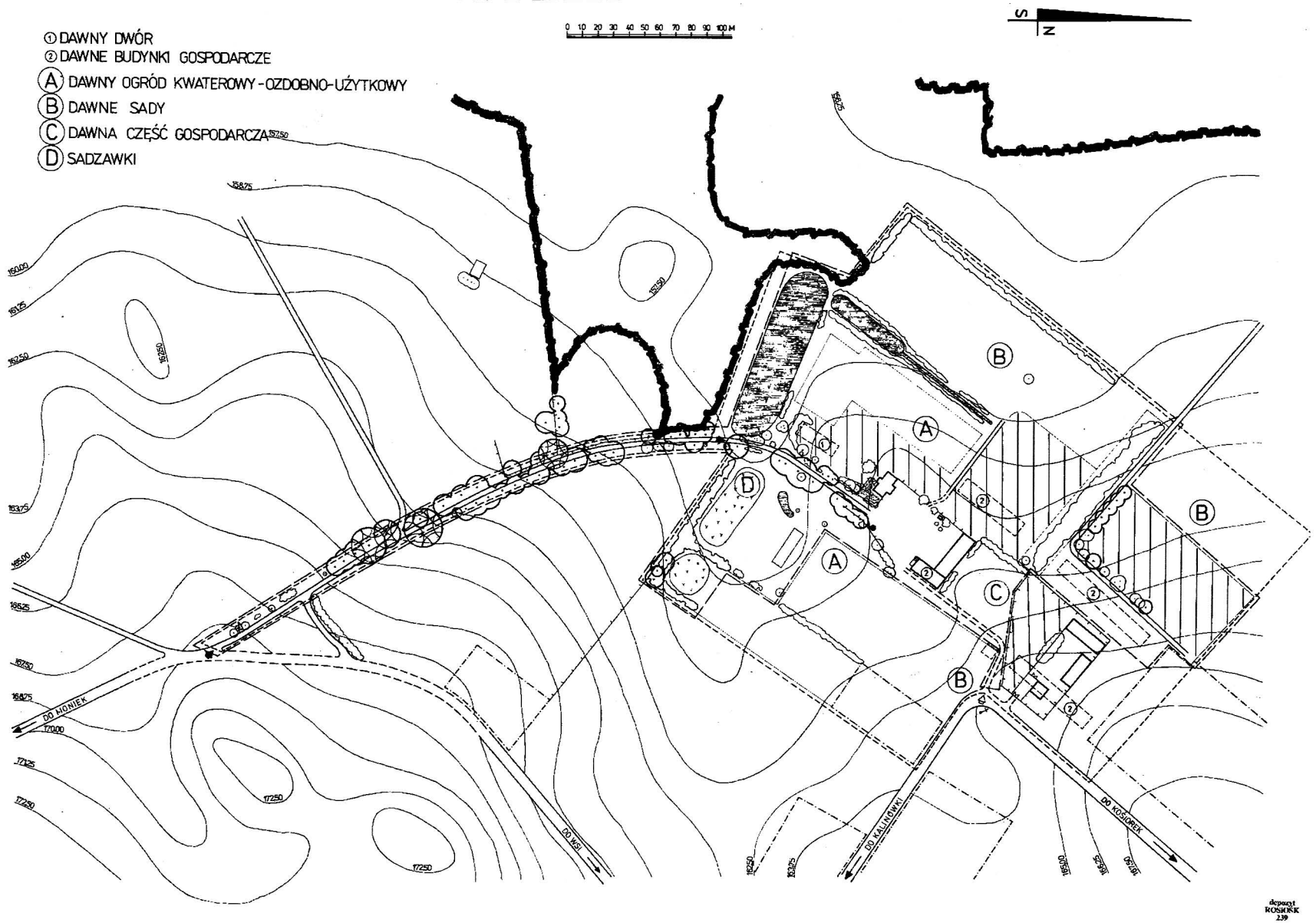

PLAN ZAŁOŻENIA OGRODOWEGO W HORNOSTAJACH

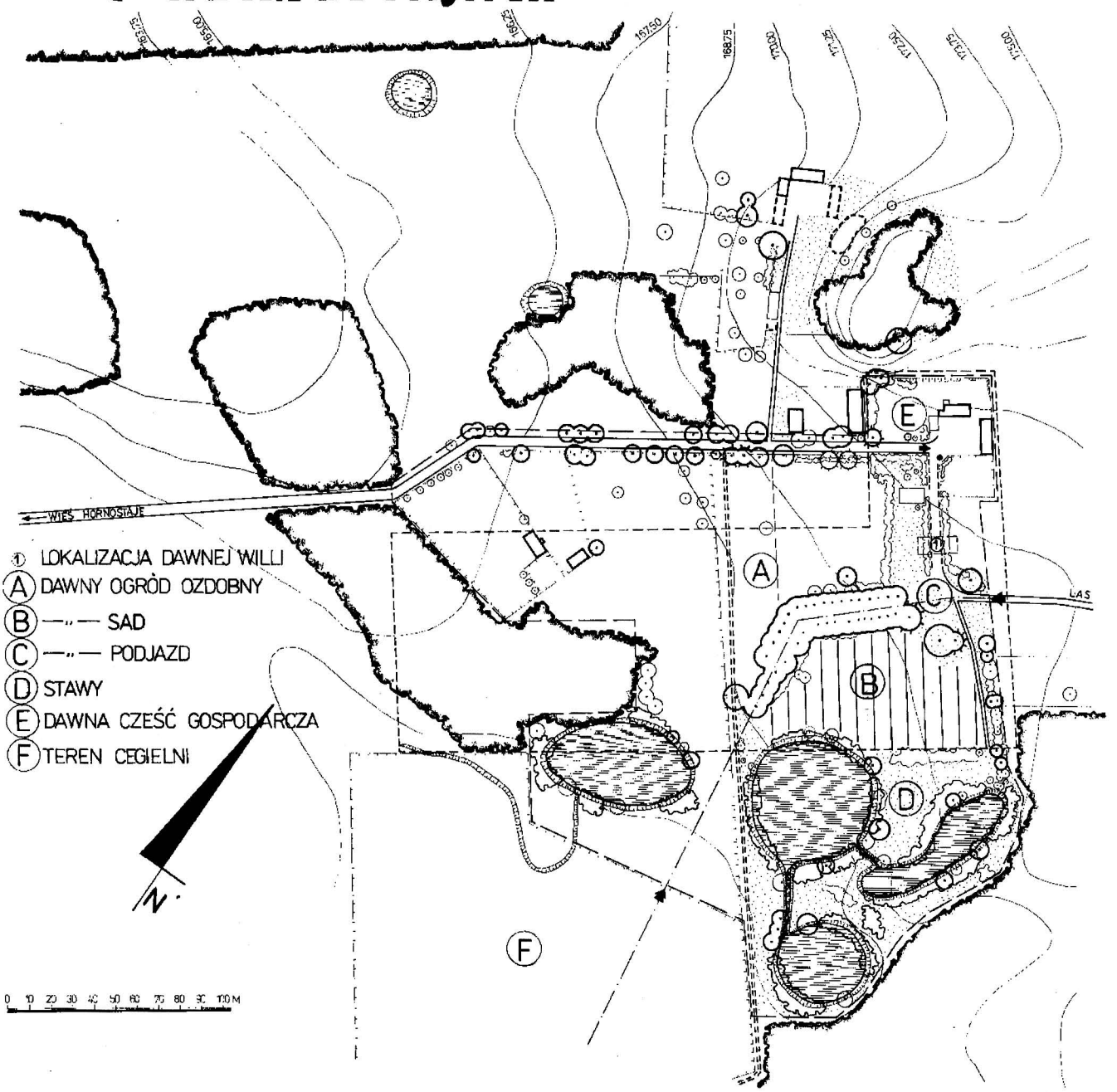

PLAN ZAŁOŻENIA DWORSKIEGO W HORODNIANACH GM. JUCHNOWIEC DOLNY

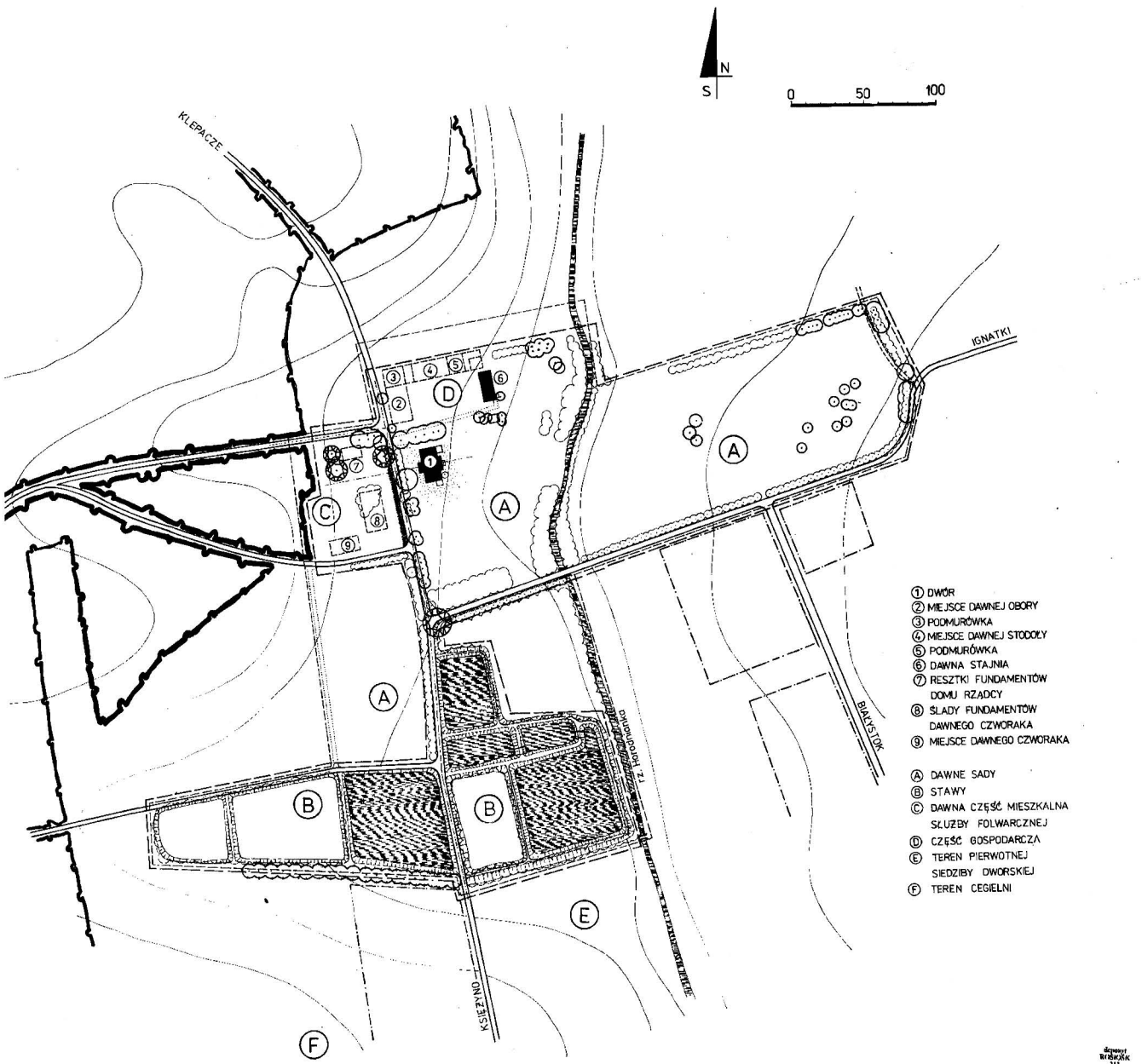

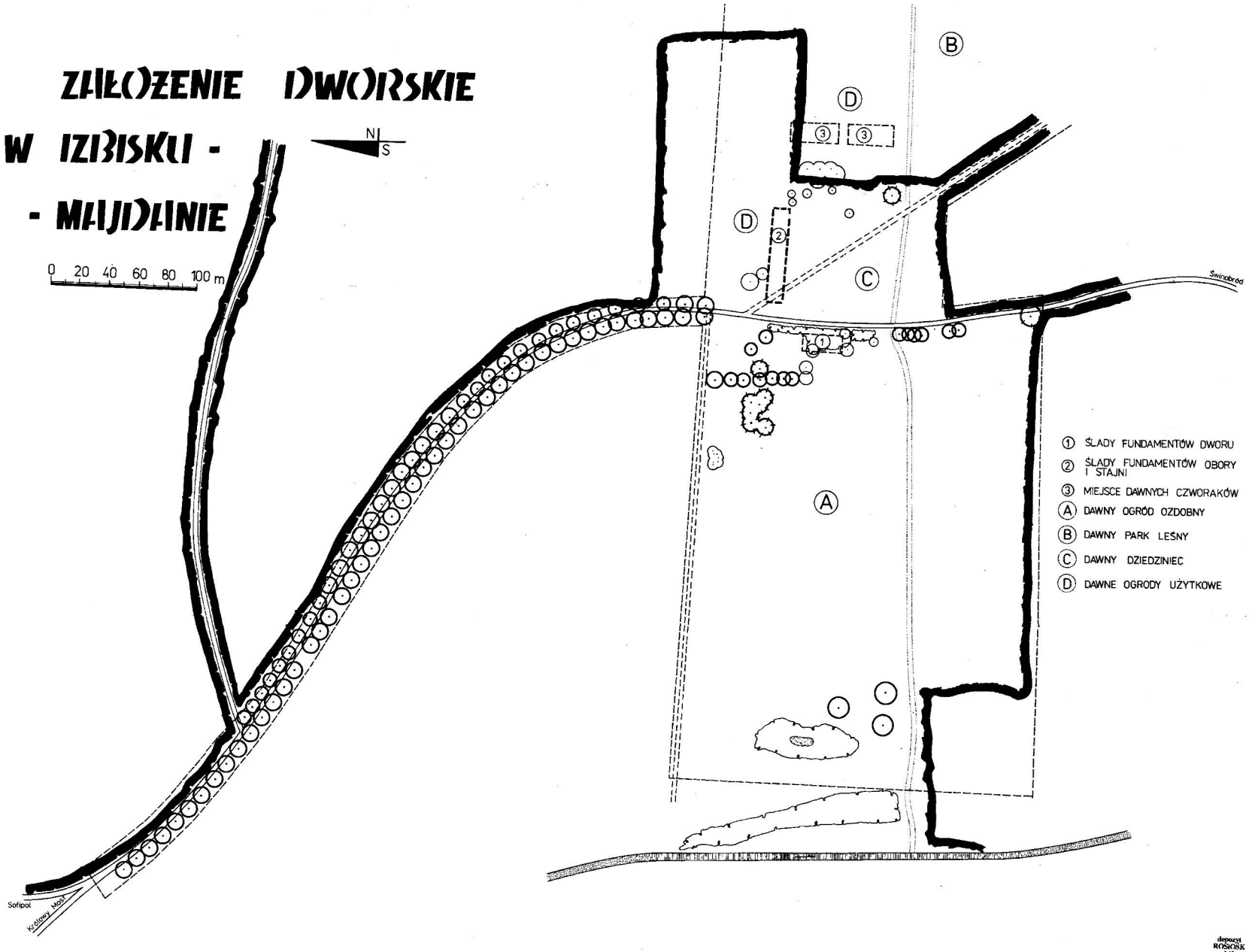
ZAŁOŻENIE DWORSKIE
W IZBISKU -
- MAJDANIE
N
S
0 20 40 60 80 100 m
B
D
③
③
D
②
C
Świnobród
A
① ŚLADY FUNDAMENTÓW DWORU
② ŚLADY FUNDAMENTÓW OBORY I STAJNI
③ MIEJSCE DAWNYCH CZWORAKÓW
Ⓐ DAWNY OGRÓD OZDOBNY
Ⓑ DAWNY PARK LEŚNY
Ⓒ DAWNY DZIEDZINIEC
Ⓓ DAWNE OGRODY UŻYTKOWE
Sofipol
Królewy Most
depozyt
ROSIOSK
1-90

PLAN OGRODU FOLWARCZNEGO W JAŁÓWCE GM. SIDRA

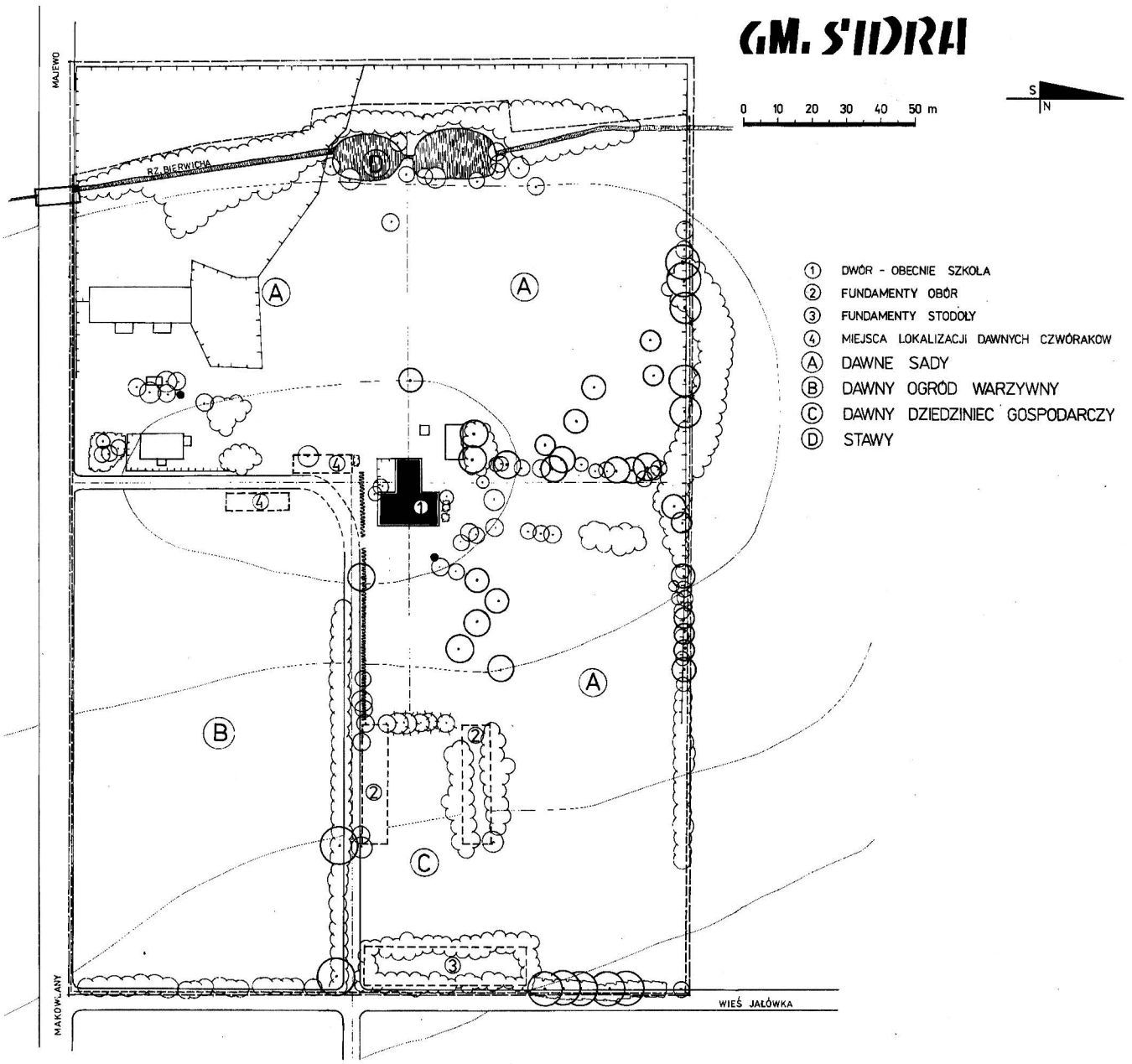

PLAN ZAŁOŻENIA OGRODOWEGO W JANOWICZACH - GÓRCE GM. JUCHNOWIEC DOLNY

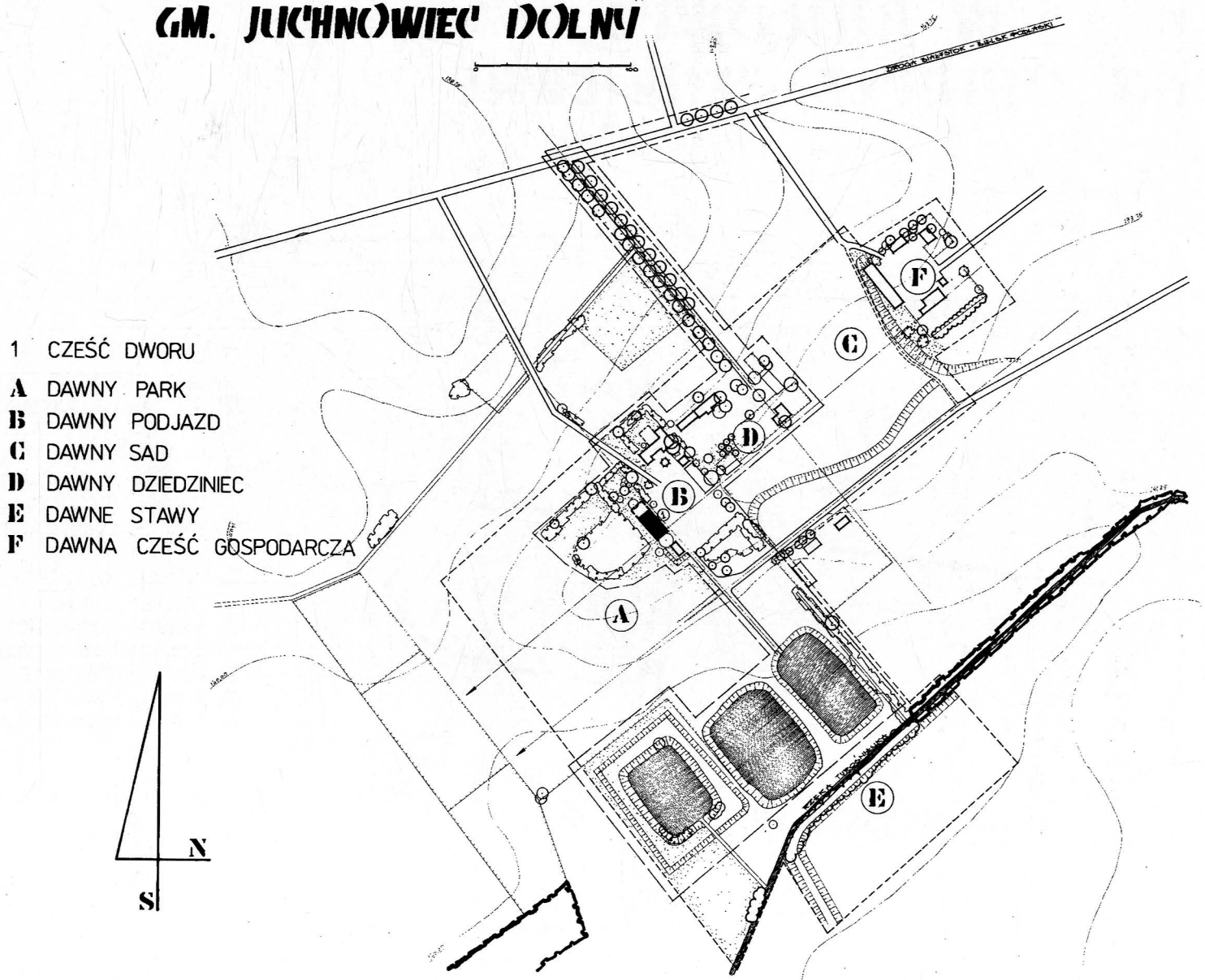

PLAN ZAŁOŻENIA DWORSKO-OGRODOWEGO W JODŁÓWCE GM. DUBICZE CERKIEWNE

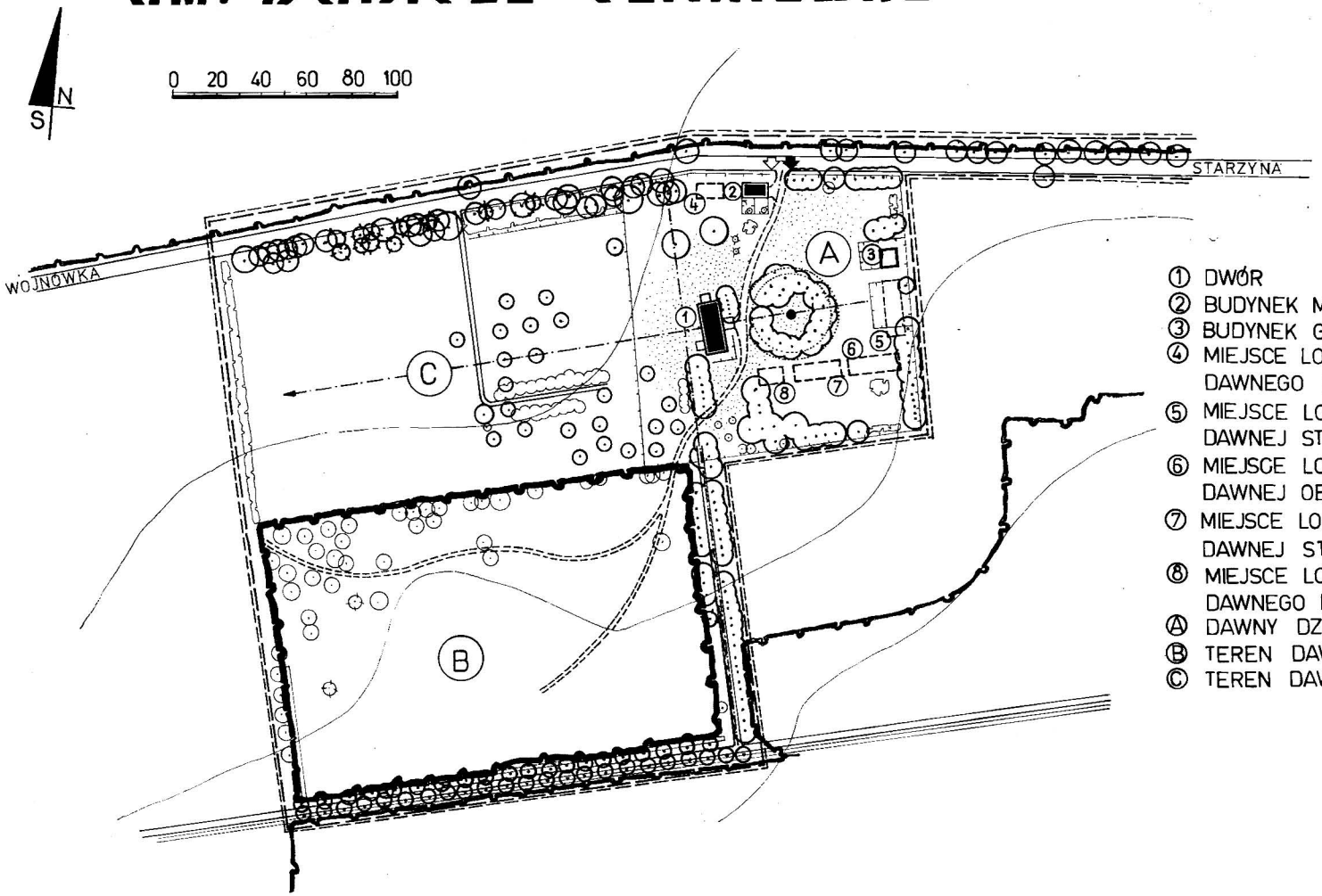

① DWÓR
② BUDYNEK MIESZKALNY
③ BUDYNEK GOSPODARCZY
④ MIEJSCE LOKALIZACJI DAWNEGO DOMU DLA FORNALI
⑤ MIEJSCE LOKALIZACJI DAWNEJ STODOŁY
⑥ MIEJSCE LOKALIZACJI DAWNEJ OBORY
⑦ MIEJSCE LOKALIZACJI DAWNEJ STAJNI
⑧ MIEJSCE LOKALIZACJI DAWNEGO MAGAZYNU
Ⓐ DAWNY DZIEDZINIEC
Ⓑ TEREN DAWNEGO PARKU
Ⓒ TEREN DAWNEGO SADU

depozyt
ROSIOSK
209

PLAN ZAŁOŻENIA DWORSKO - OGRODOWEGO W JÓZEFOWIE GMINA ZABŁUDÓW

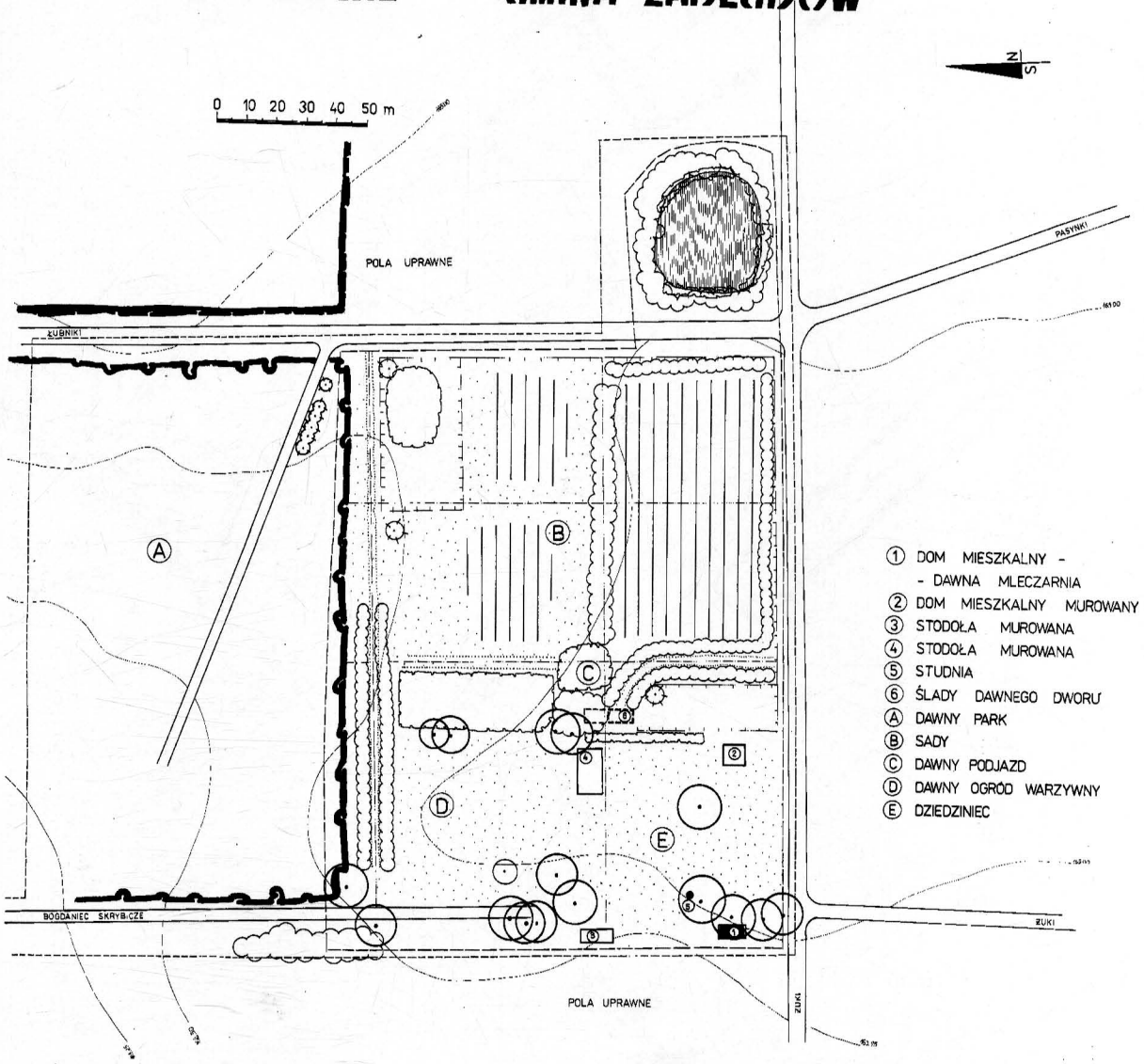

JUCHNOWIEC DOLNY GM. JUCHNOWIEC DOLNY
TEREN ZAŁOŻENIA DWORSKO-OGRODOWEGO

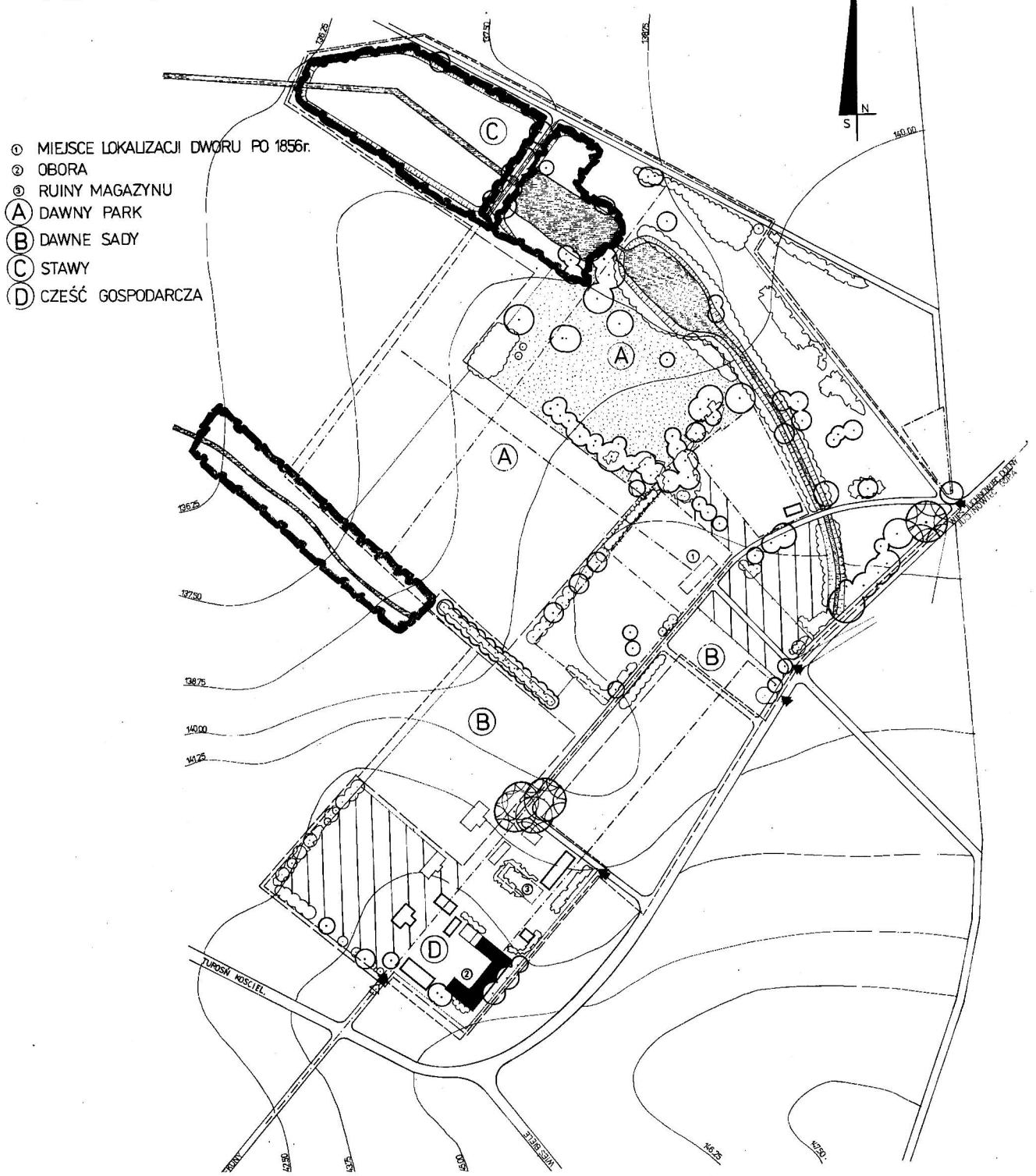

PLAN ZAŁOŻENIA OGRODOWEGO W JUCHNOWSZCZYŹNIE GM. JUCHNOWIEC DOLNY

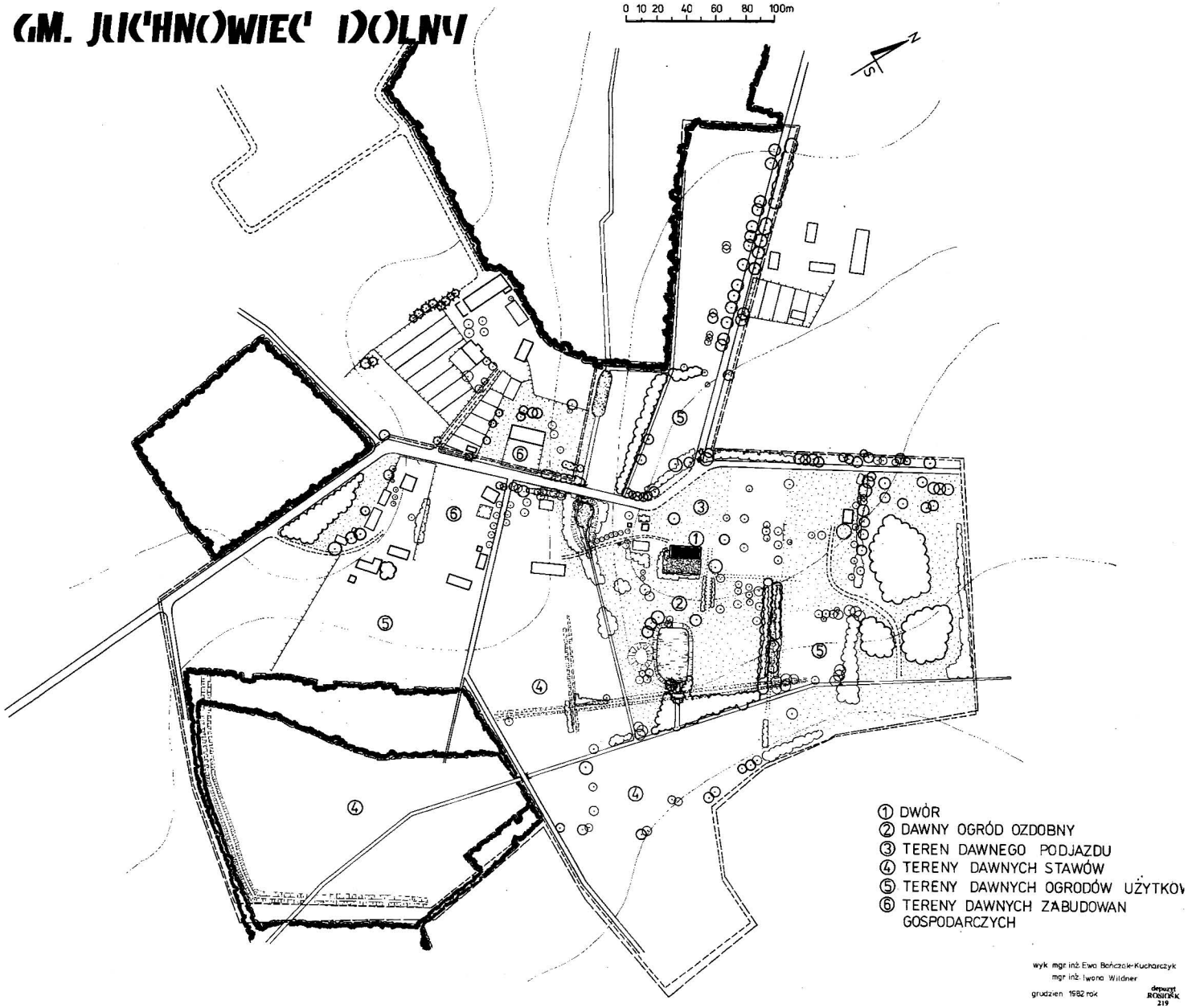

wyk. mgr inż. Ewa Bończak-Kucharczyk
mgr inż. Iwona Wildner
grudzień 1982 rok

PLAN ZAŁOŻENIA DWORSKO OGRODOWEGO W KALEJCZYCACH GM BOĆKI

1 FUNDAMENTY DWORU
2 SPICHLERZ
3 MIEJSCE LOKALIZACJI JEDNEGO Z DAWNYCH BUDYNKÓW
4 FUNDAMENTY CZWORAKA
5 PIWNICE

A DAWNY OGRÓD KWATEROWY
B DAWNY SAD
C DAWNY PODJAZD
D DAWNA CZĘŚĆ GOSPODARCZA
E STAWY

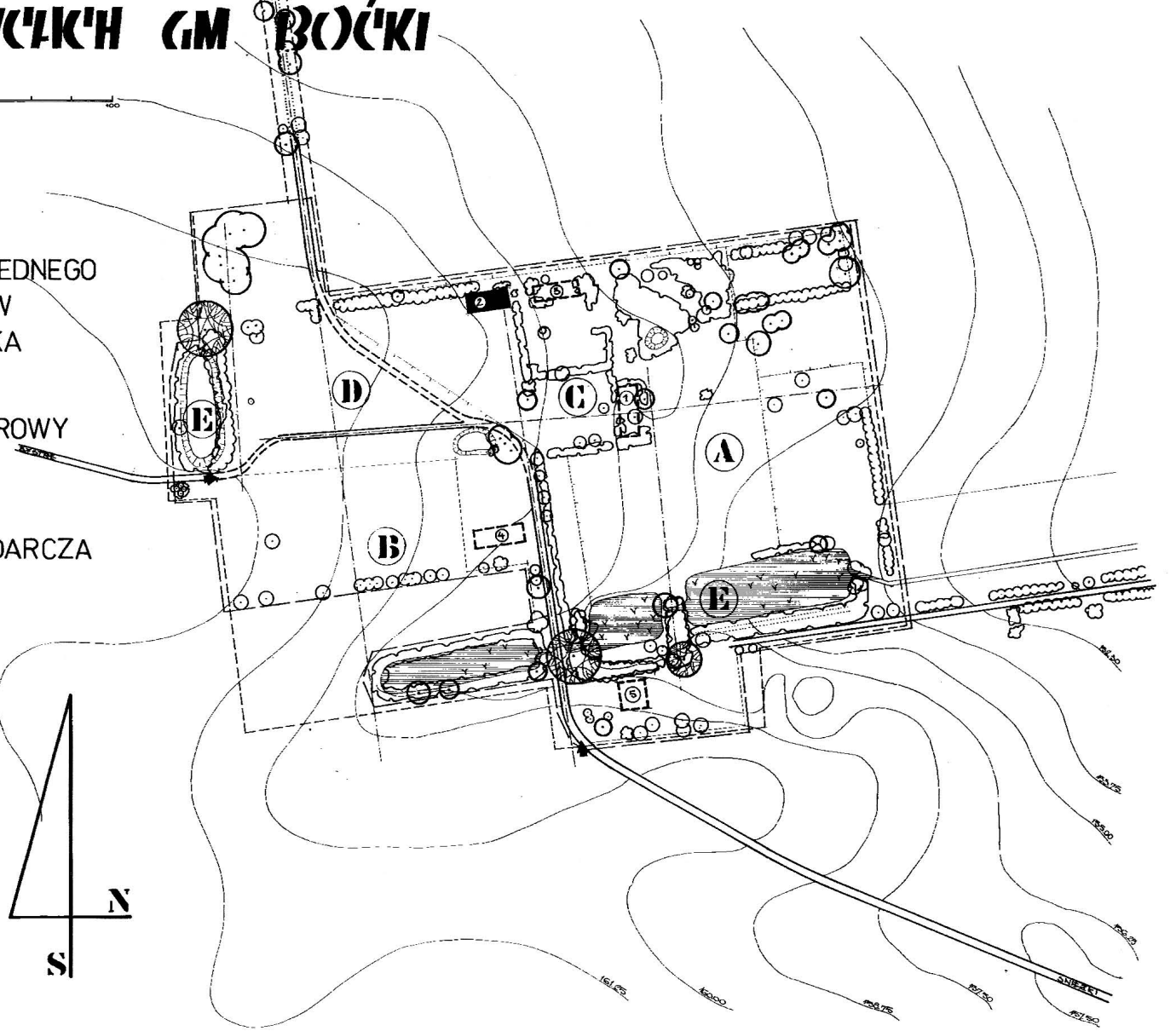

depozyt
ROŚOŚK
118

PLAN ZAŁOŻENIA DWORSKO-OGRODOWEGO W KALNICY GM. BRAŃSK

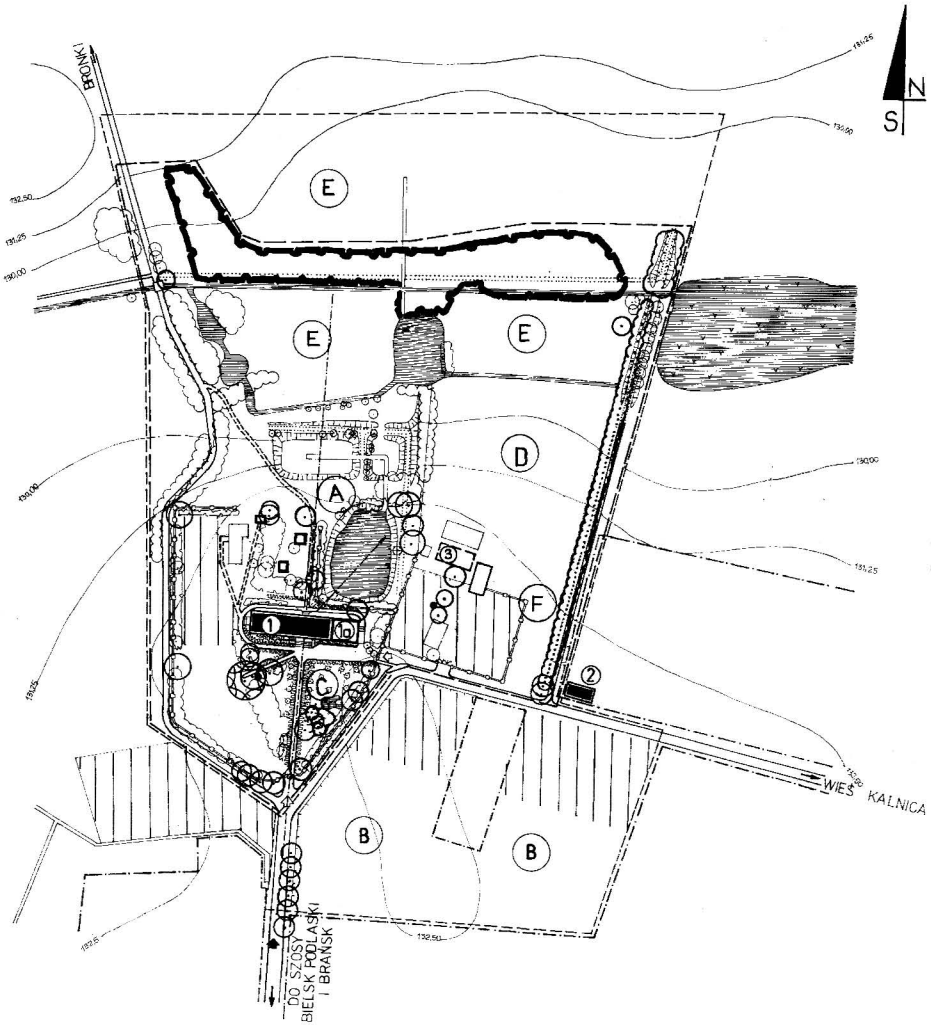

① DWÓR
①a MUROWANA CZĘŚĆ DWORU
② DOM CHŁOPSKI Z 1840 R
③ GRUZY JEDNEGO Z BUDYNKÓW GOSPODARCZYCH

Ⓐ TEREN DAWNEGO OGRODU OZDOBNEGO
Ⓑ TEREN DAWNEGO SADU
Ⓒ TEREN DAWNEGO DZIEDZIŃCA POŹNIEJ PODJAZDU
Ⓓ TEREN DAWNEGO OGRODU UŻYTKOWEGO
Ⓔ TEREN DAWNYCH STAWÓW
Ⓕ DAWNA CZĘŚĆ GOSPODARCZA

depozyt
ROŚIOSK
224

KALNO GM. DĄBROWA BIAŁOSTOCKA – TEREN OGRODU DWORSKIEGO

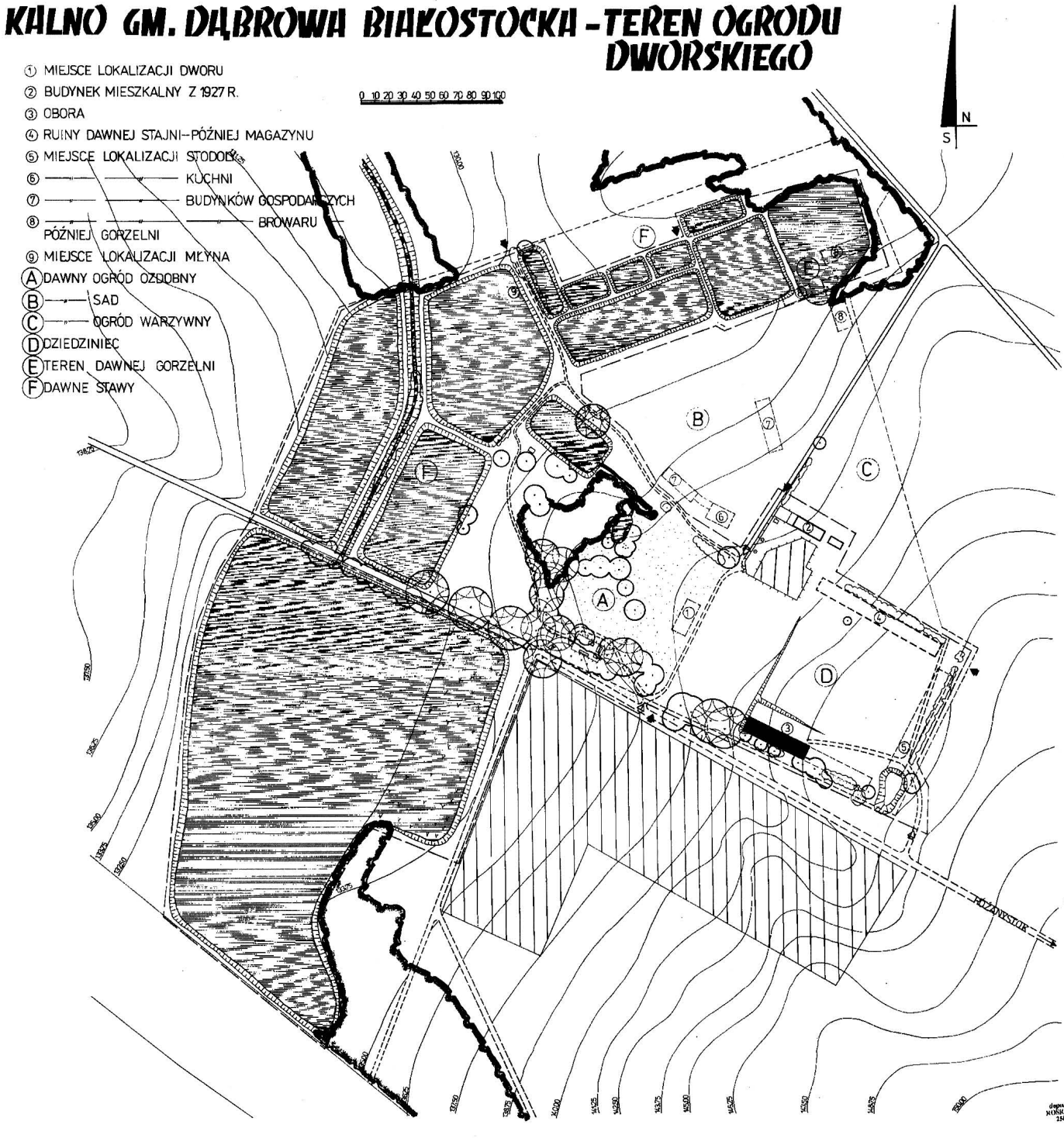

PLAN ZAŁOŻENIA DWORSKO-OGRODOWEGO W KAMIENNEJ STAREJ GM. DĄBROWA BIAŁOSTOCKA

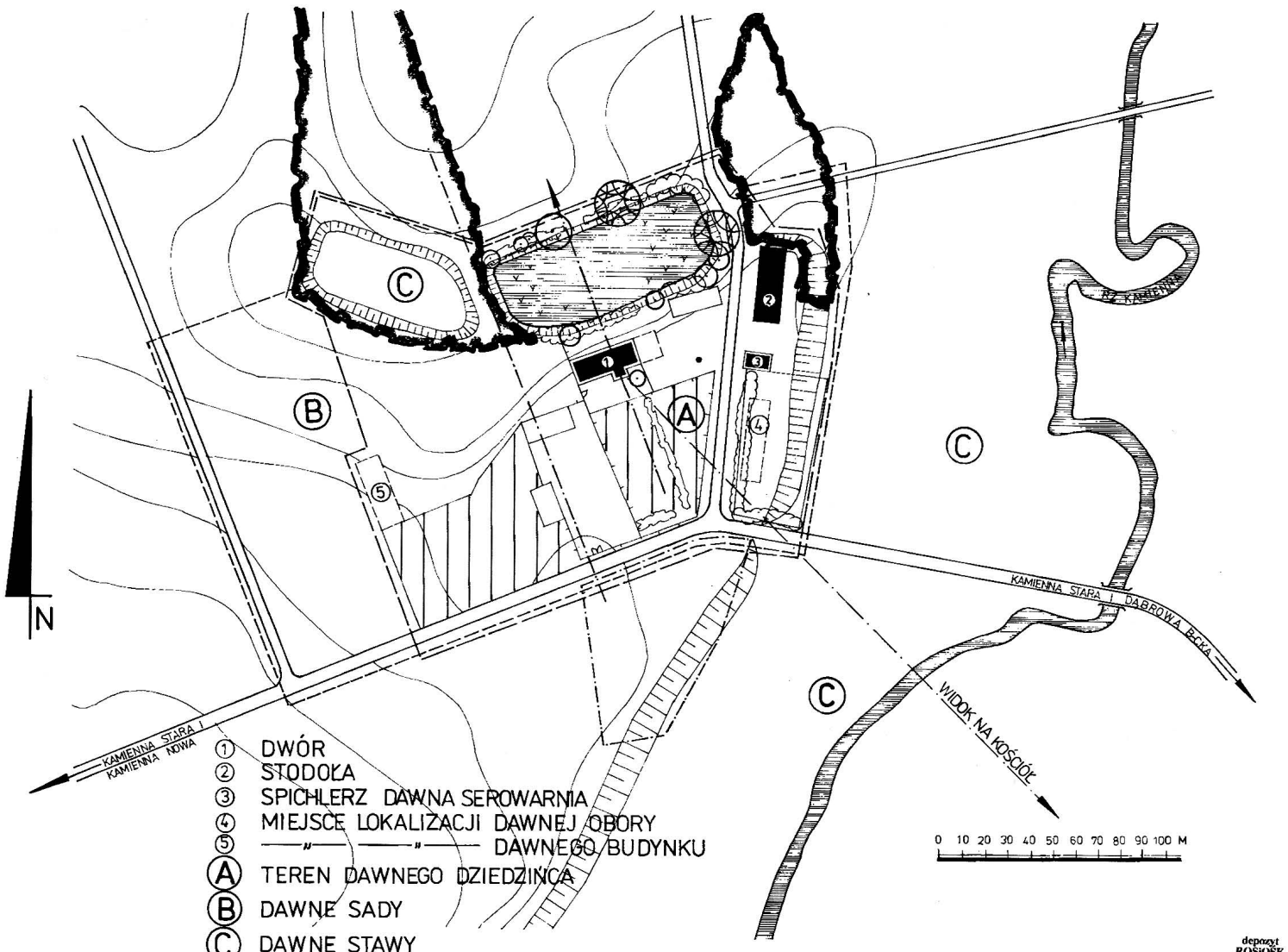

depozyt ROŚLOŚK 235

KAMIONKA GM. ZABŁUDÓW
TEREN ZAŁOŻENIA FOLWARCZNEGO

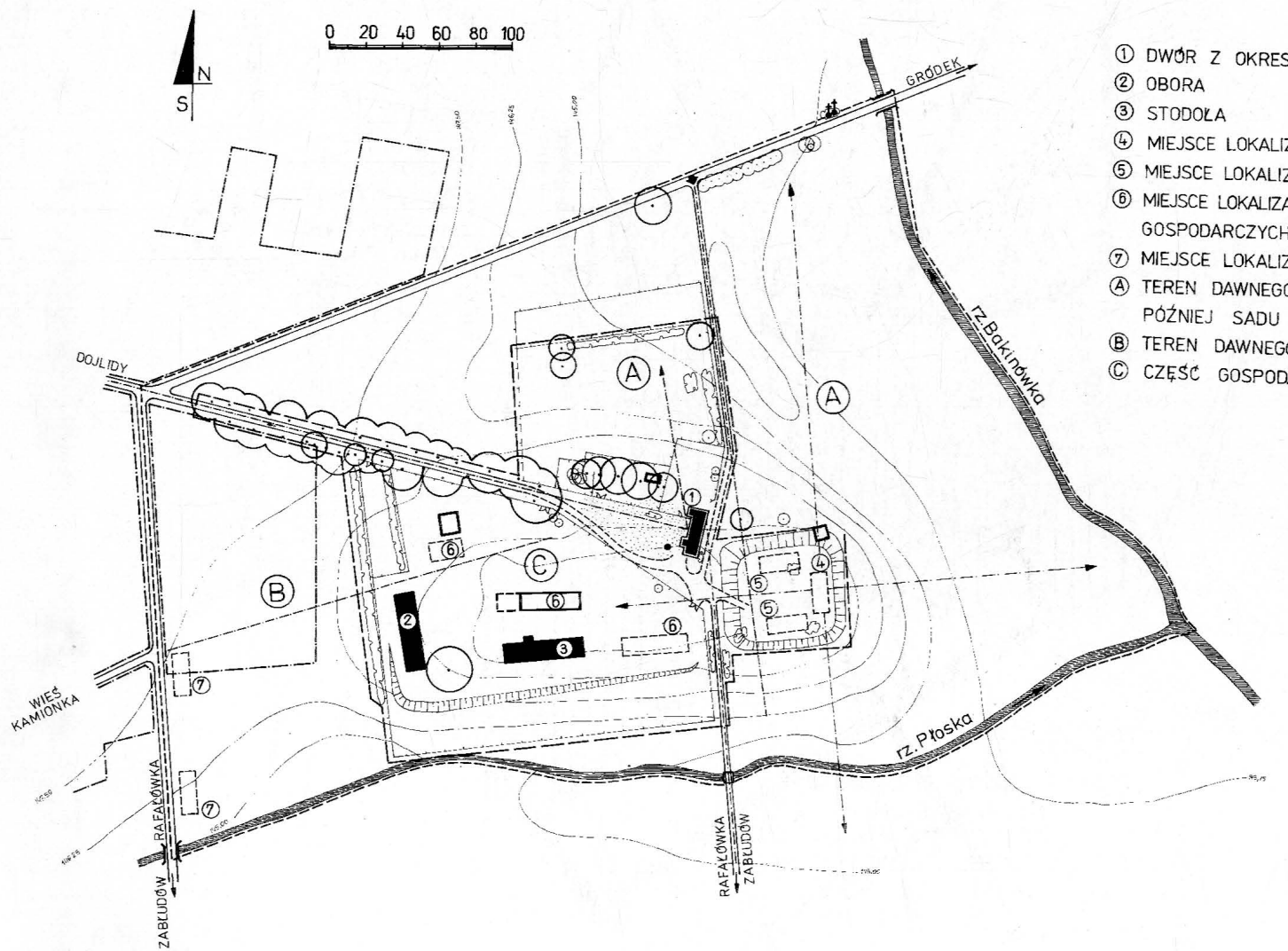

① DWÓR Z OKRESU MIĘDZYWOJENNEGO
② OBORA
③ STODOŁA
④ MIEJSCE LOKALIZACJI DAWNEGO DWORU
⑤ MIEJSCE LOKALIZACJI DAWNYCH OFICYN
⑥ MIEJSCE LOKALIZACJI DAWNYCH BUDYNKÓW GOSPODARCZYCH
⑦ MIEJSCE LOKALIZACJI DAWNYCH CZWORAKÓW
Ⓐ TEREN DAWNEGO OGRODU UŻYTKOWEGO - PÓŹNIEJ SADU
Ⓑ TEREN DAWNEGO OGRODU WARZYWNEGO
Ⓒ CZĘŚĆ GOSPODARCZA

depozyt
ROŚiOŚK
210

PLAN ZAŁOŻENIA DWORSKO-OGRODOWEGO W KNORYDACH PODLESNYCH GM. BIELSK PODLASKI

